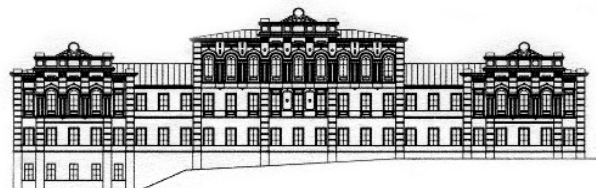

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

До 80-річчя
Харківської державної академії культури

Вісник

Харківської державної академії
культури
Збірник наукових праць

За загальною редакцією В. М. Шейка
Засновано в 1999 р.

Випуск 27

Харків, ХДАК, 2009

УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

Засновник і видавець — Харківська державна академія культури

*Друкується за рішенням ученої ради
Харківської державної академії культури
(протокол № 3 від 2.10.2009 р.)*

Затверджено Постановою ВАК України:

08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (Перелік № 2);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (Перелік № 4)
21.05.2008 р. як фахове видання з соціальних комунікацій (1-05/5)

Редакційна колегія:

В. М. Шейко, доктор історичних наук
(відповідальний редактор);
Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук
(заступник відповідального редактора);
В. О. Ільганаєва, доктор історичних наук;
Т. О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В. В. Кравченко, доктор історичних наук;
С. Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л. С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М. С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л. Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А. С. Чачко, доктор педагогічних наук;
А. А. Соляник, доктор педагогічних наук;
Т. Д. Булах, кандидат педагогічних наук
(відповідальний секретар)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 13567-2541Р від 26.12.2007 р.

УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

© Харківська державна академія культури, 2009

Перший розділ

Теорія та історія культури

УДК [378.6:008] (477.54-25) (091)

В. М. ШЕЙКО
М. М. КАНІСТРАТЕНКО
Н. М. КУШНАРЕНКО

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

Висвітлюються здобутки, визначаються пріоритети стратегічної інноваційної діяльності Харківської державної академії культури в переддень її вісімдесятиріччя.

Ключові слова: вища освіта, наука, культура, мистецтво, інноваційна діяльність, культурологія, соціальні комунікації, Харківська державна академія культури.

Освещаются достижения, определяются приоритеты и стратегии инновационной деятельности Харьковской государственной академии культуры в преддверии ее восьмидесятилетия.

Ключевые слова: высшее образование, наука, культура, искусство, инновационная деятельность, культурология, социальные коммуникации, Харьковская государственная академия культуры.

The achievements of the Kharkiv State Academy of Culture and the priorities of its strategic innovation activity on the eve of its 80th anniversary are examined.

Key words: higher education, science, culture, art, innovation activity, cultural studies, social communications, the Kharkiv State Academy of Culture.

Харківська державна академія культури (ХДАК) — фундатор, лідер, унікальний вищий навчальний заклад, потужний центр «вузівської» науки, осередок формування інтелектуальної і творчої еліти культурологічно-мистецького та інформаційного спрямування в Україні, підвалини якої закладено майже століття тому — у вересні 1929 року [9; 10; 13; 14].

Упродовж історичного розвитку під впливом економічних, політичних, соціальних і культурних перетворень, зміни духовних пріоритетів, інтенсивного пошуку специфічного місця вузів культури і мистецтв в освітньому, науковому і творчо-виконавському просторі; через поширення номенклатури освітніх та наукових галузей і спеціальностей; удалих експериментів у сфері освітніх послуг та технологій; за допомогою інтенсивного накопичення науково-дослідницького, творчо-виконавського і виховного потенціалу ХДАК перетворилася на сучасний вищий навчальний заклад європейського типу, провідний освітній, науковий, науково-методичний і виховний центр, унікальний культурологічно-мистецький та інформаційний осередок, відомий своїми важливими здобутками далеко за межами України. Свідченням

цього є результати всеукраїнських рейтингових досліджень, в яких ХДАК постійно посідає одне з провідних місць серед ВНЗ культури і мистецтв України. Без перебільшення можна стверджувати, що пострадянська і світова професійна спільнота оцінює ефективність та перспективність української вищої освіти, наукових і творчих шкіл культурологічно-мистецького та бібліотечно-інформаційного профілів насамперед через призму діяльності Харківської академії [3]. Отже, ХДАК об'єктивно «приречена» постійно і послідовно підтримувати свій високий статус фундатора та лідера вищої галузевої освіти, примножуючи власні здобутки, додаючи авторитетності вітчизняній вищій школі. В переддень святкування свого вісімдесятиріччя академія підбиває підсумки та визначає концепцію розвитку на наступне п'ятиріччя і подальшу перспективу, вибудовує стратегічні цілі та пріоритети інноваційного функціонування ХДАК як ВНЗ України найвищого IV рівня акредитації третього тисячоліття.

Мета статті — висвітлення здобутків, визначення пріоритетів і стратегій інноваційної діяльності Харківської державної академії культури на наступне п'ятиріччя і подальшу перспективу в переддень її вісімдесятиріччя.

Зазначимо, що інноваційна діяльність у нашій країні є однією з пріоритетних, базується на Конституції України, деяких законах і підзаконних актах, що регулюють суспільні відносини в цій сфері. Нині основним офіційним документом, що визначає правові, економічні й організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів, є Закон України «Про інноваційну діяльність» (2002 р.) [12].

Інноваційна спрямованість освіти XIX ст. є предметом постійної уваги науковців і фахівців освітньої галузі. В українському освітньому контексті інноваційна проблематика розглядається переважно на рівні середніх загальноосвітніх закладів. Висвітлення стратегічних напрямів інноваційної діяльності ВНЗ культури і мистецтв України — рідкісне явище. Ця стаття є однією з перших спроб узагальнити досягнення і перспективи інноваційної діяльності ХДАК як провідного вузу культури і мистецтв України.

Усебічний аналіз спеціальної літератури свідчить, що в сучасній науці відсутній єдиний підхід до визначення змісту й обсягу базових понять «інновація», «інноваційна політика», «інноваційна діяльність», «інноваційний процес», «інноваційна інфраструктура» і т.ін., адаптованих до специфіки вищої школи в цілому й особливостей культурологічно-мистецької та інформаційної освіти вищого ґатунку, зокрема.

Згідно із сучасними уявленнями, інновація — це нововведення; якісні зміни; модернізація; комплекс заходів, спрямованих на швидку адаптацію системи до динамічно змінюваних потреб зовнішнього середовища: ефективний інструмент, що забезпечує конкурентоспроможність установи на ринку послуг; базис культурних перетворень; аспект духовної творчості; нові думки, ідеї, що потребують реалізації і т.ін. [1; 2, с. 400; 4; 8; 12]. Відповідно до загальних положень Закону України «Про інноваційну діяльність», інновації — це «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені

конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [12]. У цьому Законі України визначено обсяг і зміст понять «інноваційна діяльність», «інноваційний продукт», «інноваційна продукція», «інноваційний проект», «пріоритетний інноваційний проект», «інноваційне підприємство», «інноваційна інфраструктура» та ін. Базування на цих основоположних засадах допомогло визначити сутність цих понять не лише з суто економічної, але й гуманітарної точки зору, пристосувати їх до інноваційної діяльності вищих навчальних закладів.

Виявилось, що у вищій школі ці базові поняття ще остаточно не сформувалися. Так, на думку одного з ректорів ВНЗ культури і мистецтв Росії, в освітньому контексті інновація — діяльність (чи результат діяльності), спрямована на задоволення нової потреби (чи пропозиція нового шляху задоволення старої), що базується на використанні нових знань (нове використання знань), утілених у нові освітні й інформаційні технології, нові комбінації виробничих факторів, метою котрих є усунення наслідків деструктивних процесів або отримання нових (із новими властивостями, функціями) продуктів і послуг з високим ринковим потенціалом [17, с. 52].

Найточнішим за своїм змістом і обсягом слід вважати поняття «інновації в освіті», наведене в енциклопедичному виданні України (2008 р.). Зазначено, що інновації в освіті — це «процес творення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану» [8, с. 338]. Інновація розглядається як системне явище, основними складовими якої є власне ідея та процес її практичної реалізації. Якщо підвищення якості підготовки майбутніх фахівців і науковців є метою, то інноваційна діяльність ВНЗ — засіб її досягнення. Інноваційний процес у такому разі розглядається як процес перетворення наукового знання в інновацію, у нововведення. Отже, під інноваційною діяльністю ХДАК розуміється процес продукування нових ідей та впровадження інновацій в основні види і напрями функціонування ВНЗ. Специфіка інноваційної діяльності ХДАК як вищого навчального закладу культурологічно-мистецького та інформаційного профілів України полягає в змістовій та організаційній трансформації освітньої, наукової, творчо-виконавської та виховної діяльності освітнього закладу вищого гатунку. Посилення вимог суспільства знань до випускників вузів культури і мистецтв України перетворює здійснення інноваційної діяльності в ХДАК на завдання стратегічного значення, а конкуренція стимулює до активного впровадження нововведень.

Інноваційна модель функціонування ХДАК сформувалася в загальних рисах ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст., коли вперше в Україні на альтернативних засадах колективом ВНЗ одногослосно було обрано ректора. Молода креативна команда на основі аналітико-прогностичної діяльності визначила

ключові стратегії і пріоритети розвитку академії на перспективу. В основу перетворень було покладено тріаду — «культура-освіта-інновації», що передбачала такі основні стратегічні напрями інноваційної діяльності ХДАК: поліфункціональність ВНЗ; зміна статусу вищого навчального закладу; вдосконалення управлінської структури вузу; підвищення наукового цензу наукового-педагогічного складу; створення інформаційної, фінансової і матеріально-технічної інфраструктури інноваційної діяльності тощо. Завдяки успішній реалізації нових ідей удалося уникнути суперечностей між старою системою і потребами в якісно новій освіті [15].

Трете тисячоліття висунуло кардинально нові стратегічні завдання перед вищою освітою України загалом і ХДАК зокрема, зумовлені процесами глобалізації, розвитком інформаційного, інноваційного суспільства, а також суспільства, базованого на знаннях. Це викликало необхідність поглиблення та розширення інноваційного поля діяльності ВНЗ, в основу якого було покладено формулу — «культура-освіта-наука-творчість-інновації». Це спонукало колектив до уточнення стратегічних цілей на довгострокову перспективу відповідно до українських реалій і світових тенденцій, сприяло взаємопов'язаному системному розвитку освітньої і наукової діяльності, інтеграції ХДАК до європейського і світового освітнього простору. Напередодні вісімдесятиріччя академії можна констатувати, що саме ХДАК нині є основним генератором стратегічних напрямів інноваційної діяльності вузів культури і мистецтв України.

Обрана ХДАК стратегія на інноваційне функціонування у ХХІ ст. зумовляє необхідність формування нової парадигми створення, поширення та реалізації нововведень, основою якої є системний підхід, що передбачає: реалізацію інноваційного циклу й успішне впровадження інноваційних продуктів і послуг через формування інноваційних відносин; створення відповідної інфраструктури ХДАК; охоплення інноваційними ідеями всіх напрямів діяльності ВНЗ; взаємодія всіх її елементів та підсистем на внутрішньому і зовнішньому освітньому та науковому рівнях.

Об'єктами обраного ХДАК курсу на інноваційну модель розвитку стали: система управління; кваліфікація науково-педагогічного складу; якість освіти, асортимент і зміст інтелектуальних продуктів та послуг; організація і технологія навчання та виховання студентської молоді; науково-дослідницька і творчо-виконавська діяльність; науково-методичне забезпечення освітнього та наукового процесу; інформаційне і матеріально-технічне забезпечення інноваційної діяльності ХДАК та ін.

Одним із стратегічних компонентів (аспектів) інноваційної діяльності та важливою складовою інноваційної інфраструктури ХДАК є організаційно-управлінська підсистема. Завдяки нововведенням ХДАК має сучасну розгалужену структуру: 10 факультетів, 29 кафедр, близько 20 відділів, бібліотеку, фонд якої налічує понад 300 тис. прим. У 2008/2009 навч. р. створено ще два нові факультети — театрального мистецтва та кіно-, телемистецтва, а також дві нові кафедри — історії України і всесвітньої історії; музеєзнавства та пам'яткознавства. Це стало ще одним важливим кроком на

шляху до формування оптимальної структури академії. На порядку денному — створення вчених рад факультетів, обґрунтування доцільності формування системи інститутів у структурі академії тощо.

Завдяки нововведенням високим є інтелектуальний педагогічний потенціал ХДАК. Якість навчального процесу забезпечують 242 штатні викладачі, серед яких 8 академіків галузевих академій, майже 50 докторів наук, професорів, 129 кандидатів наук, доцентів, близько 150 народних і заслужених артистів, заслужених діячів мистецтв, заслужених працівників культури України, лауреатів міжнародних і всеукраїнських конкурсів і фестивалів. Суттєвим результатом інноваційної діяльності ХДАК можна вважати підвищення наукового цензу науково-педагогічного складу, який у 2009 р. становить понад 70%. Тут працюють креативно налаштовані доктори і кандидати наук України з культурології, мистецтвознавства і соціальних комунікацій.

Фундаментальною основою інноваційних змін ХДАК є освітня діяльність. Саме вона виконує історичну місію забезпечення наступності і спадкоємності у відтворенні культури, національних і цивілізаційних цінностей, інтелектуального потенціалу вищої школи України. Основні преференції ХДАК надаються якості освіти як пріоритетній стратегічній меті інноваційних перетворень в академії. Значно зріс контингент студентів академії, який нині становить майже 3,5 тис. осіб денної і заочної форм підготовки, які навчаються за 11 освітніми напрямками і 90 спеціалізаціями. Підвищується якісний рівень їхньої фундаментальної і спеціальної підготовки. Випускники ХДАК — їх понад 40 тис. — посідають провідні посади в усіх сферах вітчизняної культури і мистецтв, успішно працюють у країнах близького і далекого зарубіжжя. Результати виявляються також у високій затребуваності випускників академії на ринку праці. Серед її вихованців — понад одна тисяча народних, заслужених артистів, заслужених діячів мистецтв, заслужених працівників культури, заслужених художників, заслужених журналістів України, лауреатів міжнародних і всеукраїнських конкурсів. Її випускники — це понад 300 громадян із 25 країн Європи, Азії, Африки й Америки, які очолюють національні департаменти, заклади та вузи культури і мистецтв.

Дотримання ХДАК інноваційних настанов дозволило успішно вирішити такі базові завдання у 2008/2009 навч. р.: удосконалення змісту й організації навчального процесу, адаптація їх до норм, стандартів і основних принципів європейського простору вищої освіти в контексті Болонської декларації; ліцензування та акредитація основних освітніх спеціальностей; упровадження новітніх освітніх та інформаційних технологій; реалізація ідеї навчання впродовж життя та ін. В інноваційному контексті слід назвати: участь викладачів ХДАК у коригуванні окремих статей законів України «Про вищу освіту», «Про бібліотеки і бібліотечну справу»; у розробленні проєктів шести освітньо-професійних програм бакалаврів із таких освітніх напрямів: 6.020101 — Культурологія; 6.020103 — Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури; 6.020106 — Менеджмент соціокультурної діяльності; 6.020102 — Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія;

6.020105 — Документознавство та інформаційна діяльність; 6.020202 — Хореографія.

Не менш важливим напрямом, який потребує інноваційного підходу, слід вважати ліцензування та акредитацію. Так, факультет менеджменту провів попередню роботу щодо вивчення можливостей підготовки фахівців з нового освітнього напрямку «Туризм»; провідні факультети підготували пакети документів для проведення повторної акредитації спеціальностей «Театральне мистецтво», «Хореографія», ліцензування магістерських програм спеціальності «Кіно-, телемистецтво».

Академія приділяє значну увагу підвищенню якісного рівня підготовки кадрів: фахівці в галузі культурології, соціально-культурної діяльності, соціальної педагогіки, менеджменту, документознавства, книгознавства, бібліотечної, бібліографічної та інформаційної діяльності повинні не тільки мати ґрунтовні фундаментальні знання з обраної професії, а й уміти постійно оновлювати їх, вести самостійний творчий пошук, приймати оригінальні виважені рішення, опановувати нові ідеї в обраній галузі. У ХДАК активно впроваджуються новітні освітні й інформаційні технології навчання, які забезпечують високий рівень підготовки бакалаврів, спеціалістів і магістрів в оптимальних умовах організації навчального процесу.

Серед стратегічних накреслень ХДАК — підготовка і видання нових інноваційних продуктів — комплексу програмних та науково-методичних матеріалів із кожної навчальної дисципліни відповідно до вимог кредитно-модульної системи навчання; підручників, навчальних посібників, хрестоматій, конспектів лекцій тощо. Нині успішно завершено інноваційний проект з підготовки, видання та апробації авторських програм і науково-методичних матеріалів для бакалаврів (1–4 курси). Наступний етап — підготовка аналогічних матеріалів для спеціалістів і магістрів усіх освітніх напрямів.

Стрижнем та основним компонентом навчального комплексу, що разом із програмою навчальної дисципліни визначає зміст навчання і систему роботи студентів у здобутті знань; сприяє підвищенню організації роботи викладача, оскільки в ньому закладено концепцію та стратегію навчання, цілком слушно вважаються підручники і навчальні посібники, створення яких є почесним, однак нелегким завданням. Нині вимоги, які висувуються МОН України до навчальних видань, значно вищі, ніж до будь-яких творів іншого призначення, особливо до тих, що претендують на «гриф» цієї офіційної установи. Це спонукало керівництво академії до нових рішучих дій.

У ХДАК ініційовано інноваційний проект «Підручник третього тисячоліття», який успішно реалізують її викладачі. Цьому передувала копітка робота. На основі аналізу й узагальнення кращих вітчизняних і світових зразків провідні фахівці академії опрацювали основні принципи, підходи, методи, правила, структуру підручників і навчальних посібників, які органічно поєднують у собі загальноосвітні вимоги та специфічні особливості

підготовки кадрів культурологічно-мистецького й інформаційного профілів в Україні, базовані на засадах кредитно-модульної системи навчання.

При рекомендації до друку підручників і навчальних посібників учена рада ХДАК оцінює останні за такими критеріями: доцільність та об'єктивна потреба навчального видання в друкованій чи електронній формі для підготовки вітчизняних кадрів; ступінь його оригінальності й ексклюзивності, глибина, повнота та якість викладення змісту навчального предмета; рівень апробації авторської концепції курсу в попередніх публікаціях, на наукових, науково-практичних конференціях, «круглих столах», методичних семінарах, майстер-класах, тренінгах тощо; ступінь опанування автором основних підходів, методів, правил викладення навчального матеріалу; врахування кращих вітчизняних і світових здобутків у змісті, структурі і методиці викладання навчальної дисципліни; органічне поєднання в навчальному виданні сталих істин з інноваційними досягненнями у відповідній сфері; розширення можливостей самостійної роботи студентів над предметом; перспективи розповсюдження видання в друкованій чи електронній формі та ін.

Суттєвим результатом інноваційної політики керівництва ХДАК слід вважати те, що авторами більшості підручників і навчальних посібників, виданих в Україні з фахових дисциплін, є викладачі академії. Без перебільшення можна констатувати, що викладачі ХДАК мають пріоритет за кількістю та якістю друкованих і електронних підручників та навчальних посібників з теорії та історії української і світової культури, культурології, документознавства, електронного документообігу, наукової обробки документів, бібліотекознавства, бібліотечних фондів, бібліотечного краєзнавства, соціальних комунікацій, музичного, хореографічного мистецтва тощо. Свідченням високої якості підручників і навчальних посібників викладачів академії є те, що кращі з них друкуються в центральних видавництвах України і за кордоном. Серед стратегічних перспектив ХДАК — налагодження тісної співпраці вузів культури і мистецтв України в підготовці і виданні оригінальних підручників та навчальних посібників із фундаментальних, професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін профільного спрямування; організація активного обміну навчальною продукцією як усередині країни, так і за її межами.

Серед стратегічно важливих пріоритетів інноваційної діяльності ХДАК як ВНЗ України найвищого IV рівня акредитації є науково-дослідницька діяльність, характерна суттєвими інноваційними здобутками, спрямована на вирішення таких інноваційних завдань: зміцнення позицій ХДАК як провідного центру фундаментальних і прикладних наукових досліджень із культурології, мистецтвознавства та соціальних комунікацій; підвищення ефективності і якості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів; спрямування наукових досліджень на інтеграцію з напрямками освітньої діяльності вузу; підвищення рівня творчо-виконавської діяльності і т. ін.

Академія успішно реалізувала інноваційний проект під назвою «Наука України третього тисячоліття». Найважливішим результатом стратегічної

інноватики ХДАК є ініціювання та затвердження на державному рівні двох нових наукових галузей — «26 — культурологія» та «27 — соціальні комунікації». Група провідних учених ВНЗ запропонувала внести до «Переліку спеціальностей, за якими проводяться захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук, присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» України двох нових наукових галузей — «культурологія» та «соціальні комунікації». Авторами проекту розроблено й оприлюднено перелік наукових спеціальностей, проекти паспортів, формул спеціальностей, напрямів досліджень, програм кандидатських іспитів, які високо оцінило наукове співтовариство в Україні та за кордоном, затверджені Кабінетом Міністрів України, Вищою атестаційною комісією (ВАК) України, а також Міністерством освіти і науки України [11; 15]. Зокрема з наукового напрямку «26 — культурологія» затверджено такі спеціальності: 26.00.01 — теорія та історія культури (культурологія, історичні, філософські науки, мистецтвознавство); 26.00.02 — світова культура і міжнародні культурні зв'язки (культурологія); 26.00.04 — українська культура (культурологія); 26.00.05 — прикладна культурологія. Культурні практики (культурологія). З наукової галузі «27 — соціальні комунікації» затверджено такі спеціальності: 27.00.01 — теорія та історія соціальних комунікацій; 27.00.02 — документознавство, архівознавство; 27.00.03 — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство; 27.00.04 — теорія та історія журналістики; 27.00.05 — теорія та історія видавничої справи і редагування; 27.00.06 — прикладні соціально-комунікаційні технології; 27.00.07 — соціальна інформатика.

Саме цим зумовлена особлива відповідальність академії в здійсненні науково-дослідницької діяльності в цьому напрямі. Під час упровадження нових наукових галузей у 2008/2009 н. р. було: вперше розроблено та здійснено державну реєстрацію в УкрІНТЕІ двох загальноакадемічних НДР: «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти» (0109V000511); «Документально-комунікаційні структури суспільства: інноваційні стратегії розвитку» (0109V000512); успішно здійснюється разом із Інститутом культурології Академії мистецтв України фундаментальне дослідження «Культура України: історико-культурологічні виміри»; відбулося суттєве коригування тематики факультетських і кафедральних НДР, докторських і кандидатських дисертацій відповідно до паспортів нових наукових галузей.

У цьому контексті ХДАК має реальні перспективи стати інноваційним лідером пострадянському й європейському науковому просторі, ініціюючи на основі міжнародного співробітництва креативні наукові проекти культурологічного і соціокомунікаційного змісту [11]. Розроблення таких моделей і просування їх на міжнародному ринку наукових ідей — одна із стратегічних перспектив, здатних підвищити статус української науки, позиціювати ХДАК як центру фундаментальних і прикладних досліджень у галузі культурології та соціальних комунікацій, осередок кращих вітчизняних шкіл означеного профілю. Слід зазначити, що нині в

ХДАК працює переважна більшість докторів наук України з наукових спеціальностей теорія та історія культури, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. У ХДАК працюють перші доктори і кандидати культурології та з соціальних комунікацій.

Серед інших стратегічних намірів ХДАК, реалізованих протягом останнього року, можна вважати: перереєстрацію у ВАК України фахового збірника «Культура України» (з культурології та мистецтвознавства); підготовка пакета документів щодо перереєстрації як фахового із соціальних комунікацій, історичних і педагогічних наук збірника наукових праць «Вісник ХДАК», створення редакційно-видавничим відділом ХДАК електронних версій наукових фахових збірників «Культура України» і «Вісник ХДАК» за новими вимогами й передання їх до Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського на депозитарне зберігання та розповсюдження через портал наукової періодики України <http://www.nbuv.gov.ua/portal/>; модернізацію структури і змісту наукових збірників ХДАК «Культура України» і «Вісник ХДАК»; оновлення складу редакційної колегії; удосконалення зовнішнього і внутрішнього рецензування наукових статей тощо.

Одним із основних стратегічних накреслень наукової діяльності ХДАК є підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів. В академії успішно функціонує аспірантура (з 1994 р.), докторантура (з 1995 р.), інститут здобувачів, де нині навчаються 10 докторантів, близько 70 аспірантів, 20 здобувачів. Аспірантура здійснює підготовку наукових кадрів з 8-ми, а докторантура — з 4-х наукових спеціальностей. Успішно працюють 2 докторські спецради, друкуються 2 наукові фахові збірники — «Культура України» і «Вісник ХДАК». Тільки за останні два роки викладачі академії захистили 9 докторських та 21 кандидатську дисертацію.

Результативно працюють близько 30 наукових і творчо-виконавських шкіл ХДАК, ефективно діє рада молодих учених, факультетські і кафедральні студентські науково-творчі товариства. Лише за останній рік викладачі, докторанти, аспіранти та студенти опублікували понад 700 монографій, підручників, навчальних посібників, статей, тез доповідей, навчально-методичних та інших видань. Провідні вчені та молоді науковці ХДАК узяли участь у більше 200 наукових, науково-практичних конференціях, конкурсах, фестивалях міжнародного, всеукраїнського і регіонального рівнів.

У 2008/2009 навч. р. ХДАК ініційовано та проведено понад 20 наукових конференцій, науково-методичних семінарів, «круглих столів» тощо. Серед них: міжнародні наукові конференції «Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань»; «Австрійська музична культура на перехресті епох і традицій»; щорічна всеукраїнська конференція молодих учених «Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття»; міжвузівські наукові конференції «Голодомор в Україні (1932–1933 рр.)», «Нові інформаційні технології в освіті» та ін.

Успішними слід також вважати інноваційні проекти, які реалізуються спільними зусиллями ректорату, редакційно-видавничого відділу і бібліотеки ХДАК. Серед них: фундаментальна наукова монографія «Харківська

державна академія культури», дайджести: «Що написано пером...», «Віват, Академіє!», бібліографічний покажчик «Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури», серія бібліографічних покажчиків «Видатні педагоги Харківської державної академії культури», ювілейні випуски наукових фахових видань академії: «Культура України» і «Вісник Харківської державної академії культури» та ін. [3; 5; 6; 7; 13; 14].

Одним із основних об'єктів інноваційної діяльності ХДАК як ВНЗ мистецького профілю є творчо-виконавська діяльність. Серед основних її здобутків у 2008/2009 навч. р.: успішне проведення започаткованого на базі ХДАК всеукраїнського конкурсу молодих виконавців «Слобожанський вернісаж»; організація та безпосередня участь викладачів і студентів ХДАК у понад 200 мистецьких заходах: концертах, вечорах, фестивалях, конкурсах міжнародного, всеукраїнського, регіонального і локального рівнів; отримання понад 100 викладачами і студентами академії гран-прі, дипломів переможців I, II, III ступенів, премій, заохочувальних нагород, грамот на міжнародних і всеукраїнських конкурсах, фестивалях, олімпіадах та ін.

В академії успішно функціонують такі талановиті студентські творчі колективи: академічний хор; народний хор; хорові ансамблі, капела бандуристів, інструментальний квартет «ЦимБандо», ансамбль народної музики «Стожари», фольклорні гурти «Барви», «Горлиця»; естрадний оркестр; джазовий ансамбль «Магніфіка»; оркестр народних інструментів; камерний оркестр; інструментальні ансамблі; учбовий театр; театр народного танцю «Заповіт»; театр-студія бального танцю, ансамбль сучасного естрадного танцю «ЕСТЕТ»; студентський театр естрадного співу «СТЕП»; ансамбль джазової музики «Біг-бэнд» та ін.

Суттєвим результатом інноваційних змін у ХДАК можна вважати налагодження тісного міжнародного співробітництва. Розвиткові міжнародного партнерства, постійних творчих контактів сприяли збіг стратегічних цілей академії з європейськими і світовими тенденціями до інтеграції; активне впровадження інноваційних інформаційних та освітніх технологій, розроблення та реалізація новітніх наукових проєктів. Це дало можливість академії стати рівноправним партнером, трансфертом, здатним ефективно презентувати свій унікальний потенціал не лише на національному, але й на європейському і світовому рівнях в освітньому, науковому і творчо-виконавському контекстах.

ХДАК — єдиний в Україні ВНЗ культури і мистецтв, що є дійсним членом Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА), Організації Європейської співдружності в галузі бібліотечно-інформаційної освіти (БОБКАТССС), Європейської асоціації бібліотечно-інформаційної освіти та наукових досліджень (ЄВКАІД). Академія має широкі навчальні й наукові зв'язки з Університетом Роберта Гордона (Велика Британія), Університетом штату Іллінойс (США), Вищою Королівською школою бібліотекознавства (Данія), Амстердамським університетом і вищою політехнічною школою (Нідерланди), Вищою школою бібліотекознавства та

інформатики й Українським Вільним Університетом (Німеччина), Харбінським університетом і Харбінським інститутом просвіти (Китай), Вищою гуманітарно-економічною школою (Польща). Згідно з укладеними угодами, ХДАК має реальну можливість здійснювати міжнародний обмін викладачами, науковцями, студентами, провідних викладачів неодноразово запрошували для читання лекцій, проведення майстер-класів за кордоном. За ініціативи Асоціації Університетів Європи та Болонського університету 16 вересня 2005 р. академія підписала велику Хартію університетів, приєднавшись до світової університетської спільноти. Саме завдяки керівництву ХДАК в умовах глобалізації та поширення постанов Болонської угоди вдалося обстояти унікальне системне утворення «ВНЗ культури і мистецтв України» в українському і міжнародному масштабах. Трансферт інноваційної моделі ХДАК як носія національної самобутності, вітчизняного креативного мислення дозволив певною мірою гармонізувати процес інтеграції української вищої освіти до світового освітнього і наукового простору; мінімізувати ризики втрати української специфіки; забезпечити оптимальний синтез кращих надбань національних і світових моделей галузевої освіти і вузівської науки; підвищити ступінь мобільності випускників академії на ринку праці; посилити конкурентоспроможність галузевої вищої школи України на міжнародному рівні.

Серед інших стратегічних напрямів інноваційної діяльності ХДАК у цьому сенсі: реалізація проекту «Віртуальна академія»; створення єдиного веб-порталу вузів культури і мистецтв України; запровадження дистанційного навчання на міжнародному рівні та ін. Останнє завдання має реальне підґрунтя через неодноразові пропозиції щодо співпраці української діаспори різних країн світу. Ефективне використання можливостей цифрових технологій, мережі Інтернет створює надійну базу для зміцнення міжнародного співробітництва ХДАК, підвищення іміджу вищої культурологічно-мистецької та інформаційної освіти України в європейському і світовому освітньому та науковому просторі.

Культурологічно-мистецька й інформаційна освіта України — вельми специфічний об'єкт, перспективи якого значною мірою залежать від ступеня креативності керівників освітньої установи, рівня кваліфікації її науково-педагогічного складу, динамічності внутрішньої організації, розуміння об'єктивних процесів інтеграції національної вищої освіти до європейського і світового освітнього простору. Колектив ХДАК прагне забезпечити оптимальну траєкторію еволюції вищої культурологічно-мистецької та інформаційної освіти в Україні через визначення та успішну реалізацію пріоритетів і стратегій інноваційного розвитку навчальної, наукової, виховної і творчо-виконавської діяльності; іманентних інновацій, які у своїй сукупності здатні забезпечити еволюціонування академії до нової якості вітчизняної вищої освіти означеного профілю в Україні. У цьому сенсі ХДАК має значні перспективи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін : навч. посіб. / Ю. М. Бажал. — К. : Заповіт, 1996. — 240 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.
3. Віват, Академіє! : дайджест / Харк. держ. акад. культури. [Вип. 1] (1999). — Х. : ХДАК, 2004.
Вип. 2, ч. 1 : (1999-2000) / [уклад. : А. П. Семененко, С. В. Євсєєнко ; наук. ред. А. П. Семененко]. — 2004. — 185 с.
Вип. 2, ч. 2 : (2001-2003) / [уклад. : А. П. Семененко, С. В. Євсєєнко ; наук. ред. А. П. Семененко]. — 2004. — 168 с.
4. Вохрышева М. Г. Международное сотрудничество — путь к расширению горизонтов / М. Г. Вохрышева // Культура и образование. — 2008. — № 3. — С. 53–56.
5. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1947–1998). [У 2 ч.]. Ч. 1 : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури, [уклад. : С. В. Євсєєнко, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна, С. В. Рудім, Т. О. Шикаленко ; ред. : І. О. Вовченко, В. К. Удалова, І. М. Фоменко]. — Х. : ХДАК, 2000. — 398 с.
6. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1947–1998). У 2 ч. Ч. 2 : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури, [уклад. : С. В. Євсєєнко, Г. М. Лях, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна ; ред. : В. К. Удалова, І. М. Фоменко]. — Х. : ХДАК, 2004. — 110 с.
7. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1999–2003) : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури ; [уклад. : С. В. Євсєєнко, Г. М. Лях, О. М. Онуфрієва, Т. О. Шикаленко ; ред. А. П. Семененко]. — Х. : ХДАК, 2004. — 190 с.
8. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
9. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. документов и материалов, 1917–1941. — К. : Наук. думка, 1985. — 477 с.
10. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. документов и материалов, 1941–1984. — К. : Наук. думка, 1986. — 564 с.
11. Кушнаренко Н. Н. Социальные коммуникации — новая научная отрасль / Н. Н. Кушнаренко, А. А. Соляник // Науч. и техн. б-ки. — 2008. — № 8. — С. 43–48.
12. Про інноваційну діяльність : закон України від 4 лип. 2002 р., № 40 — IV // Відом. Верховної Ради України. — 2002. — № 36. — Ст. 266.
13. Харківська державна академія культури: до 75-річчя з дня заснування : [монографія] / В. М. Шейко, М. В. Дяченко, Н. М. Кушнаренко, М. М. Каністратенко. — Х. : ХДАК, 2004. — 296 с.
14. Харьковский государственный институт культуры. 1929–1979 : монография / под ред. А. А. Оприценко. — Х. : Вища шк., 1979. — 72 с.
15. Шейко В. Концептуальні засади підготовки наукових кадрів у галузі культурології та соціальних комунікацій в Україні / Шейко В., Каністратенко М., Кушнаренко Н. // Вісн. Кн. палати. — 2007. — № 2. — С. 43–44.
16. Шейко В. Харківська вища школа бібліотечно-інформаційної та книгознавчої освіти в контексті історії та сьогодення / Василь Шейко, Наталя Кушнаренко // Вісн. Кн. палати. — 2004. — № 7. — С. 29–33.

17. Юсупов Р. Р. Модернизация высшего образования в сфере культуры и искусств / Р. Р. Юсупов // *Вузы культуры и искусств в едином мировом образовательном пространстве : междунар. Симп. (Москва, 17–18 мая 2007 года) : сб. ст.* — М., 2007. — Т. 1. — С. 48–58.

Надійшла до редколегії 25.08.2009 р.

УДК [377(091);94(477)] "1933/1937"

Я. І. МАНДРИК

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЙНИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УРСР З ПІДГОТОВКИ МАСОВИХ КОЛГОСПНИХ КАДРІВ У РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

На основі фактичного матеріалу розкрито діяльність партійних та радянських органів радянської України з підготовки механізаторських кадрів у 1933–37 рр.

Ключові слова: політика радянської держави, система підготовки кадрів, кадри масових професій, тоталітаризм, культура.

На основе фактического материала раскрыты деятельность партийных и советских органов советской Украины по подготовке механизаторских кадров в 1933–37 гг.

Ключевые слова: политика советской страны, система подготовки кадров, кадры массовых профессий, тоталитаризм, культура.

In the article there has been disclosed the activity of partisan and soviet organs of the Soviet Ukraine dealt with the training of mechanization experts within 1933–37 on the basis of the abundant facts.

Key words: policy of the Soviet State, mechanization experts, village, culture, education, courses.

Роки другої п'ятирічки (1933–1937рр.) характерні деяким посиленням тракторизації сільського господарства, завершенням процесу колективізації, повним знищенням індивідуальних господарств. На селі панівним стає колгосп. Як же розвивався процес забезпечення сільськогосподарського виробництва кадрами масових професій у ці роки, адже колгоспи поступово зміцнювалися і спеціалістів не вистачало.

Певні зміни в цей період спостерігалися в оснащенні сільського господарства технікою. У роки першої п'ятирічки близько половини тракторів, що надійшли в сільське господарство, були імпортними. У 1933 р. МТС і радгоспи отримали всі сільськогосподарські машини лише вітчизняного виробництва. За роки 2-ї п'ятирічки кількість тракторів у МТС збільшилася на

41,5 тис. і досягла 83,7 тис. одиниць, комбайнів — на 21,8 тис. і досягла 22,1 тис. одиниць [1].

Колгоспи і МТС мали також іншу сільськогосподарську техніку, зокрема 220,2 тис. жниварок, 56,9 тис. молотарок, 402,8 тис. сівалок (тракторних і кінних), 10,8 тис. машин для збирання технічних культур, 54,5 тис. тракторних плугів.

Однак, якщо взяти до уваги такий факт, де здебільшого розміщувалася основна техніка — трактори, то виявиться: у 1937 р. із 83,7 тис. цих машин у колгоспах було лише 700 одиниць, основна маса — 67,6 тис. — була в руках держави і розміщувалася в МТС, а 15,3 тис. — у радгоспах [2].

Таким чином держава утримувала слабкі колгоспи й мала від них надприбуток додатково ще за використання техніки.

Поліпшення оснащення сільськогосподарською технікою дозволило на кінець 2-ї п'ятирічки розпочати механізацію основних виробничих процесів. Загальний обсяг усіх тракторних робіт у колгоспах України в 1933 р. зріс до 11 млн га, а в 1938 р. становив уже 46,4 млн га умовної оранки. У 1937 р. понад 4/5 загальної площі всіх видів оранки виконували трактори, близько 40% площ ярих і озимих культур засівали тракторними сівалками, а комбайни збирали 40% площ зернових колосових культур.

Однак із завершенням колективізації в роки другої п'ятирічки до завершення механізації сільського господарства було ще дуже далеко. На 1935 р. тяглові сили сільського господарства були механізовані лише на 22%. Механічна тяглова сила зрівнялася із кінною тільки в 1935 р. Напередодні радянсько-німецької війни вона складала 77,7% енергетичної потужності сільського господарства [3]. Тобто основний обсяг робіт у колективних господарствах України на кінець 30-х рр. продовжували виконувати вручну. Важка фізична праця забирала в колгоспників здоров'я і час, не дозволяла приділяти належної уваги своєму духовному, культурному розвитку, негативно відбивалася на розвитку українського села в цілому.

Посилення механізації сільського господарства (хоча цей процес ще далекий до завершення і нині) потребувало постійного збільшення кількості спеціалістів масових професій. Справа була не лише в кількісному зростанні. Поступово, з посиленням впливу техніки в сільському господарстві, зростало і значення механізаторів. Змінювали їх становище, місце в системі суспільних відносин на селі, вплив на його культурний розвиток. Механізатори виокремилися в особливу категорію колгоспників-працівників МТС. Вони стали передовим прошарком колгоспного населення. Але, з іншого боку, перебуваючи на роботі в державі, механізатори все більше відривалися від землі удержавлювалися і поступово ставали найманими державою працівниками, які обробляли землю, але якихось господарських почуттів до неї зовсім не відчували.

Звичайно, що тривалий час такий стан не міг існувати, настав період, коли земля не витримала панування над собою відчуженої, хоча й освіченої людини, і ми поступово просувалися до екологічної катастрофи.

Як же вирішувалася проблема масових кадрів у роки другої п'ятирічки, яким був їх культурний рівень розвитку? Основною формою їх підготовки і надалі залишалася курсова, але в її організації виникали певні особливості. Рада Праці та Оборони випускає в 1933 р. дві важливі постанови: 4 вересня — «Про організацію використання тракторного парку», 21 вересня — «Положення про тракториста», якими скасовувалася короткотермінова підготовка механізаторів. Зазначалася необхідність організації постійно діючої школи для навчання бригадирів тракторних бригад і механіків.

Виконуючи ці постанови, на об'єднаному (листопад 1933 р.) пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У було поставлено завдання про зміну строків навчання на курсах, про організацію на базі деяких курсів шкіл механізаторів. З реорганізацією шкіл колгоспної молоді в 1932 р. в загальноосвітні школи, підготовка механізаторських кадрів з 1933 р. зосереджувалася безпосередньо при МТС, які стали основною ланкою в цьому процесі [4].

Певною мірою це був крок уперед. Перш за все тому, що навчання при МТС не відірване від виробництва. Це надавало можливість курсантам краще вивчати техніку і виробничі процеси. Водночас навчання трактористів було продовжено до 4-х місяців. Однак, навчання при МТС мало свої негативні сторони: важко поєднувати роботу і навчання і, зазвичай, останнє часто опинялося на другому плані.

Крім того, курси при МТС не мали спеціальної навчальної бази, приміщення та обладнання, що не дозволяло забезпечувати підручниками, наочними приладами. Курси зовсім не були підготовленими для навчання механізаторів широкого профілю, вони готували вузьких спеціалістів (трактористів за марками тракторів), кожний новий тип машини породжував нову спеціальність. Це потребувало додаткових коштів і часу на підготовку. Не слід забувати ще однієї вагомої причини, яка перешкождала організації курсів в Україні після голодної зими 1932–1933 р. Це добре ілюструє приклад роботи курсів ветфельдшерів. Так, на 15 лютого 1933 р. повинні здійснити набір на навчання 800 осіб, а, фактично, набрали на 15 березня (місяць після початку занять) усього 248 осіб. Головна причина — відсутність харчування, голод. З цієї причини набраних на курси слухачів у Білоцерківському та Коростенському районах розпустили, те ж сталося на курсах при Кутинському веттехнікумі. НКЗС УСРР просив включити цих 800 курсантів, які повинні бути набрані на навчання, до централізованого фонду постачання і забезпечити курсантів стипендіями.

Через відсутність продуктів, прохання НКЗС республіки не було виконане.

У лютому 1934 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію курсів підготовки комбайнерів у стаціонарні школи з 6-ти місячним строком навчання», згідно з якою підготовка комбайнерів переводилася з курсової на стаціонарну. [5]

Збільшувалися терміни навчання з усіх інших спеціальностей. У 1936 р., як уже зазначалося, підготовку трактористів здійснювали на чотиримісячних курсах, шоферів — у механізаторських школах зі строком навчання 6 місяців, школи бригадирів тракторних бригад — 8 місяців, а школи

механіків по комбайнах і автомеханіків — 12 місяців. Це, звичайно, поліпшувало якість підготовки цих спеціалістів.

Створювали стаціонарні школи підготовки шоферів, механіків, бригадирів тракторних бригад. У Чернігівській області в 1936 р. працювало 8 стаціонарних шкіл, 5 із них готували комбайнерів, 2 — механіків, 1 — шоферів [6].

У лютому 1934 р. ЦК КП(б)У запропонував у найстисліші строки укомплектувати курси трактористів, комбайнерів, механіків-молотарок; здійснювати випуск спеціалістів лише після екзаменаційної перевірки. З цього року в Україні розпочалася докорінна перебудова системи підготовки масових кадрів для радгоспів. Мережа курсів з тривалим терміном навчання збереглася, але водночас створювали постійно діючі школи з навчально-виробничими майстернями — основна форма підготовки кадрів механізаторів для радгоспів. Протягом 1934–1936 рр. у УСРР для радгоспів підготовлено близько 22,8 тис. кадрів масових професій [7]. У 1937 р. запроваджено нову систему підготовки колгоспних кадрів. На базі кращих районних колгоспних шкіл (РКШ) створені однорічні школи колгоспних практикумів для підготовки агротехніків, ветеринарів, бухгалтерів і шестимісячні школи для підготовки бригадирів і ланкових. РКШ різноманітнішими стали спеціальності випускників. Якщо за першу п'ятирічку вони, в основному здійснювали підготовку голів колгоспів, бригадирів, тобто керівників господарств, то тепер у них навчалися техніки-рільники, зоотехніки-практики, колгоспні ветфельдшери й інші спеціалісти масових професій.

Зміцнювалася база курсів. Так, у 1934 р. у 20-ти школах механізації Донецької області було 52 комбайни, 25 тракторів, 31 автомашини [8].

Згідно з рішенням Наркомзему СРСР від 24 вересня 1934 р., без певної матеріально-технічної бази для навчання школи заборонялося відкривати.

На краще змінювався склад викладачів курсів. Обласні парторганізації направляли із заводів, інститутів, технікумів спеціалістів для роботи викладачами на курсах механізаторів. Так, Харківський обком компартії в 1934 р. направив у школи механізаторів 45 спеціалістів для роботи викладачами. Усього в Україні в 1934 р. для роботи викладачами направили на різні курси і в школи 430 осіб, із них 100 — із центральних органів, 200 — із вузів і технікумів, 130 — із обласних організацій [9].

У роки 2-ї п'ятирічки посилювалися вимоги до загальноосвітньої підготовки курсантів. Для вступу на курси трактористів освіта повинна була бути не нижча за 3 класи, на курси комбайнерів — не нижча за 4 класи. Для вступу до школи бригадирів тракторних бригад, крім загальної підготовки, курсант повинен був мати виробничий стаж не менше двох років. Приймали лише ударників-трактористів, які мали першу категорію й освіту не нижчу за 4 класи [10].

На курсах і в школах механізації створювалися спеціальні атестаційні комісії для перевірки знань випускників, їм присвоювали кваліфікацію і розряди; При обкомах партії — спеціальні комісії, які стежили за набором курсантів, умовами роботи шкіл і курсів. Так, при Дніпропетровському

обкомі партії до складу комісії входили 25 осіб. У 1934 р. вона перевірила знання курсантів, у результаті чого з 5814 осіб 288 курсантів (4,5% від загальної кількості) відчислили зі шкіл і курсів з причини низької успішності. Звичайно, що всі ці заходи вплинули на якість підготовки механізаторів. Так, Ольгопільську школу механізації Вінницької області в 1933–1937 р. закінчили 1513 водіїв, 418 комбайнерів. Атестаційна комісія визнала їх знання добрими. Школа мала 11 навчальних аудиторій, майстерні для практичних занять, бібліотеку. У школі працювали 24 викладачі з вищою і середньою спеціальною освітою [11].

У 1936 р. згідно з результатами в республіканській Кіровській школі атестаційної комісії 86,2% випускників мали відмінні та добрі знання. Її робота була відзначена Наркомземом СРСР. НКЗС України виділив для преміювання кращих викладачів 2,5 тис. крб і 800 крб — для преміювання кращих учнів [12].

Отже, помітилися певні зрушення в роки 2-ї п'ятирічки в підготовці масових колгоспних кадрів. Удосконалювала їх підготовка, поліпшувалася якість навчання. На жаль, усе це були одиничні факти. Уся система курсової підготовки кадрів масових професій для сільського господарства України в роки другої п'ятирічки не була досконалою. Так, 23 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про перебіг підготовки кваліфікованих кадрів для МТС», де змушений визнати, що комплектування курсів відбувалося незадовільно. Наприклад, план комплектування курсів машиністів молотарок у республіці виконаний до 10 лютого (заняття розпочалися ще 1-го січня) лише на 30%, а по окремих областях ще менше: наприклад, по Вінницькій області — на 18%, Харківській області — на 18% тощо.

Рівень підготовки курсантів залишався ще дуже низьким. З цих причин ЦК партії категорично заборонив здійснювати випуск слухачів курсів та шкіл без старанної перевірки знань і надання їм кваліфікації [13].

За завданням ЦК КП(б)У було перевірено деякі курси для підготовки масових кадрів. Стан справ був незадовільним. Наприклад, курси комбайнерів при Мелітопольській МТС не мали навчальних класів. У гуртожитковій не було світла, води, підручників і зошитів. Самі гуртожитки не опалювалися (в лютому), не прибиралися. Курси для підготовки трактористів при цій же МТС були в такому ж стані: не було навчальних класів та ін. Фінансів своїх курси не мали, хоча МТС отримувала для них 5 тис. крб, які витрачали на інше, зокрема на ремонт тракторів.

Подібна ситуація була виявлена на курсах трактористів при Троянівській МТС, на Літенських курсах на Вінниччині [14] тощо. Після роботи цієї комісії, після виходу постанови ЦК КП(б)У від 23 лютого 1934 р. в наступні роки стан справ змінився. Тому 15 січня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв нову постанову «Про хід підготовки масових технічних та колгоспних кадрів по системі НКЗС УСРР». Сільськогосподарський відділ ЦК перевіряв роботу деяких шкіл, курсів, районних колгоспних шкіл, курсів при МТС по Одеській, Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях і в МА СРР. Наприклад, у Володарській школі комбайнерів на Донеччині.

Серед перевірених 113 курсантів у 35 осіб були виявлені незадовільні знання (1/3 від загальної кількості), а офіційні дані керівництва школи — лише 2,6%. Через незадовільні побутові умови на курсах комбайнерів у цій області була дуже висока плінність слухачів. Так, у Новосвітлівській МТС покинули курси 17 слухачів із 30. [15]

Таке ставлення до підготовки комбайнерів негативно відбилося на рівні їх кваліфікації і результатах праці. Наприклад, у Вінницькій МТС в 1936 р. зібрали на один комбайн по 6 га зернових, у Багалійській — 17, у Хмельницькій — по 18, у Ямпільській — по 18 тощо. Важливим було те, що такий низький рівень роботи комбайнерів у МТС України був навіть нижчим від рівня 1933 р., коли в республіці вперше застосовано на полях комбайни.

Незадовільним був стан інших шкіл і курсів. Погано були обладнані Перещепинська школа комбайнерів у Дніпропетровській області, Березівська школа трактористів в Одеській області, Балтійська школа комбайнерів і трактористів у Молдавії, дуже низькою була навчальна дисципліна в Ольгопільській школі трактористів на Вінниччині, Володарській школі трактористів на Донеччині тощо. Багато шкіл не забезпечені підручниками, зошитами, в більшості з них відсутні гуртожитки, а там, де вони були, умови проживання в кімнатах просто жахливі [16].

Із цих причин відразу ж після вищезазначеної постанови від 1 квітня 1936 р. вийшла нова спільна постанова ЦК КП(б)У і РНК республіки «Про організацію в областях постійних шестимісячних агрозоотехнічних курсів». Вона проголошувала створення на базі РКШ стаціонарних курсів з контингентом 3,5 тис. осіб. Усього організовано таких 37 курсів для підготовки кваліфікованих агрозоотехнічних кадрів із передової колгоспної молоді. Кошти виділялися облвиконкоми, Наркомфін України і лише частину — колгоспи. Тобто ці курси існували фактично на державне утримання, що поліпшувало їх роботу [17].

Поліпшувалася робота, пов'язана з відбором працюючої молоді на курси. У першу чергу направляли на навчання комуністів і комсомольців. Посилювалася роз'яснювальна робота, курсантам стали надавати матеріальну допомогу. Збільшували витрати держави на навчання курсантів. Так, у 1934 р. вартість навчання одного курсанта тракторних курсів зросла до 194 крб на рік, на курсах трактористів-бригадирів — до 108 крб, на курсах комбайнерів — до 194 крб. [18]

Збільшувалися асигнування з держбюджету на утримання курсів і шкіл. Усього по Україні лише в 1936 р. виділено на організацію курсів 7,5 млн крб, що становило 1/5 частину всіх витрат з держбюджету республіки на підготовку кадрів [19].

За роки другої п'ятирічки (1933–1937 роки) в Україні підготовлено 644,5 тис. спеціалістів масових професій, зокрема 210,2 тис. механізаторів. У кінці 1937 р. в МТС працювало 170 тис. трактористів, машиністів та інших спеціалістів масових професій [20].

Однак зусилля партійних і радянських органів УРСР (які всіляко рекламували) з підготовки масових колгоспних кадрів у роки завершення насильницької злочинної колективізації в українському селі зазнали повного

провалу. Проблема кадрів залишилася нагальною в сільському господарстві УРСР у всі роки існування радянської влади і була однією із основних причин відставання в його розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління (далі). — Ф. 166. — Оп. 17. — Спр. 1721. — Арк. 14.
2. Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦК КП(б)У. Партвидав ЦК КП(б). — X., 1933. — С. 100.
3. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 5. — Оп. 1, оп. 1917. — Арк. 84.
4. Народне господарство Української РСР. — К., 1957. — С. 35.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 2702. — Спр. 456. — Арк. 60.
6. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2547. — Арк. 499.
7. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 166. — Оп. 17. — Спр. 842. — Арк. 14.
8. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 459. — Арк. 34.
9. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 164. — Спр. 434. — Арк. 123.
10. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 164. — Спр. 13. — Арк. 464.
11. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 256. — Оп. 1. — Спр. 1154. — Арк. 24.
12. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 166. — Оп. 16. — Спр. 1917. — Арк. 30–31.
13. Народа в ЦК КП(б)У // *Комуніст*. — 1936. — 16 січ.
14. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 160. — Оп. 17. — Спр. 362. — Арк. 8–9.
15. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 2702. — Спр. 419. — Арк. 3–5.
16. Працюють школи механізаторів // *Комуніст*. — 1936. — 16 січ.
17. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 2704. — Спр. 24. — Арк. 14.
18. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 2704. — Спр. 7986. — Арк. 43.
19. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 633. — Арк. 12.
20. ЦДАОДВОДУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2039. — Арк. 43.

Надійшла до редколегії 27.08.2009 р.

УДК 316.77(477) : [341.16:001]

В. М. ШЕЙКО

КОМУНІКАТИВНІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ЮНЕСКО (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Розглядаються різноманітні соціально-культурні, міро-творчі зв'язки по налагодженню міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Основна увага приділяється висвітленню ролі України в розвитку міжнародних соціально-культурних обмінів, що сприяли зміцненню миру в глобалізаційній інформаційній цивілізації.

Ключові слова: ЮНЕСКО, Україна, культура, мир, інформація, комунікація, міжнародна співпраця, культурна спадщина.

Рассматриваются различные социально-культурные, миро-творческие связи по налаживанию международного сотрудничества в гуманитарной сфере во второй половине XX — начале XXI в. Основное внимание уделяется освещению роли Украины в развитии международных социально-культурных обменов, способствовавших укреплению мира в глобализационной информационной цивилизации.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, Украина, культура, мир, информация, коммуникация, международное сотрудничество, культурное наследие.

Various sociocultural, peacekeeping connections on realizing international cooperation in humanitarian sphere in the second half of the 20th century — beginning of the 21st century are examined. The role of Ukraine in the development of international sociocultural exchanges promoting strengthening of peace in globalization information civilization is paid great attention to.

Key words: UNESCO, Ukraine, culture, peace, information, communication, international cooperation, culture heritage.

Україна є членом ЮНЕСКО з 12 травня 1954 р. 3 грудня 1962 р. в Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО. За понад півстоліття напрацьовано значний потенціал і досвід співпраці з цією Організацією у сферах її компетенції, а також багатостороннього міжнародного гуманітарного співробітництва [22; 23, с. 127].

За період членства в ЮНЕСКО Україна була ініціатором започаткування багатьох міжнародних програм і проєктів. Зокрема, під час 26-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО вона ініціювала розгортання масової міжнародної кампанії по викоріненню неписьменності. Ця кампанія набула міжнародного визнання і стала основою багаторічної програмної діяльності ЮНЕСКО в цій галузі [2; 19].

Україна висунула також пропозицію про використання засобів масової інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства й ненависті між народами, що дало поштовх до розробки й прийняття відповідної Декларації (1978 р.). Україна була серед ініціаторів розробки Декларації про раси й расові забобони, започаткування проєктів стосовно ролі ЮНЕСКО в установленні нового міжнародного економічного порядку, вивчення і поширення слов'янських культур та ін. [3; 21].

На 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1993 р.) Україна виступила з ініціативою розробки «Програми культури світу». Ця ініціатива стала основою переорієнтації діяльності ЮНЕСКО в напрямі зміцнення її етичної місії та ролі у формуванні психології культури світу, клімату довіри й толерантності. На підставі цієї пропозиції розроблено міждисциплінарний проєкт «На шляху до культури світу», який став складовою всіх наступних дворічних програм та стратегічних напрямів діяльності Організації до 2001 р. [14; 17; 18].

У межах цього проєкту в 1999 р. в Києві під егідою Президента України та за фінансовою участю ЮНЕСКО проведено міжнародну конференцію

«Демократичне врядування та культура світу в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи»[13].

Під час 29-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення ООН одного з років Міжнародним роком захисту, збереження та відродження культурної спадщини [1, с. 118].

На 56-й сесії Генеральної асамблеї ООН ця ініціатива була підтримана — 2002 р. було проголошено ООН міжнародним роком із захисту світової культурної спадщини [7].

З огляду на історичний характер 30-ї сесії Генеральної конференції, Україна визначила такі найважливіші завдання ЮНЕСКО на нинішньому етапі формування інформаційного суспільства входження людства в XXI століття: пошук формули гармонізації глобальних, регіональних і національних інтересів, нових форм співробітництва, зміцнення мандатної функції ЮНЕСКО та її ролі інтелектуального і морально-етичного центру як у системі ООН, так і на міжнародному рівні [25].

Україну обирали до керівних та програмних органів ЮНЕСКО, насамперед до Виконавчої ради в 1981–1985 рр. та 1995–1999 рр. [12].

15 жовтня — 3 листопада в Парижі відбулася 31-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, в якій брала участь делегація України. Під час сесії відбулися вибори до Виконавчої ради ЮНЕСКО. Завдяки активній, чітко скоординованій та різноплановій роботі Міністерства закордонних справ, Постпредства при ЮНЕСКО та дипломатичних установ України за кордоном нашу державу переважною більшістю голосів обрано до Виконавчої ради ЮНЕСКО на чотирирічний термін. Крім України до складу Виконавчої ради від II регіональної виборчої групи (країни Центральної та Східної Європи) обрано Словаччину та Білорусь. Обрання України до Виконавчої ради засвідчило важливу роль, яку відіграє наша держава в розвитку сучасного міжнародного та міжрегіонального гуманітарного співробітництва, її активну позицію в обстоюванні принципів та ідеалів Організації, а також набутий авторитет у ЮНЕСКО [4; 26].

Загалом Україну обирали до Міжнародної координаційної ради програми «Людина і біосфера», Міжурядової ради Загальної програми з інформації, Міжурядового комітету Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їхнього походження, Комітету по штаб-квартирі, членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії, Міжурядового комітету Міжурядової програми з інформатики, Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми та Міжурядового комітету з авторського права. Для реалізації деяких довгострокових програм ЮНЕСКО в Україні створено й діють національні комітети, комісії та міжнародні центри [16; 17].

Координацію діяльності національних інституцій у межах Організації покладено на міжвідомчу Комісію у справах ЮНЕСКО, яку створено в 1956 р. У листопаді 1995 р. Указом Президента України Комісію реорганізовано в Національну Комісію України у справах ЮНЕСКО. З 1970 по 1990 рр.

видавався бюлетень Комісії. Наприкінці 1996 р. було поновлено його видання. З грудня 1962 р. у Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО [23].

У вищих навчальних та наукових закладах України на той час було створено 11 кафедр ЮНЕСКО в галузях лінгвістики, філософії людського спілкування, застосування інформаційних та комунікаційних технологій в освіті, превентивної освіти та соціальної політики, екології техногенних регіонів, кріобіології, клітинної та молекулярної нейробіології, прав людини та демократії [15].

У 1971 р. Україна приєдналася до проекту асоційованих шкіл ЮНЕСКО. Нині в Україні налічується 35 асоційованих шкіл ЮНЕСКО. З листопада 1990 р. в Україні діє Українська асоціація клубів ЮНЕСКО, яка об'єднує близько 50 таких клубів, здебільшого студентської молоді.

Канали ЮНЕСКО використовуються для популяризації серед світового співтовариства української науки, культури й освіти. В інформаційних виданнях Організації публікуються статті й матеріали про Україну. За фінансового сприяння ЮНЕСКО в Україні видано книги, альбоми, матеріали та публікації. Проведено багато конференцій і досліджень. Важливе значення в цьому напрямі мають внесення ювілеїв видатних діячів та історичних подій українського народу до спеціального календаря ЮНЕСКО й участь Організації та її членів у відзначенні цих ювілеїв. У штаб-квартирі Організації проводяться українські виставки, концерти, кіноперегляди, наукові конференції тощо [27].

Важливе значення як у поширенні інформації про Україну, так і поглибленні міжнародного співробітництва та її інтеграції у світову спільноту має внесення історико-архітектурних об'єктів України до Списку всесвітньої спадщини (архітектурний ансамбль «Софія Київська», Києво-Печерська Лавра та історичний центр м. Львів), а також включення українських біосферних заповідників до Міжнародної мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО («Чорноморський», «Стужиця», «Асканія-Нова», «Дунайський»). Уперше у світі в нашому регіоні за безпосередньої участі України створено транскордонний тристоронній польсько-словацько-український біосферний заповідник «Східні Карпати» та румунсько-український біосферний резерват «Дельта Дунаю».

Участь України в програмній діяльності ЮНЕСКО, крім використання інтелектуального потенціалу Організації та запозичення корисного міжнародного досвіду, надає змогу отримувати певні кошти для проведення в Україні міжнародних заходів по лінії ЮНЕСКО та виконання українськими фахівцями різноманітних проектів у сфері її компетенції, а також у формі отримання стипендій, грантів, обладнання, науково-технічної інформації, консультативної допомоги та забезпечення завдяки Організації участі українських фахівців у міжнародних заходах.

У 1991–1997 рр. здійснювалася Програма «ЮНЕСКО-Чорнобиль», спрямована на залучення, в межах компетенції ЮНЕСКО, міжнародної допомоги з метою мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. За цієї Програмою

в містах Іванків, Бородянка та Славутич створено три центри соціально-психологічної реабілітації населення потерпілих від катастрофи територій, зокрема дітей та молоді. У межах зазначеної Програми отримано цінне медичне обладнання для діагностики захворювань крові вартістю 475 тис. дол. [7].

У лютому 2001 р. за фінансової підтримки ЮНЕСКО на базі Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка було проведено регіональний семінар «Роль ЗМІ в запобіганні поширенню СНІДу», а також ще три міжнародні конференції, зокрема на підтримання регіонального діалогу в Європі, підвищення рівня вищої технічної освіти, розширення співробітництва в межах європейського наукового та технологічного простору.

Одержання субсидій сприяє підтриманню на належному рівні співпраці України з ЮНЕСКО, розвитку міжнародного гуманітарного співробітництва українських інституцій, а відтак, зміцненню національного інтелектуального потенціалу, його інтеграції в регіональні та світові науково-технічні й культурно-освітні процеси.

Значний вплив на розвиток співробітництва України з ЮНЕСКО мали візити Генерального директора Організації в Україну. Загалом відносини співробітництва між Україною та ЮНЕСКО розвиваються в конструктивному руслі, спрямованому, зокрема, на розширення участі українських інституцій у міжнародному співробітництві в гуманітарній сфері, а також на підвищення економізації участі України в програмній діяльності Організації.

Координацію співпраці національних інституцій з ЮНЕСКО покладено на національну комісію України в справах ЮНЕСКО — міжвідомчий орган при МЗС України — створену Указом Президента України № 212/96 від 26 березня 1996 р. [14].

Між Україною та ЮНЕСКО здійснюється діалог на високому політичному рівні. Зокрема в травні 2005 р. Україну відвідав заступник Генерального директора ЮНЕСКО з питань культури Мунір Бушнакі. Відбулися зустрічі з Президентом України В. А. Ющенком та пані К. М. Ющенко, головою Національної комісії України в справах ЮНЕСКО В. С. Огризком, експертами з питань культури та культурної спадщини, власниками колекції «Платар» С. Тарутою та М. Платоновим. М. Бушнакі також відвідав занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Софію Київську», «Києво-Печерську Лавру» й інші українські заповідники, зокрема «Переяслав» у м. Переяслав-Хмельницький, ознайомився з колекцією культурних цінностей Трипільської цивілізації [20; 11].

Під час бесіди з Президентом України В. А. Ющенком та пані К. М. Ющенко обговорені можливі шляхи розвитку співробітництва нашої держави з ЮНЕСКО у сфері культури та культурної спадщини, популяризації у світі інформації про Трипільську цивілізацію та організацію в штаб-квартирі ЮНЕСКО і музеях Франції виставок предметів-старожитностей

Трипільської культури, періоду античності, скіфів та інших народів, які населяли територію сучасної України, а також перспективи включення українських об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та питання залучення міжнародних експертів до вивчення об'єктів культурної та природної спадщини, що розміщені в Україні. Зокрема, відповідно до досягнутих домовленостей, наприкінці квітня 2006 р. здійснено візит в Україну міжнародних експертів для надання технічної допомоги заповіднику «Софія Київська».

У 2005 р. в м. Санліс (Франція) за участю Президента України та Генерального директора ЮНЕСКО відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятника Анні Київській, королеві Франції [19].

У продовження діалогу на високому рівні 16 листопада 2005 р. Президент України на запрошення Генерального директора ЮНЕСКО взяв участь у церемонії відзначення 60-ї річниці заснування ЮНЕСКО. Це запрошення є свідченням визнання цією міжнародною організацією тих демократичних змін, які відбуваються в Україні. У рамках церемонії відбулося відкриття в штаб-квартирі ЮНЕСКО виставки-презентації «Україна — світові», під час якої експонувалися унікальні експонати Трипільської доби з колекції Національного музею історії України. 24-26 квітня 2006 р. в Україні на запрошення Президента України перебував Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура. Під час зустрічі з Міністром закордонних справ України К. Мацуура мав нагоду познайомитися з відомими українськими діячами. Були обговорені такі питання, як видання в Парижі під патронатом ЮНЕСКО збірки вибраних творів І. Я. Франка, залучення експертної підтримки ЮНЕСКО до досліджень відомої української історичної пам'ятки «Кам'яна могила», підтримка ЮНЕСКО пропагування української культури як складової всесвітнього культурного різноманіття, а також реалізація програм ЮНЕСКО через методичну та фінансову допомогу для підтримки освітнього рівня в депресивних регіонах України [11].

У рамках свого візиту К. Мацуура взяв участь в урочистостях, присвячених відзначенню 20-ї річниці Чорнобильської катастрофи, зокрема у відкритті міжнародної конференції «Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє» та, на запрошення дружини Президента України К. М. Ющенко, у гуманітарному форумі «Відродження, оновлення і розвиток людини» (головний організатор — міжнародний благодійний фонд «Україна — 3000»).

К. Мацуура відкрив міжнародну конференцію «Право на освіту в країнах перехідного періоду», організовану за фінансової підтримки ЮНЕСКО, Національною комісією України в справах ЮНЕСКО та кафедрою ЮНЕСКО в НАУКМА «Права людини, мир, демократія, толерантність та взаєморозуміння між народами», а також відвідав занесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Національний заповідник «Софія Київська».

Президент України та Генеральний директор ЮНЕСКО підписали Спільне комюніке про співробітництво між Україною та ЮНЕСКО.

У сфері науки пріоритетними для ЮНЕСКО є такі програми: «Інформація для всіх», яка розглядає питання нових інформаційних та комунікаційних технологій; Міжнародна програма «Людина і біосфера», головне завдання якої — збереження екологічної чистоти біосферних природних заповідників; програма діяльності Міжнародної океанографічної комісії (МОК), що вивчає проблеми морів та океанів.

Надзвичайно перспективним є започаткований у 2004 р. на базі Національного технічного університету України «КПІ» проект щодо створення Центру віртуального університету науково-технічних та інженерних вищих навчальних закладів країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). 10 листопада 2005 р. у НТУ «КПІ» відбулася офіційна церемонія відкриття такого Центру за участю представників 12 університетів із 8 країн ЦСЄ [24].

Важливим механізмом зміцнення координуючої ролі України в регіоні у сфері науки є Міжнародна асоціація академії наук, штаб-квартира якої функціонує на базі НАН України і яка в квітні 2005 р. набула статусу офіційного партнера ЮНЕСКО [19].

У сфері освіти головними нині є питання, визначені на Дакарському форумі «Освіта для всіх» (2000). За ініціативи Національної комісії України у справах ЮНЕСКО в Міністерстві освіти і науки України створена координаційна рада з питань забезпечення якісної освіти для всіх.

Україна послідовно реалізує стратегічний курс на інтеграцію в Європейський освітній простір. У лютому 2005 р. в Київському національному лінгвістичному університеті кафедрою ЮНЕСКО була організована наукова конференція «Мовна освіта в контексті Болонських реалій» [9].

У сфері культури найважливішим напрямом роботи України є співпраця з ЮНЕСКО зі збереження об'єктів культурної і природної спадщини. До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входять такі пам'ятки, як «Софія Київська — Києво-Печерська Лавра», історичний центр м. Львова, «Дуга Струве» (4 геодезичні пункти: Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин) та ін. Слід зазначити, що Україна брала активну участь у розробці проекту Конвенції про охорону та підтримку різноманіття форм культурного самовираження.

Іншим важливим напрямом діяльності ЮНЕСКО у сфері культури є охорона підводної культурної спадщини. Останнім часом в Україні також активізувалася робота, пов'язана з охороною підводної спадщини нашої держави. Так, у травні 2006 р. під особистим патронатом Президента України успішно пройшов перший пілотний проект українсько-американської Чорноморської експедиції. Експедицію очолював відомий американський дослідник Роберт Баллард, який свого часу знайшов уламки потонулого на початку ХХ ст. корабля «Титанік», та директор Департаменту підводної спадщини України Інституту археології НАН України Сергій Воронов. Наразі відповідними міністерствами та відомствами опрацьовується питання щодо ухвалення Програми українсько-американської підводно-археологічної співпраці на період 2006–2010 рр. [7].

2 червня 2006 р. Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура прийняв рішення щодо присвоєння братам Віталію та Володимиру Кличкам почесного звання «Чемпіони спорту ЮНЕСКО», а 4 грудня 2006 р. у штаб-квартирі організації проведено почесну церемонію вшанування братів Кличків з цієї нагоди.

Протягом 2006 р. Україна ратифікувала такі міжнародні нормативно-правові документи, розробником яких є ЮНЕСКО. Це Конвенція про боротьбу із допінгом у спорті (2005) [6] та Конвенція про охорону підводної культурної спадщини (2001) [5].

Таким чином, комунікативні соціально-культурні зв'язки України з ЮНЕСКО в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. пройшли стадію становлення та розвитку. При цьому Україна стала не тільки об'єктом, а й суб'єктом співробітництва з ЮНЕСКО. Крім того, Україна — член основних керівних, менеджерських культурологічних центрів та ініціатор багатьох соціально-культурних і миротворчих ініціатив по налагодженню комунікативних зв'язків у глобалізаційному цивілізованому світі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антошевська Н. Вклад ЮНЕСКО в зміцнення миру в добу глобалізації / Наталія Антошевська // *Державне управління і право : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистец., Ін-т держ. упр. і права.* — К., 2006. — Вип. 1, ч. 2. — С. 115–123.
2. Галаган А. И. Образование для всех: ретроспективный анализ целей, стратегий и результатов / А. И. Галаган // *Соц.-гуманитар. знания.* — 2006. — № 6. — С. 204–220.
3. Декларация о расе и расовых предрассудках : принята 27.11.1978 г. (Париж) // *Международные нормативные акты ЮНЕСКО.* — М., 1993. — С. 223–230.
4. Дзоз В. Гуманітарна політика держави як відповідь на проблеми суспільного розвитку / Віталіна Дзоз // *Вища освіта України.* — 2005. — № 3. — С. 65–69.
5. Закон України Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини : прийнято 20.09.2006 р. № 164 // *Відом. Верховної Ради України.* — 2006. — № 4. — Ст. 438.
6. Закон України Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті : прийнято 03.08.2006 р. № 68 // *Відом. Верховної Ради України.* — 2006. — № 4. — Ст. 353.
7. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини : правові аспекти / Т. Г. Каткова. — Х. : Титул, 2007. — 181 с. — *Бібліогр.:* с. 167–171.
8. Макаренко Є. А. Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО / Євгенія Анатоліївна Макаренко. — К. : Наша культура і наука, 2001. — 384 с.
9. Мовна освіта в контексті Болонських реалій : тези доп. наук. конф., 24–25 лют., 2005 р., м. Київ / Київ. нац. лінгвістич. ун-т, Каф. ЮНЕСКО. — К., 2005.
10. *Общественные перемены и культура мира / Междунар. ин-т перспектив. проблем социокультур. и полит. развития.* — М. : Весь мир, 1998. — 364 с.

11. Огризко В. Президент провів зустріч з Генеральним директором ЮНЕСКО [Електронний ресурс] / Володимир Огризко // Президент України Віктор Ющенко : офіц. Інтернет-представництво. — К., 2006. — Режим доступу: www.president.gov.ua/news/3063.html. — Назва з екрану.
12. Основні положення меморандуму про співробітництво між Урядом України і Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) // ЮНЕСКО. — 1997. — Вип. 3. — С. 3–5.
13. Отчёт о Международной конференции «Демократическое управление и культура мира в странах Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы», 24–26 марта 1999 г., г. Киев, Украина / ЮНЕСКО. — К., 1999. — 78 с.
14. Положення про Національну комісію України у справах ЮНЕСКО [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 26 берез. 1996 р. № 212. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
15. Примірне положення про асоційовані школи ЮНЕСКО в Україні : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 31.01.2001 р. № 32 // Інформ. зб. Міносвіти України. — 2001. — № 23. — С. 28–32.
16. Про нагородження К. Мацуури орденом князя Ярослава Мудрого: затв. Указом Президента України від 30 берез. 2006 р. № 273 // Уряд. кур'єр. — 2006. — 1 квіт. (№ 62).
17. Программы и проекты ЮНЕСКО в области науки и участие в них Украины / Малицкий Б., Кузьминов В., Оноприенко В., Артемова В.; ЮНЕСКО. — Венециан. регион. офис, НАН Украины, Центр исслед. науч.-техн. потенциала и истории науки им. Г. М. Доброва. — К., 2001. — 38 с.
18. Раков С. А. Якість освіти: європейський вимір / Раков С. А. // Вісн. ТІМО. — 2007. — № 10/11. — С. 4–13.
19. Співробітництво України з ЮНЕСКО [Електронний ресурс] / Нац. комісія України у справах ЮНЕСКО // Кур'єр ЮНЕСКО. — 2007. — № 3. — Режим доступу: <http://unesco.org.ua/ua/unesco/participation/>. — Назва з екрану.
20. Співробітництво України з ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unesco.org.ua/ua/unesco/participation/>. — Назва з екрану.
21. Трипільський світ = Tripillion World : 100 річчю відкриття Трипільської культури присвячується / НАН України, Ін-т та Музей Археології, Нац. комісія України у справах ЮНЕСКО ; упоряд. Леся Гончар. — К., 1997. — 62 с.
22. Україна в ЮНЕСКО. [Електронний ресурс]. — Режим доступу http://unesco.iapf.org-ua/uk_unesco.html#start. — Загл. с екрана.
23. Шкурастенко О. Співпраця України у міжнародній системі спеціалізованих установ ООН / О. Шкурастенко // Право України. — 2004. — № 11. — С. 125–129.
24. Шукєв С. М. 55 років співпраці України з ЮНЕСКО [Електронний ресурс] / Шукєв С. М.; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т», Каф. ЮНЕСКО. — К., 2009. — Режим доступу: <http://kpi.ua/919-1>.
25. ЮНЕСКО. Генеральна конференція. Сесія (30; 1999; Париж). Акты Генеральной конференции. Т. 1. Резолюции : 30-я сессия, 26 окт. — 17 нояб. 1999 г. — Париж : ЮНЕСКО, 2000. — 144 с.
26. ЮНЕСКО. Генеральна конференція. Сесія (31; 2001; Париж). Акты Генеральной конференции. Т. 1. Резолюции : 31-я сессия, 15 окт. — 13 нояб. 2001 г. — Париж : ЮНЕСКО, 2002. — 195 с.

27. Якісна освіта в багатоетнічному суспільстві : матеріали регіон. семінару / Нац. комісія України у справах ЮНЕСКО, Ресурсно-метод. центр «Сучасна школа» ; упоряд. О. О. Стічкар. — К. : Сфера, 2004. — 136 с.
Надійшла до редколегії 26.08.2009 р.

УДК 930.1: 631.11(477) «1917/1930

В. В. КАЛІНІЧЕНКО

ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1930 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Досліджується історіографія земельної громади в українському доколгоспному селі, що існувала в 1917–1930 рр. Аналізується вітчизняна та зарубіжна історіографія означеної проблеми.

Ключові слова: земельна громада, неп, селяни, історіографія.

Исследуется историография земельного общества в украинской доколхозной деревне, которое существовало в 1917–1930 гг. Анализируется отечественная и зарубежная историография по данной проблеме.

Ключевые слова: сельское общество, неп, крестьяне, историография.

In the article historiography of the landed society is probed in Ukrainian the country to creation of collective economies, which existed in 1917-1930. Domestic and foreign historiography of problem is analysed.

Key words: landed society, new economic policy, peasant, historiography.

У Наддніпрянській Україні 1917–1930 рр. діяли земельні громади, що юридично закріплено Земельним Кодексом 1922 р. [1]. Земельна громада регулювала селянське землекористування, позитивно впливала на сільсько-господарське виробництво, виконувала деякі інші важливі соціальні функції в селі. Селянське господарство зберігалося як самостійна виробнича одиниця, використовуючи переваги великого кооперативного об'єднання. Земельна громада могла стати реальною альтернативою колгоспам — тому була ліквідована більшовиками, проіснувавши в Наддніпрянській Україні до 1930 р. **Мета** статті — дослідити історіографію земельної громади в українському доколгоспному селі Наддніпрянської України у 1917–1930 рр.

Перші праці про земельну громаду вийшли друком у 1920-ті рр. Автори ставили перед собою цілком практичне завдання — розповісти спільноті про земельні громади, їх права й обов'язки. Так, окремий розділ своєї

книжки присвятив земельній громаді Є. Д. Маркевич, де, на основі відповідних статей Земельного кодексу УСРР 1922 р., пояснив, що таке земельна громада, вказав на склад, права й обов'язки цього поземельного інституту [41, с. 61–62]. Метою Є. Д. Маркевича було ознайомити районних земельних працівників, землемірів, агрономів і селян з існуючим земельним законодавством, зокрема і про земельну громаду.

Подібну мету мали праці М. М. Гершонова, Є. І. Кельмана, Ф. С. Чумала, Б. М. Аменицького та ін. [14, с. 59–77; 62, с. 2–82]. У дослідженні Є. Д. Сташевського та Є. Д. Маркевича лаконічно описуються права, значення й організація земельної громади [57, с. 1–8]. В іншій праці Є. Д. Сташевський пояснював різницю між дореволюційною сільською і земельною громадою 1920-х рр., звернув увагу на великі потенційні можливості землевпорядженої земельної громади стосовно радикального поліпшення землекористування, одним із перших визначив здатність земельної громади до кооперування окремих галузей (операцій) у селянських господарствах [56].

М. М. Белонін підкреслював, що земельна громада має на меті правильне й господарчо-доцільне використання земельних угідь своїх членів. Він цілком слушно писав, що за змістом земельного законодавства земельна громада, прийнявши статут, мала всі права юридичної особи, тобто могла придбавати майно, укладати угоди, виступати в суді тощо. По суті, підкреслював автор, громада отримувала всі ті ж права, якими користувалися інші кооперативні об'єднання. Звичайно, зазначав М. М. Белонін, земельна громада ще не є земельним кооперативом, але може стати таким [6].

Думки, що землевпорядкована громада — це найпростіша форма кооперативу, дуже зручна і зрозуміла для селян, дотримувалися багато авторів 1920-х рр. (І. Кузнецов, М. Резніков, С. Луценко, А. Боровецький та ін.) [35; 53; 39; 8].

Агроном О. В. Алексєєв у 1924–1925 господарському році провів спеціальне обстеження селянських господарств Фрейдорфської земельної громади Шевченківського району Одеської округи з метою обґрунтування плану кредитування заходів для розвитку сільського господарства і дійшов висновку, що весь комплекс необхідних заходів можливий лише в рамках земельної громади [3].

Земельні громади не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання, на чому наполягали більшовики. Селяни не бажали втрачати господарську самостійність, яку вони мали в громаді. Тому земельна громада, як самоврядна організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації. Таким чином земельна громада фактично перебувала в опозиції до більшовицького режиму й згодом була знищена режимом.

Процес протиборства громади з адміністративним апаратом сільради набув певного висвітлення в публікаціях 1920-х рр., звісно, в позитивному для більшовицького режиму контексті (праці А. Буценка, В. Кобалевського, І. Нагорного, І. Акімова, С. Здановича, Г. Печериці, С. Чугунова та ін.) [9; 31; 46; 2; 22; 51; 61].

Під час проведення суцільної колективізації, в 1930 р., земельна громада була знищена більшовиками, відтак зникла практична необхідність про неї писати. Упродовж 30–50-х рр. ХХ ст. у вітчизняній історіографії про земельну громаду не згадували. Винятком є стаття П. Н. Першина в сільськогосподарській енциклопедії за 1933 р., де «обґрунтовувалася» необхідність ліквідації земельної громади в процесі колективізації селянських господарств [50].

Про земельну громаду дослідники почали писати лише з 1960-х рр. Необхідно назвати праці В. П. Данилова, І. Є. Кознової, В. Я. Осокіної [18; 19; 30; 49]. Так, В. П. Данилов писав про історичну долю земельної громади, аналізував характер і значення цього поземельного інституту, але тільки в межах РРФСР. Матеріал про земельну громаду УСРР у працях В. П. Данилова застосовують лише як ілюстрації [17; 18; 19; 20]. Крім того, В. П. Данилов ототожнював земельну громаду в УСРР із поземельною селянською общиною, що є помилкою [18]. Праці І. Є. Кознової та В. Я. Осокіної також стосуються земельної общини в РРФСР, матеріалу стосовно УСРР там немає.

У літературі 1960-х–1980-х рр. розгорнулася суперечка щодо ролі земельної громади в колективізації сільського господарства. С. П. Трапезніков вважав, що боротьба більшовиків за володіння земельними громадами в другій половині 1920-х рр. призвела до перетворення земгромад «на опорні пункти соціалістичного перетворення села» [58, с. 390]. Цю точку зору серед українських дослідників земельної громади підтримав І. Є. Громенко [16].

Інші автори, зокрема й В. П. Данилов, заперечували думку С. П. Трапезнікова та його однодумців [18, с. 134; 19, с. 46].

Вважаємо, що точка зору В. П. Данилова з цього питання аргументованіша. На матеріалах УСРР це доводив у своїй статті В. В. Калініченко [27, с. 10–11].

Окрім І. Є. Громенка, в 1960 р. про земельні громади УСРР та її відносини із сільськими радами громади написав статтю В. В. Гречко [15]. На жаль, його праця обмежувалася тими законодавчими актами, які аналізували вже дослідники в 1920-х рр.

У першій половині 1980-х рр. про земельну громаду в УСРР є окремі згадки в працях Б. К. Мигалія [43; 44].

В. В. Калініченко у своїй статті дослідив діяльність селянської поземельної общини в УСРР, показав відмінність поземельної общини і земельної громади в Україні [27].

Таким чином, у 1960–1980-х рр. вчені відновили дослідження земельної громади УСРР, однак, комплексного дослідження не створили.

Новий етап у вивченні земельної громади УСРР розпочався в 1990-х рр. і триває понині. Передусім, це праці В. В. Анісімова, І. М. Кривко, В. В. Бойка та В. В. Калініченка [4; 7; 24; 25; 26; 28; 29; 37].

В. В. Анісімов показав генетичний зв'язок земельної громади 1920-х рр. із дореволюційною сільською громадою, указав на існування сільської громади в українському селі в 1918–1921 рр. Помилкою цього автора є те, що

він поземельний інститут, що продовжував діяти на селі, правда, в умовах воєнного комунізму, назвав земельною громадою. В. В. Анісімов необгрунтовано визначив хронологічні межі своєї праці — 1921–1929 рр. А відомо, що інститут земельної громади в УСРР юридично оформився за Земельним кодексом 1922 р. і ліквідований в 1930 р.

Праця І. М. Кривко присвячена земельній громаді південного (степового) регіону України. Зокрема, автор звернула увагу на правові засади діяльності земгромад, проаналізувала структуру, склад та повноваження, підрахувала їх чисельність, описала господарську діяльність цього поземельного інституту та суспільно-політичну діяльність громад [37].

В. В. Бойко проаналізував діяльність земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., яка, в той час, входила до складу РРФСР [7].

Праці В. В. Калініченка 1990 — початку 2000-х рр. стисло охоплюють різні аспекти діяльності земельних громад у межах усієї УСРР [24; 25; 26; 28; 29]. Він стисло описав організацію земгромад, указав на їх відмінність від дореволюційних сільських громад, застеріг від ототожнення земельної громади із селянською поземельною общиною, описав процес ліквідації земельної громади більшовицьким режимом. В. В. Калініченко підкреслив, що запровадження земельної громадою багатопільної системи сівозмін, разом з іншими агротехнічними заходами, перетворювало її в кооператив вертикального типу [59].

На початку 2000-х рр. тему земельної громади розглядали у своїх публікаціях Н. А. Ковальова, С. І. Дровозюк, В. М. Олійник, Ю. В. Котляр, О. В. Михайлюк, але науковці ставили перед собою інші завдання й окремо земельну громаду не досліджували [21; 32; 34; 45; 47].

На початку 1990-х рр. у Москві створено центр селянознавства та сільських реформ за ініціативою професорів Т. Шаніна (Манчестерський університет, Англія) і професора В. П. Данилова (Інститут російської історії РАН). На семінарі, організованому центром селянознавства, обговорювалися найвідоміші праці західних учених з теорії та історії аграрних відносин (Д. Скотта, Т. Шаніна, Е. Вульфа, А. Мандра, М. Левіна, Р. Редфільда, Ш. Мерля, Г. Хантера, Я. Ширмера, О. Вебера, І. Воглера). Були опубліковані реферати праць цих учених, що дозволило ознайомитися з їх основними ідеями [10; 12; 13; 38; 40; 42; 52; 54; 60; 63]. Ці праці в сукупності склали хрестоматію селянознавства, сучасних аграрних концепцій [11].

Західні вчені-аграрники звернули увагу на потенціал поземельної общини в радянський період її існування (1917–1930 рр.). Так, японський дослідник Х. Шісума вважає помилкою ліквідацію цього поземельного інституту на початку 1930-х рр. На його думку, шлях, запропонований О. В. Чановим у 1920-х рр. більше відповідав потребам і особливостям радянського села. Аналогічні думки висловив Т. Шанін. Багато західних авторів нині схильні вважати, що потенціал російської общини не був використаний радянською владою [33, с. 206].

У сучасній російській історіографії привертає увагу праця В. В. Кабанова про взаємодію общини і кооперації в Росії [23]. Сучасні російські

дослідники вважають, що в роки непу община була діяльним органом сільського самоуправління, а сільська рада матеріально залежала від общини [48, с. 112–113].

Історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що земельна громада УСРР вивчена недостатньо. Потрібно провести всебічне й багатогранне дослідження земельної громади в доколгоспному селі; дослідити зв'язок сільської громади із земельною громадою, етапи генезису земельної громади; вивчити розміри, чисельність, склад, управління, фінанси цього поземельного інституту; визначити роль земельної громади в розвитку сільського господарства; проаналізувати земельну громаду як організацію кооперативного типу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Земельний кодекс УСРР*. — Х. : Вид-во НКЗС УСРР, 1922. — 90 с.
2. Акимов И. О сельском бюджете и взаимоотношениях сельсоветов с земельными обществами / И. Акимов // *Сов. строительство*. — 1928. — № 4. — С. 33–50.
3. Алексеев А. В. *Агрономическое изучение крестьянского хозяйства земельного общества Фрейдоффа в целях обоснования плана кредитования мероприятий по развитию сельского хозяйства* / А. В. Алексеев. — Старобельск : Госпечать, 1926. — 27 с.
4. Анісімов В. В. *Земельні громади України (1921–1929 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук* / В. В. Анісімов. — К., 1997. — 20 с.
5. Анісімов В. В. *Земельні громади України (1921–1929 роки) : дис. ... канд. іст. наук.* / В. В. Анісімов. — К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. — 190 с.
6. Белонін М. М. *До питання про земельну громаду* / М. М. Белонін // *Записки Волинського землеустрійного технікуму*. — Житомир. — 1925. — № 1. — С. 47–55.
7. Бойко В. В. *Земельні громади Кримської РСР (1922–1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук* / В. В. Бойко. — Запоріжжя, 2003. — 20 с.
8. Боровецький А. *Що робити, щоб заохотити земельну громаду до колективного господарювання?* / А. Боровецький // *Рад. селянин*. — Х. — 1928. — № 17–18. — С. 31–33.
9. Буценко А. *Про взаємовідносини між сільрадами, сільськими і земельними громадами* / А. Буценко // *Червоне село*. — Х. — 1926. — № 6–7. — С. 10–12.
10. Вебер О. *Из мужиков во французы: Модернизация французской деревни (1870–1914)* / О. Вебер. — Стенфорд ; Калифорния, 1976 (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1997. — № 2. — С. 140–148.
11. *Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия*. — М. : Прогресс, 1992. — 420 с.
12. Воглер И. *Миф о семейной форме: Господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов* / И. Воглер. — Боулдер ; Колорадо, 1981 (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1998. — № 1. — С. 119–131.
13. Вульф Э. *Крестьяне* / Э. Вульф. — Нью-Джерси, 1966. (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1993. — № 6. — С. 82–94.
14. Гершионов М. М. *Комментарии к Земельному Кодексу УССР*. / М. М. Гершионов, Е. И. Кельман. — К. : Юриздат, 1924. — 320 с.

15. Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами (громадами) и сельскими советами в УССР (1922–1930 гг.) / В. В. Гречко // Учен. зап. Харьк. юрид. ин-та. — Х. — 1960. — Вып. 14. — С. 139–167.
16. Громенко І. Є. Земельні громади України (1927–1929 рр.) / І. Є. Громенко // Укр. іст. журнал. — К. — 1972. — № 9. — С. 99–102.
17. Данилов В. П. К вопросу о характере и значении крестьянской поземельной общины в России / В. П. Данилов. // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 341–359.
18. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. — Вологда. — 1976. — Вып. 6. — С. 102–154.
19. Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период : К вопросу о типологии общины на территории советских республик / В. П. Данилов // Народы Азии и Африки. — М. — 1973. — № 3. — С. 42–54.
20. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов — М. : Наука, 1977. — 317 с.
21. Дворозюк С. І. Суспільна свідомість українського селянства в період непу: історіографія проблеми / С. І. Дворозюк // Український селянин. — Черкаси. — 2005. — Вип. 9. — С. 24–26.
22. Зданович С. Сельские советы и земельные общества / С. Зданович // Большевик. — М. — 1928. — № 6. — С. 39–69.
23. Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация в России XX века / В. В. Кабанов — М. : Ин-т российской истории РАН, 1997. — 160 с.
24. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — С. 44–69.
25. Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — С. 93–120.
26. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі / В. В. Калініченко // Третій міжнародний конгрес українців 26–27 серпня 1996 р. Історія. — Х., 1996. — С. 97–101.
27. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестн. Харьк. Ун-та. — Х. — 1984. — № 266. — С. 3–12.
28. Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. — 1997. — № 396. — С. 124–138.
29. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко — Х. : Основа, 1997. — 400 с.
30. Кознова И. Е. Сельские советы и земельные общества: Динамика взаимоотношений в 1921–1929 гг.: По материалам Европейского Центра РСФСР / И. Е. Кузнецова. — М. : Рук. деп. ВНИИОН СССР, 1980. — 18 с.
31. Кобалевський В. Про земельні громади і їхні взаємини з сільськими радами / В. Кобалевський // Червоне село. — Х. — 1926. — № 2. — С. 13–14.
32. Ковальова Н. А. Вплив общины на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні / Н. А. Ковальова // Український селянин. — Черкаси. — 2003. — Вип. 7. — С. 106–108.

33. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) / М. Н. Корчагова // *Отеч. история*. — М. — 1994. — № 4–5. — С. 202–218.
34. Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. В. Котляр // *Український селянин*. — Черкаси. — 2004. — Вип. 8. — С. 259–265.
35. Кузнецов І. Земельна громада / І. Кузнецов // *Вісник НКЗС УСРР*. — Х. — 1925. — № 7–8. — С. 15–17.
36. Крестьянские восстания времен гражданской войны: Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. — М. : Мысль, 1992. — 450 с.
37. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.). автореф. дис. ... канд. іст. наук. / І. М. Кривко. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.
38. Левин М. Российские крестьяне и советская власть / М. Левин. — Нью-Йорк, 1975 (реферат). // *Отеч. история*. — М. — 1994. — № 4–5. — С. 48–59.
39. Луценко С. Нова земельна громада та її місце радянській кооперативній системі / С. Луценко // *Вісн. НКЗС УСРР*. — Х. — 1926. — № 19–20. — С. 3–7.
40. Мандра А. Конец крестьянства / А. Мандра. — Париж, 1984 (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1994. — № 2. — С. 33–42.
41. Маркевич Є. Д. Земельне законодавство та землеустрій / Є. Д. Маркевич. — К. : Губземуправління, 1925. — 197 с.
42. Мерль Ш. Аграрний ринок и новая политика / Ш. Мерль. — Вена, 1981 (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1995. — № 3. — С. 104–116.
43. Мигаль Б. К. Боротьба проти чорнопередільських тенденції в українському селі у відбудовний період / Б.К. Мигаль // *Питання історії СРСР*. — Х. — 1979. — Вип. 19. — С. 31–40.
44. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. — Х. : Вища школа, 1974. — 167 с.
45. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. — Дніпропетровськ, 2007. — 400 с.
46. Нагорний І. Сільради і земельні громади. (До оживлення діяльності громад) / І. Нагорний // *Радянська Україна*. — Х. — 1925. — № 9. — С. 36.
47. Олійник В. М. Самоврядні організації доколгоспного села — історіографія радянської доби / В. М. Олійник // *Український селянин*. — Черкаси. — 2005. — Вип. 9. — С. 26–29.
48. Орлов И. Б. Современная *Отеч. историография* нэпа: достижения, проблематика, перспективы / И. Б. Орлов // *Отеч. история*. — М. — 1999. — № 1. — С. 108–122.
49. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община / В. Я. Осокина — М. : Мысль, 1978. — 176 с.
50. Першин П. Н. Земельное общество / П. Н. Першин // *Сельскохозяйственная энциклопедия*. — М., 1933. — Т. 2. — С. 509.
51. Печерица Г. О сельсоветах и земобществах / Г. Печерица // *Власть Советов*. — М. — 1928. — № 37. — С. 20.
52. Редфилд Р. Малое общество. Крестьянское общество и культура / Р. Редфилд. — Чикаго, 1960 (реферат) // *Отеч. история*. — М. — 1994. — № 6. — С. 7–18.

53. Резніков М. Земельна громада / М. Резніков // Рад. селянин. — Х. — 1927. — № 1. — С. 4–5.
54. Скотт Д. С. Моральная экономика крестьянства / Д. С. Скотт. — Лондон : Изд-во Йельского ун-та, 1976 (реферат) // Отеч. история. — М. — 1992. — № 5. — С. 5–17.
55. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар. // Отеч. история. — М. — 1994. — № 6. — С. 3–45.
56. Сташевский Е. Д. К вопросу об организации земельных обществ на Киевщине / Е. Д. Сташевский // Журнал Киевского губернского экономического совещания. — К. — 1923. — № 9. — С. 99–106.
57. Сташевський Є. Д. Земельна громада та її організація / Є. Д. Сташевський, Є. Д. Маркевич. — К. : Час, 1924. — 8 с.
58. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос / С. П. Трапезников. — М. : Мысль, 1976. — Т. 1. — 560 с.
59. Чаянов А. А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. А. Чаянов — М. : Наука, 1991. — 456 с.
60. Хантер Г. Аграрная политика неолышешевиков и альтернатива / Г. Хантер, Я. М. Ширмер. — Принстон, 1992 (реферат) // Отеч. история. — М. — 1995. — № 6. — С. 145–165.
61. Чугунов С. Сельсоветы и земельные общества / С. Чугунов // Сов. строительство. — М. — 1926. — № 45. — С. 153–169.
62. Чумало Ф. С. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам / Ф. С. Чумало, Б. М. Аменицкий. — Х. : Юриздат, 1925. — 560 с.
63. Шанин Г. Определяя крестьянство (реферат) / Г. Шанин // Отеч. история. — М. — 1993. — № 2. — С. 7–16.

Надійшла до редколегії 03.09.2009 р.

УДК 94:329.73:929 Міхновський

С. О. НАУМОВ

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ (1890–1916 РР.)

Розглядається питання про організаційну належність лідера українського націоналізму початку ХХ ст. М. Міхновського, зокрема, його становище в Українській народній партії.

Ключові слова: націоналізм, український рух, Міхновський, політична організація, Українська народна партія.

Рассматривается вопрос об организационной принадлежности лидера украинского национализма начала ХХ в. Н. Михновского, в частности, его положении в Украинской народной партии.

Ключевые слова: национализм, украинское движение, Михновский, политическая организация, Украинская народная партия.

In the paper has been investigated the problem of organizational belonging of M. Mikhnovskiy and particularly — his role in the Ukrainian People's Party.

Key words: *nationalism, Ukrainian movement, Mikhnovskiy, political organization, Ukrainian People's Party.*

Актуальність теми. Політична діяльність М. Міхновського залишається однією з найпопулярніших тем сучасної вітчизняної історіографії. Їй присвячені традиційно широкі сюжети в монографічних дослідженнях з історії українського політичного руху та його ідеології (О. Голобуцький і В. Кулик, М. Кармазіна, Г. Касьянов, Ю. Лавров, А. Павко, С. Телешун та ін.), а також у публікаціях, присвячених Українській народній партії [3; 12; 14; 20]. Крім того, існує значна за обсягом спеціальна література, представлена як виданнями відверто пропагандистської й апологетичної спрямованості, що належать представникам націоналістичного політичного табору [1; 10; 11; та ін.], так і суто науковими працями фахових істориків [2; 19; та ін.]. Серед останніх виділяється монографія Ф. Турченка — на сьогодні, безумовно, найбільш вдала, повна і зважена спроба зрозуміти й відтворити непростий життєвий і політичний шлях М. Міхновського.

Незважаючи на сказане, політична біографія одного з найвідоміших українських діячів початку ХХ ст. і нині написана значною мірою пунктирно, містить немало пред'явлених суперечливих, міфологізованих аспектів. Одним із них є питання про належність М. Міхновського до різних українських політичних організацій імперської доби, дослідження якого є метою цієї статті.

Першою національною політичною організацією, до якої прилучився М. Міхновський і в якій, власне, й відбувалося становлення його політичного світогляду (Ф. Турченко навіть наголошує на словах «остаточна кристалізація» [19, с. 50]), що, на нашу думку, є очевидним перебільшенням), було Братство тарасівців (1891–1898 рр.). Членство М. Міхновського, тоді студента Київського університету, в цій організації підтверджене численними свідченнями сучасників (зокрема й інших братчиків) і не викликає сумніву. Проблеми виникають при з'ясуванні часу його вступу і ролі в Братстві. Щодо першого, на нашу думку, варто обмежитися «широкими» хронологічними рамками — приблизно 1892–1893 рр. Підставою для такого твердження є наявні відомості (теж далеко не точні) про час заснування київської філії Братства (1892 р.) та першу відому акцію М. Міхновського як братчика — його участь у роботі з'їзду організації навесні 1893 р. Ф. Турченко не має сумнівів щодо приєднання Міхновського до організації в 1892 р., але без подальшого уточнення цієї дати [19, с. 46–47]. Крім того, він поділяє точку зору тих мемуаристів і дослідників (П. Мірчука, М. Слабченка, Ю. Ткаченка, С. Шелухіна та ін.), які вважають, що М. Міхновський дуже швидко (не пізніше 1893 р.) став лідером не лише київської філії, а й усього Братства, навіть головував на з'їзді тарасівців і був автором чи співавтором їхнього програмного документа — «Profession de foi молодих українців» (тут не йдеться про відверті фантазії на тему вигаданої промови

юнака на могилі Т. Шевченка в 1891 р. і його ролі в заснуванні Братства). Зважаючи на те, що подібні твердження в кращому разі ґрунтуються на усних свідченнях (існування яких теж не є очевидним) колишніх тарасівців і спростовуються іншими мемуарними згадками, вважати їх доведеними не можна. А якщо зважити на той факт, що на початок 1893 р. 19-річний студент-другокурсник лише починав свій шлях у товаристві (й українському русі взагалі), логічно поставити їх під сумнів.

Інша справа, що з плином часу М. Міхновський дійсно став помітною постаттю в організації. Це підтверджується як спогадами братчиків, так і документально — матеріалами їхнього листування (зокрема, М. Коцюбинського та самого М. Міхновського). Він був одним із натхненників і лідерів самостійницького крила серед тарасівців, а отже — й співзасновником цієї ідейно-організаційної течії в українському русі.

З утворенням Загальної української організації (ЗУО, 1897–1904 рр.) Братство тарасівців влилося до її складу. Членом ЗУО став і М. Міхновський — це підтверджується жандармськими документами того часу, які засвідчують його участь у роботі з'їздів організації, постійні зв'язки з громадівцями Києва, Харкова, Полтави, Лубен тощо [22, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 4, 17–26], а також спогадами одного з чільних діячів організації Є. Чикаленка. Останній, зокрема, стверджував, що саме амбіції Міхновського стали ледь не головною перешкодою створенню громади ЗУО в Харкові [23, с. 248], куди він перебрався на початку 1899 р. Поміркованість ідеології та діяльності ЗУО не відповідала радикальним поглядам М. Міхновського. У Харкові він зближується з членами місцевої Української студентської громади, швидко здобуває в цьому середовищі незаперечний авторитет. За словами Ю. Колларда, «...саме Міхновський в значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму» [8, с. 51]. Не дивно, що саме до нього звернувся за допомогою Д. Антонович, коли разом з невеличким гуртком однодумців заснував у 1900 р. Революційну українську партію. Участю в підготовці перших партійних видань та впливом на деяких членів партії на початковому етапі її існування й обмежується взаємодія М. Міхновського з РУП. Запозичені з видань 20–30-х рр. ХХ ст. твердження про його членство в цій партії, які, незважаючи на численні спростування фактів, продовжують виринати в навчальних і навіть наукових виданнях, цілком безпідставні, не підтвержені ані документами, ані авторитетними свідченнями самих рупівців.

Інакше виглядає проблема членства М. Міхновського в Українській народній партії. Його роль як засновника і лідера УНП загальновідома і не потребує додаткових аргументів. Проте про організаційне життя цієї карликової партії історики мало що знають, тож простежити зміни в її складі, роль навіть найвідоміших діячів практично неможливо. У зв'язку з цим, поперше, можна впевнено стверджувати, що традиційні уявлення про незмінне й беззаперечне одноосібне лідерство М. Міхновського в партії

базуються виключно на цій-таки традиції; по-друге, набувають особливого значення існуючі вказівки на втрату ним керівного становища і навіть можливий вихід з УНП. Вони поодинокі, до того ж принагідні й належним чином не аргументовані, що, можливо, в іншому разі було б достатньою підставою для їх ігнорування як своєрідного історичного спаму. Але в цій конкретній ситуації вони заслуговують принаймні на увагу і критику науковців.

Через відсутність у джерелах безпосередніх свідчень щодо статусу М. Міхновського в партії вести цю критику в напрямі пошуку його фактичного підтвердження чи спростування безперспективно: вона можлива лише в площині ймовірності того чи іншого статусу. Це, у свою чергу, потребує з'ясування історичного контексту, аналізу еволюції УНП і поведінки самого М. Міхновського та інших ключових партійних діячів.

Виникнення і перші кроки практичної діяльності УНП не викликали помітного зацікавлення у українському національному таборі, не кажучи вже про суспільство в цілому. Ксенофобські заклики перших партійних видань заздалегідь прирікали їй на непопулярність і відторгнення. У ширшому ж плані доктрина УНП видавалася тогочасним українцям надміру радикальною, відірваною від реалій і вже через це неприйнятною. Інша причина відсутності суспільної підтримки криється в самій партії, практичні дії якої, зазвичай, були локальними, млявими й малоефективними. Складно назвати хоча б один напрям її роботи, який би досяг мети чи викликав позитивний громадський резонанс. Навіть партійна література практично не була відома тогочасному суспільству. Як наслідок, УНП була партією лише номінально, фактично ж упродовж усього свого існування залишалась невеликою (кількадесят осіб), майже не помітною для сучасників таємною політичною організацією.

Тож можна припустити, що «проект УНП» у існуючому вигляді вже на початковому етапі перестав влаштовувати М. Міхновського — незалежно від того, прагнув він створити справжню партію чи розглядав її як свій приватний проект «для набуття зручної трибуни і більшої солідності в пропаганді власних ідей» [3, с. 31–32]. На користь цього припущення певною мірою свідчать неодноразові спроби лідерів УНП творити формально не пов'язані з партією організаційні структури з популістськими, поміркованими чи, навпаки, радикальнішими платформами, які мали місце вже починаючи з 1903–1904 рр. (відповідно Українська партія соціалістична і група «Оборона України»).

Революційне піднесення 1905 р. й викликані ним істотні зміни в політичному режимі Росії, схоже, на деякий час відродили сподівання Міхновського на кращу долю власного партійного проекту. Нові можливості були використані для того, щоб налагодити зв'язок з широкими масами і сформувати справжню партію. Реалізувати це завдання вдалося дуже невеликою мірою: найпомітнішим результатом можна вважати виникнення в Харкові робітничої організації УНП та самостійницького об'єднання учнівсько-студентської молоді [20, с. 49; 22, ф. 304, оп. 1, спр. 120, арк. 191]. Недосяжність поставленої мети підкреслили довгоочікуваний, але зрештою

безрезультатний I з'їзд партії (1907 р.) та суспільно-політична реакція. У подальшому керівництві УНП більше не вживало якихось помітних заходів щодо розгортання партійного будівництва.

Активізація партії в роки революції засвідчила нову тенденцію в її житті: відносно ослаблення позицій М. Міхновського через посилення ролі інших чільних діячів та пов'язане з цим істотне коригування партійної ідеології й тактики. Іншим, більш глибоким чинником цього коригування було намагання пристосуватися до суспільних настроїв, проте за монопольного становища М. Міхновського в партії воно навряд чи було б можливе.

Оновлене партійне кредо знайшло відображення в започаткованій у 1905–1906 рр. українській націоналістичній періодиці, а в узагальненому вигляді — у партійній програмі 1906 р. Зміст тогочасних публікацій відображає основні напрями розробки партійної ідеології: поглиблення і обґрунтування самостійницького курсу, зокрема, визначення правових основ майбутньої Української держави; відхід від відвертої ксенофобії і пропаганди побутового націоналізму; визнання актуальності демократичних інститутів та боротьби за їх запровадження; прихильність до соціалістичного ідеалу.

У вересні 1905 р. в журналі «Самостійна Україна» опубліковано «Основний закон «Самостійної України», Спілки народу українського», написаний, як вважає більшість дослідників (без спеціальної аргументації), М. Міхновським. Проте показово, що чи не вперше маємо справу з ситуацією, коли його авторство ставиться під сумнів: колишній співробітник М. Міхновського, відомий діяч РУП-УСДРП А. Жук указував на можливу причетність В. Шемета [4]. З урахуванням твердження А. Жука про те, що й брошура «Справа української інтелігенції в програмі УНП» була написана М. Міхновським не одноосібно, а у співавторстві з О. Макаренком [9, с. 184], можна зробити припущення про поступове «розмивання» ідейної монополії М. Міхновського в партії та окреслення кола людей, які стали ділити з ним ношу лідерства.

За винятком основоположної ідеї незалежності та деяких преференцій для українців, проект Конституції незалежної України не містив нічого для того часу екстраординарного і виразно засвідчив прагнення лідерів партії представити її сучасною і демократичною. Звільнення проекту від найодіозніших націонал-екстремістських ідей слід вважати симптоматичним. У інших публікаціях того періоду вони теж відсутні або, у всякому разі, мінімізовані [17]. Це свідчить, з одного боку, про наближення ідеології українського націоналізму до визнання актуальності загальнодемократичних, гуманістичних цінностей, відмову партії від загостреного, навіть дещо викличного, епатажного декларування своїх донедавна найпоказовіших постулатів, що вирізняли б її в українському політикумі. З іншого ж, ця ідейно-тактична еволюція може свідчити (категорично щось стверджувати за відсутності документальних чи мемуарних підтверджень неможливо) про загострення внутрішньої боротьби та виникнення нових центрів впливу в УНП.

Програма партії, написана навесні 1906 р., теж вільна від екстремістських ідей. Натомість УНП уперше декларувала пріоритет інтересів трудових верств (а не загальнонаціональних) та соціалізму як стратегічної мети. Документ буквально пронизаний запевненнями у відданості партії соціалістичному ідеалу та прагненні служити інтересам трудівників — робітників і селян [16, с. 20].

Запозичення соціалістичних гасел біографи-апологети приписують М. Міхновському, відзначаючи їх тактичну, популістську спрямованість [25, с. 11]. Дивує, втім, що така разюча зміна в поглядах ідеолога самостійництва не була помічена сучасниками. Крім того, не відомі твори, написані одноосібно М. Міхновським, у яких би він висловлювався на користь соціалізму (див. «Список творів М. І. Міхновського» [19, с. 287–294]). А його стаття «Націоналізм і космополітизм», написана майже одночасно з програмою УНП, значною мірою присвячена викриттю небезпеки ідеології інтернаціоналізму, з яким нерозривно пов'язане соціалістичне вчення [17, 25 берез.]. На нашу думку, полівіння програмних гасел було ініційоване не М. Міхновським, а тим його оточенням, котре вважало за необхідне поєднати націоналістичну і соціалістичну ідеології. Це міг бути О. Макаренко, який змолоду був причетний до РУП і цікавився соціалістичними ідеями, а в 1917 р. став провідником трансформації УНП в Українську партію самостійників-соціалістів, поклавши в основу її програми документ 1906 р. Можливим співавтором програми УНП (яка, до речі, своєю еkleктичністю і сухістю зовсім не подібна до творів М. Міхновського) називав його і А. Жук. Поряд із О. Макаренком можна поставити О. Степаненка, еволюція якого в загальних рисах дуже подібна.

Запозичення раніше не властивих партії (і не характерних для Міхновського) гасел виявилось й у визначенні устрою майбутньої Української державності: до програми включені тези про федеративно-земельний устрій та соціальну спрямованість держави. Крім того, партія вперше заявила про підтримку автономії, але «дійсної» і як етапу на шляху до самостійності [16, с. 52–53].

Непростий процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм та нової тактики, супроводжувалися внутрішньопартійною боротьбою, зокрема й за лідерство в партії. В ній склалася група «автономістів», які вважали за необхідне замінити проблемне гасло «Самостійна Україна» пунктом автономії, створити українську міжпартійну правоцентристську коаліцію, розгорнути широку легальну діяльність. У середині 1905 р. чи на межі 1905–1906 рр. вони вийшли з УНП і разом із членами УДП та УРП заснували на з'їзді в Полтаві недовговічну Українську народно-демократичну партію [2, с. 11; 20, с. 51].

Як уже зазначалося, позиції М. Міхновського в УНП на той час істотно ослабли, він остаточно втратив одноосібне лідерство. З урахуванням цього заслуговує на увагу твердження А. Жука, що нібито саме М. Міхновський був натхненником акції «автономістів», після чого вийшов з УНП, а новим

лідером партії став О. Макаренко. Втім, верифікувати це твердження доступна джерельна база не надає можливості, тож до нього слід поставитися вкрай обережно. Воно було висловлене аж у 1957 р., причому сам автор визнавав: «Мало що я знаю з життя і громадської діяльності Міхновського після 1903 р., коли я був при війську або кількома наворотами сидів в тюрмі і мало був на волі, а восени 1907 р. емігрував» [9, с. 199]. Прийняти його — значить перекреслити всі свідчення сучасників і дослідження, що стосуються УНП і М. Міхновського того періоду. Однієї фрази для цього недостатньо.

Черговою спробою УНП знайти серйозну опору в українському суспільстві було намагання створити Українську селянську партію (кінець 1905–1906 рр.). Ця справа традиційно асоціюється з М. Міхновським, проте імовірніше, що її рушіями були брати Шемети, тісно пов'язані з селянством. Саме вони в «Хліборобі» в статті «Якої партії нам треба?» вперше публічно висунули ідею створення партії українських селян, популярно роз'яснивши її суть і завдання [21, 7 студня (грудня)]. Агітація за створення селянської партії була продовжена в газеті «Запоріжжє». Тут від імені нібито вже існуючої партії опубліковано її декларацію «Наші завдання». Характерно, що автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП, і спорідненість проступає тільки при уважному прочитанні. Якщо прийняти версію про провідну роль Шеметів у цьому проекті, то все стає на свої місця — адже вони не лише видавали в подібному дусі «Хлібороб», а й поєднували членство в УНП і поміркованій Українській демократично-радикальній партії.

У період суспільно-політичної реакції УНП по суті припинила існування як політична організація: втратила осередки і зв'язок з суспільством, майже нічим не нагадувала про себе. Протягом міжреволюційного десятиліття вона лише одного разу виступила під власною «фірмою», видавши в 1913 р. від імені ЦК (?) УНП «Універсал до народу українського усієї Соборної України» [6, с. 418–420]. Можна припустити, що безвідрадний стан УНП був однією з причин, що спонукали М. Міхновського вдатися до діяльності, яка виходила за партійні рамки, набуваючи загальноукраїнського характеру. Він входить до складу створеного в 1908 р. Товариства українських поступовців, стає справжнім лідером українців Харкова, навколо якого гуртуються як націоналісти, так і люди поміркованих поглядів, утворюючи своєрідну «протогромаду» ТУП [13, с. 227–231]. Завдяки цьому вдалося налагодити діяльність деяких національних інституцій, активізувати діяльність групи українців у міській думі, виставити на виборах до III і IV Державних Дум окремих український список. У передвиборчій листівці 1912 р., написаній М. Міхновським, наголошувалося на ідеї націонал-солідаризму: «Українці повинні облишити свої сварки, і всі, як партійні, так і позапартійні, повинні віддати свої голоси на спільних кандидатів, ухвалених місцевим українством» [7, с. 9]. У такому ж дусі були витримані й редакційні статті харківського «Снопа»: «Солідарність національна і самостійні виступи — ось що нам потрібне...» [18, 30 верес., с. 2].

Але не можна не зважати на ще один чинник, про який доцільно говорити лише як про припущення. Мається на увазі можливий розкол в УНП.

Його опосередкованим підтвердженням можуть слугувати відомі конфлікти між чільними діячами, очевидні ідейно-тактичні розбіжності в партійному середовищі. Є і вказівка на це З. Книша, який, торкаючись подій 1911–1912 рр., зазначає, що М. Міхновський тоді вже не був у проводі УНП, «правдоподібно навіть не був уже її членом»; натякав і на причину цього: «імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю» [7, с. 9]. Втім, дуже ймовірно, що єдиною підставою для цього твердження було вже згадуване свідчення А. Жука, і в такому разі воно не містить нічого нового. Але якщо дотримувати версії розколу, то серед його ймовірних причин неодмінно має бути постать засновника УНП, з різних причин одіозна як для однопартійців (через його організаторські та людські вади), так й ідейних противників (через його погляди). Позбавитися «комплексу Міхновського», тобто його конфліктності, непримиренності й екстремізму, могло видатись іншим лідерам УНП (насамперед О. Макаренку та М. Базькевичу) вельми спокусливим. Ф. Турченко вважає, що «...мабуть, Міхновський не увійшов до керівництва партії, коли вона відновила свою діяльність в 1912–1913 рр.» [19, с. 196]. Утім, підтвердити чи спростувати версію розколу тепер навряд чи можливо. Але незаперечним є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалась, відрізняючи діячів УНП від представників інших течій українського руху. Тому є сенс і надалі говорити про УНП як цілісність — якщо не організаційну, то, принаймні, ідейну.

Щодо Міхновського, то його зв'язок з УНП (принаймні, ідейний) востаннє простежується в 1912 р. у публікаціях часопису «Сніп», який він видавав. У редакційних передових, написаних переважно, якщо не повністю, М. Міхновським, окремих авторських статтях доволі відверто викладалися притаманні УНП погляди на ідеологію, завдання і тактику українського руху, а пов'язана з думськими виборами «Українська платформа» [18, 27 трав., с. 3–5] фактично була цілісним викладом націоналістичних ідей.

З'ясувати партійну належність і взагалі суспільно-політичну позицію Міхновського в роки Першої світової війни особливо складно, передусім через суперечливість відгуків про його тогочасні погляди і дії. Є дані, що він підтримував акцію Союзу визволення України [5, с. 147], співзасновником якого став у еміграції його соратник Є. Любарський-Письменний [15, с. 58, 62]. Проте це суперечило лінії вже згадуваного «Універсалу» УНП (авторство якого теж, як це не дивно, приписують М. Міхновському [19, с. 294]) на поразку Австро-Угорщини та приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини в складі Росії. За спогадами сучасників, М. Міхновський виношував ідею направити до царя делегацію із запевненнями в лояльності українців та проханням надати права, подібні до тих, які мали українці в Австро-Угорщині, а напередодні падіння самодержавства розробив план порятунку режиму в обмін на створення дуалістичної монархії [1, с. 616; 24, с. 340, 358]. У будь-якому разі ці роздвоєність і фантастичність планів, відсутність дієвих заходів як М. Міхновського, так і УНП, наочно демонструють внутрішню кризу цієї партійної форми українського націоналізму та його тогочасного лідера. На думку Ф. Турченка, в роки війни стався його

«повний, остаточний розрив з УНП» [19, с. 197]. На наш погляд, точно визначити цей момент практично неможливо — більше того, взагалі немає достатніх підстав стверджувати, що він мав місце. Але в цілому не підлягає сумніву той факт, що протягом міжреволюційного періоду організаційні зв'язки і практична діяльність Міхновського значно більшою мірою підтверджують його належність до Товариства українських поступовців, аніж до УНП.

Беручи впродовж чверті століття активну участь в українському русі, М. Міхновський завжди належав до його праворадикального флангу. Проте це не означало незмінності його організаційної належності та політичної позиції. Справа всього життя М. Міхновського — вироблення і суспільна адаптація націоналістичної ідеології — спонукала його до постійного пошуку і внутрішньої еволюції, а вкрай несприятливі суспільно-політичні умови гальмували й ускладнювали цей процес. Перспективними напрямками його подальших досліджень, на нашу думку, є насамперед пошук нових достовірних джерел про діяльність і погляди М. Міхновського та послідовна деконструкція присвяченого цьому діячеві наративу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // *Визвольний шлях*. — 1974. — № 6. — С. 588–617.
2. Голобуцький О. Микола Міхновський / О. Голобуцький // ОУН: минуле і майбуття. — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. — С. 5–24.
3. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? / В. Головченко // *Нова політика*. — 2000. — № 4. — С. 30–37.
4. Жук А. Лубенська конституція Української держави / А. Жук // *Сучасність*. — 1961. — № 11. — С. 98–106.
5. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу) / А. Жук // *Молода нація*. — 2002. — № 3. — С. 135–150.
6. *Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. — 1917 р. : хрестомат.-посіб.* — К. : Вид-во Європейськ. ун-ту, 2003. — Ч. 1. — 560 с.
7. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи / З. Книш // *Самостійна Україна*. — 1958. — Ч. 3–5. — С. 5–11.
8. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП) / Ю. Коллард. — Торонто: Срібна сурма, 1972. — 211 с.
9. Листування Зиновія Книши і Андрія Жука // *Молода нація*. — 2003. — № 2. — С. 173–225.
10. Мартинець В. Микола Міхновський — піонер українського націоналізму / В. Мартинець // *Політологічні читання*. — 1995. — № 2. — С. 249–263.
11. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державности / П. Мірчук. — Філадельфія, 1960. — 136 с.
12. Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902–1904 рр.) / С. О. Наумов // *Збірник наукових*

- траць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2005. — Т. 7. — С. 75–90.
13. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 344 с.
  14. Павко А. І. Становлення та діяльність Української Народної партії (початок ХХ ст.) / А. І. Павко // Наукові записки : зб. наук. статей Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. — 2000. — Ч. 1. — С. 145–156.
  15. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 58–82.
  16. Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. — Тернопіль, 1991. — 82 с.
  17. Слобожанщина. — Х., 1906.
  18. Сніп. — Х., 1912.
  19. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.
  20. Українська партія самостійників-соціалістів (У. Н. П.). — Відень; К., 1920. — 88 с.
  21. Хлібороб. — Лубни, 1905.
  22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 274, 304.
  23. Чикаленко Є. Твори / Є. Чикаленко. — К. : Рада, 2003. — Т. 1: Спогади, 1861–1907. — 432 с.
  24. Чикаленко Є. Щоденник / Є. Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1: (1907–1917). — 428 с.
  25. Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. — Відень, 1924–1925. — Кн. 5. — С. 3–31.

Надійшла до редколегії 24.09.2009 р.

УДК [623.446.1:94(477)] “634.5”

Н. В. БАБКОВА

БУЛАВА ТА ПЕРНАЧ У ДОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається історія еволюції та використання булави і пернача на території України в дослов'янський період.

Ключові слова: булава, пернач, первісне суспільство, дослов'янський період.

Рассматривается история эволюции и использования булавы и пернача на территории Украины в дославянский период.

Ключевые слова: булава, пернач, первобытное общество, дославянский период.

The problem of evolution and using of mace and flanged mace on the territory of Ukraine during preslavik period is examined in this article.

Key words: mace, flanged mace, primitive society, pre-slavic period.

Актуальність теми зумовлена значимістю позиції, що належить дослов'янському періоду щодо історії України. Адже протягом цієї доби було закладено основи державності та культури України, зокрема така ударна зброя, як булава і пернач, набула владної символіки.

Булава та пернач — для багатьох українців ці предмети завжди асоціюються з козацьким періодом у нашій історії. Але археологічні дані свідчать, що булава та пернач відомі на території сучасної України ще з часів неоліту. Уже в ті далекі часи ці предмети були не лише видом ударної зброї на коротких руків'ях, але й військово — церемоніальними атрибутами, а в деяких випадках і сакральними речами.

Тому мета статті — дослідити історію виникнення та побутування булави і пернача на території сучасної України з V тисячоліття до н. е. і до IX ст. н. е.

Ця проблема ще не висвітлена в спеціальних дослідженнях. Але такі археологи, як: С. М. Братченко, В. І. Клочко, О. Б. Супруненко, Б. А. Шрамко й ін. намагалися проаналізувати виробництво і використання булави та пернача, але розглядали їх лише як окремі речі серед інших археологічних знахідок із різноманітних комплексів.

Перші знахідки кам'яних булав на території України стосуються другого періоду неоліту, зокрема дніпровсько-донецької культури (V–III тис. до н. е.).

Кругла пласка булава з «комірцем» біля нижнього отвору, виготовлена з твердого каменя, була знайдена в 50-х рр. XX ст. в Микільському могильникові.

Хрестоподібні кам'яні булави з чотирма виступами, виготовлені з нефриту, походять з поховань № 8 та № 31 Маріупольського могильника, який у 1930–1931 рр. розкопав видатний український учений М. Макаренко. «Форма булави нагадує кулю, дещо сплющену знизу вгору, із скрізною діркою. До цієї кулі з чотирьох протилежних боків (навхрест) в одній, горизонтальній площині, чотири півкулясті виступи... Згори і знизу краї циліндричної дірки обведено опуклим валиком» [13, с. 29].

Зважаючи на те, що булави, одна з яких мала значні пошкодження, знайдені лише у двох головних похованнях, можна дійти висновку, що булави були не лише зброєю, але й символами військової старшини та вождів певних колективів. Деякі вчені вважають, що саме з хрестоподібних булав з чотирма шишками починається еволюція цього виду зброї [4, с. 86; 7, с. 151].

Наступною ланкою в розвитку булав став період енеоліту. Саме в цей період на територію України приходять племена катакомбної культури (XVIII–XVI ст. до н. е.), які мали широкий ареал побутування: від Східного Кавказу до річки Інгулець (Дніпропетровська область).

На території України найбільша кількість знахідок булав належить до донецького та інгульського ареалу катакомбної культури. Найчастіше трапляються знахідки шароподібних і грушеподібних булав з просвердленим

отвором та невеличким потовщеним манжетом біля нього. Цей отвір слугував для того, щоб зброю можна було прив'язувати до пояса та носити завжди із собою. Поодинокими є знахідки молотоподібних та хрестоподібних булав. Основними матеріалами для їх виготовлення були мармур, діорит, нефрит і змієвик [19, с. 169].

Шаровидну булаву із дерев'яним руків'ям було знайдено в кургані біля с. Зелений Гай Дніпропетровської області «... біля передпліччя правої руки небіжчика лежала булава зі збереженим дерев'яним руків'ям, довжина якого — 40 см. Навершя булави мармурове округло-сплющеної форми. Наскрізний отвір знизу виділено кільцевим пояском. Торець руків'я прикрашено декоративними бронзовими заклепками згорнуті із тонкого листа клинки, які функціонально підсилюють кріплення. Висота навершя — 4,5 см, діаметр — 6 см» [11, с. 62].

Одним із прикладів грушеподібної булави є знахідка із кургану поблизу Псла (с. Солонці Полтавської обл.). «Навершя булави виготовлене із білого з чорними вкрапинками і прожилками мармуру, має грушеподібну, ближчу до сферичної, форму, з рівною прошліфованою, старанно відполірованою поверхнею та нижньою сплющеною прошліфовкою, що утворена сточуванням сколів на краю свердлення» [22, с. 352].

У катакомбній культурі булави трапляються і в дитячих похованнях, одне з яких було знайдене біля с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області «... біля правого плеча дитини булава із зеленого каміння, округло-потовщена з полюсів» [15, с. 32]. Деякі вчені вважають, що це поховання хлопчика із сім'ї глави роду, який після смерті батька повинен був успадкувати владу [7, с. 80].

До цього ж періоду належать і знахідки молотоподібних булав. У похованнях біля с. Василівка в Дніпропетровському Надпоріжжі та Тамарине на Херсонщині знайдено «... булаву, прикрашену невеличким обушком та імітацією леза на протилежному боці» [7, с. 80].

З поховання біля с. Василівка Диканського району Полтавської обл. Походить хрестоподібна булава з яйцеподібним тулубом та чотирма шипечками, виготовлена з білого з прожилками мармуру. «Навершя булави просверлено на конус зверху: зовнішній діаметр втулки — 1,6 см, внутрішній — 1,4 см. Розміри булави: висота — 5 см, діаметр тулуба — 5,7 см, максимальний діаметр (з шипечками) — 6,5 см» [7, с. 89].

З порфіритової породи сірого із зеленим вкрапленням кольору хрестоподібна булава була знайдена в кургані біля с. Виноградне. Отвір просвердений із двох сторін. Діаметр отвору — 1,8–1,5 см. Загальні ж розміри: 7,0x7,7x4,2 см. [2, с. 27].

Безпосереднім продовженням катакомбної культури є культура багатоваликів кераміки (кінець XVII — поч. XVст. до н.е.), в якій поширеними є булави у формі яйця з чотирма виступами. Вони розміщувалися на кінці кам'яного яблука, що призводило до посилення удару, оскільки центр тяжіння розміщувався на кінці зброї. А для того, щоб держак краще тримав кам'яну кулю, в головці рибки отвір у формі рельєфного валика [1, с. 84].

Крім нової форми, застосовується й новий матеріал — алібастр, базальт і діорит-габродіорит. Як і в попередні часи, булава виконувала подвійну функцію — зброї та символу відзнаки і влади військового керівника роду.

До цього періоду можна віднести три алібастрові булави різної форми із Бородінського скарбу (с. Бородіно біля м. Белгород-Дністровський Одеської області).

Перша булава має шароподібну, дещо сплюснуту форму. Вона опоясана борозною, яка з однієї сторони більше заглиблена, ніж з іншої. З тієї сторони, де починається свердлення, отвір біля своєї основи оточений ледь помітним кільцеподібним валиком.

Друга булава подібна до першої, але має ще сплюсненішу форму. Отвір свердлення з однієї сторони звужується, а з іншої — широкий та обрамлений колоподібним валиком, що різко виступає.

Третя булава має подовжену яйцеподібну форму. Уздовж її пояса з чотирьох місць хрестоподібно розміщені великі, сильно випуклі шароподібної форми виступи, висотою 5,5 см, діаметром 4,5 см. Біля широкого кінця свердлення — пласка кільцеподібна облямівка шириною 0,5 см [8, с. 18].

У зрубній культурі (XV–XI ст. до н.е.) булава, окрім функції зброї та атрибутів влади, мала ще й магічний характер. Кам'яне поліроване наверх булави знайдене біля домашнього вівтаря — жертвенника в житлі № 2 поселення Ільчівка на Сіверському Дінці [25, с. 154].

Як символ влади лише військовонаачальників, сплюснено-кулясті булави знайдені в похованнях Ясинівка та Кастирський на Донеччині [5, с. 148].

Грушеподібна булава походить з поховання Желанне Ясинівського району Донецької обл. «Наверх булави з виступаючою кільцевою підпорою — основою. Ретельно відшліфована. Віготовлена із магматичної породи (можливо базальту) чорного кольору із зеленуватим відтінком і білими краплями. В отворі було зафіксовано дерев'яний стрижень, що вгорі розсікався променеподібно розміщеними бронзовими клинками. Висота — 4,8 см, діаметр — 5,6 см, діаметр кільцевидної підпори — 3 см, діаметр отвору — 1,4–2 см» [17, с. 70].

Знахідка бронзової булави походить з Райгородського скарбу під Луганськом. Наверх її з п'ятьма симетрично розміщеними напівсферичними шишками з короткою втулкою. Основа втулки виділена потовщеним обідком. Трохи вище обідка — отвір для закріплення держака [12, с. 160].

Першим же етнічним утворенням на території України, про яке залишилися згадки в писемних джерелах, були киммерійці (в IX–VII ст. до н.е.). Про них повідомляють не лише античні автори (Гомер, Геродот, Страбон), але й ассирійські клинописні джерела. Як для кочового народу, для киммерійців сенсом життя було збереження власної худоби, майна, землі, а також заволодіння багатством сусідів. Тому вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією.

Саме в боротьбі з цими царствами киммерійці активно використовували кам'яні булави як ударну зброю. На території ж України знаходять лише

поодинокі екземпляри булав. Як приклад можна назвати кам'яну шароподібну булаву з кургану біля с. Лугове Керченського півострову та з урочища Уч-Баш поблизу Севастополя [23, с. 139].

Та, незважаючи на войовничість кіммерійців, у VII ст. до н. е. могутня хвиля скіфських племен витіснила їх з Причорномор'я. Частина з них мігрувала на Близький Схід, інша ж асимілювалася зі скіфами. Тому побутування кам'яної булави на території України набуло нового розвитку. На ранніх стадіях своєї історії (VII ст. до н. е.) булава активно використовувалася кіннотою скіфів-кочівників. За допомогою цієї ударної зброї можна було не лише вибити меч чи спис у супротивника, але і його самого повалити з коня.

Однак масового використання булави не було, оскільки виконувала вона подвійну функцію — зброї й особливого символу військової влади. Тому і знаходять її лише в похованнях знатних військових: «... біля правої плечової кістки... чудової поліровки кам'яний наверхник булави..., виточений із змійовика, має грушеподібну форму і невеликий виточений обідок у нижній частині навколо отвору» [21, с. 171]. Про місцеве виготовлення булав свідчить знахідка на Бельському городищі Полтавської обл. кам'яною навершя булави, обробка якого не була повністю закінчена [26, с. 101].

Спільно з кам'яною використовувалася і металева булава, хоча належала вона виключно військовій верхівці, що ілюструє поховання воїна біля с. Красний Подол на Херсонщині: «Булава складалася із свинцевого шароподібного навершя, що розширюється донизу і бронзової оковки основи руків'я у вигляді литого диска...» [18, с. 107].

Та вже з IV ст. до н.е., як свідчать знахідки бронзових булав у царських курганах Солоха (Дніпровський район Запорізької обл.) та Товста Могила (м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.), — це знак царської влади чи знак належності до царського роду.

У кургані Солоха біля правої руки небіжчика знайдено бронзову булаву, радше подібну до шестопера. Булава має форму жолобчатої кулі з циліндричною втулкою і шістьма лопастями з відігнутим назовні нижнім кінцем. Поміж лопастями два випуклі ребра. Накінецьник — ковпачок у центрі з отвором — має тоненькі подвійні стінки та донизу розширюється. Поміж стінками зверху розміщено пласт шкіри. Тому очевидно руків'я було обтягнуте шкірою [14, с. 61].

В іншому ж кургані — Товста Могила — саме навершя булави поцупили грабіжники. Збереглося лише обкуття руків'я, на основі якого і була відтворена ця булава. Вона має форму зрізаного конусу з невисоким рельєфним валиком, що проходить майже до середини висоти обкуття. Її висота 1,5 см, нижній діаметр — 5,2 см, верхній — 4,1 см. Товщина стінок — 1,5-2 мм. Можливо, це також був шестопер [24, с. 157].

Радше обидві булави — шестопери належали до більш раннього періоду, аніж самі поховання, оскільки в IV ст. до н.е. скіфи перебували під впливом еллінської культури, в якій, як відомо, булава не використовувалася.

У III ст. до н.е. починалося активне просування кочових іраномовних племен — сарматів — на території, які населяли скіфи. Це призвело до занепаду скіфської держави й асиміляції деякої частини її населення із сарматами. Сарматська культура була генетично близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не лише скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти, вдягненої в залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, не могло витримати жодне військо. У результаті тісних контактів з Азією в сарматів одним із символів військової знаті стає булава.

У могилі вождя в курганному могильникові П'ятимари знайдено трубчатий наконечник булави з рядами невеликих шпичаків [16, с. 49]. Така форма навершя булави була характерна для країн Далекого Сходу і більше використовувалася як символ влади, а не як зброя.

Під час активних сарматських завоювань у I ст. н. е. виник сарматсько-аланський племінний союз, який успішно воював з Мідією, Малою Азією, Кримом, Закавказзям. У 372 р. алани були розбиті гунами, що призвело до втрати сарматами панівного становища в причорноморських степах. Завдяки Великому переселенню народів, алани відходять у передгір'я Кавказу і згодом вливаються до Хазарського каганату [3, с. 25].

На території України представником Хазарського каганату була салтівсько-маяцька культура (VIII–IXст), до складу якої входили й алани. Як представники кочового народу, салтівці мали добре розвинуту кінноту, в якій як допоміжну зброю використовували кістені. Такий кістень квадратної форми в основі призми зі зрізаними кутами відомий із Красногорського двообрядового могильника Балаклійського району Харківської області [9, с. 67]. Він аналогічний булаві у формі куба з чотирма хрестоподібно розміщеними шипами, яку О. Кірпічніков відносить до II типу та вказує на їх походження [6, с. 164]. Радше за все це і є булава, яку алани-салтівці використовували як гирьку кістенів.

Інші ж представники Хазарського каганату — волзькі булгари — активно користувалися квадратними булавами, про що свідчать археологічні знахідки на території їх держави.

Саме така булава знайдена на території Білярського городища. «... булава, що належить до II типу, за Кірпічніковим. Розміри 4,5х4,5 см, діаметр отвору — 1,8 см, вага — 450 г» [10, с. 184]. Таким чином, різні етнічні угруповання Хазарського каганату по різному використовували кубоподібні булави.

У зв'язку з тим, що ранні слов'яни не мали розвинутої кінноти, булава на деякий час зникла з терен України та повернулася в XIII–XIV ст., як невід'ємна складова руської дружини.

У результаті дослідження ми дійшли висновків: булава та її різновид — пернач — відомі на території України з V тис. до н.е. і до IX ст. н. е. Відсутність же цих речей в археологічних пам'ятках після IX ст. і до XIII ст. пов'язана з тим, що ранні слов'яни не мали добре розвинутої кінноти.

Виявлено, що археологічні дані досліджуваного періоду свідчать про безперервну лінію розвитку булав від хрестоподібних (Маріупольський могильник) до яйцеподібних з випуклостями (Бородінський скарб). Тому серед булав, що відомі в дослов'янський період української історії, найпоширенішими були шароподібні та яйцеподібні, нечасто трапляються хрестоподібні, молотоподібні та квадратні. Зазначимо, що ареалом побутування переважно були Лівобережна та Південна Україна, півострів Крим. Аналіз сировини і матеріалів виготовлення булави та пернача свідчить про стійкі місцеві традиції розвитку і використання цих предметів.

З'ясовано, що в дослов'янський період булава і пернач на території України використовувалися не лише як ударна зброя, але й як символи військової влади.

Тому можна дійти висновку, що встановлення специфічних ознак булави та пернача на території сучасної України відкриває перспективи для подальших розвідок щодо виявлення спільних та особливих ознак різновидів булави на території сучасної Європи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство / С. С. Березанская // *Ремесло эпохи неолита-бронзы на Украине*. — К., 1994. — С. 85–88.
2. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы / С. И. Берестнев. — Х. : ПФ Амет, 2001. — 264 с.
3. Бойко О. Д. *Історія України* / О. Д. Бойко. — К. : Академія, 2002. — 594 с.
4. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. — К. : Наук. думка, 1976. — 249 с.
5. Житников В. Г. Поховання зрубної спільноти з булавами / В. Г. Житников, В. В. Циміданов // *Археологія*. — 1999. — № 1. — С. 141–148.
6. Киричников А. Н. Древнерусское оружие : в 3 т. / А. Н. Киричников. — Л. : Искусство, 1966. — Т. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв., 1966. — 183 с.
7. Клочко В. І. *Озброєння та військова справа давнього населення України* / В. І. Клочко. — К. : АртЕк, 2006. — 336 с.
8. Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад / О. А. Кривцова-Гракова. — М. : Изд-ние Государственного исторического музея, 1949. — 26 с. — (*Труды Государственного исторического музея. Памятники культуры*. — Вып. I).
9. Крыганов А. В. Кистени Салтово-маяцкой культуры / А. В. Крыганов // *Сов. археология*. — 1987. — № 2. — С. 63–69.
10. *Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.* / [отв. ред. А. Х. Халиков]. — М. : Наука, 1985. — 215 с.
11. *Курганы неолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца* / [И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, И. Ф. Ромашко и др.]. — Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского ун-ту, 2003. — 132 с.
12. Лесков А. М. *О северо-восточном очаге металлообработки* / А. М. Лесков // *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР* — К., 1967. — С. 143–178.

13. Макаренко М. Маріупольський могильник / М. Макаренко. — К. : Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1933. — 151с.
14. Манцевич А. П. Курган Солоха / А. П. Манцевич. — Л. : Искусство, 1987. — 143 с.
15. Марина З. П. Курганний могильник у с. Вербки / З. П. Марина і др. // Исследования по археологии Поднепровья — Днепропетровск, 1990. — С. 22–38.
16. Міхеєв В. К. Археологія залізного віку Східної Європи / В. К. Міхеєв, Б. А. Шрамко. — Х. : Каравела, 2000. — 224 с.
17. Полидович Ю. Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой обл. / Ю. Б. Полидович // Археологический альманах. — 1993. — № 2. — С. 35–99.
18. Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине / С. В. Полин // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 103–119.
19. Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры / Т. Б. Попова. — М. : Госкультпросветиздат, 1955. — 178 с.
20. Смирнов А. П. Волжские Булгары / А. П. Смирнов. — М. : Изд-ние Государственного исторического музея, 1951. — 275с. — (Труды Государственного исторического музея. — Вып. XIX).
21. Смирнов К. Ф. Кургани біля м. Великого Токмака / К. Ф. Смирнов // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1960. — Т.8. — С. 164–190.
22. Супруненко О. Б. Катакомбне поховання у кургані в пониззі Псла / О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. — К., Запоріжжя, 2007. — С. 349–355.
23. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. — К. : Наук. думка, 1976. — 222с.
24. Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могили / Е. В. Черненко // Скифский мир. — К., 1975. — С. 151–163.
25. Шаповал Т. А. Поселения срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т. А. Шаповал // Энеолит и бронзовый век Украины — К., 1976. — С. 150–172.
26. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (Город Гелон) / Б. А. Шрамко. — К. : Наук. думка, 1987. — 181с.

Надійшла до редколегії 30.09.2009 р.

УДК 902.2(093) (477.54) Городцов

В. С. РОМАНОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАСИЛЯ ГОРОДЦОВА

Із нагоди ювілейної дати розглянута наукова діяльність відомого російського археолога, активного учасника XII археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) В. Городцова, котрий зробив помітний внесок у дослідження археологічних пам'яток Слобідської України.

Ключові слова: В. Городцов, археолог, археологічні з'їзди, Харківська губернія, пам'яткознавство.

В связи с юбилейной датой рассмотрена научная деятельность известного русского археолога, активного участника XII археологического съезда в Харькове (1902 г.) В. А. Городцова, сделавшего заметный вклад в исследования археологических памятников Слободской Украины.

Ключевые слова: В. А. Городцов, археолог, археологические съезды, Харьковская губерния, памятниковедение.

At jubilee date the article deals with scientific activity of a well-known Russian archaeologist, active member of a XII archaeological congress (Kbarkiv, 1902) V. Gorodtsov, who did noticeable investment in research of archaeological monuments of Slobidska Ukraine.

Key words: V. Gorodtsov, archaeologist, archaeological congresses, Kbarkiv province, monument science.

Наближаються 150-ті роковини від дня народження (11 (23) березня 1860 р.) професора Василя Олексійовича Городцова — кадрового офіцера, котрий захопився дослідницькою працею і став одним із фундаторів археологічної науки. До найважливіших у його великому науковому доробку належать відкриття, здійснені на теренах Харківської губернії.

В. Городцов застосовував геолого-археологічний, типологічний, порівняльний методи досліджень, приділяв увагу класифікації речей [7, с. 3].

У перші десятиліття ХХ ст. В. Городцов користувався незаперечним науковим авторитетом [15, с. 51, 53; 13]. Але в 30-х рр. на хвилі доведеної до абсурду «соціологізації науки» його вважали буржуазним ученим, а ярлик «городцовщини» як «буржуазного речознавства» чіпляли на прихильників типологічних студій [23, с. 80]. Щоправда, це не похитнуло авторитету дослідника серед науковців, що в публікаціях стало особливо помітним після 1938 р., коли він вступив до лав ВКП(б) [20; 18]. 1943 р. В. Городцов отримав звання заслуженого діяча науки РРФСР.

У 1947 р. професор Харківського університету С. А. Семенов-Зусер відзначав внесок В. Городцова в дослідження курганів (1901 р.) [29, с. 68].

Значний резонанс мала праця англійського археолога Г. Чайлда «The Dawn of European Civilization» (1950 р.), у якій він, зокрема, звернувся до результатів «класичних розкопок у Донецькому басейні» напередодні ХІІ і ХІІІ археологічних з'їздів та висновків В. Городцова [35, с. 215–221].

Якщо ще в 1963 р. О. Монгайт обережно заперечував звинувачення на адресу В. Городцова в «речознавстві» [23, с. 80], то в подальші роки застосовувані археологом методи досліджень не проголошувалися навіть застарілими. Так, Д. Крайнов у 1985 р. відзначав, що наука знову звернулася до «речей» як головного джерела з найдавнішої історії, а класифікація та вивчення виявлених під час розкопок предметів неможливі без використання розробленого В. Городцовим типологічного методу [19].

Із нагоди ювілеїв XII археологічного з'їзду Л. Алексєєв, В. Скирда приділили певну увагу й розкопкам В. Городцова [1; 30; 31]. Однак узагальнюючих праць, спеціально присвячених видатному археологові, в українській історіографії початку ХХІ ст. недостатньо [38].

Мета статті — у контексті сьогодення висвітлити археологічні дослідження В. Городцова початку ХХ ст. на теренах Харківської губернії, що стали епохальними для розвитку археології в Україні та Росії.

В. Городцов узяв участь у підготовці та роботі XII археологічного з'їзду як представник Московського археологічного товариства. У листі від 15 травня 1901 р. голова товариства графиня П. С. Уварова особисто просила харківського губернатора Г. Тобізіна про сприяння В. Городцову, Ю. Готьє, В. Большакову в запланованих на літо дослідженнях у басейні Дінця, Ізюмському та суміжних повітах. Дослідники планували виїхати з Москви 20 травня та, на якийсь час зупинившись у Харкові, вирушити на місце робіт і пройти до межі Донської області, де 1 жовтня й мало закінчитися їхнє відрядження. 28 травня листи з відповідними рекомендаціями були розіслані з канцелярії харківського губернатора Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Старобільському повітовим спра́вникам [39, оп. 283, спр. 68, арк. 62–63].

Найдавнішими з досліджених В. Городцовим пам'яток у Харківській губернії були п'ять неолітичних стоянок [9; 11, с. 175–177].

Розкопки В. Городцова, здійснені напередодні XII археологічного з'їзду, спростували поширену думку про належність найдавніших курганів України до часів неоліту. За висновками В. Городцова, найдавнішими з досліджених в Ізюмському повіті були ямні підкурғанні поховання. Уже в ХІХ ст. стосовно таких пам'яток використовувався термін «культура скорчених або пофарбованих кістяків» [3]. В. Городцов пов'язував походження ямних поховань із початком бронзової епохи металевого періоду — часом виникнення мідних і бронзових знарядь праці (згідно із запропонованою ним періодизацією) [11, с. 180–189]. Професор В. Б. Антонович вважав, що ця культура належала до кінця неоліту, граф О. О. Бобринський — до енеоліту [2, с. 507].

В. Городцов дослідив 74 поховання в 60-ти ямах під 41 курганом. Небіжчиків клали в скорченому положенні, найчастіше на правому боці, з орієнтацією на схід і північний схід. На думку В. Городцова, використання в поховальному ритуалі вугілля, попелу, вапна, червоних фарб свідчило про віру в очисну силу вогню. У похованнях було виявлено посуд з конічно-підокругленим днищем, інколи з мотузковим орнаментом. В. Городцов визнав основою господарства скотарство.

На ХІІІ археологічному з'їзді в Катеринославі В. Городцов повідомив, що «ямний» народ займав території по низинах річок Волга, Дон, Дніпро й проникав далеко на північ. Використовувалися переважно кам'яні знаряддя. Археолог припускав використання міді й навіть бронзи для створення прикрас і лише інколи — знарядь праці [10, с. 247].

Нині панує думка про належність пам'яток давньоямної культурно-історичної області до часів енеоліту, а найпізніших — до бронзового віку (XXVII–XIX ст. до н. е.). Пам'ятки поширені в степах від Дністра до Уралу [33, с. 63; 5, с. 66]. У другій половині XX ст. В. Даниленко розглядав ямну традицію у її зв'язку із більш ранніми середньостогівськими пам'ятками, що свідчать про індоєвропейців межиріччя Дніпра й Дону [див. також 35, с. 245 тощо]. Ця гіпотеза знайшла як багатьох прихильників, так і опонентів: деякі з останніх, услід за К. Ренфру, схиляються до теорії малоазійської прабатьківщини індоєвропейців та мовної дисперсії з анатолійського джерела. Зазначена проблема лишається однією з найбільш дискусійних в археології та лінгвістиці.

В. Городцов спростував традиційну для XIX ст. думку про те, що на території Російської імперії майже не було пам'яток доби бронзи [13]. Так, М. Грушевський використовував дослідження В. Городцова та К. Мельник-Антонович, здійснені напередодні XII та XIII археологічних з'їздів, і визнавав, що понад Дінцем між кам'яною і залізною добами були часи розвиненого використання знарядь мідних і бронзових. Водночас М. Грушевський відзначав, що В. Городцов не відрізняє діб міді та бронзи у своїй археологічній періодизації [15, с. 49–50].

У працях В. Городцова поняття «тип поховання» часто заміняло термін «археологічна культура». На думку В. Городцова, ямні поховання передували підкурганним похованням у катакомбах. Напередодні XII археологічного з'їзду він дослідив на Ізюмщині 30 катакомб під 25-ма курганами та виявив 38 поховань. Ю. Готьє дослідив одне катакомбне поховання і вважав свої розкопки доповненням до праць В. Городцова [14]. В. Городцов відзначав існування катакомбних поховань у Куп'янському повіті (розкопки Є. Трифільєва, 1901 р.) [34, с. 134–135; 8, с. 171]. В. Городцов продовжив ці дослідження в Катеринославській губернії у зв'язку з проведенням XIII археологічного з'їзду (1905 р.).

У катакомбних похованнях кістяки перебували в скорченому положенні, на правому боці, з орієнтацією переважно в напрямку півдня та заходу. Плоскодонний посуд був пишно орнаментований. Використання в поховальному ритуалі червоної фарби, вапна, а в окремих випадках — вугілля, попелу — В. Городцов пояснював вірою в очисну силу полум'я. Однак подібність релігійних поглядів носіїв ямної та катакомбної культур ще не дозволяла дати висновку про їхнє спільне етнічне походження. На думку В. Городцова, орієнтація кістяків, форма могил, предмети побуту катакомбної культури свідчили про протилежне. В. Городцов визнав бронзову епоху часом походження катакомбної культури [11, с. 189–200]. У 1910 р. він дійшов висновку, що між творцями її пам'яток у донецько-бахмутській області та мешканцями Кавказу існував зв'язок [7, с. 270].

У 1915 р. В. Городцов характеризує цю культуру під назвою донецької катакомбної. На думку науковця, вона виникла під впливом середземноморських культур. В. Городцов пояснював виникнення катакомб релігійними причинами, а поширення нового світогляду — впливами Єгипту, що ніяк

не пов'язував ні з культурною, ані з етнічною єдністю населення, яке його сприйняло [8, с. 170–178, 223]. Нині С. І. Берестнев розглядає катакомбний феномен як свідчення нової релігійної концепції [4, с. 39, 42].

Виділена В. Городцовим катакомбна культура з 60-х рр. XX ст. розглядається як культурно-історична спільність (XX–XVI ст. до н.е.), ареал поширення якої — степ і південь лісостепу від Волги до Дунаю. Із кінця 30-х до середини 50-х рр. XX ст. панівною була автохтонна концепція походження катакомбної культури (О. О. Кривцова-Гракова), відтак багато дослідників дотримуються позицій міграціонізму (Л. С. Клейн). Питання про генетичний зв'язок ямних і катакомбних племен понині залишається дискусійним [5, с. 106].

Пізнішими, в порівнянні з катакомбними, були підкурганні зрубні поховання — бронзової епохи, за оцінкою В. Городцова. Уперше таке поховання розкопали в 1898 р. Є. К. Рєдін та Є. П. Тріфільєв, але на той час не могли ще чітко співвіднести його з подібними [28]. В Ізюмському повіті В. Городцов дослідив 37 зрубів із 40 похованнями в результаті розкопок 30 курганів і стоянку зрубної культури на березі озера Чернецького.

Виявлені в зрубах кістяки перебували в скорченому положенні, зазвичай, на лівому боці. Їхня орієнтація переважно була західною, із відхиленням на північ. Траплявся обряд трупоспалення. Місцевість, обрана для поховання, та курганні насипи очищалися вогнем, про що свідчили обпалений ґрунт і попіл. Плоскодонний посуд був прикрашений орнаментом геометричних композицій із відбитків мотузки, зубчастого штампа. На стоянці виявлено керамічний уламок зі свастикию. К. Мельник також виявила поховальний посуд із цим знаком у курганному могильнику біля с. Кириківка на межі Охтирського та Богодухівського повітів [22, с. 673]. В. Городцов відзначав, що кераміка з курганів біля Кириківки була відповідною посуду зрубних поховань. В. Городцов дійшов висновку, що скотарі зрубної культури жили родами [11, с. 200–209].

В. О. Городцов здійснив перші систематичні дослідження пам'яток зрубної культури на Сіверському Дінці (1901–1903 рр.). Він не відзначав генетичного зв'язку «зрубного» та «катакомбного» народів. Проблема появи зрубних племен на сході України знаходить пояснення як міграціями населення (О. Кривцова-Гракова, С. Берестнев), так і автохтонним його походженням (М. Чередниченко) [4, с. 98, 148]. В. Отрощенко виділяє дві культури зрубної спільності: покровську зрубну (XVII–XV ст. до н.е.) та бережнівсько-маївську (XV–XIII ст. до н.е.). Лівобережжя Сіверського Дінця входило в зону їхнього паритетного співіснування. Носіями культур зрубної спільності В. Отрощенко вважає праіранські племена, що відіграли роль у формуванні культур кіммерійців, скіфів, савроматів [24].

Спершу В. Городцов приписував кіммерійцям пізні поховання в насипах і на горизонті курганів бронзової епохи. Він дослідив 116 таких поховань у 56 курганах [11, с. 221–224]. Типовими були поховання з дуже скорченими кістяками, кисті однієї чи обох рук яких знаходилися біля обличчя. Уже в 1910 р. дослідник пов'язував старожитності кіммерійців із ранньою порою

залізних знарядь [7, с. 341]. Згадані дослідження привели В. Городцова «К вопросу о киммерийской культуре» (1928 р.). У сучасній археології киммерійську культуру раннього залізного віку датують IX–VII ст. до н. е. [5, с. 116]. Але з киммерійцями на території Харківської області наразі не пов'язують жодних пам'яток, висновки В. Городцова (1901 р.) не знайшли підтвердження [16, с. 33]. Відзначається лише ймовірність входження племен пізньозрубної та бондарихінської культур басейну Сіверського Дінця до племінного союзу киммерійців [37, с. 8].

У 1901 р. в Ізюмському повіті В. Городцов вивчив, згідно з його оцінками, 9 поховань скіфських часів (VII–II ст. до н. е.) та 4 — сарматських (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) [27; 26, с. 401]. Він пов'язував курганні поховання скіфо-сарматського часу із залізною епохою. Аналізуючи результати цих розкопок, Б. Шрамко датував кінцем I ст. до н. е. — початком I ст. н. е. багате роксоланське жіноче поховання з мідним виливаним казаном типової для сарматів форми, розкопане біля с. Селимівка [36, с. 240–241]. В. Городцов вважав, що цей казан належав до скіфського типу [11, с. 210]. Цей приклад є яскравим свідченням чіткості викладення В. Городцовим результатів досліджень, які наступники можуть інтерпретувати й через багато років.

На XII археологічному з'їзді В. Городцов відзначив подібність кераміки розкопаного ним пізньосарматського катакомбного поховання в околицях слоб. Мечобілова на Ізюмщині (курган 4, поховання 1) посудів з Черняхівського та Ромашкинського могильників Київської губернії типу «полів поховань», що вивчав В. Хвойка в 1899–1901 рр. [11, с. 211]. Ці дослідження В. Хвойки були початком вивчення пам'яток черняхівської культури пізньоримського часу (III — поч. V ст.). Лише в кінці 20-х рр. XX ст. археологи змогли приблизно позначити ареал черняхівської культури в дніпродонецькому лісостепу, зокрема, ствердили існування її пам'яток на Харківщині. У другій половині XX ст. значна кількість дослідників (П. Третяков, В. Баран, Б. Магомедов, М. Любічев, В. Дідик та ін.) визнають черняхівську культуру поліетнічною, а її носіями — слов'ян, германців, сарматів [21, с. 11, 139].

У 1900 р. учитель Верхньосалтівського народного училища В. Бабенко та селянин В. Капинос відкрили катакомбний могильник між с. Верхній Салтів та с. Рубіжне Вовчанського повіту. З часом поховання були виявлені й у Верхньому Салтові. Могильник дав назву середньовічній салтівській археологічній культурі (середина VIII — середина X ст. н. е.). Уже в 1901 р. В. Городцов дослідив могильник біля хут. Зливки (Хайловщина) Ізюмського повіту, де виявив 35 поховань VIII ст. в ґрунтових ямах. На його думку, посуд та клейма на ньому, прикраси зі зливкинського та з салтівського могильників були тотожними. В. Городцов дійшов висновку, що в обох могильниках поховані люди, котрі жили одночасно і, можливо, належали одному племені [11, с. 211].

В. Городцов приділив також увагу городищам Харківської губернії. За результатами розкопок В. Бабенка (1908–1910 рр.), він визнав одночасність городища у Верхньому Салтові з могильником [7, с. 421].

17–19 серпня 1902 р. на Донецькому городищі здійснено розвідувальні розкопки за участю В. Городцова. Найважливішим результатом розкопок було виявлення землянок із огнищами [17, № 9, с. 119–120]. В. Городцов дійшов висновку, що в XI–XII ст. Донецьке городище було прикордонним пунктом Чернігівського та Переяславського князівств. На його думку, після нашествия Батия мешканці залишилися жити в розташованому поруч селищі, оскільки створення укріплень заборонялося [12].

У 1902 р. здійснено розкопки 9 курганів і проведено траншею на Крутому городищі біля с. Ницахи. В. Городцов керував підготовчими роботами. Він дійшов висновку, що Ницахські та Донецьке городища були розташовані на південно-східному кордоні Переяславського князівства. Лише в першій чверті XIII ст. Ницахські городища втратили значення прикордонних пунктів, оскільки південніше виникла смуга укріплень по річках Коломак, Мож, Дінець [12, с. 130; 25, с. 373, 381]. За висновками О. Сухобокова (1975, 1992 рр.), Ницахські городища є роменсько-давньоруськими пам'ятками VIII–XIII ст. [32, с. 153].

Важливою для учасників археологічних з'їздів була проблема походження «кам'яних баб» на курганах. Саме з метою її вирішення В. Городцов розпочав розкопки в Ізюмському повіті. У 1901 р. він розкопав вісім курганів із «кам'яними бабами», але лише у двох із них виявлено впускні поховання половців, тому дослідник не наважився на чіткі висновки [11, с. 215]. У 1905 р. він навіть заявив, що ці «кам'яні баби» стояли не на своїх первісних місцях [10, с. 249].

Систематичні розкопки поховань пізніх кочовиків на Харківщині започатковані в 1901 р. [14, с. 106]. Сучасні дослідники припускають, що розкопане В. Городцовим поховання біля хутора Коваленки було печенізьким, хоча сам науковець не встановив ознак цього типу [16, с. 53]. В XI ст. печеніги, які не відступили до Дунаю, увійшли до племінного союзу торків. В. Городцов був переконаний, що м. Слов'янськ (Тор) на р. Торець у X ст. був центром торків, яких у 1060 р. витіснили половці. Поховання торків виявлені в районі злиття Торця з Дінцем і на південь від Бахмута не траплялися. В. Городцов вважав головною особливістю поховань цього типу орієнтацію небіжчиків і покладених із ними коней головами на захід. Небіжчиків клали в дубові чи берестяні колоди. Траплялося, що замість цілого коня на труну чи збоку клали його голову, ноги, інколи хвіст. На берегах Бахмута та Торця В. Городцов дослідив близько 30 впускних поховань торків і половців X–XIII ст. [11, с. 213–215].

У 1910 р. В. Городцов припускав, що половецькі поховання відрізнялися орієнтацією небіжчиків головами на схід, а коней, що їх супроводжували — на захід. Замість цілих коней також інколи клали їхні частини. Половці ховали померлих у давніших чужих або у своїх курганах. У першому разі — в насипах і ґрунтових ямах, у другому — в неглибоких ямах із брусом накатником і засипаних землею. Яму покривав горбок землі, закладений камінням, а на хребті кам'яного облицювання клали кістки вівці чи корови. Усе це знову засипали землею, і курган набував вигляду півкулі з вершиною

над центром основи. Небіжчиків клали просто в землю і лише інколи — в домовини [7, с. 426–429].

В. Городцов вважав поховання з покійниками в бічних підкопах ям і відрубаними кінськими головами татарськими, про що свідчили ханські монети XIV ст. [7, с. 426–429]. Археолог звернув також увагу на деякі знахідки в Ізюмському повіті священика села Райгородок В. Ф. Спесівцева. На його думку, біля Райгородка існувало татарське поселення, що мало велике адміністративне й релігійне значення [11, с. 215; 9, с. 263].

У 1901 р. В. Городцов оглянув укріплення XVII–XVIII ст., які перешкоджали татарським набігам: чотирикутні городища в Ізюмі та слободі Велика Камишеваха, обведені земляними валами та зовнішніми ровами, три смуги валів [11, с. 215–216; 9, с. 319–320].

Отже, в Харківській губернії В. Городцов дослідив пам'ятки, починаючи від кам'яної до козацької діб. Уже на XII археологічному з'їзді (1902 р.) В. Городцов дотримувався власної хронологічної класифікації археології. Свої теоретичні погляди він докладно виклав в узагальнюючих працях (1910, 1923 рр.) [6; 7]. Таким чином, дослідження В. Городцова початку ХХ ст. на теренах Харківської губернії не лише ввели до наукового обігу величезний новий матеріал, але й, значною мірою, стали основою для обґрунтування ним теоретичних засад археології як науки.

Виділення ямної, катакомбної та зрубної культур спростувало відому гіпотезу Д. Я. Самоковасова про належність найдавніших курганів півдня європейської частини імперії киммерійській епосі. Хибною виявилася й поширена в ХІХ ст. думка про майже цілковиту відсутність пам'яток бронзової доби в Російській імперії. В. Городцов заклав основи сучасної періодизації бронзової доби в Україні. Підсумовуючи дослідження, слід згадати саме ці відкриття В. Городцова як найважливіші серед багатьох, зроблених ним на теренах Харківської губернії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев А. В. XII археологический съезд в Харьковке (1902) / А. В. Алексеев // *Рос. археология*. — М., 1992. — № 4. — С. 196–198.
2. Анучин Д. Н. О черепах из курганов и могильников Изюмского уезда, Харьковской губернии (Из раскопок В. А. Городцова летом 1901 г.) / Д. Н. Анучин // *Труды XII археологического съезда в Харьковке. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой*. Том 1. — М., 1905. — С. 506–514.
3. Брандербург Н. Е. Ветиска из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении / Н. Е. Брандербург // *Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899 / под ред. графини П. С. Уваровой и С. С. Слуцкого*. Том 1. — М., 1901. — С. 170–187.
4. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев / *под ред. Я. П. Гершковича*. — Х. : ПФ Амет, 2001. — 264 с., ил.
5. Гаврилюк Н. О. Словник-довідник з археології / Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котова, С. В. Махортих та ін. / *ред., укладач та керівник авт. колективу Н. О. Гаврилюк*. — К. : *Наук. думка*, 1996. — 431 с.

6. Городцов В. А. Археология. Т. 1. Каменный период / В. А. Городцов. — М.-Пг., 1923. — 398 с.
7. Городцов В. А. Бытовая археология. Курс лекций, читанных в Моск. археологическом ин-те / В. А. Городцов. — М., 1910. — 6, 474 с.
8. Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России / В. А. Городцов // Отчет имп. Рос. ист. музея им. императора Александра III в Москве за 1914 год. — М., 1915. — С. 121–226.
9. Городцев В. А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии / В. А. Городцев // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 1. — М., 1905. — С. 226–340.
10. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года / В. А. Городцов // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905 / под ред. графини П. С. Уваровой. Т. 1. — М., 1907. — С. 211–285.
11. Городцев В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В. А. Городцев // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 1. — М., 1905. — С. 174–225.
12. Городцев В. А. Результаты исследований, произведенных научными экспедициями XII археологического съезда / В. А. Городцев // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 1. — М., 1905. — С. 110–130.
13. Готье Ю. В. Городцов (По поводу 35-летия научной деятельности) / Ю. Готье // Голос минувшего. — М., 1923. — № 3. — С. 163–166.
14. Готье Ю. В. Доклад о раскопках 1901 в окрестностях с. Каменки, Харьковской губернии, Изюмского уезда / Ю. В. Готье // Древности. Труды имп. Московского археологического общества / под ред. В. К. Трутовского. Т. 19. Вып. 3. — М., 1902. — С. 100–107.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. / Т. 1. — К. : Наук. думка, 1991. — 736 с.
16. Зайцев Б. П. Історія рідного краю (Харківщинознавство). I частина : навч. посіб. / Б. П. Зайцев та ін. — Х., 2001. — 88 с.
17. Известия 12-го археологического съезда. — Х., 1902. — №№ 1–14.
18. Киселев С. В. 25 лет советской археологии / С. В. Киселев // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / под ред. академика В. П. Волгина, академика Е. В. Тарле и члена-корр. АН СССР А. М. Панкратовой. — М.-Л., 1942. — С. 41–53.
19. Крайнов Д. А. К 125-летию со дня рождения В. А. Городцова / Д. А. Крайнов // Сов. археология. — 1985. — № 4. — С. 265–268.
20. Лев Д. Н. Профессор В. А. Городцов (К 80-летию со дня его рождения) / Д. Н. Лев // Природа. — 1940. — № 5. — С. 103–108.
21. Любичев М. В. Черняховская культура Днепр-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения : монография / М. В. Любичев. — Х. : Изд-во ХГАДТУ, 2000. — 264 с.
22. Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии. 1900–1901 г. / Е. Мельник // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 1. — М., 1905. — С. 673–702.
23. Монгайт А. А. Возникновение и первые шаги советской археологии / А. А. Монгайт // История СССР. — 1963. — № 4. — С. 75–94.

24. Отроценко В. В. Історія племен зрубної спільності / автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04. — Археологія / В. В. Отроценко ; НАН України. Ін-т археології. — К., 2002. — 33 с.
25. Протоколи засідань XII археологічного съезда // Труды XII археологічного съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 3. — М., 1905. — С. 285–389.
26. Протоколи засідань предварительного комитета по устройству XII археологічного съезда в г. Харькове // Труды Харьк. предв. комитета по устройству XII археологічного съезда / под ред. проф. Е. К. Редина. Том 1. — Х., 1902. — С. 2–401.
27. Раскопки В. А. Городцова в Изюмском уезде в 1901 г. // Труды Харьк. предв. комитета по устройству XII археологічного съезда / под ред. проф. Е. К. Редина. Том 1. — Х., 1902. — С. 434–436.
28. Редин Е. К. Могильник кургана слободы Сеньково Купянского уезда / Е. К. Редин, Н. А. Федоровский. — Х., 1900. — 13 с.
29. Семенов-Зусер С. А. Скифская проблема в отечественной науке (1692–1947) / С. А. Семенов-Зусер. — Х., 1947. — 192 с.
30. Скирда В. В. Археологические исследования на Харьковщине в период подготовки к XII археологическому съезду / В. В. Скирда // Проблемы історії та археології України / зб. матеріалів міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2002 р. — Х., 2003. — С. 15–17.
31. Скирда В. В. XII археологічний з'їзд й археологічні дослідження на Харківщині / В. В. Скирда // XII археологічний з'їзд: (До 100-річчя проведення) : бібліогр. покажч. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. О. М. Дмитрієва. — Х., 2002. — С. 4–9.
32. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. / О. В. Сухобоков. — К., 1992. — 216 с.
33. Толочко П. П. Давня історія України / навч. посіб. / У 2-х кн. / П. П. Толочко та ін. Кн. 1. — К., 1994. — 240 с.
34. Трефильев Е. П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 года / Е. П. Трефильев // Труды XII археологічного съезда в Харькове. 1902 / под ред. графини П. С. Уваровой. Том 1. — М., 1905. — С. 131–140.
35. Чайлд Г. У истоков Европейской цивилизации / Г. Чайлд ; под ред. Т. С. Пассек ; предисл. А. Л. Монгайта. — М., 1952. — 468 с.
36. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. — Х., 1962. — 404 с.
37. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, А. П. Грубник-Буинова. — К. : Наук. думка, 1977. — 156 с.
38. Юренко С. П. Городцов Василь Олексійович / С. П. Юренко // Енциклопедія історії України. В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 2 : Г-Д. — К. : Наук. думка, 2004. — С. 174.
39. Державний архів Харківської області. — Ф. 3. — Канцелярія харківського губернатора, 1797–1917 рр.

Надійшла до редакції 29.09.2009 р.

УДК 629.73(091) Гризодубов

С. В. ЛИСАК

РОЛЬ РОДИНИ ГРИЗОДУБОВИХ В ІСТОРІЇ АВІАЦІЇ

Досліджується питання про роль харків'ян-авіаторів — батька та дочки Гризодубових. Аналізується їх життєвий та творчий шлях, як знакових людей ХХ ст.

Ключові слова: авіаконструктор, авіаційні прилади, авіаційний полк, авіація, агітескадрильї, аероклуб, аероплан, біплан, літак, льотчик, музей, планер, спортивні рекорди, радіолокація.

Исследуется вопрос о роли харьковчан-авиаторов — отца и дочери Гризодубовых. Анализируется их жизненный и творческий путь, как знаковых людей ХХ ст.

Ключевые слова: авиаконструктор, авиационные приборы, авиационный полк, авиация, агитэскадрилья, аэроклуб, аэроплан, биплан, лётчик, музей, планёр, спортивные рекорды, радиолокация, самолёт.

A question is explored about the role of Kharkov-airmen — father and daughter Gryzodubovykh. Their vital and creative way is analysed, as signs people of XX centuries.

Key words: aero-constructor, aviation apparatuses, aviation regiment, aviation, agitation squadron, flying club, aero-plane, biplane, pilot, museum, glider, sporting records, radio-location, airplane.

Коли йдеться про історію та її плін, ми завжди пригадуємо тих людей, які в той чи інший момент були рушійною силою цієї історії, з іменами яких пов'язані відкриття та винаходи. Люди, котрі сприяли своєю діяльністю розвиткові історичного процесу, створюючи те нове, що потім, через багато років, стало звичайним та звичним для наступних поколінь. Не є винятком і родина Гризодубових, яка залишила насправді важливий слід в історії авіації нашої країни.

Мета статті — науково-історичне дослідження внеску Гризодубових у розвиток авіації в ХХ ст., систематизація матеріалів та перевірка біографічних фактів родини Гризодубових, у харківській квартирі яких на початку 70-х рр. створено музейний заклад авіаційного профілю.

Нині це питання майже ніхто не досліджував, тому серед джерел інформації знайти наукові праці в цьому напрямі дуже складно. Багато друкованих матеріалів у газетах та часописах і зовсім мало їх у наукових виданнях.

Родина Гризодубових відома завдяки двом її представникам, насамперед Валентині Степанівні Гризодубовій, відомій льотчиці, та її батькові Степанові Васильовичу Гризодубову — першому харківському авіаконструктору.

Степан Васильович Гризодубов став одним із перших, хто будував аероплани в Росії. Діяльність Степана Васильовича здебільшого визначила роль Харкова як авіаційного міста на початку ХХ ст. Саме він розпочав практичне літакобудування і льотну справу в Харкові.

Народився Стефан (Степан) 13 (27) серпня 1884 р. в родині чиновника канцелярії предводителя дворянства Сумського повіту Василя Михайловича Гризодубова та його дружини Дар'ї Іванівни.

У 1896 р. сім'я Гризодубових переїхала на проживання до Харкова. На роботу В. М. Гризодубов влаштувався службовцем у казенну палату.

Життя Степана Гризодубова склалося так, що вчитися йому довелося здебільшого самостійно: перші «уроки», отримані чотирирічним хлопчиком під час відвідування цукрового заводу — випадково перекинувши на себе склянку з кислотою — хімічний дослід, який прищепив на все життя перші навички з техніки безпеки; затяжна хвороба, яка не дозволила йому своєчасно потрапити до гімназії. Тому батьки влаштували Степана до одного з повітових училищ. А після його закінчення він продовжив навчання в Харківському залізничному училищі. Навчався відмінно. Учителю фізики доручав йому завідувати фізичним кабінетом, під час демонстрації різних експериментів асистувати йому. Після закінчення в 1904 р. училища Гризодубова направили практикуватися в залізничні майстерні, там він і працював слюсарем з ремонту паровозів. Через рік набув кваліфікацію: майстер електромеханічного ремесла, а також навчився керувати паровозом [5, с. 16].

Події першої російської революції не оминули Степана Гризодубова — у 1905 р. за участь у страйку його вигнали з майстерень, тому він був змушений відкрити власну електромеханічну майстерню в себе вдома. Уже в 1907 р. на вулицях Харкова з'явилися оголошення про роботу електромеханічної майстерні техніка С. В. Гризодубова, в якій він виготовляв фізичні прилади для демонстрацій у навчальних закладах, рентгенівські установки і навіть бензинові двигуни.

Значну увагу приділяв Гризодубов і питанням польотів. У 1906–1907 рр. Степан Васильович із захопленням збирав різні друківані матеріали, все, що стосувалося повітроплавання, разом зі своїми товаришами виготовляв саморобні повітряні кулі та повітряні змії. В той період польоти на апаратах, важчих за повітря, були новою справою. Гризодубов розумів усі проблеми, які він мав вирішувати в той час як конструктор: «... ніяких у той час аеродинамічних формул для розрахунків не існувало, окрім розрахунків із опору матеріалів... Майже всі конструктори діяли навпамацки... Починати будувати аероплан без необхідної спромоги — це було цілковитим божевіллям... Бажання велике, непереборне — будувати та літати; де ж дістати гроші — робити позики? Це буде жахливо і могло закінчитися катастрофічно для мене. Адже я не підприємець, який сподівається на користь від свого винаходу... Та якби і так, то легко прогоріти, сподіваючись на успіх своєї справи, — це непевна справа, просто кажучи, фантазія поки що... сподіватися на підтримку влади — марно» [5, с. 65].

Поштовром до конструювання аероплана була лекція професора механіки Київського політехнічного інституту Н. Б. Делоне — учня М. Є. Жуковського, одного із пристрасних пропагандистів авіації. Восени 1908 р. Степан Васильович побачив у сінематографі кадри, які потім не дали йому заснути: людина в кепі та піджаку лягає на нижню полицю шаткої етажерки, його колега щось нервово крутить — і раптом етажерка вкрилася димом, покотилася вперед, підскочила та низенько пронеслася над полем, як сполоханий коник-стрибунець. Напис на екрані пояснював глядачам, що вони бачили політ братів Райт.

Після сеансу Степан підійшов до кіномеханіка і попросив декілька кадрів з великим зображенням аероплана. За ці кадри Степан віддав кіномеханіку більшу частину своїх заощаджених коштів...

Перший свій аероплан «Г-1» Степан Васильович будував дуже ретельно, вдома в сараї-майстерні за допомогою товаришів із харківського залізничного депо Андрія Чернова і Петра Гури, а також дружини Надії Андріївни, підбирав найкращі матеріали.

Це був літак-біплан «Г-1» (Гризодубов-1), побудований у 1910 р. з двигуном власної конструкції. Повітряні гвинти — пропелери для літака також були виготовлені самим винахідником.

Аероплан «Г-1» не був копією біплана «Райт». Окрім руля висоти перед крилом Степан Васильович зробив хвостову несучу поверхність — стабілізатор, не став він «повторювати» і лижне шасі. Змонтувавши колеса, Гризодубов хотів забезпечити зліт без використання довгих дерев'яних спрямовуючих рейок, які застосували брати Райт для розгону свого апарата. Проекти і літака, і мотора до 1910 р. були готові. Біпланна коробка крила з мотором, ланцюговою трансмісією для привода двох повітряних гвинтів і місцем льотчика з'єднувалася з біпланним рулем висоти спереду і хрестовим хвостовим оперенням, ясеневою фермою на розтяжках з дроту. Чотирициліндровий мотор водяного охолодження був прогресивної V-подібної схеми, він важив досить багато — 7 пудів 30 фунтів, але при цьому видавав потужність близько 40–50 кінських сил.

Звичайно, під час будовання літака виникало безліч проблем. Так, для побудови літака було обрано ясен, що збільшило вагу конструкції. Були великі ускладнення при відливанні деталей двигуна АДГ-1. Нарешті, коли все було майже готово, у Степана Васильовича закінчилися гроші. Тоді для покриття боргів і придбання коліс для літака Гризодубов вирішив організувати платну виставку свого апарата. Губернське начальство підтримало Гризодубова, дозволило відкрити виставку 27 листопада 1910 р. і зібрати необхідні кошти. Гризодубов пишався тим, що весь літак і мотор були зроблені в Харкові тільки з місцевих матеріалів [8, с. 93–96].

Переборюючи всі негаразди, Степан Гризодубов закінчив збирати свій перший літак-біплан і почав його випробування. Аеродромом стало скакове поле міського іподрому на вулиці Мироносицькій, неподалік від дому, де тоді мешкала родина Гризодубових. Отримавши відповідні дозволи, Степан Васильович у березні 1911 р. вперше вивіз свій «Г-1» на старт. Але, на жаль,

«Г-1» виявився дуже важким для малопотужного двигуна — польотна вага його сягала 650 кг. До того ж при перших пробах гвинтомоторної групи виявилася невдала схема привода — постійно рвалися ланцюги. Пізніше Гризодубов пригадував: «Літак «Г-1» розвивав добрячу швидкість на землі, підсакував на метр-два вгору, — але піднятися в справжній політ не зміг. Він був занадто важким...» [1, с. 8].

Степан Васильович у 1911 р. вдосконалив свій апарат. Уся конструкція була полегшена завдяки зміні силової схеми (нова машина більше нагадувала французький біплан «Фарман IV», хоча й не була його копією), а також через міцніші матеріали, які, як і раніше, залишилися тільки вітчизняними. Усі переробки дозволили зменшити вагу на 100 кг.

Але по-справжньому випробувати машину в повітрі Гризодубову не вдалося. «Не знаю, чи полетів би другий, дещо вдосконалений апарат: непогожої зимової ночі на дах ангара намело стільки снігу, що наша халабуда звалилася й усе чисто потрощила» [6, с. 84–97].

Невдачі не зломали конструктора, і він почав будувати новий апарат «Г-3» — аналог французького «Блеріо» з певними вдосконаленнями. Цей апарат суттєво відрізнявся від перших двох. Так, замість виносного стільця, встановленого на крилі, були вбудовані відкрита кабіна з прив'язними ремнями, новий мотор, гвинт тягнучий, зручніше розміщений бензобак тощо.

Після завершення всіх робіт улітку 1912 р. Степан Гризодубов вивіз свій апарат на поле іподрому. Ще днів десять на цьому літаку катався по землі, вчився керувати — і тільки після цього зважився піднятися в повітря. Та в першому польоті того захоплюючого подих і уяву відчуття величезного простору він не зазнав. Усе було набагато простіше: «... земля різко пішла з-під коліс, я злякався, вимкнув двигуна, і літак плавно приземлився, неподалік від того місця, звідки злетів» [4, с. 9]. Так пригадував Гризодубов свій перший досвід польоту 15 червня 1912 р. на власноручно побудованому апараті.

У 1915–1916 рр. Степан Гризодубов служив в армії, де після навчання в Петроградській військовій школі авіації 8 червня 1916 р. отримав диплом пілота-авіатора. З 1919 р. він керував майстернями Харківського авіаційного парку, а з 1924 р. і до початку окупації міста Харкова в жовтні 1941 р. працював у Науково-дослідному інституті гігієни праці та професійних захворювань (цей заклад багато разів змінював свою назву, не змінюючи профілю досліджень), де очолював групу інженерів-конструкторів.

З початку 20-х рр. Степан Васильович керував планерною секцією Товариства авіації та повітроплавання України та Криму, став одним з організаторів планеризму в країні, брав участь у проектуванні декількох планерів. У 1939 р. він спроектував та збудував за допомогою активістів аероклубу планер і сам літав на ньому. За період з 1928 до 1938 р. сконструював та збудував у себе вдома три типи аеросаней [7, с. 50].

Після Великої Вітчизняної війни Степан Васильович активною конструкторською діяльністю вже не займався, але проводив велику роботу з

популяризації досягнень вітчизняної авіації. Помер С. В. Гризодубов 11 грудня 1965 р.

Таким чином, особливий інтерес для дослідження являє образ Степана Васильовича Гризодубова — людини, чия діяльність багато в чому визначила роль Харкова як авіаційного міста на початку ХХ ст.; творця літаків Г-1, Г-2, Г-3, авіаційних двигунів АДГ-1, АДГ-2 та АДГ-3, авіаконструктора, льотчика, інженера та керівника авіапромислових організацій в одній особі.

Не дивно, що в такого батька й дочка виросла закоханою в небо.

14 (27) квітня 1909 р. в Степана Васильовича й Надії Андріївни народилася донька Валентина. Жвава, трохи вертлява, тямуща дівчинка з перших років життя постійно бачила поряд матір, яка нахилилася над шитвом, та час від часу батька, що від зорі до зорі працював у майстерні [3].

Ще в 1911–1912 рр. вона «познайомилася» з небом. Періодично перебуваючи під наглядом батька, Валентина опинилася під впливом авіаційних інтересів Степана Васильовича та його друзів і помічників. А вони будували аероплани, літали на них.

У 1924 р. харківська планерна секція на чолі із С. В. Гризодубовим уперше поїхала зі своїми конструкціями в Коктебель на Другі планерні випробування. Разом з батьком поїхала й Валентина. Там атмосфера романтики неба, змагання, польотів остаточно захопила її, переконала в необхідності обирати мрію та майбутню професію авіатора, пілота. Саме там Валентина опанувала політ на планері.

Після закінчення середньої школи та музичного училища Валентина вступила до Харківського технологічного інституту і була зарахована до консерваторії. Коли вона почула про створення в Харкові в 1928 р. льотної школи, відразу подала заяву до вступу. Відмінно закінчивши її в першому випускові, Валентина остаточно переконалася, що вже не може не літати, й у зв'язку з цим викреслила із своїх планів консерваторію та технологічний інститут. Можливостей навчатися далі льотній справі тоді в Харкові кінця 20-х рр. не було й Валентина вирішила поїхати до Пензи, де нещодавно відкрили першу в країні школу льотчиків-інструкторів ЦПФ. Валентина опинилася в третьому наборі Пензенської авіашколи, успішно її закінчила в червні 1930 р. і була направлена до Тули, інструктором аероклубу, де вона давала путівки в небо молодим авіаторам. Потім була непроста для молодого пілота робота в агітаційній ескадрильї ім. М. Горького. У квітні 1936 р. до ескадрильї було передано новий літак харківського виробництва К-5 «Работница». Командиром екіпажу на цей літак призначили Валентину Гризодубову, бортмеханіком — Катерину Слобоженко. В агітескадрильї Гризодубова відточувала свою льотну майстерність та набула досвіду тривалих складних перельотів, досвіду роботи з людьми. Вона облітала майже весь Радянський Союз, пілотувала всі літаки агітескадрильї, різних типів і конструкцій. Їй довелося навіть трохи політати другим пілотом на флагманському кораблі — величезному, п'ятимоторному літакові АНТ-14 «Правда» [4, с. 23–24].

У 1937 р. Валентину Степанівну обрали депутатом Верховної Ради СРСР. Їй майже щоденно надходило більше 15 листів. На багатьох конвертах було написано: «Москва, Сталіну, Гризодубовій». Писали Гризодубовій з усього СРСР, звертаючись за порадою та допомогою в особистих та громадських справах.

У 1937 р. Валентина Гризодубова на літаках конструктора О. Яковлєва виконала п'ять польотів, зареєстрованих як міжнародні жіночі авіаційні рекорди на легкомоторних літаках. За маршрутом Лихобори — Ікша — Лошки — Лихобори, протяжністю в 100 км, Валентина Гризодубова здійснила три швидкісні польоти: 7 жовтня на сухопутному спортивному літакові «УТ-1» вона пролетіла цю дистанцію із середньою швидкістю 218,18 км/год, 9 жовтня разом з бортмеханіком К. Слобоженко — на двомісному гідролітакові «УТ-2» — 200 км/год та на одномісному гідролітакові «УТ-1» — 190,88 км/год. 15 жовтня Валентина Степанівна разом з бортмеханіком К. Слобоженко встановили ще один міжнародний рекорд — на двомісному спортивному гідролітакові «УТ-2», вони піднялися на висоту 3300 м. 24 жовтня був ще один міжнародний рекорд Валентини Гризодубової. Уже разом зі штурманом Мариною Расковою за маршрутом Москва — Актюбінськ вони пролетіли 1444 км [2, с. 4].

Коли Гризодубова домагалася в 1937 р. дозволу на дальній рекордний переліт, то на засіданні спеціальної урядової комісії було задано питання відомому радянському льотчикові Михайлу Громову про те, хто з жінок, на його думку, може здійснити рекордний переліт на Далекий Схід, щоб перевищити тодішній жіночий світовий рекорд. М. Громов упевнено заявив: «Якщо не Гризодубова, то навряд чи хто ще зможе». Так було вирішене питання про переліт та про командира екіпажу.

З усіх важких літаків того часу для встановлення рекорду дальності найбільше підходить двомоторний дальній бомбардувальник ДБ-2 конструкції П. О. Сухого. Без навантаження його дальність польоту могла дорівнювати приблизно 7 тис. км. Польотна вага машини більша 10 т, половина цієї ваги — паливо, яке розміщувалося в паливних баках у крилах. Валентина Гризодубова запропонувала назвати літак «Родина» («Батьківщина»). Екіпаж літака: В. С. Гризодубова (командир), П. Д. Осипенко (другий пілот), М. М. Раскова (штурман).

«Родина» стартувала з підмосковного аеродрому 24 вересня 1938 р. Валентина Гризодубова, Поліна Осипенко, Марина Раскова на літакові «Родина» пролетіли за 26 годин 29 хвилин 6450 км за маршрутом, а по прямій 5947 км з Москви на Далекий Схід, при цьому перевищивши більше ніж на 1500 км уже встановлений французькою льотчицею міжнародний жіночий авіаційний рекорд на дальність польоту без посадки по прямій. Рекорд льотчиць фактично протримався 42 роки! На поршневих літаках ніхто з жінок без посадки далі не літав. А реактивні літаки — це вже нова й інша сторінка історії авіації [4, с. 49].

В Указові Президії Верховної Ради СРСР про нагородження екіпажу літака «Родина», що підписаний 2 листопада 1938 р., зазначено: «За

здійснення героїчного безпосадкового дальнього перельоту за маршрутом Москва — Далекий Схід, установлення жіночого міжнародного рекорду дальності по прямій та за виявлені при цьому визначну мужність та витримку присвоїти звання Героя Радянського Союзу із врученням Ордена Леніна: Гризодубовій В. С. — командирі екіпажа літака «Родина», Осипенко П. Д. — другому пілотові, Расковій М. М. — штурману».

Валентина Степанівна після свого знаменного рекордного польоту ще деякий час працювала пілотом агітескадрильї ім. М. Горького. Та з березня 1939 р. її перевели в Управління міжнародних повітряних ліній СРСР, 8 березня 1939 р. наказом по Головному управлінню ЦПФ за № 89 призначили начальником Управління.

3 липня 1941 р. за наказом Головного управління ЦПФ В. С. Гризодубова, у зв'язку скороченням обсягу робіт, звільнена від займаної посади та призначена пілотом до Московської авіаційної групи особливого призначення. А через деякий час її відрядили в розпорядження ВПС Червоної Армії.

У березні 1942 р. Валентині Степанівні присвоєно звання підполковника, і доручено формувати та командувати 101-м авіаційним військово-транспортним полком далекої дії. За час командування полком Валентина здійснила близько 200 бойових вильотів.

1942–1943 рр.: удень — транспортні перевезення, вночі — бомбардування та спецзавдання (до партизан). Після розгортання широкого партизанського руху 101-й гризодубовський полк цілком перейшов на обслуговування партизан.

Часто на нові партизанські аеродроми першою вилітала сама Гризодубова, щоб проінспектувати його та надати партизанам ділові поради з його дообладнання. Зазвичай літаки полку поверталися на свою базу не порожніми — вивозили поранених та дітей. Щодо партизанських дітей, то за роки діяльності полку їх вивезено майже чотири тисячі.

Навесні 1943 р., зважаючи на успіхи полку, командування вирішило присвоїти Валентині Гризодубовій звання полковника.

101-й авіаційний полк пройшов великий та славетний шлях — Ленінград, Сталінград, Орел, Курськ, Брянські ліси, Білорусія, Україна. Гризодубівці бомбили військові об'єкти у Фінляндії та Німеччині. Частина літаків полку допомагала патріотам Югославії визволяти країну від гітлерівців [9, с. 3–5].

На початку війни Валентину Степанівну обрали головою Антифашистського комітету радянських жінок (1941–1945 рр.), а з утворенням Надзвичайної державної комісії з розслідувань злочинів фашистів на окупованій території її ввели до складу цієї комісії (1942–1946 рр.).

Після закінчення війни з 3 жовтня 1946 р. Валентина Гризодубова очолювала льотно-випробувальну базу (ЛВБ) НДІ-17, отримавши призначення на посаду заступника начальника інституту з льотної частини.

Цей інститут був заснований ще в 1944 р. Один з пунктів постанови Державного Комітету Оборони від 1 жовтня 1944 р. проголошував:

«Організувати Центральне конструкторське бюро літакової радіолокаційної апаратури...» Нове підприємство дістало назву ЦКБ-17. З червня 1946 р. підприємство стало називатися НДІ-17, а в 1967 р. його перейменували в Московський науково-дослідний інститут приладобудування [10, с. 22].

Цей аспект життя Валентини Степанівни практично не описаний у жодній книзі. А вона, займаючись випробуваннями в підлеглому підрозділі, фактично створювала всю систему випробувань: не окремі якісь ескадрильї, не окремі авіаційні підрозділи, нехай навіть великі, а всю систему. У неї був державний системний підхід до своєї роботи.

Проводячи випробування бортових радіоелектронних систем різного призначення, ЛВБ (льотно-випробувальна база) під керівництвом Гризодубової постійно розвивалася й удосконалювалася, перетворилася на велику одиницю, яка здійснювала випробування не лише для свого НДІ, але й для інших організацій. З травня 1963 р. ЛВБ стала НДАВЦ (науково-дослідним льотно-випробувальним центром).

Валентина очолювала його до 1972 р. Потім вона передала його підготовленому інженерові й відразу повернулася до інституту на посаду заступника директора, де працювала до кінця життя.

6 січня 1986 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про присвоєння Герою Радянського Союзу тов. Гризодубовій В. С. звання Героя Соціалістичної Праці з врученням їй Ордена Леніна та Золотої медалі «Серп та Молот»».

Останні роки життя Валентина Степанівна тяжко хворіла, померла 28 квітня 1993 р. у віці 84-х років. Поховали Валентину Степанівну в Москві на Новодівочому кладовищі.

Таким чином, Валентину Степанівну відрізняли високий професіоналізм і здатність приймати нестандартні рішення. Вона багато в чому була першою: першою та єдиною жінкою, котру визнали гідною двох вищих почесних звань Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці, вона — перша в жіночому русі. Валентина Гризодубова завжди поспішала на допомогу і саме в цьому вбачала сенс свого життя.

Історія будь-якої справи — це завжди історія людини. Залишений нею слід в історії нашої країни, у долях інших людей, слід, який ми не повинні і не маємо права втратити, загубити, а тим паче забути. Лише одна пам'ять здатна викликати його з минулого і лише тоді він вічний — цей слід...

Цю тему можна в подальшому розглянути в детальнішій науковій праці, пов'язаній з розвитком музейної справи з авіаційної та космічної тематики в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковань М. О. *Под небом Харькова. Странички из жизни С. В. Гризодубова / Михаил Осипович Ковань. — Х. : Прапор, 1968. — 76 с.*
2. Листов М. С. *Крылатая жизнь. Рассказ о прославленной лётчице нашего времени Валентине Гризодубовой / Мстислав Степанович Листов // Сов. Россия. — 1985. — № 291 (8942). — 20 дек. — С. 4.*

3. *Метрическая книга на 1909 год. Часть первая, о родившихся* // Архив Харьковського обласного управління юстицій. — Отдел РАГС. — Л. 330.
4. Панин А. С. *Власть высоты* / Анатолий Семенович Панин. — [2-е изд., доп. и перераб.]. — Х. : МТК-книга, 2008. — 96 с.
5. Решетов А. К. *Степан Васильевич Гризодубов* / А. К. Решетов, Л. Г. Авксентьев, В. Е. Власко. — Х. : Майдан, 1998. — 424 с.
6. Савин В. С. *К вопросу о достоверности фактов в творческой деятельности одного из первых русских авиаконструкторов С. В. Гризодубова* / Вячеслав Самуилович Савин // *Из истории авиации и космонавтики: статьи*. — М., 1988. — Вып. 56. — С. 84–97.
7. Савин В. С. *Авиация в Украине* / Вячеслав Самуилович Савин. — Х. : Основа, 1995. — 264 с.
8. *Самолёты и двигатели С. В. Гризодубова* // *Вестн. воздушного флота*. — 1952. — № 7. — С. 93–96.
9. *103 Гвардейский Красносельский Краснознаменный Военно-Транспортный авиационный полк им. Героя Советского Союза Гризодубовой В. С.* — Смоленск : Изд-во воинской части 15401, 2000. — 20 с.
10. *Траектория полёта. ЦКБ-17, НИИ-17, МНИИП, ОАО «Концерн «Вега»*. — М. : «Оружие и технологии», 2006. — 252 с.

Надійшла до редколегії 25.09.2009 р.

Другий розділ

Соціальні комунікації

УДК 002.5:378 (477)

А.А. СОЛЯНИК

ФЛАГМАН БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Висвітлюються історія заснування й основні етапи розвитку факультету бібліотекознавства та інформатики Харківської державної академії культури — фундатора вищої бібліотечно-інформаційної освіти в Україні.

Ключові слова: *Історія вищої бібліотечної освіти України; стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної освіти; Харківська державна академія культури; факультет бібліотекознавства та інформатики ХДАК.*

Охарактеризовані історія оснований и основные этапы развития факультета библиотековедения и информатики Харьковской государственной академии культуры — первого в Украине высшего учебного заведения библиотечно-информационного профиля.

Ключевые слова: *История высшего библиотечного образования Украины, стратегии развития библиотечно-информационного образования; Харьковская государственная академия культуры, факультет библиотековедения и информатики ХГАК.*

The history of foundation and the basic stages of the development of library and information faculty of Kharkiv State Academy of Culture — the first Ukrainian library science high school — are characterized.

Key words: *The history of high library and information education in Ukraine; the strategies of the development of library and information education; The Kharkiv State Academy of Culture; Library and computer science faculty of Kharkiv State Academy of Culture.*

Святкуючи 80-річчя Харківської державної академії культури слід переосмислити історію заснування та розвитку найстарішого освітнього підрозділу Академії — факультету бібліотекознавства та інформатики, для якого 2009 рік теж ювілейний — вісімдесят років тому саме на базі цього освітнього осередку підготовлено перший в Україні випуск 35 бібліотечних фахівців вищої кваліфікації. Спеціалізація цієї групи студентів здійснювалася на базі книжково-бібліотечної секції факультету політичної освіти, який розпочав свою роботу з 1 листопада 1925 р. в структурі Харківського інституту народної освіти (ХІНО) [6]. Виокремленню самостійного бібліотечного факультету як структурного підрозділу багатопрофільного вищого навчального закладу передував складний етап зародження та інституціоналізації вітчизняної системи вищої бібліотечної освіти, хронологічні межі якого можна визначити першим десятиріччям ХХ ст. — 1931 роком.

Заснування першого в Україні бібліотечного факультету саме в Харкові об'єктивно зумовлено певними суспільно-історичними та соціокультурними факторами: функціонуванням у регіоні міцного науково-освітнього центру — Харківського університету, великої університетської та Харківської громадської бібліотек, активною діяльністю блискучої плеяди видатних харків'ян — теоретиків та практиків бібліотечної справи — Х. Д. Алчевської, Д. І. Багалія, Л. Б. Хавкіної, К. І. Рубинського, О. А. Дідріхсона та ін.

Перші в Російській імперії пропозиції щодо необхідності запровадження спеціальної професійної підготовки кваліфікованих бібліотечних фахівців Л. Б. Хавкіна науково обґрунтувала ще в 1904 р. на Третньому з'їзді діячів з технічної та професійної освіти, що відбувся в Санкт-Петербурзі [10]. Необхідність запровадження університетської підготовки бібліотечних кадрів починаючи з 1908 р. неодноразово обстоював К. І. Рубинський, якого в 1910 р. запросили в Петербурзький університет для викладання розробленого ним авторського курсу «Бібліотекознавство». У 1911 р. на Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи К. І. Рубинський пропонував створити кафедри бібліотекознавства при Харківському та Санкт-Петербурзькому університетах, але з'їзд надав перевагу курсовій системі бібліотечної освіти [1].

З метою створення міцної науково-освітньої бази для запровадження систематичної підготовки бібліотечних фахівців Л. Б. Хавкіна ініціювала відкриття в Харківській громадській бібліотеці (ХГБ) першого в країні кабінету бібліотекознавства (1903 р.). Невипадково саме на базі цього унікального науково-навчального підрозділу функціонували бібліотечні курси, організовані в 1918 р. Харківським товариством грамотності. Колекція наочних посібників з бібліотечної справи, ретельно підібрана співробітниками відділу бібліотекознавства ХГБ і систематизована у 90 папках, була запозичена Московським університетом ім. А. Л. Шанявського, в структурі якого Л. Б. Хавкіна ініціювала відкриття бібліотечних курсів ще в 1913 р. [5]. Важливо зауважити, що і на московських, і на харківських бібліотечних курсах окремі дисципліни читали одні й ті ж викладачі: Л. Б. Хавкіна, А. А. Покровський, О. А. Дідріхсон. Український бібліотекознавець С. О. Сірополко викладав на бібліотечних курсах при Університеті А. Л. Шанявського цикл лекцій, присвячених технології придбання бібліотеками книг, системі книговидавничих та книготорговельних фірм Росії. Він же читав курс «Бібліотекознавство» на бібліотечних курсах, відкритих у 1918 р. на базі Фребелівського педагогічного інституту в Києві.

У 1919 р. у Києві при Позашкільному відділі Наркомпросу України також організовано бібліотечні курси, які проходили як цикл семінарів. Техніка бібліотечної роботи викладалася на цих курсах за такою ж програмою, як і на бібліотечних курсах в Університеті ім. А.Л. Шанявського, а серед лекцій, присвячених літературі та окремим галузям знань, слухачі особливо відзначали лекції харківського професора Д.І. Багалія з питань української історіографії. У них йшлося про значення історіографії для бібліотечної справи, матеріал викладався у двох частинах: власне про

джерелознавство та історичний розвиток науки, її сучасний стан, зв'язок з історією, про Київську документологічну, археологічну історичні школи, про різні види джерел документованої інформації. Ці факти свідчать про певну спадкоємність у діяльності перших російських та українських бібліотечних курсів, а також про те, що змістовно їх програми створювалися на засадах органічного поєднання суто бібліотечної освіти із загальноосвітньою та суспільно-політичною підготовкою слухачів, рівень якої не поступався університетському.

Але на початку 20-х рр. ХХ ст. курсова система підготовки бібліотечних кадрів уже не могла задовольнити зростаючі потреби суспільства у кваліфікованих бібліотечних фахівцях. Першим в Україні вищим навчальним закладом, який розпочав підготовку фахівців бібліотечної професії, став утворений у 1921 р. Харківський інститут народної освіти (ХІНО), на базі якого, згідно з постановою РНК УСРР від 13 вересня 1925 р., відкрито факультет політичної освіти з книжково-бібліотечною секцією. Навчальний план факультету передбачав трирічний (а пізніше — чотирирічний) термін підготовки бібліотечних кадрів вищої кваліфікації. Тому перший набір студентів бібліотечної спеціалізації закінчив навчання в 1929 р. Влітку 1927 р. у структурі факультету політосвіти виокремлено бібліотечне відділення, яке після створення 10 вересня 1929 р. на базі факультету політичної освіти ХІНО самостійного вузу — Харківського інституту політичної освіти (ХІПО) — продовжувало функціонувати в його підпорядкуванні [6].

У зв'язку з посиленням ідеологічної складової навчання бібліотечне відділення ХІПО взяло орієнтир на підготовку організаторів-методистів бібліотечної справи для роботи завідувачами центральних губернських (обласних) бібліотек, інструкторами й інспекторами бібліотечної справи в профспілках та політпросвіті. Випускники ХІПО могли працювати й викладачами бібліотечних дисциплін політосвітніх і педагогічних технікумів, партшкіл та ін. З метою посилення фундаменталізації підготовки бібліотечних кадрів у 1928 р. Наркомпрос УРСР направив у ХІНО для викладання курсу «Бібліотекознавство» відомого на той час дослідника й організатора бібліотечної справи Н. Я. Фрідьєву. Очоливши факультет політосвіти, Н. Я. Фрідьєва доклала багато зусиль для організації першої в Україні кафедри бібліотекознавства та самостійного бібліотечного факультету. У 1931 р. ХІПО реорганізовано у Всеукраїнський інститут комуністичної освіти (ВУІКО), в структурі якого створено бібліотечний факультет з випусковою кафедрою бібліотекознавства під керівництвом Н. Я. Фрідьєвої. Зважаючи на нагальну потребу України в наукових кадрах бібліотечної професії, восени 1931 р. у ВУІКО при кафедрі бібліотекознавства відкрито аспірантуру [9].

1930-ті рр. — період інтенсивного розвитку системи вищої бібліотечної освіти України, інституціональним та інтелектуальним ядром якої стає харківська наукова й освітня бібліотечна школа. У 1932–1933 рр. набір на бібліотечний факультет не перевищував 60 осіб. Розуміючи, що денне відділення факультету не вирішить нагальної потреби країни у кваліфікованих бібліотечних фахівцях, керівництво ВУІКО порушило питання про

підготовку бібліотечних спеціалістів без відриву від виробництва. 24 січня 1934 р. Нарком освіти видав наказ про відкриття у ВУІКО вечірнього бібліотечного факультету без відриву від виробництва з планом прийому 100 осіб [3]. З вересня 1934 р. філія вечірнього бібліотечного факультету ВУІКО починає працювати в Києві. Згодом на базі цього структурного підрозділу був організований консультативний пункт ХДБІ, а в 1960-ті рр. — окремий факультет, а потім інститут (нині — Київський національний університет культури і мистецтв).

Окрім підготовки кадрів, перед бібліотечним факультетом ВУІКО постало нове завдання щодо перепідготовки та підвищення кваліфікації бібліотекарів-практиків і викладачів бібліотечних дисциплін технікумів. Згідно з наказом Наркомосу УРСР «Про курсову підготовку в перепідготовку бібліотечних кадрів» від 23 червня 1934 р., ВУІКО мав організувати на базі бібліотечного факультету двомісячні курси перепідготовки завідувачів районних бібліотек з набором у 100 осіб, а також провести для викладачів бібліотечних дисциплін дводекадний семінар з метою підвищення їх кваліфікації.

Постанова ЦВК СРСР від 27 січня 1934 р. «Про бібліотечну справу в Союзі РСР», вказуючи на недоліки в організації бібліотечної роботи та підготовці спеціалістів, зобов'язала збільшити прийом на бібліотечні факультети всіх вузів країни. На виконання цієї директиви ВУЦВК і Рада народних комісарів УСРР прийняли постанову «Про роботу масових бібліотек», завдання якої — забезпечити підготовку їх керівного складу не менше, ніж наполовину з вищою освітою і встановлює набір до бібліотечного факультету ВУІКО на 1934-1935 навч. рік у кількості 500 осіб (з них 100 — на вечірній факультет); утворити в 1935 р. бібліотечний інститут і три нові бібліотечні технікуми в Донбасі, Одесі та Харкові; реорганізувати в бібліотечні такі технікуми комуністичної світи: Ніжинський, Мелітопольський, Тульчинський, Київський, Кременчуцький [3].

У результаті постійного збільшення кількості бібліотек та хронічної нестачі професійних кадрів наказом НКО УСРР № 727 ВУІКО від 1 липня 1935 р. ВУІКО реорганізовано в Український бібліотечний інститут (УБІ) з трирічним курсом навчання і трьома факультетами: підготовки працівників масових бібліотек; підготовки працівників дитячих бібліотек; перепідготовки бібліотечних працівників без відриву від виробництва з філіалами в Києві та Одесі. З серпня 1939 р. УБІ перейменовано в Харківський державний бібліотечний інститут (ХДБІ), в його структурі відбулися певні зміни: уперше відкрито факультет бібліографії, ліквідовано факультет перепідготовки бібліотечних кадрів без відриву від виробництва (його функцію почав виконувати заочний відділ).

Як самостійний інститут ХДБІ функціонував до 1964 р. Його діяльність була перервана Великою Вітчизняною війною і поновлена спеціальною постановою Ради Міністрів УРСР «Про відновлення державного бібліотечного інституту в м. Харкові» від 26 травня 1947 р. З 1 червня 1947 р. ХДБІ розпочав свою роботу в складі 3-х денних факультетів: бібліотекознавства;

бібліографії; дитячих та юнацьких бібліотек. Відновлено навчання студентів на заочному відділенні. У складні повоєнні роки значних зусиль для відродження роботи бібліотечного інституту доклали декани факультетів бібліотекознавства (О. А. Майборода, С. П. Ключарьов), бібліографії (Я. Й. Гандельман, В. Д. Масленнікова), дитячих та юнацьких бібліотек (М. С. Єгоров, В. М. Островська, Ф. Т. Ковпик).

З другої половини 1950-х рр. відчутною стала необхідність переходу до широкого профілю підготовки бібліотечного фахівця, який міг би працювати на будь-якій ділянці бібліотечної галузі, в бібліотеках різних типів і видів. З 1954–55 навч. року всі випускники ХДБІ почали набувати єдину кваліфікацію бібліотекаря-бібліографа вищої кваліфікації, змістовні й організаційні зміни щодо вдосконалення навчального процесу призвели до злиття існуючих окремо факультетів у єдиний бібліотечний факультет. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 6 квітня 1955 р. «Про стан книжкової торгівлі в Українській РСР» на базі бібліотечного факультету ХДБІ було відкрито спеціальне книгознавче відділення, на якому згодом навчалось 120 студентів. Але потреба в спеціалістах вищої кваліфікації для книжкової торгівлі з часом зростала і за клопотанням Держкомітету по пресі в 1965 р. в інституті відкрито факультет книгознавства з денним та заочним відділеннями.

На початку формування державної системи науково-технічної інформації бібліотечний факультет уперше в СРСР опанував підготовку висококваліфікованих фахівців для ще одного важливого сегмента документально-комунікаційної сфери — центрів науково-технічної інформації. Наказом міністра культури і мистецтв УРСР «Про стан та заходи поліпшення бібліотечної справи в Українській РСР» від 13 квітня 1960 р. з 1960–1961 навч. року на вечірньому відділенні ХДБІ організовано підготовку фахівців для науково-технічних та спеціальних бібліотек [6]. Таким чином, бібліотечний факультет є фундатором не лише бібліотечної, книгознавчої, але й інформаційної освіти в Україні.

У 1960-ті рр. авторитет харківської бібліотечної школи зміцнювали такі знані науковці як Я. І. Каганов, Р. Б. Гуревич, І. І. Корнейчик, М. Д. Рябченко, О. П. Довгопола, Л. С. Іллічова, Л. І. Коломийченко, Д. Д. Тараманов, В. Т. Витяжков, Є. П. Тамм, Д. А. Кумок, Л. І. Котенко та ін. Їх фундаментальні наукові та навчальні видання з книгознавства, бібліотекознавства, української бібліографії, бібліотечного краєзнавства, каталогознавства і фондознавства були відомі далеко за межами України. У 1964 р. у ХДБІ вийшов друком перший випуск республіканського міжвідомчого науково-методичного збірника «Бібліотекознавство і бібліографія», єдиного на той час в Україні фахового видання, яке протягом майже тридцяти років публікував результати наукових досліджень у галузі книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії і користувався авторитетом у вітчизняних і зарубіжних фахівців.

Сталий розвиток соціокультурної сфери країни потребував розширення спектра підготовки кваліфікованих кадрів, введення нових спеціальностей, у зв'язку з чим у 1964 р. на базі ХДБІ створено Харківський державний

інститут культури (ХДІК). Провідним його факультетом був бібліотечний, який розпочав підготовку фахівців за чотирма спеціалізаціями: для масових і наукових бібліотек; дитячих та юнацьких бібліотек; технічних бібліотек і центрів наукової інформації; книготорговельних закладів. Підготовку висококваліфікованих кадрів забезпечували п'ять спеціальних кафедр бібліотечного факультету: бібліотекознавства, бібліографії, бібліотечних фондів і каталогів, технічних бібліотек та наукової інформації, книгознавства. Їх викладачі наполегливо вдосконалювали теоретичну та навчально-методичну базу підготовки фахівців, постійно підвищували свій фаховий рівень, сприяючи зростанню наукового цензу кадрового складу факультету. У другій половині 1960-х — на початку 70-х рр. успішно захистили кандидатські дисертації викладачі З. В. Гімальдінова, І. О. Вовченко, С. І. Волкова, М. С. Демченко, А. С. Іллічова, О. І. Коломийченко, Н. Ф. Колосова, Т. О. Скрипник, Є. П. Тамм, Д. Д. Тараманов та ін. Очолювали діяльність факультету авторитетні й досвідчені фахівці своєї справи — декани: кандидат історичних наук, доцент С. П. Ключарьов (1960–1966 рр.), кандидати педагогічних наук, доценти М. С. Демченко (1956–1960 рр.) і В. Т. Витяжков (1966–1969 рр.) [11].

Необхідність забезпечення спадкоємності творчого й динамічного розвитку факультету сформувала традицію поповнення його науково-педагогічного складу молодими перспективними науковцями з когорти обдарованих випускників. Серед них значних успіхів у науково-педагогічній діяльності досягли Н. С. Білопола, А. М. Василенко, М. П. Васильченко, Є. Т. Карачинська, Н. Ф. Колосова, Н. М. Кушнарєнко, Т. Ф. Марченко, В. А. Мільман, М. А. Низовий, А. В. Озарчук, Н. С. Русаська, М. Д. Рябченко, Т. П. Самійленко, В. В. Сєдих, Г. П. Терентьєва, В. К. Удалова та ін.

У 1980-ті рр. з переходом факультету до підготовки бібліотечних працівників за галузевими комплексами та функціональними напрямками бібліотечної діяльності неодноразово змінювалися структура факультету, зміст навчальних планів, але при цьому постійно зміцнювалося наукове та програмно-методичне забезпечення навчального процесу, щороку зростала кількість авторських програм курсів, навчальних посібників і конспектів лекцій, здійснювалась планомірна підготовка кандидатів наук через аспірантуру Московського та Ленінградського інститутів культури. У цей період факультет очолювали кандидати педагогічних наук, доценти О. М. Хропач (1980–1982 рр.), М. П. Васильченко (1983–1994 рр.), деканами заочного відділення факультету працювали ст. викладач Т. Ф. Марченко (1973–1986 рр.) та кандидат педагогічних наук, доцент В. А. Мільман (1986–1997 рр.). Суттєво збільшуючи набір студентів, факультет здійснював підготовку висококваліфікованих бібліотечних кадрів не лише для України, але й інших республік СРСР, а також 38 країн Азії та Африки. Якщо в період з 1957 по 1971 рр. на бібліотечному факультеті було підготовлено 2630 молодих спеціалістів, то з 1972 по 1990 рр. — 9335 [6, 11, 12].

З середини 1990-х рр. у діяльності бібліотечного факультету ХДІК розпочався етап кардинальних змін, зумовлених об'єктивними процесами суспільного розвитку: розбудовою незалежної української держави, демократизацією всіх сфер діяльності, адаптацією бібліотечної галузі до

умов ринкової економіки, інформатизацією та виникненням єдиного мережевого Інтернет-простору. Факультет розробив нову концепцію бібліотечно-інформаційної освіти, яка зорієнтована на суттєве розширення сфери професійної підготовки та використання випускників, якісне оновлення змісту і форм навчання, запровадження комп'ютеризації та інтернетизації навчального процесу, формування глобальної електронної бібліотеки; інтеграцію в європейську і світову освітню систему, налагодження міжнародних зв'язків у сфері підготовки кадрів.

З 1994 р. факультет змінив свою назву на факультет бібліотекознавства та інформатики, суттєво оновив номенклатуру спеціалізацій, зміст навчальних планів та профілізацію підготовки фахівців. У структурі факультету функціонувало чотири спеціальні кафедри: бібліотекознавства; бібліографознавства; документознавства; інформатики, інформаційних систем і процесів. Організація в 1993 р. на базі кафедри бібліотечних фондів і каталогів першої в Україні кафедри документознавства забезпечила відкриття в 1994 р. на факультеті нової спорідненої спеціальності — «Документознавство та інформаційна діяльність» і здійснення першого набору студентів. З 1 січня 1997 р. на базі факультету бібліотекознавства та інформатики створено новий факультет — документознавства та інформаційної діяльності.

Диверсифікація освітніх напрямів і спеціалізацій підготовки фахівців для соціокомунікаційної сфери привела до запровадження на факультеті нових профілізацій майбутніх бібліотекарів у галузі бібліотечного менеджменту і маркетингу, аналітико-синтетичної обробки документованої інформації, бібліографознавства та інформаційної діяльності, автоматизованих бібліотечно-інформаційних технологій. З 1999/2000 навч. р. в межах нової освітньої спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» розпочато підготовку бібліографів-книгознавців, менеджерів видавничої та книготоргівельної діяльності.

У 1995–1996 рр. факультет як структурний підрозділ ХДАК став членом Міжнародної Федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА), Європейської асоціації бібліотечно-інформаційної освіти та наукових досліджень (ЄВКЛІД), Організації Європейської співпраці в галузі бібліотечної та інформаційної освіти БОБКАТССС. Укладено двосторонні угоди з Вищою бібліотечною школою (Штутгарт, Німеччина), Амстердамським університетом та Амстердамською вищою бібліотечною школою (Нідерланди), Королівською школою бібліотекознавства (Копенгаген, Данія) та ін. На базі факультету в 1995 р. проведено перший Міжнародний семінар з проблем оновлення бібліотечної та інформаційної освіти із залученням іноземних фахівців. Здійснено ознайомлювальні поїздки, обмін навчально-методичними матеріалами та спеціальною літературою, читання лекцій для студентів факультету провідними зарубіжними професорами — усе це сприяло взаємозбагаченню змісту, форми та організації навчального процесу, обміну науковими ідеями в галузі бібліотекознавства та інформатики, підготовці фахівців для роботи в Інтернеті.

Міцний дослідницький потенціал та високий науковий цenz педагогічного складу факультету бібліотекознавства та інформатики, поява на

факультеті перших докторів наук у галузі бібліотекознавства (Н. М. Кушнаренко, В. О. Ільганаєва) дозволили активізувати підготовку науково-педагогічних кадрів і згодом відкрити в ХДІК (з 1998 р. — Харківська державна академія культури) в 1994 р. аспірантуру, в 1996 р. — докторантуру зі спеціальності 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», з 1998 р. — спеціалізовану вчену раду з прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук з означеної спеціальності. В період з 1998 по 2006 рр. у спеціалізованій раді ХДАК захищено 26 кандидатських та 6 докторських дисертацій зі спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Створення міцної інфраструктури з підготовки науково-педагогічних кадрів, відродження на новому якісному рівні видання фахового наукового збірника «Вісник Харківської державної академії культури» з проблем бібліотекознавства, документознавства, інформатики сприяли зміцненню харківської наукової та освітньої бібліотечної школи, представники якої відомі нині далеко за межами України.

Під керівництвом деканів факультету (доктора пед. наук, професора Н. М. Кушнаренко (1994–2002 рр.), доктора іст. наук, професора В. О. Ільганаєвої (2002–2006 рр.), доктора пед. наук, професора А. А. Соляник (2006 р. — понині) на факультеті постійно вдосконалюються науково-методичне забезпечення навчального процесу, посилюється інформаційно-технологічна, економічна й управлінська компоненти бібліотечної освіти, розробляються теоретико-організаційні підвалини запровадження дистанційної освіти, активізується співпраця факультету з провідними бібліотеками регіону щодо розроблення актуальної науково-дослідницької проблематики, впровадження інновацій у бібліотечно-інформаційну сферу, ведеться активна робота по налагодженню зв'язків з випускниками факультету, постійно проводяться науково-практичні семінари для бібліотечних фахівців регіону, міжнародні наукові конференції.

З 2002 р. на факультеті введено підготовку бакалаврів, а з 2004 р. — магістрів зі спеціальності «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія». Підготовка бібліотечно-інформаційних та книгознавчих кадрів здійснюється на базі сучасних досягнень педагогіки вищої школи, особлива увага приділяється загальнонауковій, культурологічній, управлінській підготовці майбутніх фахівців, у навчальному процесі широко застосовуються комп'ютерні та телекомунікаційні засоби, ресурси Інтернету. Протягом усього періоду навчання студенти беруть активну участь у науково-дослідницькій роботі, кращі випускники продовжують навчання в магістратурі, аспірантурі, докторантурі. Нині серед завдань факультету — модернізація освітньої діяльності в контексті вимог Болонського процесу, перехід на двоступеневу систему освіти, розроблення нових навчальних планів для магістерських та бакалаврських програм підготовки бібліотечно-інформаційних фахівців, організація навчального процесу за кредитно-модульною системою навчання, створення науково-методичного забезпечення самостійної роботи студентів: електронних підручників, слайд-лекцій, мультимедійних презентацій окремих навчальних модулів.

3 червня 1999 р. на факультеті бібліотекознавства та інформатики ХДАК створено кафедру соціальних комунікацій, яка стала базовою науково-методологічною й організаційно-методичною структурою в системі підготовки фахівців бібліотечно-інформаційного профілю. Результатом розвитку цього нового науково-освітнього напрямку стало ініціювання провідними вченими факультету введення до номенклатури наукових спеціальностей, за якими можуть здійснюватися захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів докторів і кандидатів наук, нової інтегрованої наукової галузі — соціальні комунікації. Ця ініціатива була підтримана Кабінетом Міністрів України і ВАК України. Творчим колективом науковців факультету розроблено й оприлюднено перелік 5 наукових спеціальностей, проекти паспортів, формули спеціальностей і напрями досліджень, які ввійшли до нової наукової галузі на основі спорідненості комунікаційно-об'єктних і комунікаційно-суб'єктних форм і видів діяльності у видавничій, бібліотечній, документаційного забезпечення управління, інформаційно-аналітичній, архівній, музейній, мас-медіа сферах. У червні 2008 р. відбувся перший в Україні захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з соціальних комунікацій: доцент факультету І. О. Давидова успішно захистила докторську дисертацію в спеціалізованій ученій раді ХДАК Д 64.807.02.

За результатами науково-дослідницької роботи викладачі факультету лише за останні п'ять років опублікували близько 340 наукових праць: з них 5 монографій, 16 підручників та навчальних посібників, статті, тези доповідей, інші наукові й навчально-методичні матеріали. Викладачі факультету мають науковий пріоритет не лише в Україні, але й за її межами в дослідженні таких проблем: «Теорія та історія соціальних комунікацій», «Українське книгознавство та книжкова справа», «Методологія і методика бібліотекознавства та бібліографознавства в Україні», «Національна бібліографія України», «Бібліотечно-інформаційна освіта в Україні та за кордоном», «Бібліотечне краєзнавство», «Система документопостачання бібліотечних фондів», «Статистика друку», «Інформаційний менеджмент і маркетинг», «Автоматизація бібліотечно-бібліографічних процесів», «Документознавство», «Документні ресурси України», «Інноваційна бібліотечна політика» та ін.

Високий кадровий потенціал професорсько-викладацького складу факультету, близько 80% якого мають наукові ступені та вчені звання (6 докторів наук, професорів; 9 кандидатів наук, доцентів), дозволяє здійснювати підготовку фахівців для бібліотечно-інформаційної сфери на рівні кращих світових стандартів. На новому етапі свого історичного розвитку харківська бібліотечна наукова та освітня школа зміцнює притаманні їй самобутність, професіоналізм, авторитетність, прогресивне бачення перспектив підготовки книгознавчих і бібліотечно-бібліографічних кадрів у широкому соціокомунікаційному контексті. Факультет бібліотекознавства та інформатики ХДАК нині має всі ознаки флагмана бібліотечно-інформаційної освіти в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський (1860–1930) : біобібліографічний нарис / уклад. Н. М. Березюк ; бібліогр. ред. В. Д. Прокопова; під ред. Е. В. Балла. — Х. : РА, 1998. — 68 с. : ил.*
2. *Драган Р. А. Розвиток бібліотекознавчої думки. Харківська школа (початок ХХ ст. — 1920-ті рр.) / Р. А. Драган // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2000. — Вип. 2. — С. 32–38.*
3. *Книга и книжное дело в Украинской ССР (1917–1941 гг.) : сб. документов и материалов. — К. : Наук. думка, 1985. — 478 с.*
4. *Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941–1984 гг.) : сб. документов и материалов. — К. : Наук. думка, 1986. — 564 с.*
5. *Капустіна Н. І. З історії створення відділу бібліотекознавства Харківської громадської бібліотеки / Капустіна Н. І // Методична діяльність бібліотек: традиції, інновації, перспективи : матеріали регіональної науково-практ. конф., 2 листоп. 2004 р. — Х. : ХДНБК, 2005. — С. 39–47.*
6. *Кушнаренко Н. М. Фундатор бібліотечної освіти в Україні / Н. М. Кушнаренко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2000. — Вип. 2. — С. 110–123.*
7. *Майборода А. А. Харьковский библиотечный институт / А. А. Майборода // Библиотекарь. — 1956. — № 4. — С. 32–34.*
8. *Троїцька О. Бібліотечний факультет ВУІКО в 1933–34 році / О. Троїцька // Бібліотека у соц. будівництві. — 1934. — № 9. — С. 17–21.*
9. *Фридьєва Н. Подготовка библиотечных кадров на Украине: [библиотечное отделение института политпросвета в Харькове] / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. — 1930. — № 10. — С. 42–45.*
10. *Хавкина А. Б. О профессиональной подготовке библиотечкарей / А. Б. Хавкина // Третий съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. — СПб., 1904. — С. 1–16.*
11. *Харківська державна академія культури : до 75-річчя з дня заснування / В. М. Шейко та ін. — Х. : ХДАК, 2004. — С. 65–93.*
12. *Харьковский государственный институт культуры, 1929–1979 / под ред. А. А. Оприщенко. — Х. : Вища школа, 1979. — 72 с.*

Надійшла до редакції 15.09.2009 р.

УДК 002+(651.9:004)

А. Я. ФІЛІПОВА

**СПЕЦІАЛЬНІСТЬ «ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ТА
ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ» У ХАРКІВСЬКІЙ
ДЕРЖАВНІЙ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ:
ПРІОРИТЕТИ НАВЧАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Розглядаються головні напрями спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» у ХДАК та перспективи розвитку спеціалізацій на факультеті ДІД. Аналізується зміст навчального процесу на факультеті; головні професійні

компетенції студентів; пріоритетні напрями навчання: інформаційна та інформаційно-аналітична діяльність; перспективні магістерські програми.

Ключові слова: спеціальність «Документознавство та інформаційна діяльність», професійні компетенції, інформаційна діяльність, інформаційно-аналітична діяльність, магістерські програми.

Рассматриваются основные направления специальности «Документоведение и информационная деятельность» в ХТАК и перспективы развития специализаций на факультете ДИД. Анализируется содержание учебного процесса на факультете; основные профессиональные компетенции студентов; приоритетные направления обучения: информационная и информационно-аналитическая деятельность; перспективные магистерские программы.

Ключевые слова: специальность «Документоведение и информационная деятельность», профессиональные компетенции, информационная деятельность, информационно-аналитическая деятельность, магистерские программы.

Main directions of speciality «Documentation and information activity» in KhSAC and the prospects of development of specializations at the faculty DIA are considered. Content of educational process on the faculty is analysed. Main professional jurisdictions of students; priority directions of studies: informational and informational and analytical activity; perspective programs of master's degrees are analysed.

Key words: speciality «Documentation and information activity», professional jurisdictions, informational activity, informational and analytical activity, programs of master's degrees.

У контексті інформатизації українського суспільства все актуальнішою стає підготовка висококваліфікованих фахівців у сфері документальних комунікацій та інформаційно-аналітичної діяльності, що є пріоритетними напрямками навчання для спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Харківської державної академії культури (ХДАК). Така спеціальність є важливою та затребуваною вимогою сучасного суспільства для забезпечення будь-якої галузі та особливо управлінської сфери — відповідною інформаційною інфраструктурою. На ринку праці поширюється коло посад, яким відповідають професійні якості випускників з документно-інформаційного напряму діяльності. Підтвердженням є багаторічний досвід підготовки та працевлаштування фахівців цієї спеціальності всіх рівнів: бакалавр-спеціаліст-магістр на факультеті документознавства та інформаційної діяльності Харківської державної академії культури.

У чому полягає специфіка «харківської школи» з «документознавства та інформаційної діяльності»? [1]. По-перше, мотивацією вибору найчастіше стає усвідомлення актуальності, корисності для суспільства та певної

«універсальності» обраної спеціальності, а також бажання добре опанувати комп'ютер та Інтернет не в інженерно-технічному напрямі навчання, а в напрямі користувачького підходу до опанування комп'ютерних систем (на рівні кваліфікованого користувача) плюс супроводження процесу навчання гуманітарно-культурологічними дисциплінами. Слід додати, що студенти відзначають загальну позитивну атмосферу на факультеті: творчості та вибірковості навчання, доброзичливості й демократичності взаємовідносин викладач-студент.

Головною ж відмінністю від інших, на нашу думку, є насичення змісту та форм документно-культурологічного навчання дисциплінами з комп'ютерних та Інтернет-технологій, які є сучасним інструментарієм документальних комунікацій на ринку праці, що спрямовано на вільну адаптацію випускників до гідного працевлаштування. Йдеться про комплексну гуманітарно-комп'ютерну підготовку студентів, що дозволяє їм по закінченні працювати фахівцями інформаційно-діловодської сфери діяльності, і одночасно бути кваліфікованими користувачами персонального комп'ютера: в кадрових і архівних підрозділах різних організацій та установ; в інформаційно-аналітичних службах управлінських структур та органів державної влади, в інформаційних центрах науково-освітньої сфери, інформаційно-рекламних та інформаційно-патентних структурах, інших інформаційно-документних підрозділах організацій.

Таким чином, наш випускник має можливість вибору певного напрямку діяльності, яка передбачувана предметною галуззю спеціальності: діловодсько-кадровою, організаційно-управлінською, інформаційно-аналітичною (референтською, консультаційною). Водночас є можливість успішно адаптуватися практично до будь-якої сфери соціальної діяльності, де необхідними вимогами є професійне опрацювання інформації та документів засобами сучасних інформаційних технологій, зокрема: інформаційний пошук і моніторинг на базі ресурсів Інтернету за конкретними запитами; аналітико-синтетична переробка документів й інформації, і підготовка відповідних аналітичних оглядів і рефератів; формування інформаційних ресурсів установи (електронних продуктів (баз даних, електронних архівів) та електронних послуг) тощо.

Останніми роками до нас звертаються керівники різних державних та комерційних установ м. Харкова з проханням направити студентів на практику або пропонують місця працевлаштування, і це слід визнати як підтвердження своєчасності та конкурентоспроможності нашої спеціальності її на ринку праці.

Підготовка фахівців за спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність» для східного і південного регіонів України започаткована саме в нашому вищому навчальному закладі — в Харківському державному інституті культури, спочатку в складі бібліотечного факультету (1995/96 н.р.), а з 1999 р. — у межах самостійного факультету з назвою зазначеної спеціальності. У певні періоди розвитку цієї спеціальності до 1999 р. відомі викладачі інституту опікувалися організацією спеціальності,

це: проф. Н. М. Кушнарєнко, проф. Г. Г. Асєєв, доц. І. Г. Бондалєтов, доц. Г. П. Терєнтєєва, ст. викл. О. П. Щєрбїнїна.

Зазначимо, що це був новий напрям культури і вочевидь — оригїнальний та корисний для активїзацїї процесїв їнформатїзацїї соцїокультурної сфєри України. Вїн органїчно поєднує гуманїтарний та їнформацїйно-комп'ютерний аспекти навчання і має конкретну мету — сформувати квалїфїкованих менеджерїв їнформацїйно-документного забезпечення дїяльностї закладїв будь-якої галузї на базї сучасної комп'ютерної та телекомунїкацїйної технологїї.

Першї випускники факультету знайшли своє мїсце на вїтчизняному ринку працї в таких сферах, як: Харкївська державна адмїнїстрацїя та районнї держадмїнїстрацїї мїста й облаетї; Управлїння культури Харкївської облаетї адмїнїстрацїї, у сферї менеджменту послуг; у рекламну агенцїях; у науководоцїдних установах; у банкївській сферї; в ЗМІ, в архївах та бїбліотеках; у сферї Їнтернет-реклами та Їнтернет-адмїнїстрування тощо.

У своєму розвитку факультет мав певнї досягнення, зокрема вїдчутними вони були у 2003/2004 навчальному роцї, коли на факультетї навчалося бїльше 500 студентїв, якї мали можливїсть одержати диплом бакалавра, спецїалїста та маїстра на денному та заочному вїддїленнях. У цей перїод заочне вїддїлення як окремиї вїддїл функцїонувало в м. Сїмферополь (Крим); на факультетї дїяли Курси пїдвищення квалїфїкацїї для безробїтних (сумїсно з Обласним центром зайнятостї). Факультет став базовим в Українї за цїєю спецїальнїстю в напрямї проведення стажування та пїдвищення квалїфїкацїї науково-педагогїчних кадрїв на випускових кафедрах.

Сучасний навчальний процес на факультетї пїдпорядкований державним вимогам до змїсту професїйних компетенцїй та компетентностї зї спецїальностї «Документознавство та їнформацїйна дїяльнїсть» [2]. Як головнї загальнопрофесїйнї компетенцїї назвемо: здатнїсть використовувати знання, умїння й навички в галузї теорїї й практики управлїння їнформацїєю та документообїгом у будь-якій установї; здатнїсть планувати й реалїзувати вїдповїднї заходи в їнформацїйно-документнїй сферї; знання правових основ і законодавства України в галузї їнформатїзацїї суспїльства та документального забезпечення сфєри управлїння й їнших галузей; здатнїсть до дїлових комунїкацїй у професїйнїй сферї, навички роботи в командї та їн.

Слїд наголосити, що особливе значення мають гармонїйно збалансованї компетенцїї: їнформацїйна, комунїкацїйна та культурна, якї слїд розглядати, на нашу думку, для даної категорїї фахївцїв як професїйнї: і загальнї, і спецїалїзованї одночасно. Пояснимо цю тезу. Вимоги до формування здатностї фахївця з документознавства та їнформацїйної дїяльностї використовувати знання, вмїння та навички їнформацїйного пошуку й монїторингу в мережї Їнтернет, опрацювання документальної їнформацїї реалїзуються в процесї навчання через комплекс рїзних фахових навчальних дисциплїн. Причому серед прїоритетних професїйних умїнь фахївця-користувача комп'ютерних систем та мережї Їнтернет мають бути як

інформаційна та комунікаційна, так і культурно-етична компетенція. Тобто фахівцеві має бути притаманна інформаційна компетенція, в якій реалізовано вміння самостійно шукати, аналізувати, відбирати необхідну інформацію (документальну інформацію), організувати її, перетворювати, зберігати та передавати інформацію, яка може функціонувати на будь-яких носіях (паперових та електронних). Комунікаційна компетенція — це не тільки знання мов та засобів ділової взаємодії між користувачами мережі на відстані, а й знання форм та засобів передачі телекомунікаційних послуг (сервісів, технологій) для реалізації ділового спілкування. Водночас конче необхідною є культурно-етична компетенція, яка охоплює знання та навички морально-етичних і правових норм поведінки в комп'ютерно-мережевому просторі як для всіх суб'єктів інформаційного суспільства, так і для усвідомленого їх використання фахівцями сфери інформаційно-документної діяльності. Таким чином, фахівці мають набути саме такі професійні компетенції у сфері інформаційно-документальних комунікацій.

Пріоритетним напрямом предметної галузі зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» для нашого факультету є інформаційно-аналітична діяльність (референтська, консультаційна); поряд з ним існують й інші напрями: діловодсько-кадрова й організаційно-управлінська діяльність. У межах блоку інформаційно-аналітичної діяльності можна виокремити такі головні спеціалізовано-професійні компетенції, як: знання й уміння в галузі теоретичних основ інформатики й практичного використання комп'ютерних технологій; навички роботи з комп'ютером на рівні користувача, уміння використовувати інформаційні технології для вирішення практичних завдань в інформаційно-документній галузі; здатності опанувати методи та засоби інформаційної аналітики, проводити інформаційний моніторинг на базі ресурсів Інтернет за конкретними запитами, аналітико-синтетичну обробку документів та інформації, готувати відповідні аналітичні огляди та реферати; здатність використовувати уміння й навички щодо формування інформаційних ресурсів установи, зокрема з використанням засобів комп'ютерних та Інтернет-технологій (електронних продуктів та послуг) тощо.

Таким чином, фахівці з документознавства та інформаційної діяльності на освітньому рівні свого становлення мають опанувати необхідний перелік компетенцій різного класу, перш за все — професійні, і отримати їх підтвердження через присвоєння відповідної кваліфікації. У подальшому, на етапі працевлаштування, це допоможе їм самостійно застосовувати окремі елементи знань і умінь, поєднувати їх залежно від конкретної ситуації або проблеми, і насамкінець стати «професіоналами» в різних інформаційно-документних підрозділах.

Головними напрямками працевлаштування випускників є інформаційна та інформаційно-аналітична діяльність [3]

Інформаційна діяльність узагалі є невід'ємною частиною всіх сфер суспільного життя. Вона має певні цілі та завдання, для реалізації яких існують конкретні засоби, що сприяють отриманню необхідних результатів. У нашій державі існують спеціальні інформаційні установи, що складають

систему інформаційного забезпечення користувачів документальною інформацією універсального, галузевого, проблемно-тематичного змісту. Інформаційна діяльність охоплює всі галузі науки, освіти, виробництва, а також економіку, політику, культуру, техніку, природознавство тощо. Інформаційна діяльність у сучасних умовах інформатизації суспільства дійсно інтегрувала майже в усі сфери соціального життя, але ж не розчинилася, а набула нового рівня — технологічного й інтелектуального. Отже, вона є не тільки окремою функцією суспільства, а й складовим елементом людського життя.

Нині, на наш погляд, в Україні сформовано три основні галузеві напрями в підготовці інформаційних кадрів:

- інформаційно-економічний (економіка, організація і управління інформаційною діяльністю);
- інформаційно-технічний (технологічне, програмне й апаратне забезпечення інформаційної діяльності);
- інформаційно-гуманітарний (аналітико-синтетична обробка інформації, її пошук, розповсюдження; підготовка інформаційних продуктів та здійснення інформаційних послуг, зокрема засобами комп'ютерних та Інтернет-технологій; підтримка та лінгвістичне забезпечення інформаційних систем і баз даних).

Уточнимо третій напрям, який в Україні представлений навчальною спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність» у напрямі галузі Культура, що можна віднести до особливостей сучасного розвитку інформаційної діяльності в нашій країні. І це свідчить, з одного боку, про актуальність інформаційної науково-практичної діяльності в гуманітарній сфері (бібліотечно-бібліографічній, архівно-діловодській, філологічній і лінгвістичній галузях), з іншого боку, про розвиток інтеграційних тенденцій науково-інформаційної діяльності не тільки з економічними і технічними науками, але і з гуманітарними.

Слід зазначити, що навчальна спеціальність у такому сполученні — Документознавство та інформаційна діяльність — є тільки в Україні, в той час, як у Росії існує спеціальність «Документознавство та документальне забезпечення управління», а власне інформаційна діяльність об'єднана з бібліотечною як бібліотечно-інформаційна діяльність. У США інформаційна діяльність також об'єднана з бібліотечною в назві навчальної спеціальності, але ж в американській освітній системі розвинута варіативність навчання: можна вибрати навчання на будь-якому освітньому рівні: магістра або кандидата/доктора наук (PhD) — тільки по інформаційних науках або інформатиці (окремо від комплексної спеціальності), аналога чому ще немає ані в Україні, ані в інших пострадянських державах.

Щодо змістовної структури інформаційної діяльності як практичної діяльності, то згідно з досвідом викладання аналогічних навчальних дисциплін та з урахуванням законодавчих матеріалів, перш за все Закону України «Про інформацію», розділу II Інформаційна діяльність¹, та інших

¹ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>

матеріалів, функціональними складовими інформаційної діяльності є такі: організація діяльності інформаційних установ; управління інформаційною діяльністю; інформаційний менеджмент; економіка та маркетинг в інформаційній діяльності; інформаційний маркетинг; інформаційне обслуговування; інформаційне забезпечення інтелектуальної власності; інформаційне право; інформаційна етика; автоматизація та комп'ютеризація інформаційної діяльності.

Інформаційно-аналітична діяльність (ІАД) має багато тлумачень, якщо її розглядати в різних аспектах. Наприклад, її синонімом вважають інформаційну аналітику.

Інформаційний підхід до ІАД дозволяє відносити її до напряму інформаційної діяльності, зокрема трактувати як комплексну інформаційну діяльність, що застосовує засоби та методи науково-інформаційної діяльності й інформатики. Дослідження змісту ІАД з точки зору аналітичної роботи надає іншого акценту ІАД, яку трактують як творчу аналітичну діяльність, призначену для оцінювання інформації і підготовки прийняття рішень; як сукупність процесів семантичної обробки даних, у результаті чого розрізнені дані перетворюються на закінчену інформаційну продукцію -аналітичний документ. Однак зазначимо, що чіткий поділ між двома цими складовими (видами) ІАД є досить умовним і можливим виключно на рівні абстрагування, в теоретичній площині.

Зазначимо, що теоретичною базою інформаційної складової ІАД є головні положення науково-інформаційної діяльності (НІД) та наукової інформатики. Процес інформаційно-аналітичної діяльності складається з таких компонентів: організаційний; методичний; інформаційний; комунікаційний; формулювання висновків і пропозицій.

Перспективи розвитку спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» пов'язані з перспективами розвитку Академії й спрямовані на:

- активізацію науково-методичної діяльності факультету, зокрема розробку та друк навчальних посібників і підручників за фаховими напрямками діяльності; участь у держбюджетних НДР та в міжнародних професійних проєктах з європейськими навчальними закладами;
- упровадження інноваційних технологій та методик у навчальний процес факультету, зокрема розширення підготовки електронних навчальних посібників та методичних матеріалів з тестовою формою контролю знань — для вдосконалення самостійної роботи студентів; з елементами технологій дистанційного навчання — для студентів заочної форми навчання.

Особливе значення для розвитку спеціальності має розробка варіативних професійних магістерських програм відповідно до нових перспективних спеціалізацій:

- МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА, 1 (академічна)

«Теорія та історія документознавства та гуманітарної інформатики». Кваліфікація: документознавець-дослідник; викладач.

- МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА, 2 (*професійна, прикладна*)
«Управління документно-інформаційними системами».

Кваліфікація: документознавець-менеджер інформаційних систем; викладач.

- МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА, 3 (*професійна, прикладна*)
«Інформаційне забезпечення архівних установ».

Кваліфікація: документознавець-архівіст; викладач.

- МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА, 4 (*професійна, прикладна*)
«Науково-інформаційна та патентна діяльність».

Кваліфікація: документознавець-патентознавець в інформаційній діяльності; викладач.

- МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА, 5 (*професійна, прикладна*)
«Інформаційно-аналітична діяльність».

Кваліфікація: документознавець-інформаційний аналітик; викладач.

Узагалі ж освітньо-кваліфікаційний рівень магістра з документознавства та інформаційної діяльності має спрямувати студента на відповідність галузі професійної діяльності — гуманітарна (соціальна) інформатика в системі наукового знання та практичної діяльності, а також у системі професійної освіти. Магістр документознавства та інформаційної діяльності орієнтований виконувати професійну діяльність по таких напрямках, як: науково-дослідницька; навчально-педагогічна; науково-методична; експертно-консультаційна; організаційно-управлінська; інформаційно-аналітична.

Студенти — випускники спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» — здатні успішно інтегрувати в сучасне інформаційне суспільство, маючи необхідні професійні компетенції, набуті на факультеті документознавства та інформаційної діяльності в Харківській державній академії культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Філіпова А. Я. Факультет документознавства та інформаційної діяльності Харківської державної академії культури запрошує абітурієнтів на навчання / А. Я. Філіпова // Вісті Дергаївщини — 2009. — 28 берез.
2. Філіпова А. Я. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект / А. Я. Філіпова // Вісн. Кн. палати. — К., 2009. — С. 25–28.
3. Філіпова А. Я. Інформаційна діяльність як фахова навчальна дисципліна: змістовний аналіз / А. Я. Філіпова // Вісн. Кн. палати. — 2005. — № 2. — С. 29–30.
4. Филиппова А. Я. Проблемы и перспективы развития образования в сфере информационной деятельности в Украине / А. Я. Филиппова // Построение информационного общества: ресурсы и технологии : тезисы докладов и информ. материалы XI междунар. науч.-практ. конф. — К. : УкрИНТЭИ, 2005. — С. 55–60.
5. Філіпова А. Я. Гуманітарій з комп'ютером / А. Я. Філіпова // Слобода. — 2004. — № 59 — 23 толя. — С. 11.

6. Філіпова А. Я. Перспективна спеціальність у підготовці фахівців інформаційно-документної сфери України / А. Я. Філіпова // Вісн. Кн. палати. — 2003. — №10. — С.29–31.

Надійшла до редколегії 18.09.2009 р.

УДК 316.722

В. Ю. СТЕПАНОВ

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано інформаційну культуру як найважливішу універсальну категорію сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформаційна культура, інформаційне суспільство, комп'ютерна грамотність, комп'ютерна культура.

Проанализирована информационная культура как важнейшая универсальная категория современного информационного общества.

Ключевые слова: информационная культура, информационное общество, компьютерная грамотность, компьютерная культура.

Passing of information is analysed to the digit of major universal categories of modern informative society — informative culture.

Key words: informative culture, informative society, computer literacy, computer culture.

Зміни, що характеризують нинішній етап розвитку цивілізації, докорінно відрізняються від тих, що відбувалися в минулому. Їм властиві: безперервність, стрімкість, тенденція до прискорення, глобальність. Для всіх членів суспільства зростає необхідність постійного занурення в нові інформаційні потоки, відновлення знань, підвищення кваліфікації, опанування нових видів діяльності. Гігантські обсяги накопичених інформаційних ресурсів не сприятимуть вирішенню проблем, які постають перед людиною й суспільством, якщо суспільство не усвідомить глобальної значимості феномену інформаційної культури. Цим визначаються актуальність та особлива важливість ролі інформаційної культури в сучасному інформаційному суспільстві.

Метою статті є аналіз, виникнення та роль інформаційної культури в інформаційному суспільстві.

Основними факторами, що визначили виникнення феномену інформаційної культури, стали: перехід інформації до розряду найважливіших універсальних категорій суспільного розвитку; зростання обсягів інформації, інформатизація суспільства, розвиток інформаційної техніки й технологій; становлення інформаційного суспільства [8]. Інформація

завжди була найважливішою, невід'ємною складовою життя людини. Якщо раніше у виробничо-практичній діяльності людей вирішальна роль відводилася речовинним й енергетичним ресурсам, які, як уявлялося, повністю визначали перспективи розвитку людства, то нині інформація й знання все більше стають третім — доповненням до матерії й енергії — головним ресурсом суспільства. Таким чином, корінна зміна ставлення до інформації пов'язана з тим, що інформацію стали усвідомлювати як стратегічний, інформаційний ресурс, що має таке ж значення як природні, фінансові, трудові й ін. ресурси розвитку суспільства та держави.

Пріоритет інформації, порівняно з іншими благами й цінностями, набуття інформаційними ресурсами статусу стратегічних, визначаються тим, що в будь-якій сфері діяльності, зокрема економічній, політичній, соціальній, перевага належить тим, хто має повноту доступу до інформації та відповідні засоби її отримання, обробки, поширення й зберігання [5]. Саме завдяки інформації й знанням, високому освітньому рівню аналітиків та вмінню переробляти величезні потоки інформації, пов'язані з діяльністю людства на Землі, робиться спроба вирішити глобальні проблеми людства. Доступ до інформації завжди розглядався як найважливіший фактор влади військової, політичної, управлінської, особистої. Але нині цей зв'язок стає ще прямолінійнішим. Глобалізація і стиснення інформаційного простору, насичення відомостями без будь-якого контролю, швидкість передачі перетворюють інформацію в силу влади, у силу, що дозволяє без видимих фізичних потрясінь так впливати на свідомість та інші об'єкти реальності, як впливає найсильніша зброя. Свідомість, поведження, інститути суспільства і його окремі структури випробовують потрясіння, яких світ донині не знав [2].

Інформація перетворилася в ефективний засіб керування особистістю й суспільством. Узагальнене уявлення про причини актуалізації ролі інформації в суспільному розвитку надає концепція, що набула широкої популярності, американського вченого Е. Тофлера. Він виділив три основні типи цивілізації, що виникли в процесі глобальних соціотехнологічних революцій: аграрно-ремісничу, індустріальну й інформаційно-комп'ютерну. Основу кожної із трьох цивілізацій становить своя особлива технологічна система, пов'язана, відповідно, з матерією, енергією та інформацією [7]. Формують основні принципи «коду» нової цивілізації, Е. Тофлер протиставляє їх принципам індустріальної цивілізації (другої хвилі). Ці принципи, на думку Тофлера, такі: дестандартизація, деспціалізація, десинхронізація, деконцентрація, демаксимізація, децентралізація. Вони характерні для всіх сфер, на які Тофлер розділяє суспільство: техносфери, соціосфери та інфосфери — системи виробництва й розподілу інформації. Вважаючи, що цивілізація суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, Тофлер стверджує, що вона є одночасно і високотехнічною, й антиіндустріальною цивілізацією. В умовах інформаційного суспільства (третьої хвилі) формуються нові інститути, відносини, цінності, те, що Тофлер називає новим ладом життя. Цей лад життя оснований на різноманітних поновлюваних джерелах енергії; на методах виробництва, що заперечують більшість

фабричних конвеєрів; на новій структурі, що Тофлер називає «електронним котедржем»; на радикально змінених школах й об'єднаннях майбутнього.

Інформаційна цивілізація, радикально перетворюючи соціокультурний простір, формує так звану інформаційну культуру. Саме це поняття досить багатогранне та використовується в різних значеннях. Говорячи про інформаційну культуру когось або чогось, ми вживаємо цей термін у широкому сенсі, маючи на увазі культуру інформаційного суспільства. Е. Тофлер, аналізуючи культурологічні проблеми цього суспільства, насамперед, звертає увагу на демасифікацію «масової свідомості» в умовах третьої хвилі. Нова культура характеризується фрагментарними, тимчасовими образами, кліпами, бліцами. Природно, що не всі здатні швидко адаптуватися до нових умов, «вписатися» в нове культурне середовище. Усе це зумовлює необхідність ставитися до інформації — зброї в економічній і політичній боротьбі, засобу керування особистістю й суспільством, інструменту влади, стратегічного ресурсу — як до найважливішого фактора, що визначає розвиток сучасного суспільства, джерела виживання та сталого зростання. Дія цього фактора особливо підсилюється зростанням кількісних показників інформаційних потоків у сучасному суспільстві. Інформаційна культура забезпечує зовсім інші зв'язки людини із зовнішнім світом. Її життя стає менше детермінованим соціально-економічними умовами, а її вільна творча діяльність багато в чому визначає соціокультурну ситуацію.

Термін «інформаційна культура» у вітчизняних публікаціях уперше виник у 70-х рр. Авторами більшої частини публікацій є бібліографознавці, бібліотекознавці, книгознавці. Результатом цієї діяльності стало формування уявлень про інформаційну культуру: як сфери культури, пов'язаної з функціонуванням інформації в суспільстві та формуванням інформаційних якостей особистості; як наукового напрямку й сфери діяльності, що є результатом виокремлення й усвідомлення науковим співтовариством глобальної ролі інформації в становленні суспільства та життєдіяльності особистості. З філософської точки зору інформаційна культура є найважливішим компонентом духовної культури суспільства в цілому, різних соціальних груп, окремої особистості. У контексті розвитку науково-технічного прогресу поняття інформаційної культури містить знання тих наук, які стали основою для реалізації принципово нових підходів у роботі з інформацією, що забезпечує вирішення проблеми інформаційної кризи (теорія інформації, кібернетика, інформатика, семіотика, документалістика та деякі ін.). Особливо вплинули на наповнення поняття «інформаційна культура» новим змістом праці М. Г. Вохришева, А. А. Гречихіна, Н. Б. Зінов'єва, Ю. С. Зубова, І. К. Кирпичова, В. А. Мінкіна, І. Г. Моргенштерна, В. М. Петрова, А. І. Ракітова, Б. А. Семеновкера, Н. А. Сляднева, Е. П. Семенюка, А. Д. Урсула, В. А. Фокеєва, Ю. А. Шрейдера та ін. Заслугою цих і деяких інших авторів є формування теоретичних основ та термінологічного апарату інформаційної культури.

Розширення використання в повсякденному житті сучасних технічних засобів, застосування новітньої інформаційної техніки й технології визначили виникнення нового типу грамотності — комп'ютерної. Орієнтація на

зарубіжну інформаційну техніку та технологію сприяла поширенню відповідної англомовної термінології і, насамперед, терміна «комп'ютерна грамотність». Саме цей термін за кордоном звичайно використовують як характеристику найважливішого атрибута члена інформаційного суспільства, перебуваючи в одному ряді з поняттями інформаційної та функціональної грамотності. При цьому комп'ютерна грамотність сприймається як складова і засіб забезпечення функціональної грамотності. Комп'ютерна грамотність визначається як усе те, що необхідне людині для роботи з комп'ютером, для функціонування в суспільстві, ґрунтованому на інформації. Запозичений за кордоном термін «комп'ютерна грамотність» почали використовувати у вітчизняній літературі для позначення іншого поняття — «інформаційна культура», а також поняття «комп'ютерна культура», що містить, як і комп'ютерна грамотність, знання й уміння, пов'язані з вирішенням конкретних інформаційних завдань [4].

Комп'ютерна грамотність, відповідно до цієї концепції, передбачає наявність елементарних знань про методи математичного моделювання й умінь будувати прості математичні моделі; знання основних алгоритмічних структур та вмінь застосовувати ці знання для побудови алгоритмів вирішення завдань по математичних моделях; розуміння пристрою функціонування ЕОМ й елементарні навички складання програм для ЕОМ по побудованому алгоритмові однією з мов програмування високого рівня. Поряд з комп'ютерною грамотністю до інших компонентів комп'ютерної культури належать: навички грамотної постановки завдань, що виникають у практичній діяльності; навички їхнього формалізованого опису; навички кваліфікованого використання основних типів інформаційних систем для вирішення за їхньою допомогою практичних завдань; уміння грамотно інтерпретувати результати рішення нескладних практичних завдань за допомогою ЕОМ і застосовувати ці результати в реальній діяльності. На відміну від звичайної грамотності, комп'ютерна грамотність формується в стислий термін і змінюється із розвитком комп'ютерної техніки та програмного забезпечення. Формування комп'ютерної грамотності стало прерогативою освітніх установ, на відміну від бібліотек, що реалізують у своїй діяльності пропаганду бібліотечно-бібліографічних та інформаційних знань.

У процесі розвитку теорії інформаційної культури серед фахівців, що беруть участь у її формуванні, з'явилися представники таких наук, як: семіотика, лінгвістика, соціологія, психологія, педагогіка, культурологія, естетика та ін. У результаті затвердилася точка зору про необхідність осмислення й узагальнення здобутих знань з теорії інформаційної культури в межах розвитку стратегії та тактики інформаційного суспільства й відповідної йому інформаційної економіки, формування національної державної інформаційної політики.

На відміну від країн з розвинутою інформаційною індустрією (Англія, США, Японія, Німеччина, інші країни Західної Європи), де вже давно одним з напрямів державної політики є інвестування та підтримка інформаційних інновацій, комп'ютерних мереж і телекомунікацій, процес інформатизації

суспільства в Україні, через особливі соціально-економічні причини, стри-мується недоліками матеріального, технічного, фінансового та правового забезпечення. Серед найважливіших у цій сфері можна назвати такі пробле-ми: відставання в розвитку інфраструктури країни, насамперед засобів обчислювальної техніки, зв'язку та телекомунікацій; недостатня щільність телефонізації та комп'ютеризації; відставання в розвитку національного інформаційного законодавства, що виражається в тому, що понині ще не прийнято найважливіших законів, що регулюють інформаційну сферу, а прийняті закони часто не виконуються через низьку правову культуру членів суспільства [1].

Становлення інформаційної культури як самостійного наукового напрямку й освітньої практики в нашій країні пов'язане з усвідомленням фундаментальної ролі інформації в суспільному розвитку; зростанням обсягів інформації; інформатизацією; розвитком інформаційної техніки й технології; становленням інформаційного суспільства. Епоха інфор-маційного суспільства характеризується не лише стрімким розвитком телекомунікаційних систем та інформаційно-комунікаційних технологій, але й створенням якісно нового інформаційного середовища життєдіяль-ності людства. Усе більше людей виявляються залученими в інформаційну взаємодію не лише як пасивні споживачі інформації, але і як виробники інформаційних ресурсів та послуг. Інформаційне суспільство міцно асоціюється з «високими технологіями». У такому суспільстві від людини потрібна здатність до творчості, зростає попит на знання. У масштабах усієї земної цивілізації виникає глобальне завдання — вчасно підготувати людей до нових умов життя та професійної діяльності у високоавтоматизованому інформаційному середовищі, навчити їх самостійно діяти в цьому середо-вищі, ефективно використовувати її можливості та захищатися від негатив-них впливів [6].

Вирішення цих проблем неможливе без урахування такого компонента, як «інформаційна культура особистості». Так, навіть якщо повністю реалізуватиметься потреба установ й організацій у комп'ютерній техніці, забезпечуватиметься безперебійна робота електронних комунікацій, будуть видані найдосконаліші закони, але при цьому до життя в інформаційному суспільстві не буде підготовлена людина, то всі прийняті державні програ-ми інформатизації залишаться лише намірами. Отже, особлива увага в підготовці людини до життя в інформаційному суспільстві має приділятися формуванню інформаційної культури особистості [3].

Суть цієї концепції зводиться до твердження тези про те, що масове підвищення рівня інформаційної культури суспільства можливе лише в разі організації спеціального навчання сучасних споживачів інформації, тобто організації інформаційної освіти. Лише спеціальна підготовка, інфор-маційна освіта гарантують людині реальний доступ до інформаційних ресурсів і культурних цінностей, зосереджених у бібліотеках, інфор-маційних центрах, архівах, музеях світу. При цьому наявність спеціальної інформаційної підготовки, необхідний рівень інформаційної культури особистості важливі в такій же мірі, як наявність комп'ютерів і каналів

зв'язку — неодмінних атрибутів інформаційного суспільства. Необхідно підкреслити, що ні комп'ютерна грамотність, ні культура читання як такі, ізольовано, не надають людині можливості впевнено почувати себе в сучасному інформаційному суспільстві. Необхідний синтез усіх цих знань у сукупності утворює інформаційну культуру особистості. Саме ця думка є основою концепції та технології формування інформаційної культури особистості — частини загальної культури людини, що складається із сукупності інформаційного світогляду, інформаційної грамотності та грамотності у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Особливе місце в трактуванні поняття «інформаційна культура особистості» належить інформаційному світогляду — системі поглядів людини на світ інформації та місце людини в ньому. Інформаційний світогляд містить переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності.

На усвідомленні глибокої взаємодії категорій «інформація» та «культура» того, що інформаційна культура є невід'ємною частиною загальної культури людини, базується культурологічний підхід. З позицій культурологічного підходу інформаційна культура закладає світоглядні установки особистості, формує її ціннісні орієнтації стосовно інформації як елементу культури, перешкоджає дегуманізації та заміні духовних цінностей досягненнями, зумовленими науково-технічним прогресом і безпрецедентним зростанням й розвитком нових інформаційних технологій у сучасному інформаційному суспільстві.

Підсумовуючи, слід зазначити, що початок ХХІ ст. ознаменував новий етап у розвитку цивілізації, пов'язаний з розвитком концепції інформаційної культури. Обсяг поняття «інформаційна культура», як і обсяг поняття «інформаційна грамотність», істотно змінювалися в процесі свого розвитку. При цьому важливу роль відіграла еволюція об'єктів інформаційної підготовки. За нетривалий період ці об'єкти трансформувалися від правил пошуку документів у бібліотечних каталогах до стратегій пошуку інформації в Інтернеті. Результатом розширення номенклатури об'єктів інформаційної підготовки стало використання понять і термінів з різних галузей знання: бібліотечної справи, інформатики, документалістики, програмування та ін.

Причинами багатозначності терміна «інформаційна культура» є, поперше, багатозначність складових його терміноелементів: «інформація» та «культура». Складність полягає в тому, що інформаційна культура не є простою сумою цих двох складових, вона являє собою якісно нове явище. По-друге, залучення до його трактування фахівців різних сфер знання, що відрізняються специфічними об'єктами та методами дослідження, а також термінологічним апаратом.

Зіставлення обсягу й змісту понять «інформаційна грамотність» та «інформаційна культура» свідчить про їхню значну подібність. Обидва поняття характеризують складний, багаторівневий і багатоаспектний феномен взаємодії людини та інформації. У складі обсязі обох понять виділяється широкій спектр компонентів: від уміння вести пошук інформації, аналізувати та критично оцінювати знайдені джерела до їх творчого

самостійного використання з метою вирішення різноманітних завдань, що виникають у навчальній, професійній або іншій діяльності. Термін «інформаційна грамотність» поширений на всесвітньому рівні.

Обмеженість терміна «інформаційна грамотність» у вітчизняній літературі, з одного боку, а також багатозначність трактування поняття «інформаційна культура», відсутність чітко сформульованих принципів, мети й завдань, засобів та умов формування інформаційної культури, з іншого, визначають необхідність розробки цілісної концептуальної платформи з метою подальшого розгортання системи інформаційного утворення в сучасному інформаційному суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Всемирный Саммит по информационному обществу: информационное издание / сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. — СПб, 2004. — 136 с.*
2. *Декларация принципов: [документ WSIS 03/GENEVA/DOC/4 R. 12 декабря 2003 г.] // Всемирный саммит по информационному обществу: информационное издание / сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. — СПб, 2004. — С. 11–24.*
3. *Зиновьева Н. Б. Информационная культура личности / Н. Б. Зиновьева // Введение в курс : учеб. пособ. — Краснодар, 1996. — 136 с.*
4. *Зубов Ю. С. Информатизация и информационная культура / Ю. С. Зубов // Проблемы информационной культуры : сб. ст. — М., 1994. — С. 6–11.*
5. *Окинавская Хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестн. — 2000. — № 8.*
6. *Программа ЮНЕСКО «Информация для всех» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ifap.ru>*
7. *Toffler A. The Third Wave / A. Toffler. — N.Y., 1980. (Перевод на русский язык: Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 1999. — 784 с.)*
8. *Фокеев В. А. Информация в контексте культуры. Информационная культура. (Основная литература, функционирующая в системе научных коммуникаций) // Проблемы информационной культуры / ред. Ю. С. Зубов, В. А. Фокеев. — М., 1997. — Вып. 6: Методология и организация информационно-культурологических исследований. — С. 157–176.*

Надійшла до редколегії 02.09.2009 р.

УДК 316.77

Г. В. АФЕНЧЕНКО

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАЦІЙ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається місце соціальних зв'язків у взаємодії сфери культури й соціальної структури. Аналізується можливість застосування соціальних технологій для встановлення соціальних зв'язків.

Ключові слова: культура, соціальна структура, технологія, соціальні зв'язки.

Рассматривается место социальных связей во взаимодействии сферы культуры и социальной структуры. Анализируется возможность применения социальных технологий для установления социальных связей.

Ключевые слова: культура, социальная структура, технология, социальные связи.

The place of social connections in interaction of sphere of culture and social structure are examined in this article. The author is analyzes opportunity of application of social technologies for an establishment of social connections.

Key words: culture, social structure, technology, social communications(connections).

Обмеженість позитивістської соціології в аналізі складних форм соціального життя — процесів, які тривають у духовній сфері, науці, мистецтві, релігії та ін. ускладнює вирішення завдань їхньої інтерпретації й прогнозування. Вивчення впливу культури та соціальної структури в індивідуальній дії і колективній діяльності є основним предметом досліджень напряму соціології культури.

Для цього напряму характерне базування на методології й традиції соціальної філософії, культурної антропології: ідеї М. Вебера про «соціологію як емпіричну науку про культуру», вчення про динаміку культурних об'єктиваций Г. Зіммеля, праці К. Маннгейма, Н. Еліаса та ін.

Звернення до пошуку сенсу значень, які конституують кожний феномен соціального і є орієнтиром для діяльності, відзначається у творчості М. Адлера. Найважливішим він вважав вивчення соціальних факторів становлення й функціонування культурних цінностей і норм, те, як культурні зразки впливають на суспільство та соціальну поведінку людини. Однак такий підхід не набув поширення в західноєвропейській соціології.

Проте дослідники прагнуть використовувати історико-культурний матеріал, накопичений гуманітарними дисциплінами, з метою вивчення впливу ідей на процеси інституціоналізації, групоутворення, соціальної стратифікації, виникнення суспільних рухів та ін. [1].

Американський соціолог Т. Парсонс у концепції структурного функціоналізму ґрунтувався на принципі культурного детермінізму, коли культура є основою розвитку й функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

На його думку, головною функціональною вимогою до співвідношення між соціальною структурою і її елементом — культурною підсистемою — є легітимація норм поведінки в суспільстві. «Функція легітимації незалежна від операційних функцій соціальної системи. Ніякий нормативний порядок ніколи не є таким, що самолегітимізується, ... навіть якщо на карту поставлені стабільність або навіть виживання системи» [2, с. 102–103]. Саме в процесі легітимації нормативного порядку суспільства культурні ціннісні зразки забезпечують безпосередній зв'язок між соціальною й культурною системами.

Перед суспільством, що переживає зміни, постає проблема пошуку й установлення такого ціннісного зразка, який відповідав би новому типу системи суспільних відносин.

Корекцію норм і правил розглядає Д. Норт як еволюцію в процесі інституціональних змін («Институты и экономический рост: историческое введение») або Ш. Айзенштадт як радикальну трансформацію основ соціального порядку і прагнення сформувавши принципово нові уявлення, свою культурну програму («Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность») [2].

Культурний зміст можна виділити в будь-якій сфері життєдіяльності людини: праці, побуті, політичній та економічній сферах, охороні здоров'я й освіті тощо. У концепції аномії Е. Дюркгейма причини девіантної поведінки пояснюються невизначеністю культурних зразків і соціальних норм й дезорієнтацією індивіда. Відсутність чіткої системи інституціоналізованих норм і руйнування єдності культури виражається в тому, що життєвий досвід людей перестає відповідати існуючим соціальним нормам поведінки.

Р. Мертон розвив концепцію аномії і зазначив, що девіація відбувається в результаті розриву між цілями культури й прийнятими в суспільстві засобами їхнього досягнення. Люди ставлять цілі, які не можна досягти звичними засобами, тому вони використовують незаконні засоби задоволення природних потреб.

У широкому сенсі, за висловом Н. Дензіна, стихійно створювана й здійснювана людьми історія визначається системою значень, цінностей і норм, зокрема й тими, які вони для себе не вибирали. Культура у формі взаємодії цінностей і створення значень стає ареною політичної боротьби. [3]. **Мета** статті — підкреслити комунікаційну спрямованість соціокультурної діяльності у формуванні культурного простору соціальної взаємодії.

Російські фахівці О. П. Марков, Г. М. Бірженюк визначають поняття «культури» як сукупність традицій, норм, цінностей, змістів, ідей, знакових систем, характерних для соціальної спільноти. Зважаючи на це, припустимо, що соціокультурне середовище виконує функцію «оболонки», яка консолідує суспільство. У її межах індивіди набувають орієнтацію, відчують належність до співтовариства, відбувається індивідуальне самовизначення. Акт взаємодії в соціокультурному середовищі можна подати таким чином (рис. 1).

Згідно з П. Сорокіним, будь-яке суспільство можна описати й зрозуміти лише через призму властивої йому системи «значення, норми, цінності». Він узагалі вбачає в акті взаємодії символічну комунікацію. «В акті взаємодії відкриті дії й матеріальні артефакти повинні сприйматися як двигуни або провідники, за допомогою яких об'єктивуються й соціалізуються нематеріальні значення, цінності та норми. Якщо акт людської взаємодії може позбавити своїх значимих символічних аспектів, то вони стають просто біофізичними явищами. Симфонія Бетховена стає набором хвильових коливань, скульптура Мікеланджело — шматком мармуру, картини Гогена — полотном, забрудненим фарбою» [5, с. 192].

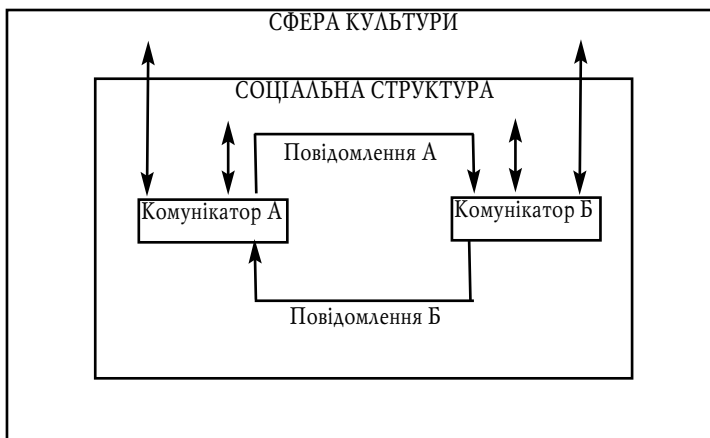

Рис. 1. Процес комунікації в соціокультурному просторі (адаптовано [4, с. 283]).

Значення, норми, цінності є універсальним компонентом соціокультурних явищ і мають надзвичайно важливе значення для розуміння процесів соціальної взаємодії.

Соціокультурне середовище — це сфера соціальної взаємодії, значення, цінності й норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх та обмінюючись ними. Соціальна взаємодія немовби «занурена» в значеннєвий, символічний простір культури. Сам процес соціальної взаємодії — це комунікація, обмін значеннями.

Наявність зворотного зв'язку між об'єктами взаємодії і навколишнім довкіллям забезпечує корекцію соціокультурного середовища. Значення, норми, цінності, таким чином, притаманні суспільству як середовище взаємодії його членів та продукт їхньої життєдіяльності. Сфера культури та соціальна структура є елементом соціальної дії і простором соціальної взаємодії.

На нашу думку, у значеннях, цінностях і нормах варто розрізнати дві основні стадії: до- та післясоціальної взаємодії. По-перше, ухвалюючи рішення щодо дії, суб'єкт споконвічно припускає наявність відомостей і норм в іншого суб'єкта, тобто взаємодія відбувається в загальному для них, певному символічному просторі. По-друге, своєю дією суб'єкт привносить новий зміст, який після корекції в процесі взаємодії з іншими суб'єктами набуває загального для всіх нового символічного значення, стає культурним артефактом, елементом соціокультурного середовища.

Чи можна впливати на процеси формування соціокультурного середовища?

У будь-якому суспільстві існує складна система суспільних відносин. По суті, суспільні відносини є відносинами між людьми та являють собою

конкретний спосіб об'єднання соціальних груп і людських спільнот у процесі своєї життєдіяльності на кожному історичному етапі. Об'єднання окремої діяльності людини в спільну діяльність усього суспільства уможливлене завдяки сталій, визнаній більшостю формі спілкування.

Суспільні відносини формуються в матеріальній, соціальній, політичній та іншій сферах суспільства, наприклад, в економічній сфері — виробничі відносини. Взаємодія людей у суспільстві регулюється відносинами права й моралі. Перебуваючи у відносинах, люди зважають на норми права і на моральні норми, що панують у суспільстві. Якщо змінюється спосіб діяльності в суспільстві, то необхідне й відповідне корегування суспільних відносин. Інструмент регулювання протиріч, що виникають, — соціальні зв'язки.

Соціальні зв'язки узагальнено є каналами соціальної комунікації, а сам процес комунікації значень, символів, норм, тобто рух інформації, — необхідною складовою регулювання суспільних відносин. Взаємини людини й держави, людей і соціальних інститутів, людини в різних сферах суспільства, міжособистісні взаємодії втілюються в різних формах соціальної комунікації.

Німецький філософ Ю. Хабермас пояснює зміни суспільних відносин концепцією соціальної дії. Суспільство в цій теорії розглядається як продукт людської взаємодії. Звідси виникають можливі види соціальної дії — стратегічний, нормативний, драматургічний, комунікативний. Соціальний суб'єкт ставить перед собою егоїстичні цілі, а інших суб'єктів розглядає як об'єктивний засіб їхнього досягнення. У досягненні необхідних цілей суб'єкти вступають у конкурентну боротьбу, що є основою для існування соціальних зв'язків. Нормативна дія забезпечує тимчасову згоду між суб'єктами, що є взаємовигідним при досягненні загальних цілей. Її можна досягти через підпорядкування влади цінностям і правилам поведінки, що також забезпечують соціальні зв'язки. Створення публічного іміджу є метою драматургічної дії. Суб'єкт «представляє самого себе» також через систему соціальних зв'язків. Пошук компромісу відбувається в результаті комунікативної дії. Структура соціальних зв'язків забезпечує вільну угоду, між учасниками комунікації виникає координація їхніх зусиль.

Теорія соціальної дії Ю. Хабермаса є теоретичною базою для пояснення функцій і завдань соціальних зв'язків, указує на попередній комунікативний процес «шумування», результатом кристалізації якого стає система суспільних відносин. Вироблені в процесі комунікації й прийняті суспільством цінності та норми закріплюються в системі суспільних відносин. Вони структурують суспільство, забезпечують стійкість і зумовлюють подальші соціальні зміни.

Концепцію соціальних зв'язків, основаних на інформаційному обміні взаємодіючих систем і підсистем суспільства, висунув Т. Парсонс. На його думку, ключове значення в розвитку суспільства має інформаційний процес — рух значень, символів, тобто комунікація. Характер інформаційного процесу свідчить про усталеність суспільства, а спрямованість та інтенсивність інформаційного обміну між системами й підсистемами визначає

структурні зміни в суспільних відносинах. Згідно зі структурно-функціональною теорією Т. Парсонса, суспільство являє собою ієрархію різних систем і підсистем, що виконують певні суспільні функції, еволюція яких відбувається завдяки комунікаційному вирішенню соціальних протиріч.

Саме соціальні зв'язки як механізм виробництва й передачі інформації забезпечують продуктивність комунікацій.

По-перше, уможливають соціальну дію. Багато дослідників вважають, що інформаційні потоки між соціальними системами можуть бути гальмом і каталізатором соціальних дій. По-друге, забезпечують конкурентну боротьбу в різних сферах життя суспільства. Сучасне суспільство через динамічність свого розвитку й суперечливість інтересів різних соціальних груп, фінансових і промислових монополій, усередині владних еліт насичене конфліктними ситуаціями. За допомогою обміну інформацією, впливу на свідомість та настрої соціальні зв'язки сприяють вирішенню конфліктів. По-третє, забезпечують розвиток особистості. Як відзначають соціологи, за допомогою соціальних зв'язків індивідові надаються певні культурні зразки поведінки, створюються соціальні цінності й настанови. По-четверте, забезпечують соціальний контроль мас, вплив на людину. Французький соціолог Г. Тард увів до наукового обігу поняття соціального контролю для пояснення, як соціальна група забезпечує конформне поведіння індивідів у межах певних соціальних інститутів. У працях американського вченого Р. Парка соціальний контроль розуміється як вплив соціальних факторів і протистояння людської природи. Він розглядав соціальний контроль як сукупність його елементарних форм, вплив суспільної думки й на рівні соціальних інститутів. Інший американський соціолог Р. Лап'єр відзначає функцію соціального контролю в регулюванні того, як засвоюються індивідом зразки культури, передача їх від покоління до покоління. За допомогою соціальних зв'язків відбуваються засвоєння й передача індивідами соціальних цінностей і зразків культури, а також апеляція до соціальних груп з метою корегування суспільних відносин для вирішення протиріччя між статусом і ситуацією [6].

З поглибленням вивчення соціальних зв'язків дослідники стали розрізняти в змісті соціальних комунікацій фактологічну інформацію (факти й події матеріального світу) і символічну — певний набір знань, зразків, міфів, символів, іміджів («базові» культурні цінності й настанови).

Процес управління суспільними відносинами, вирішення соціальних протиріч і здійснення соціальних змін перебуває у сфері соціальних технологій та пов'язаний з певною практичною діяльністю, соціальними технологіями.

У другій половині ХХ ст. англійський соціолог К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» вводить до наукового обігу поняття «соціальна технологія». Соціальна технологія — певний спосіб людської діяльності з досягнення суспільно значимих цілей. «У результаті здійснення соціальної технології змінюється об'єкт діяльності», — зазначає болгарський дослідник Н. Стефанов у праці «Суспільні науки і соціальна технологія». Соціальна технологія є елементом культури, вона або природно

виникає в соціокультурному середовищі, або за її зразками як штучне утворення. Соціальна технологія — спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу завдяки поділу його на систему послідовно взаємозалежних процедур і операцій, які виконуються порівняно однозначно й мають на меті досягнення високої ефективності. Класифікація соціальних технологій здійснюється за декількома ознаками:

- за сферою громадського життя — економічні, політичні, соціокультурні, екологічні та ін.;
- за об'єктом діяльності — суспільна думка, потреби, ціннісні орієнтації й установки, соціальна адаптація та ін.;
- за рівнем управління (за В. Подшивалкіною) — глобальний, національний, регіональний, місцевого самоврядування, соціальних організацій, окремих підрозділів;
- за методами реалізації — прогнозування, моделювання, проектування, соціального контролю;
- за цілями — освітні, правоохоронні, ресурсозберігаючі, виборні [7].

Зміна суспільних відносин відбувається не безпосередньо, а за допомогою встановлення зв'язків між певними соціальними суб'єктами. Оскільки ці перетворення відбуваються за допомогою комунікацій, то соціальні зв'язки відіграють роль і інструменту суспільних змін під управлінськими засадами менеджменту соціокультурної діяльності, залежно від типу громадськості.

Об'єктом соціальної технології є громадськість. Громадськість розуміється як безліч індивідів, соціальних груп, якими рухають спільні інтереси та цінності.

Певну групу людей можна розглядати як громадськість, якщо виконуються такі умови.

1. Ця група людей об'єднана загальними умовами і має спільні інтереси та цінності.
2. Усвідомлює свій інтерес і проблематичність ситуації.
3. Спільний інтерес має публічну спрямованість.
4. Група людей реагує певним чином на сформовані умови, вступаючи в соціальні комунікації.

Для того, щоб працювати із громадськістю, необхідно брати до уваги особливості громадськості. Так, у кожній конкретній ситуації сама громадськість складається з безлічі різних соціальних груп, які у свою чергу також можуть представляти громадськість. Громадськість комерційної фірми — місцеві жителі в районі її основного виробництва; споживачі товару, для яких фірма здійснює післяпродажне або гарантійне обслуговування; соціальна група, до якої вона виявляє добродійність та ін.

Також індивід або соціальна група можуть одночасно бути учасниками декількох невіршуваних ситуацій і представником різних видів, груп громадськості. Наприклад, родина з дітьми може бути цільовою громадськістю одночасно для уряду у сфері соціальної політики; для благодійних організацій; для туристичних компаній або фірм із продажу дитячого одягу.

Крім того, цільова громадськість може утворюватися спонтанно, відповідно до умов, що змінилися. У разі початку будівельною компанією

«точечної» забудови району жителі сусідніх будинків можуть усвідомити себе громадянською — об'єднатися для обстоювання своїх прав та інтересів в органах місцевого самоврядування.

Сутність соціокультурної діяльності визначається сформованою соціальним і технологічним підходами. Соціальний підхід належить до організації соціальної взаємодії, досягнення суспільної згоди, а технологічний — до технологій впливу на людей.

Технологію менеджменту соціокультурної діяльності можна зобразити як послідовність етапів: «Суспільна потреба» — «Організація» — «Соціокультурна діяльність» — «Соціальні зв'язки» — «Громадськість» — «Суспільні відносини».

Соціокультурна діяльність розглядається і як ідеологія та технологія управління соціальними зв'язками, як організуючий інструмент реалізації суспільних потреб через взаємодію соціальних суб'єктів. Можливість взаємодії суб'єктів забезпечується завданням певного соціокультурного контексту, що виражає їхній загальний простір перебування — соціокультурне середовище. Соціокультурна діяльність як функція управління має сприяти встановленню й підтримці спілкування, досягненню згоди в суспільстві.

Подальша розробка технологічного підходу відкриває перспективи управління соціальними зв'язками від імені організації, установи, компанії. В управлінському ланцюзі від організації до громадськості вкрай потрібен аналіз феномену соціальних зв'язків. Одним з напрямів такого аналізу є визначення їх універсального комунікаційного характеру. Технологічний підхід надає можливість виявити прикладну культуротворчу значущість соціальних зв'язків, що дозволить здійснювати вплив на цільові групи громадськості та спрямовувати різноманітні види соціокультурної діяльності на вирішення конкретних суспільних завдань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ионин А. Г. Социология культуры : учеб. пособ. / Леонид Ионин. — М. : Логос, 1996. — 280 с.*
2. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Весна 1993. Т.1, вып. 2. — М. : Начала-Пресс, 1993. — 256 с.*
3. *Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. — СПб, 2002. — С. 282.*
4. *Катлин С. Паблик рилейшнз. Теория и практика: учеб. пособ. — 8-е изд. / С. Катлин, А. Сентер, Г. Брум ; за ред. Брум Г. — М. -СПб. -Киев : Вильямс, 2001. — 624 с.*
5. *Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирум Сорокин. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.*
6. *Управление общественными отношениями / под ред. В. С. Комаровского. — М. : РАГС, 2003. — 400 с.*
7. *Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий: учеб. пособ. / Ю. Сурмин, Н. Туленков. — К. : МАУП, 2004. — 608 с.*

Надійшла до редколегії 10.09.2009 р.

УДК 021.4

І. О. ДАВИДОВА

ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА БІБЛІОТЕКИ В ПЛАНОВІЙ ТА РИНКОВІЙ СИСТЕМАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Досліджуються мета, роль та механізми формування інноваційної політики бібліотек у різних системах управління.

Ключові слова: бібліотека, управління, інноваційна політика.

Исследуются цель, роль и механизмы формирования инновационной политики библиотек в различных системах управления.

Ключевые слова: библиотека, управление, инновационная политика.

The present article deals with the aim, role and formation mechanisms of the innovation policy of libraries within different control systems.

Key words: library, management, innovation policy.

У системній організації інноваційної політики бібліотеки України суттєве місце відводиться інноваційній політиці окремої бібліотеки, яка визначається її керівництвом та співробітниками і містить інноваційні стратегії та механізми підтримки пріоритетних інноваційних програм і проектів.

Стаття має на меті дослідити ціль, роль та механізми формування інноваційної політики бібліотек у різних системах управління.

Феномен інноваційної політики став об'єктом уваги дослідників наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — на поч. ХХІ ст. [1, 2, 3]. У цих працях інноваційна політика розуміється як система заходів державного регулювання, спрямованих на підвищення інноваційної активності та підтримку базисних інновацій, на формування національної інноваційної системи. Водночас слід зазначити, що феномен інноваційної політики може висвітлюватися на рівні не тільки державного, але й стратегічного управління окремою установою. Такий підхід запропонували М. А. Йохна та В. В. Стадник, які інноваційну політику розглядають «як форму стратегічного управління, що визначає цілі й умови здійснення інноваційної діяльності підприємства, спрямованої на забезпечення його конкурентоспроможності та оптимальне використання наявного виробничого потенціалу» [4, с. 99]. У цьому визначенні наявна ідея розуміння інноваційної політики як частини загальної політики кожної окремої установи, що регламентує взаємодію науково-технічної, маркетингової, виробничої і економічної діяльності в процесі реалізації нововведень. Таким чином, інноваційна політика розглядається як на державному рівні, так і на рівні управління окремою установою.

Мета і роль інноваційної політики в діяльності бібліотек змінювалася за різних систем управління. За радянських часів інноваційна політика бібліотек у цілому повністю визначалася бібліотечною політикою держави і

була покликана її реалізувати. Механізми такої реалізації були повністю залежними, спрямовувалися на реалізацію державного плану й досягнення переважно кількісних показників. Наголос робився на виконанні ідеологічної функції бібліотек, підвищенні продуктивності й ефективності праці. Життєздатність бібліотеки не залежала від ефективності її діяльності, яка забезпечувалася державною програмою розвитку бібліотечної справи. Консерватизм управлінських структур, який виявлявся в поширеності таких явищ, як панування структури над функцією, вертикальних зв'язків над горизонтальними, дублювання організаційного порядку, підміна його цілеспрямованим впливом; маятникові ршення й їхня інверсійність гальмували інноваційний розвиток бібліотек.

Формування ринкових відносин, становлення єдиного інформаційного простору, що супроводжувалися активізацією трансформаційних та інноваційних змін, сприяли виникненню абсолютно нових умов для функціонування бібліотек. Ці процеси утворюють нову картину — картину ринкових відносин, елементами якої стають конкурентне середовище, посилення вимог до якості інформаційних продуктів та послуг (ІПП), швидкі технічні й технологічні зміни, необхідність збільшення коштів на їх удосконалення. У багатьох випадках ці фактори стали мотивами для проведення інноваційних заходів у бібліотеках.

На різних етапах інформатизації бібліотек їхня інноваційна політика мала свої відмінності. Спочатку наголошувалося на технічних і технологічних інноваціях, що сприяли впровадженню нових інформаційних продуктів і загальному підвищенню рівня надання бібліотечно-інформаційних послуг. На проведення технічних інноваційних заходів у бібліотеках впливали передусім процеси інформатизації бібліотек, посилення вимог до якості ІПП, сервісна конкуренція, прагнення вийти на інформаційний ринок, очікування та вимоги споживачів.

Технічні та технологічні інновації супроводжувалися організаційними, що привело до реструктуризації бібліотечної діяльності, інноваційних змін організаційної структури бібліотек, упровадження ротаційної системи управління кадрами, посилення акценту на мотиваційну систему оплати праці. За сучасних умов інноваційна політика бібліотек має охоплювати всі аспекти вдосконалення своєї діяльності для підвищення конкурентоспроможності її ІПП на ринку.

Перехід до нової системи господарювання зумовив зміни в розумінні місця та головної мети інноваційної політики в бібліотеках. Новій системі притаманне планування на мікрорівні, тобто бібліотека самостійно визначає окремі напрями своєї діяльності. Особливість інноваційної діяльності бібліотек у ринкових умовах полягає передусім у її орієнтації на попит споживача. Вирішення внутрішніх інноваційних завдань бібліотеки як виробника так чи інакше має підпорядкований характер. За умов конкуренції, яка має тенденції до розгортання, сильні позиції матимуть бібліотеки, що гнучко реагують на змінюваність потреб інформаційного ринку, здатні їх задовольнити або запропонувати новий чи поліпшений засіб задоволення існуючої потреби. Тобто йдеться про інновацію, яка стає ключовим фактором

конкурентоспроможності бібліотек, а інноваційна політика — основою підприємницької політики.

Інноваційна політика, яку покликана формувати бібліотека, передбачає розгляд інновації як явища сфери інформаційних потреб споживачів інформації, тому інноваційний розвиток бібліотек має спрямовуватися на прогнозування змін у попиті на інформаційні продукти, підвищення рівня інформаційного сервісу і подальшого проектування інформаційних продуктів та послуг, які відповідають вимогам і бажанням споживачів; сприйнятливість бібліотеки до інновацій; створення спеціального структурного підрозділу для планування інноваційної діяльності, організації та реалізації інноваційних проєктів; стимулювання бібліотечних фахівців до активної роботи у сфері інноваційного проектування; систематичне оцінювання ефективності інноваційної діяльності.

Можна виділити такі складові інноваційної політики бібліотеки:

- маркетингову політику, яка реалізується з урахуванням змін організаційних форм функціонування бібліотек в інформаційному суспільстві;
- політику структурних, технічних і технологічних змін;
- фінансову політику.

Маркетингова політика має на меті формування тактики й стратегії поведінки бібліотеки на інформаційному ринку і спрямовується на розробку товарної, цінової, збутової, комунікаційної, сервісної політики і створення механізмів їх реалізації. Результатом має бути вирішення завдання виробництва інформаційних продуктів та послуг, що відповідають потребам користувачів, і надання інформаційних послуг, що матимуть підтримку у споживачів.

Політика структурних змін зорієнтована на вивчення внутрішнього середовища й організаційної форми бібліотеки, формування адекватної інноваційним завданням організаційної структури та філософії. Організаційна структура і внутрішньобібліотечна культура перебувають у тісному взаємозв'язку і формують структуру відносин між співробітниками бібліотеки. Саме цим елементам належить вирішальна роль на стадії розробки механізму впровадження новацій і безпосередньо на стадії впровадження.

Технічна і технологічна політика визначає можливості запровадження новацій і викликає необхідність вивчення можливостей бібліотечного виробництва й усунення, коли це необхідно, виявлених невідповідностей; розробки напрямів технічного і технологічного оновлення.

Фінансова політика охоплює всі фінансово-економічні аспекти функціонування бібліотек, що забезпечують реалізацію інноваційної політики. Вона зорієнтована на управління грошовими потоками й інвестиціями з метою виявлення необхідних коштів для реалізації бібліотечних інноваційних проєктів.

Механізм формування інноваційної політики потребує узгодження з державною політикою розвитку бібліотек, яка визначає пріоритетні напрями бібліотечного соціального інституту та забезпечує їхню підтримку, власні інтереси, потреби споживачів і ресурсні можливості.

Інноваційна політика окремої бібліотеки передбачає створення умов для її сталого розвитку, вибір можливих стратегій і завдань на найближчу й подальшу перспективу, з урахуванням оцінки потенційних можливостей бібліотеки та її забезпеченості відповідними ресурсами. Зупинимося детальніше на головних складових інноваційної політики бібліотеки, зокрема на цілях і стратегії її розвитку.

Якщо розглядати цілі як картину майбутнього результату, на який спрямовуються зусилля бібліотеки, то можна виокремити культурні, освітні та ринкові орієнтири. Бібліотеки, які пройшли етап комп'ютеризації й автоматизації бібліотечно-інформаційних процесів, переходять на шлях розгортання бібліотечно-інформаційного виробництва і на наступному етапі регулюють інноваційну політику. Виокремлення цих орієнтирів як можливих сценаріїв розгортання інноваційної політики бібліотек не означає їх несумісності та внутрішньої суперечливості. Ці орієнтири можуть бути як чітко окресленими напрямками розвитку тієї чи іншої бібліотеки, так і використовуватися в будь-яких комбінаціях.

Стратегічні інноваційні цілі бібліотеки, зазвичай, формулюються у формі декларацій про інноваційні наміри, з яких формується освітня, культурна чи ринкова позиція бібліотеки. Постановка та формулювання стратегічних цілей є вихідною базою для вибору й розробки стратегій, що забезпечують їхню реалізацію. Бібліотечна стратегія в загальному вигляді — це пошук найрезультативніших варіантів уведення в дію ресурсів (документно-інформаційних, матеріальних, фінансових, кадрових) відповідно до головних цілей бібліотеки та з урахуванням ситуації в оточуючому середовищі як очікуваної, так і тієї, що склалася на цей момент. Стратегія передбачає розробку обґрунтованих дій і правил (програм, проектів) для досягнення поставлених цілей, зважаючи на інноваційний потенціал бібліотеки, її виробничі та ринково-збутові можливості.

Розробка інноваційних стратегій бібліотеки є прерогативою найвищих ешелонів управління нею й базується на вирішенні комплексу завдань: визначення стратегічних цілей; оцінка можливостей і ресурсів бібліотеки для їхньої реалізації, аналіз результатів маркетингових досліджень ринку та споживачів; виокремлення маркетингових стратегій з вибором альтернатив; оцінка діяльності бібліотеки.

Для управління широкомасштабними інноваціями в бібліотеках мають розроблятися так звані сценарії майбутнього, в яких викладаються логічно пов'язані пропозиції й опис шляхів розвитку інноваційного процесу з урахуванням впливу факторів ринкового середовища. Ринкова орієнтація розвитку бібліотек можлива лише за умови винесення її діяльності за межі бібліотечної установи. Теоретичні уявлення й узагальнення практики завдань інноваційного перетворення організацій дістали назву інжинірингу [7, с. 227]. Інжиніринг бібліотек, діяльність яких спрямована на організацію комерційного підприємництва на конкурентноспроможній основі, може мати як еволюційну спрямованість, орієнтовану на досягнення поступових поліпшень і вдосконалень, що мають вигляд раціоналізації ділових процесів, так і радикальних, що приводять до глобальних проривних змін — нових

ділових процесів. Цей клас завдань може вирішуватися методом реінжинірингу. Їхнє використання надасть можливість зменшити витрати, підвищити продуктивність праці, якість ІПП, оптимізувати виробництво та закріпитися на інформаційному ринку.

Управління інноваційним розвитком бібліотек з системних позицій знайшло відображення в концепції програмно-цільового управління при вирішенні широкомасштабних завдань бібліотеки. Програмно-цільовий метод орієнтується на досягнення певних цілей, що виникають з одного широкомасштабного завдання, вирішення якого потребує концентрації зусиль і взаємодії багатьох бібліотечних установ. Застосування цього методу стало прогресивним поштовхом у 80–90-х рр. ХХ ст., коли існуюча на той момент система господарювання виявилася неспроможною забезпечити підвищення ефективності діяльності бібліотек.

Розглянемо засоби реалізації інноваційної політики. Інноваційна політика відбивається в різних документах: стратегічному плані розвитку, цільових програмах, інноваційних проектах і проектах підтримки інноваційної діяльності, поточних планах. Кожний із названих документів має своє призначення та забезпечує послідовну конкретизацію мети, завдань, дій і ресурсних витрат для здійснення інновацій. Головні напрями розвитку бібліотеки закріплюються в стратегічному плані, який фіксує пріоритетну мету діяльності бібліотеки та її місію на період не більше 5 років, характеризує стратегічні завдання та напрями, що необхідно реалізувати в цільових програмах. У них відбувається детальна конкретизація обраного напрямку діяльності [5].

Цільова програма може поширюватися на діяльність однієї бібліотеки, бібліотечної мережі, а також на діяльність бібліотек регіону. Важливо підкреслити, що цільова програма не лише обґрунтовує соціальну значущість обраного напрямку бібліотечної діяльності в конкретних умовах, але й містить інформацію про особливості його реалізації, терміни виконання, коло зацікавлених учасників, можливості їхньої взаємодії. Для визначення шляхів реалізації обирається декілька варіантів рішень, найоптимальніший з яких є основою інноваційного проекту і послідовно визначає трансформацію інноваційної ідеї у нововведення. В інноваційному проекті конкретизуються дії з кожної інновації та визначаються напрями, що забезпечують розробку і здійснення конкретної інноваційної ідеї в певний період часу. На основі проекту інноваційна ідея впроваджується в діяльність бібліотек.

Водночас у ринкових умовах господарювання використання програмно-цільових методів управління бібліотечними інноваціями ефективно лише для невеликої кількості пріоритетних нововведень, пов'язаних із вирішенням нагальних, поодиноких проблем автоматизації бібліотечно-інформаційного виробництва, опануванням технологій Інтернету, корпоративних засад загальнонаціональної каталогізації тощо. З переходом на ринкові принципи господарювання бібліотеки мають широкі можливості для самостійного вибору того чи іншого напрямку розвитку і відповідно використання того чи іншого комплексу стратегічних методів.

З поглибленням ринкових відносин, розгортанням конкурентного оточення для бібліотеки актуалізується питання прискорення інноваційних процесів та їх фронтального охоплення. У таких умовах завдання полягає в розробці цілісної стратегії цільового управління, яка надасть змогу перейти від епізодичних дій щодо створення стабільного механізму цільової орієнтації всіх елементів бібліотечного виробництва для здійснення фронтальної інноваційної політики.

Вирішення цього завдання потребує побудови системи стратегічного управління на принципах проблемно-орієнтовного підходу, сутність якого полягає в забезпеченні постійної довгострокової готовності бібліотеки до сприйняття, взаємоадаптації нововведень у всіх напрямках бібліотечно-інформаційної діяльності та створення механізмів для здійснення фронтальних якісних проривів в інноваційній сфері. Концепція надає можливість зосередити зусилля на вирішенні ключових інноваційних проблем, що пов'язані з філософією діяльності бібліотеки і її довгостроковими намірами; сприяє забезпеченню організаційної інтеграції на системній основі механізмів та учасників інноваційного процесу; створює стратегічну систему управління інноваціями, яка уможливить перехід до «активного» управління, побудованого на принципах випередження суперечностей і виникаючих проблем.

За нових умов бібліотека постає перед необхідністю здійснювати довгострокову інноваційну політику, що потребує глобального передбачення динаміки життєвих циклів одночасно багатьох радикальних нововведень і внесення випереджаючих корективів у процеси їхньої життєдіяльності. Головними засадами проблемно-орієнтованого управління інноваційним розвитком бібліотеки як єдиної системи є:

- створення банку цільових інноваційних програм;
- оперативне управління в процесі їхньої реалізації.

Особливість першого етапу полягає в тому, що саме тут забезпечується перехід від розробки окремих, зазвичай організаційно й технологічно виокремлених, цільових програм до формування їх єдиної взаємопов'язаної системи, які використовуються як тактичний інструментарій для реалізації стратегічних інновацій. Бібліотеки мають розглядати кожну окрему програму як складову цілісної структури, що забезпечує свій інноваційний внесок до загального розвитку бібліотеки. Нині в бібліотечній справі таку систему програм формують громадські установи, які фінансують інноваційну діяльність бібліотек. Прикладом є діяльність Донецької ОУНБ, яка здійснила проект автоматизації бібліотечних процесів («Відкрита бібліотека між Сходом і Заходом»), комплектування фондів («Видавництво «Основи» — Донбасу»), видавничої діяльності («Розвиток регіональної бібліографії як складової частини національної бібліографії»), підвищення кваліфікації фахівців («Громадські зв'язки»). Розроблено новий проект «Віртуальна бібліотека Донбасу» [6, с. 191]. У Харкові розпочато роботу над реалізацією цільової програми «Корпоративна система державних масових бібліотек м. Харкова», завданням якої є формування єдиного інформаційного простору

регіону, що забезпечить вільний доступ до інформації на базі об'єднаних інформаційних ресурсів корпорації та світового інформаційного простору.

Названі цільові програми мають скласти засади формування банку цільових програм, який є необхідною основою стратегічного управління інноваційним процесом в окремо взятій бібліотеці. Процеси вихідного планування й оперативного управління даними рекомендується здійснювати з використанням методів проектної технології, які вже розроблено в бібліотечній діяльності [5, 6].

Таким чином, інноваційна політика бібліотеки являє собою симбіоз стратегічних цілей розвитку й управлінських рішень щодо системних організаційних змін, упровадження інновацій з урахуванням ресурсних обмежень і можливостей бібліотеки та маркетингової діяльності. Усі складові інноваційної політики підпорядковуються її стратегічним цілям і завданням. На сучасному етапі розробка інноваційної політики являє собою підґрунтя для здійснення якісно нових технічних, технологічних, управлінських рішень і становить сутність стратегічного розвитку бібліотеки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрощук Г. Государственная инновационная политика / Г. Андрощук // Бизнесинформ. — 1997. — №1. — С. 37–40.
2. Балабанов И. Т. Инновационный менеджмент / И. Т. Балабанов. — СПб. : «Питер», 2000. — 208 с.
3. Гальчинський А. Інноваційна стратегія українських реформ / А. Гальчинський, В. Гесць, А. Кінах, В. Семиноженко. — К. : Знання України, 2002. — 336 с.
4. Йохна М. А. Економіка і організація інноваційної діяльності / М. А. Йохна, В. В. Стадник. — К. : Видавничий центр «Академія», 2005. — 400 с.
5. Качанова Е. Ю. Інновації в бібліотеках / Е. Ю. Качанова; науч. ред. В. А. Минкина; СПбГУКИ. — СПб. : Профессия, 2003. — 318 с. — (Сер. «Библиотека»).
6. Петрова Л. Г. Бібліотека як господарюючий суб'єкт в умовах ринку / Л. Г. Петрова // Вісн. Кн. палати. — 2001. — № 7. — С. 17–20.
7. Управление инновациями: В 3-х кн. Кн. 3. Базовые компоненты управления инновационными процессами : учеб. пособие / А. А. Харин, И. А. Коленский, Н. Н. Пущенко и др. ; под ред. Ю. В. Шленова. — М. : Высш. шк., 2003. — 240 с.

Надійшла до редколегії 5.09.2009 р.

УДК 027.53:316.77

О. Ю. МАР'ІНА

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ КОМУНІКАЦІЇ В РЕГІОНАЛЬНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ СИСТЕМАХ

Розглядаються питання організаційно-управлінських комунікацій у процесі формування регіональних бібліотечних систем. Викладено основні принципи, механізми управління

комунікаційними процесами в регіональних бібліотечних системах.

Ключові слова: регіональні бібліотечні системи, комунікації, організаційна структура, управління.

Рассматриваются вопросы организационно-управленческих коммуникаций в процессе формирования региональных библиотечных систем. Изложены основные принципы, механизмы управления коммуникационными процессами в региональных библиотечных системах.

Ключевые слова: региональные библиотечные системы, коммуникации, организационная структура, управление.

The paper studies problems in the field of administrative and organizational communications in the process of forming of the regional library systems. The main principles and mechanisms of management in the regional library systems are presented.

Key words: regional library systems, communications, organizational structure, management.

Посилення процесів міжвідомчої та внутрішньовідомчої взаємодії бібліотечних установ різних типів та видів, розвиток соціального партнерства бібліотек з іншими учасниками інформаційного середовища, удосконалення технічної та технологічної складових міжбібліотечних комунікацій сприяє формуванню регіональних бібліотечних систем. Закономірності їх розвитку зумовлені фундаментальними зрушеннями, пов'язаними з глобалізацією та інформатизацією суспільного життя, зміцненням горизонтальних зв'язків між документно-інформаційними структурами та посиленням інформаційно-комукаційної взаємодії, яка є домінуючою формою взаємовідносин у системі соціально-комукаційної діяльності.

Запровадження та вдосконалення інформаційно-комукаційної складової стає основою функціонування регіональних бібліотечних систем: посилення інформаційних, технологічних і науково-методичних зв'язків між учасниками регіональної бібліотечної системи стимулює подолання відомчих бар'єрів, вузької спрямованості й неузгодженості інтересів бібліотек, замкнутості управління через запровадження нових форм взаємодії бібліотечно-інформаційних установ. Це викликає зміни в організаційній структурі та системі управління регіональними бібліотечними системами.

Метою статті є дослідження напрямів трансформації організаційної структури та механізмів управління внутрішніми і зовнішніми комукаційними процесами в регіональних бібліотечних системах.

Наукові основи організації, структури та управління бібліотечними об'єднаннями добре презентовані в працях М. С. Карташова, І. М. Суслової, Я. А. Шрайберга. Але понині нерозроблений комукаційний підхід до питань організаційно-управлінських перетворень у регіональних бібліотечних системах.

Практика комукаційної взаємодії в бібліотечному середовищі закладає паралельно процесу формування бібліотечного соціального інституту.

Саме сукупність внутрішньобібліотечних і зовнішніх комунікацій зумовлювала як функціонування бібліотек, так і кінцевий результат їх діяльності. Комунікації бібліотек завжди були пов'язані з соціально-економічним, науково-технічним розвитком держави і специфічно виявлялися в різних конкретних умовах. Донедавна всі розроблені стратегії комунікації бібліотек ґрунтувалися на твердих управлінських схемах та вертикальних зв'язках [4, с. 157]. Розроблені раніше для іншої соціально-економічної ситуації, ці комунікаційні схеми стали неприйнятними в нових соціокомунікативних умовах. Соціально-економічна криза 90-х рр. ХХст., активне використання інформаційно-комунікаційних технологій, посилення процесів розвитку міжбібліотечних комунікацій та бібліотечна інтеграція, що відбувається на їх основі, започаткували процес подолання відомчої відокремленості бібліотек, посилення взаємозалежності бібліотечних установ різних типів і видів, виникнення й наростання елементів спільності в діяльності відомчих і галузевих бібліотечних систем. Це стало основою для формування регіональних бібліотечних систем — динамічних і організаційно гнучких об'єднань — зумовило необхідність відмови від жорсткої, централізованої системи управління і стійких організаційних структур.

Так, першим поштовхом до організаційно-управлінських перетворень у регіональних бібліотечних системах було запровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Нині концепція побудови регіональних бібліотечних систем полягає в організації співпраці учасників інформаційного середовища на основі використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій, більшість з яких мають медійну спрямованість. Їх запровадження значно поліпшує якість внутрішньоорганізаційної та зовнішньої комунікації бібліотечно-інформаційних установ: ефекти гіпертексту й інтерактивності надають широкі можливості візуалізації і фіксації даних, забезпечують інтелектуалізацію обробки, сумісність форматів, компактність збереження та передачі інформації. При цьому виникає можливість передачі великих масивів інформації по одному каналу, відбувається зниження вартості комунікації, розширення комунікаційних мереж на місцевому і регіональному рівнях, а також полегшення підключення до місцевих і світових інформаційних мереж. Тож бібліотечна громадськість випробовує на практиці методи залучення додаткових (позабюджетних) коштів та можливості активнішого створення єдиного бібліотечно-інформаційного простору [1, с. 94]. Водночас сучасний етап розвитку інформаційно-комунікаційної взаємодії характеризується не стільки пошуком нових технологічних рішень для організації та забезпечення бібліотечно-інформаційного середовища, скільки формуванням певних інституалізованих форм комунікацій.

Іншим фактором організаційно-управлінських перетворень було збільшення кількості учасників регіональних бібліотечних систем та зміна характеру їх взаємодії. Процес відомчих та міжвідомчих бібліотечних відносин і комунікацій, основаних на використанні комунікаційних технологій у регіональних бібліотечних системах, характеризується їх розширенням і поглибленням. Перше виявляється в збільшенні обсягу бібліотечної взаємодії

(кількості бібліотек, що долучаються до спільної роботи та напрямів бібліотечної взаємодії). Друге — в ускладненні системи бібліотечних відносин, збагаченні їх змісту, змінах у структурі формування й використання бібліотечно-інформаційних ресурсів тощо. У процесі перетворення бібліотечної системи в цілісність виникає можливість застосування різних форм інтеграційного пристосування відомчо-галузових бібліотечних мереж, поступового зменшення відомчих бар'єрів, збільшення загальних міжвідомчих завдань, зростання питомої ваги загальнобібліотечного в порівнянні з відомчо-специфічним у внутрішньому розвитку мереж, що зближуються [2, с. 7]. На основі цього поступово складаються нові організаційні форми та моделі міжбібліотечної взаємодії — корпорації, консорціуми, альянси, асоціації, партнерства. При цьому все поширенішою стає система соціального партнерства — комплекс багатоваріантних відносин між різними суб'єктами партнерства (користувачами, органами влади, бізнес-структурами, громадськими організаціями, видавництвами, книготорговими об'єднаннями, добродійними фондами та ін.), метою яких є ресурсно-організаційне забезпечення інформаційних потреб суспільства [5, с. 24].

Нові організаційні форми складаються поступово, але сучасні тенденції розвитку бібліотечних об'єднань дозволяють дійти висновку про безповоротність цих змін. До них належать: підвищення ступеня організаційно-управлінської складності об'єднань, збільшення темпів запровадження інновацій у роботу останніх, посилення підприємницького підходу в стратегії їх розвитку та значне збільшення частки послуг, зміна орієнтирів до гнучкішого та націленого на навчання управління та посилення ролі переговорів у внутрішньо- й міжорганізаційних відносинах.

Важливих змін при формуванні регіональних бібліотечних систем набувають питання управління, адже міжбібліотечна взаємодія та співробітництво не можуть здійснюватися без узгодженості дій учасників, без управління розвитком зв'язків і відносин між ними.

Організація визначається як внутрішня впорядкованість, узгодженість взаємодії диференційованих і автономних частин цілого; сукупність процесів або дій, що спричиняють виникнення й ускладнення взаємозв'язків між частинами цілого; об'єднання людей, які спільно реалізують якусь програму або ціль і діють на основі певних процедур та правил [7]. Організаційну структуру регіональних бібліотечних систем можна охарактеризувати як рухливу та багаторівневу. Рухливою вона є тому, що в процесі її формування елементи структури (суб'єкти взаємодії) змінюються без видимої регулярності та між ними перерозподіляються організаційно-управлінські завдання.

В організаційно-управлінській структурі діють вертикальні й горизонтальні комунікації. Вертикальні комунікації — це зв'язки підпорядкування, що виникають при наявності кількох рівнів управління та прийняття рішень. Вони можуть бути лінійними і функціональними. Лінійні зв'язки означають підпорядкування лінійним керівникам з усіх питань управління й діють в умовах адміністративного підпорядкування в установах учасників взаємодії. Функціональні зв'язки, що виникають між суб'єктами взаємодії з певної

групи проблем у разі підпорядкування функціональному керівникові, діють як у базових організаціях, так і в міжбібліотечних об'єднаннях. Горизонтальні комунікації мають характер узгодження і є, зазвичай, однорівневими. Вони формуються на основі рівноправної участі в процесі діяльності, коли кожен учасник виконує відведену йому роль. Реалізується цей тип комунікацій при виконанні конкретних проєктів і програм, угод і договорів.

Розвиток у регіональних бібліотечних системах не тільки вертикальних («сильних»), але й розростання горизонтальних («слабких») зв'язків поміж рівноправними суб'єктами взаємодії дозволяє зробити систему гнучкішою та стійкішою мережевою інформаційно-комунікаційною структурою. Тому існуючі норми, правила й стандарти, тобто те, що є основою організаційної культури, набувають важливих змін: директиви змінюються на гнучке управління та координацію, стратегія орієнтації на стабільність трансформується на готовність до змін.

Ефективна й налагоджена робота суб'єктів взаємодії в регіональних бібліотечних системах здійснюється завдяки «діалогу», ієрархія поступається місцем відносинам взаємного обміну й впливу. Взаємовідносини учасників складаються на підґрунті довіри, спільних уявлень і широкого обговорення стратегій кооперації та координації. У такому разі норми взаємодії й соціальні відносини є результатом спільних поглядів і підходів, а не структурно зумовлених взаємовідносин [8, с. 71]. Так, у регіональних бібліотечних системах відбувається «розмивання» статусних позицій, утворюється цільовий характер взаємодії бібліотек. У результаті формується розгалужена система, у якій суб'єкти взаємодії є одночасно й вузлами, й сполучними ланками мережі. Зростає ступінь взаємозалежності, ключовим пунктом стає налагодження зв'язків та відносин і, як наслідок, важливість взаємної довіри в партнерських відносинах. Стрижнем формування нової професійної ідеології й об'єднання професійного бібліотечного співтовариства стають ідеї мережевої взаємодії [9].

Важливо зазначити, що поняття мережевих відносин не зводиться до досвіду застосування технологій електронної взаємодії всередині комунікаційних систем сучасного суспільства. Мережевий принцип — це один з фундаментальних принципів природи, що виявляється на всіх рівнях розвитку життя [6].

Головним чинником, що характеризує особливість мережевої організації бібліотечної системи регіонального рівня, є її гнучкість. Але гнучкість може мати звільняючу силу, а може слугувати репресивним фактором: з одного боку, процеси взаємодії та інтеграції суб'єктів інформаційного суспільства в єдину регіональну бібліотечну систему впливатимуть на встановлення все більшої спільності цілей різних її учасників, а з іншого, під впливом зростання масштабів міжбібліотечних комунікацій значно ускладнюється завдання реалізації своїх цілей відносно відособленими бібліотеками. Подолати цей конфлікт і знайти збалансовані рішення — одне з пріоритетних завдань на етапі створення системи управління регіональною бібліотечною системою.

Управління — властивість організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує підтримку режиму діяльності, реалізацію програми й цілей [10]. З урахуванням цього визначення можна визначити такі ознаки управлінських комунікацій у регіональних бібліотечних системах як управлінської системи: упорядкованість і узгодженість міжбібліотечної взаємодії та співробітництва; ускладнення форм організації й управління системою; скоординованість колективних дій професійного співтовариства для подальшої цілеспрямованої діяльності.

Головними принципами управління регіональною бібліотечною системою можна назвати колегіальність й спрямований вплив. Метою такої управлінської системи є досягнення стійкості й стабільності через об'єднання людей, організацію їх цілеспрямованої діяльності, упорядкування та постійний розвиток структури організації. Управління в регіональній бібліотечній системі — це функція системи по забезпеченню спрямованості дій учасників процесу на досягнення конкретних цілей при збереженні балансу інтересів між ними. На практиці вона реалізується через вибір механізмів — способів дії — для досягнення цілей, що змінюються в процесі взаємодії й співробітництва на кожному з етапів його розвитку.

Зазначимо основні механізми управління в регіональних бібліотечних системах.

1. Формалізація відносин між учасниками об'єднання завдяки прийняттю регламентуючих документів, розробці формальних процедур та ін.
2. Створення органу управління корпоративного об'єднання (найчастіше Корпоративної Ради) та представництва в ньому всіх суб'єктів взаємодії.
3. Залучення до діяльності органу управління незалежних фахівців (наприклад, виробників чи дилерів програмного забезпечення).
4. Розробка бібліотечними об'єднаннями різного рівня перспективних планів, концептуально-стратегічних документів планово-прогностичної спрямованості.
5. Вирішення всіх важливих питань, що виходять за рамки поточного управління на засіданнях органу управління корпоративного об'єднання.
6. Публікація максимального обсягу інформації про діяльність об'єднання та забезпечення прозорості дій усіх суб'єктів.

Регіональна бібліотечна система являє собою складний механізм гармонізації інтересів різних учасників інформаційного середовища, від бібліотек та інформаційних агентств до регулюючих органів державної влади. Надзвичайно важливий для розвитку інформаційної сфери, цей механізм одночасно відрізняється й надзвичайною складністю, що спричиняє виникнення деяких недоліків. Основні проблеми формування сучасних механізмів інформаційно-комунікаційної взаємодії пов'язані, перш за все, з багаторівневою структурою процесів взаємодії, які відбуваються в інформаційному середовищі між учасниками: різних типів та видів, різного відомчого підпорядкування; на регіональному, міжрегіональному та державному рівнях. Негативними ознаками є: широко визнана недостатність

державного регулюючого впливу на формування міжбібліотечних об'єднань; слабкість механізмів контролю за діяльністю кожного окремого суб'єкта взаємодії, формальна спрямованість діючих корпоративних процедур; зневажання інтересів слабких учасників; недостатня прозорість корпоративних об'єднань, ускладнений доступ до інформації про стан та умови входження до регіональних бібліотечних систем.

Ситуація, що склалася нині в бібліотечному управлінні, здебільшого зберігає ознаки відомчо-галузевого характеру. Традиційно ефективність системи управління багато в чому залежала від раціональності організаційної структури — підрозділів, зв'язків і відносини між ними, розподілу повноважень, який відображає співвідношення централізації і децентралізації [3]. Але в умовах формування регіональних бібліотечних систем досить складно жорстко визначити межі її організаційної структури, оскільки ступінь активності суб'єктів взаємодії змінюється, підкоряючись ситуативним факторам. Нові інформаційні і комунікаційні технології дозволяють об'єднати централізацію з децентралізацією, а розвиток ринкових відносин, міжвідомча та міжгалузева взаємодія інформаційно-бібліотечних установ та соціальне партнерство роблять це необхідним.

Стратегія розвитку регіональних бібліотечних систем дозволяє поєднати відомчий та галузевий принципи управління, внутрішньовідомчий та міжвідомчий механізми. Внутрішньовідомчі механізми характеризуються такими параметрами, як система владних повноважень і прийняття рішень, вертикальний контроль, координація по горизонталі, організаційна культура. Міжвідомчими параметрами є такі: міжорганізаційні зв'язки, стратегічне партнерство, проекти та ін. Тому, якщо основною формою відомчого управління є централізоване планування і регулювання, то в міжвідомчому механізмі розвивається різноманітні форм координації та кооперування.

Така ситуація також зумовлена характером організаційної структури управління міжбібліотечною взаємодією, яка не передбачає органи безпосереднього управління тією чи іншою сферами бібліотечної діяльності, а лише необхідний рівень координації діяльності бібліотек. Серед методів міжбібліотечної координації можна назвати: укладання координаційних угод; узгодження планів, порядку і термінів спільних робіт; взаємний обмін інформацією; спостереження за виконанням узгоджених рішень, участь представників бібліотек у роботі спільних координаційних органів, конференцій, створення робочих груп та ін.

Характерною ознакою системи управління в регіональних бібліотечних системах є участь усіх її учасників в управлінні — бібліотечна система регіонального рівня регулюється і управляється виключно тими структурами та на засадах тих норм і принципів, які виникають та створюються в її межах. У процесі міжвідомчої взаємодії відбувається координація зусиль незалежних між собою органів управління. Керівництво систем складається із представників установ-учасників. Члени правління мають право контролювати всі операції в системі, здійснювати формулювання цілей і завдань, визначення ролі й напрямів розвитку та ін.

Таким чином, регіональна бібліотечна система розглядається як мережева форма організації, з «розмитою» організаційною структурою, інноваційними організаційними формами. Система владних повноважень в ній не пов'язується з традиційною ієрархією, їй притаманна розгалуженість системи управління й по вертикалі, й по горизонталі. Більше того, розвиток каналів і засобів комунікації й поєднання їх з комп'ютерними технологіями сприяють розширенню горизонтальних зв'язків. Використання слабких зв'язків, можливість опосередкованого впливу призводять до скорочення рівнів вертикального контролю.

Ефективність управління в регіональних бібліотечних системах визначається рівнем міжвідомчої взаємодії й характером відносин учасників. Джерелом функціонування механізму управління регіональної бібліотечної системи є узгодженість інтересів і дій її учасників: сумісність інтересів взаємодіючих суб'єктів є найважливішою ознакою, яка характеризує рівень її розвитку. Отже, формування системи управління в регіональній бібліотечній системі має відбуватися з урахуванням складної природи комунікаційного процесу, який має економічний, організаційний, правовий, соціальний аспекти і містить технологічну, дослідницьку та творчу складові.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойкова О. Ф. Социальное партнерство: договорное регулирование правоотношений в библиотечной сфере / О. Ф. Бойкова // *Справочник руководителя учреждения культуры*. — 2006. — № 3. — С. 93–105.
2. Карташов Н. С. Межведомственная координация — путь к эффективно-му управлению / Н. С. Карташов // *Науч. и техн. б-ки*. — 2001. — № 12. — С. 4–18.
3. Карташов Н. С. Основные направления и объекты анализа системы библиотечного управления / Н. С. Карташов // *Науч. и техн. б-ки*. — 2002. — № 7. — С. 16–28.
4. Мар'їна О. Ю. Регіональні бібліотечні системи України: сучасний стан та перспективи розвитку // *Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр.* — Х., 2009. — Вып. 24. — С. 156–164.
5. Мурашко О. Ю. Социальное партнерство как фактор успешной деятельности библиотек : науч.-практ. пособие / О. Ю. Мурашко. — М. : Литера, 2008. — 139 с.
6. Нургалеева А. В. Нестрогие коммуникационные альянсы: проблемы и особенности взаимодействия сетевых сообществ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://vinitif.tsu.ru/e-jurnal/magazine/3/nur.htm>
7. Организация // *Философский энциклопедический словарь* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rubricon.com/qs.asp?qturp=1&id=390&ii=390&srubr=0&fstring=организация>. — Загл. с экрана.
8. Ро О. С. Передовые технологии коммуникаций и организация / О. С. Ро // *Социолог. исследования*. — 2001. — № 3. — С. 64–73.
9. Суслова И. М. Стратегическое управление библиотекой. — М. : МЦБС, 2008. — 256 с.
10. Управление // *Философский энциклопедический словарь* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rubricon.com/qs.asp?qturp=1&id=0&srubr=0&fstring=управление> — Загл. с экрана.

Надійшла до редколегії 02.09.2009 р.

УДК 002.5+303.22: 004.4

О. В. СМАГА

МЕТОДИКА ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО МОНІТОРИНГУ В ПРАКТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ПРОБЛЕМИ

Виокремлено сім етапів проведення інформаційного моніторингу в організації, докладно розглянуто кожний етап дослідження. Наведено основні принципи і проблеми впровадження інформаційного моніторингу в організації, який покликаний сприяти підвищенню ефективності управлінського процесу.

Ключові слова: інформаційний моніторинг, документальне забезпечення управління, інформаційні технології, соціологія, управлінські рішення, соціальний досвід.

Выделено семь этапов проведения информационного мониторинга, детально рассмотрено каждый этап исследования. Представлены основные принципы и проблемы внедрения информационного мониторинга, который способствует повышению эффективности управленческого процесса.

Ключевые слова: информационный мониторинг, документальное обеспечение управления, информационные технологии, социология, управленческие решения, социальный опыт.

Selected seven stages of the information monitoring in organization are considered in detail each stage of the research. Describes the requirements are the basic principles and problems of implementation of information monitoring an organization designed to help improve the efficiency of administrative process.

Key words: information monitoring, management of documentation, information technology, sociology, solutions of management, social experience.

У системі керування організацією для забезпечення обґрунтованості прийнятих рішень існує необхідність в об'єктивній картині стану керованої системи і її трансформації. Це стає можливим при організації постійного потоку відповідної порівнянної в часі інформації про дану систему. На відміну від загальноприйнятого розуміння контролю, інформаційний моніторинг являє собою форму організації, збору, збереження, обробки і поширення інформації про керовану систему, що забезпечує безперервне спостереження за її станом, а також надає можливість прогнозування її розвитку.

Створення інформаційних умов для формування цілісного уявлення про стан керованої системи, про якісні та кількісні зміни в ній складає основну мету інформаційного моніторингу. Її здійснення неможливе без становлення необхідних умов, наявності інтелектуальних, фінансових і

матеріально-технічних можливостей самої керованої системи та її структурних компонентів. Стан наукової розробки тематики застосування інформаційного моніторингу в межах менеджменту організацій [1, 3, 4, 5, 6] свідчить про те, що одним з найважливіших компонентів інформаційного забезпечення управління є інформаційний моніторинг. Але, на жаль, його розвиток нині не відповідає практичним потребам суб'єктів і пропозиції цих послуг.

Мета статті — довести доцільність розробки реалістичної моделі інформаційного моніторингу, запропонувати можливі етапи впровадження інформаційного моніторингу в організації, а також показати, яке величезне значення має усвідомлення суб'єктами інформаційного моніторингу тієї ролі, яку вони відіграють в інформаційно-моніторинговому дослідженні.

Проведення інформаційного моніторингу — тривалий і складний процес, у якому можна виокремити сім етапів:

- нормативно — постановчий;
- практична частина моніторингу;
- аналітико-діагностичний;
- прогностичний;
- діяльнісно-діагностичний;
- проміжно-діагностичний;
- підсумково-діагностичний.

У межах нормативно-постановчого етапу визначаються мета, об'єкт і завдання інформаційного моніторингу. Цей етап має велике значення для інформаційного моніторингу: весь процес інформаційного моніторингу залежить від специфіки і глибини поставлених цілей і завдань його проведення. Замовник формулює для виконавця основні параметри інформаційного моніторингу: мету і завдання, об'єкт, вимоги до інструментарію, категорії опитуваних осіб, варіанти місця проведення опитувань, обсяги і форми оплати, можливо, обговорення варіантів ресурсного забезпечення інформаційного моніторингу. Дуже важливо, щоб мета і завдання були актуальними і здійсненними для певної організації. Формулювання завдань має бути конкретним і ґрунтуватися на науковому трактуванні термінології. Також у рамках цього етапу визначаються основні показники і критерії. Виокремлення основних показників і критеріїв залежить від конкретних завдань інформаційного моніторингу. Критерій відіграє роль мірила, норми, за якою виробляється оцінка. Порівнюючи з ним реальний стан об'єкта, можна встановити ступінь його відповідності, наближення до норми.

На нормативно-постановчому етапі відбувається вибір способу встановлення реальних досягнень (реального рівня) обстежуваного об'єкта. У процесі інформаційного моніторингу можуть застосовуватися мало формалізовані (спостереження, бесіди, аналіз продуктів діяльності та ін.) і строго формалізовані методи (тести, анкети, запитувальники). Поєднання в процесі моніторингової оцінки всього набору різних методів забезпечує інформативність.

Також на цьому етапі визначаються терміни проведення моніторингу, вибір місця і часу зняття, вивчається відповідна література.

При цьому необхідно вирішити такі завдання:

- визначити форму й обсяг інформаційного моніторингу, час його розробки і реалізації;
- указати інших можливих споживачів інформації;
- установити, які рішення можна прийняти на основі отриманої інформації;
- оцінити необхідність одержання динамічних характеристик;
- визначити механізм, принципи й обсяг фінансування на всіх етапах розробки інформаційного моніторингу;
- оцінити можливості в цій ситуації залучити до роботи фахівців необхідного рівня;
- підібрати нормативно-правові документи та ін.

З урахуванням з результатів вирішення вищевикладених завдань, необхідно зрозуміти, чи є сенс розробляти систему інформаційного моніторингу. Якщо після вивчення вбачається сенс в розробці й впровадженні інформаційного моніторингу в організації, то логічним результатом вищевказаних дій є попереднє завдання на проведення інформаційного моніторингу. Попереднє завдання на інформаційний моніторинг містить таку інформацію: які рішення можна прийняти на основі результатів моніторингу, оцінка необхідності одержання динамічних характеристик, зазначення механізму, принципу, обсягу фінансування на будь-якому етапі його розробки. Також виконавцеві слід надати обсяг інформації, необхідний для постановки завдання розробниками інструментарію, а також оформити «технічне завдання».

Наступним кроком проведення інформаційного моніторингу є затвердження остаточного завдання на інформаційний моніторинг та прийняття відповідного рішення в організації. На цьому етапі замовник уточнює основні параметри інформаційного моніторингу, у процесі обговорення досить часто конкретизується або змінюється мета, виявляються додаткові проблеми.

Після затвердження остаточного завдання на інформаційний моніторинг здійснюється підготовка нормативно-постановчих документів по організації інформаційного моніторингу, серед яких можна назвати:

- наказ про створення системи інформаційного моніторингу;
- штатні розписи із зазначенням посад, що забезпечують виконання заходів інформаційного моніторингу;
- затверджені посадові обов'язки осіб, які відповідають за проведення інформаційного моніторингу в організації;
- затверджені кошториси;
- затверджені календарні графіки тощо [9].

Наступним етапом проведення інформаційного моніторингу в організації є створення робочого проекту. Створення робочого проекту інформаційного моніторингу передбачає:

- вибір методів і форм проведення дослідження;
- створення проекту інструменту;
- планування проведення опитувань;

- підбір технології обробки результатів та можливих форм їх аналізу;
- вибір варіантів подання результатів користувачам;
- уточнення необхідного ресурсного забезпечення та ін. [9].

Остаточний варіант завдання на інформаційний моніторинг ліпше зафіксувати у формі документа — договору, затвердженого плану або завдання. На цьому завершується підготовча робота з розробки системи впровадження інформаційного моніторингу в організації, а також закінчується нормативно — постановчий етап.

На другому етапі реалізується практична частина інформаційного моніторингу (польові дослідження). Спочатку здійснюється вибір і послідовність застосування тих або інших методів, які залежать від індивідуальних особливостей обстежуваного об'єкта. Далі визначаються особи, функціональними обов'язками яких є збір і обробка інформації. На цій стадії визначається кадровий склад з числа керівників і фахівців, здатних здійснити організаційно-методичні заходи, адекватні концепції і методології інформаційного моніторингу в організації.

Розподіл функціональних обов'язків по виконанню інформаційного моніторингу залежить від структури, прийнятої в даній організації. Обов'язки можна розподілити в такий спосіб.

Підприємство очолює директор. Він здійснює керівництво підприємством у цілому, тобто репрезентує підприємство в будь-яких організаціях та закладах, розпоряджається в межах чинного законодавства його майном та засобами, укладає договори, відкриває в банках розрахункові рахунки тощо. Тобто директор організації може надати інформацію стосовно економічних показників діяльності, річного аналізу діяльності організації по окремих проблемах та організації в цілому.

Забезпечення виконання планів підприємства покладається на начальника виробництва. З цієї метою начальник виробництва та підпорядкований йому виробничий відділ розробляють оперативні плани випуску продукції для кожного цеху, забезпечують ритмічну роботу по їх виконанню, здійснюють контроль та регулювання перебігу виробничого процесу. Начальник виробництва надає інформацію стосовно об'ємів випуску продукції, виконання планів та ін.

Маркетингові функції вивчення попиту, ринків збуту, реклами, просування товарів, а також матеріально-технічного забезпечення виробництва покладаються на заступника директора з комерційних питань або маркетолога підприємства. Отже, всі питання, пов'язані з рекламою та просуванням товарів, є компетенцією цих осіб.

Заступник директора з кадрових та соціальних питань відповідає за реалізацію кадрової політики підприємства. Він, зокрема, вирішує питання підбору персоналу, його професійної орієнтації та соціальної адаптації — навчання, підвищення та пониження в посаді, переведення, звільнення. Крім того, йому підпорядковані служби, що задовольняють соціальні потреби персоналу підприємства.

Економічну службу на підприємстві очолює головний економіст (заступник директора з питань економіки). Він відповідає за організацію

планової роботи на підприємстві. Підпорядковані йому відділи здійснюють контроль за виконанням планових завдань, аналізують діяльність підприємства. Економіст може надати інформацію стосовно питань фінансів, організації праці заробітної плати та ін [8].

Також у роботі будь-якої організації можна виділити дві протилежні групи функцій:

- 1) «екстравертні»: управління взаємодією організації з її навколишнім середовищем;
- 2) «інтровертні»: управління взаємодією елементів самої організації [2].

Безпосередньо збір інформації може відбуватися за допомогою таких методик:

- спостереження (формалізоване або неформалізоване);
- опитування (формалізовані або неформалізовані, персональні, групові, масові, телефонні, інтерв'ю, анкетування)
- контент-аналіз (аналіз документів, публікацій);
- експеримент,
- тестування.

Третім етапом інформаційного моніторингу є аналітико-діагностичний етап або кабінетні дослідження. Цей етап передбачає кількісну і якісну обробку отриманих результатів. Відповідно до ступеня автоматизації організації, існуючої організаційної структури визначається спосіб обробки інформації. Виділяють такі форми автоматизації обробки результатів:

- регламентовані інформаційні запити замінюються нерегламентованим доступом до ресурсів БД за вимогою системи; поетапний підхід під час автоматизації окремих управлінських функцій змінюється інформаційним забезпеченням прийняття рішень у багаторівневих організаційних системах з електронною взаємодією між підсистемами;
- відбувається безпосередня взаємодія на всіх стадіях інформаційно-обчислювальних робіт (постановка завдання, написання програми, її супровід, використання результатів);
- опосередкований через працівників обчислювального центру доступ замінюється безпосереднім у діалоговому режимі з використанням засобів інтелектуального інтерфейсу персонального комп'ютера.
- створення проблемних програм професійними програмістами — на використання інтелектуальних пакетів прикладних програм (ППП).
- робота з даними замінювалась роботою зі знаннями [7].

Описане дозволяє дійти висновку, що сучасна інформаційна технологія оптимально поєднує нову технологію комунікації на основі локальних розподілених мереж персональних комп'ютерів, нову технологію обробки інформації завдяки застосуванню персонального комп'ютера, нову технологію генерування управлінських рішень із використанням методів штучного інтелекту: бази знань, експертні системи, системи модельних досліджень, що у свою чергу забезпечує точність, достовірність та якість отриманої інформації.

Потім здійснюється аналіз наявних даних інформаційного моніторингу, тобто аналіз умов і факторів, що стимулюють і негативно впливають на

формування моніторингової системи в організації. При проведенні аналізу отриманої інформації можливе поєднання текстової аналітичної довідки, схем, графіків, таблиць, діаграм.

Після автоматизованої обробки інформація систематизується, здійснено первинний аналіз результатів та їх обговорення (валідація). У результаті проведення цих дій визначається управлінський діагноз. Інструментарієм при визначенні діагнозу причинно-наслідковим аналізом накопичених й оброблених під час інформаційного моніторингу даних. Його завдання полягають у поясненні причин певного стану діагностованого об'єкта, розкритті складних закономірностей, що приводять до даного стану, у зазначенні головних, домінуючих причин.

При визначенні управлінського діагнозу особа, яка відповідає за проведення інформаційного моніторингу, повинна виконати певні аналітичні дії:

- порівняти результати, отримані при обробці методик, що застосовувалися в процесі обстеження об'єкта інформаційного моніторингу;
- установити і проаналізувати причинно-наслідкові залежності, що визначили певний стан об'єкта інформаційного моніторингу;
- визначити і сформулювати діагноз.

Отриманий діагноз має бути основою для подальшої розробки прогнозу, а також пов'язаних з діагнозом і прогнозом коригувальних заходів, розробкою рекомендацій і пропозицій на наступний період [4].

Прогностичний етап — четвертий етап проведення інформаційного моніторингу. Метою цього етапу є прогнозування подальших тенденцій і можливостей розвитку обстежуваного об'єкта відповідно до поставленого діагнозу і причинно-наслідкового аналізу стану об'єкта інформаційного моніторингу, розробка плану коригувальних дій.

Необхідність коригувальної роботи виникає в тому разі, коли вчасно не реалізуються організаційні можливості, не створюються умови для нововведень, які поліпшують роботу організації. Зміст і методика коригувальної роботи в кожному конкретному випадку визначаються з урахуванням структури фірми, організаційної форми, фінансування, поставлених завдань та ін. На цьому етапі відбувається прогнозування подальших тенденцій розвитку об'єкта, а також пишуться звіт і рекомендації.

На діяльнісно-діагностичному етапі відповідно до виробленого плану здійснюється коригування управлінського процесу. При цьому варто пам'ятати, що коригування не зводиться тільки до розвитку окремо взятих аспектів управління. Воно повинно спрямовуватися на коригування всієї організації. Інший аспект коригувальної роботи пов'язаний з усуненням причин недоліків або відставання, що гальмують розвиток прогресу в організації. При доборі змісту коригувальної роботи основним критерієм має стати здатність організації впоратися зі змінами.

Проміжно-діагностичний етап є передостаннім етапом дослідження. Основне завдання цього етапу — проаналізувати результати проведеної роботи, уточнити рівень реальних досягнень об'єкта інформаційного моніторингу, зіставити його з «нормативними показниками», встановити

причини відхилень на основі логічного аналізу, розробити стратегію коригувально-розвиваючої роботи. Подальше проектування розвитку об'єкта інформаційного моніторингу зумовлюється виявленими при аналізі на цьому етапі недоліками або відставаннями. Воно передбачає:

- конкретизацію завдань з урахуванням досягнутого рівня розвитку;
- визначення способів реалізації цих завдань;
- усунення причин, що гальмують розвиток об'єкта інформаційного моніторингу.

Аналіз результатів проведеного на цьому етапі інформаційного моніторингу створить основу для ефективнішого здійснення подальшої коригувальної роботи, допоможе керівникові уточнити вибір засобів і методів цієї роботи, виправити можливі недоліки.

Завершальним у циклі інформаційного моніторингу є підсумково-діагностичний етап. Його завдання — одержання інформації про результати впровадження організації і проведення інформаційного моніторингу, ступеня його ефективності. При цьому особа, що здійснює інформаційний моніторинг, повинна виконати такі дії:

- оцінити стан об'єкта інформаційного моніторингу за допомогою різноманітних діагностичних прийомів;
- зіставити отримані результати з первісними;
- підбити підсумки про відповідність обраних цілей і завдань інформаційного моніторингу отриманим результатам управлінської діяльності;
- визначити ефективність проведеної роботи на основі логічного аналізу [3].

Таким чином, після порівняльного аналізу результатів трьох етапів (другого — аналітико-діагностичного, п'ятого — проміжно-діагностичного, шостого — підсумково-діагностичного) особа, яка відповідає за проведення інформаційного моніторингу, зможе надати повну, розгорнуту характеристику тенденцій розвитку об'єкта інформаційного моніторингу, визначити ступінь його ефективності, а також подальші шляхи розвитку, провести верифікацію результатів інформаційно-моніторингових досліджень.

На заключному аналітичному етапі необхідно сформулювати висновок, підготувати заключний документ, в якому розробити рекомендації до впровадження.

Після проведення всіх етапів інформаційного моніторингу та отримання звіту, результати інформаційного моніторингу використовуються в управлінській діяльності.

Можна розділити інформацію інформаційного моніторингу на блоки:

- інформація, що повідомляється працівникам на консиліумі у формі переліку необхідної коригувальної роботи і її методики;
- інформація, що повідомляється клієнтам і контрагентам для формування адекватної оцінки про організацію, визначення напрямів самоосвітньої роботи, роботи зі зміни особистісних якостей.
- структурована інформація для адміністрації організації з метою прийняття управлінських рішень [1].

Перед оприлюдненням в організації інформації, отриманої в результаті інформаційного моніторингу, необхідно пам'ятати, що оцінка професійної

компетенції сприймається працівниками як таке, на що адміністрація має юридичне право. Інформація, що стосується рівня професійного спілкування, особистісних якостей працівника, викликає гостру реакцію. Проблему можна вирішити в такий спосіб: на загальних нарадах повідомляються лише загальні висновки в усюмо колективі, а основний аналітичний матеріал — під час індивідуальних співбесід в умовах комплектування, тарифікації, в процесі атестації [10].

Здійснення повного циклу інформаційного моніторингу сприятиме підвищенню ефективності управлінського процесу.

На жаль, багато організацій найближчим часом не зможуть перейти до використання в рамках управлінського контролю інформаційного моніторингу. І це пов'язано не лише з недостатнім фінансуванням або браком потрібних фахівців. Багато керівників і співробітників організації ще морально не готові до переходу на новий, якісніший рівень управління, використання нарівні з людиною інтелектуальних програм та прийняття управлінських за допомогою систем підтримки прийняття рішень. Але, на нашу думку з часом це стане просто необхідною умовою ефективного управління і людство оцінить переваги використання інформаційного моніторингу для поліпшення повсякденної управлінської праці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрушков Б. *Основи менеджменту* / Б. Андрушков, О. Кузьмін. — Львів : Світ, 1995. — 295 с.
2. Бабосов Е. М. *Социальное управление* / Е. М. Бабосов. — М. : ТетраСистемс, 2008. — 128 с.
3. Балакірева О. М. *Соціальний моніторинг як засіб розробки, оцінки ефективності і модернізації соціальної політики* / О. М. Балакірева // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. — К., 1999.
4. Будзан Б. *Менеджмент в Україні і сучасні перспективи*. — К. : Основи, 2001. — 359 с.
5. Воронкова А. Э. *Поддержка конкурентоспособного потенциала предприятия* / А. Э. Воронкова, В. П. Пономарев, Г. И. Дибнис. — К. : Техника, 2000. — 151 с.
6. Воронкова А. Э. *Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация* / А. Э. Воронкова. — Луганск : Изд-во Восточноукр нац ун-та, 2000. — 315 с.
7. Гиббоне Д. *Осваиваем мультимедиа* / Д. Гиббоне. — М. : Бином, 1997.
8. Гончаров В. В. *Руководство для высшего управленческого персонала* / В. В. Гончаров. В 2 т. — М. : МНИИПУ, 1996. — Т. 1. — 752 с.; Т. 2. — 720 с.
9. Смачило Т. В. *Про особливості побудови комп'ютеризованого моніторингу виробничо-економічної системи* / Т. В. Смачило // *Економіка: проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. — С. 47–53.
10. Шонесси О. *Принципы организации управления фирмой* / О. Шонесси. — М. : Бизнес-информ, 2000. — 296 с.

Надійшла до редколегії 16.09.2009 р.

УДК 025.34:004

М. М. КУЗНЕЦОВА

ІНФОРМАЦІЯ З КРАЄЗНАВСТВА НА ВЕБ-САЙТАХ ОБЛАСНИХ БІБЛІОТЕК: АНАЛІЗ СИСТЕМНИХ ЕЛЕМЕНТІВ

Проаналізовані електронні масиви краєзнавчої інформації, розміщені на веб-сайтах ОУНБ України.

Ключові слова: краєзнавчі електронні ресурси, Інтернет, веб-сайти, ОУНБ України, краєзнавчий електронний каталог, база даних з краєзнавства.

Проанализированы электронные массивы информации по краеведению, размещённые на веб-сайтах ОУНБ Украины.

Ключевые слова: краеведческие электронные ресурсы, Интернет, веб-сайты, ОУНБ Украины, краеведческий электронный каталог, база данных по краеведению.

Analysed electronic arrays of information on the study of a particular region are placed on the web-sites of the RUSL of Ukraine.

Key words: electronic resources on the study of a particular region, Internet, web-sites, RUSL of Ukraine, electronic catalogue on the study of a particular region, data base on the study of a particular region.

Основним завданням функціонування сайтів ОУНБ України в мережі Інтернет є забезпечення зареєстрованим і віддаленим користувачам оперативного доступу до розміщеної інформації про історію та сучасну життєдіяльність регіонів через поєднання придбаних і створених власних краєзнавчих ресурсів.

Актуальність теми дослідження зумовлена представленою обласними бібліотеками в мережі Інтернет комплексною системою краєзнавчих електронних ресурсів, продуктів і послуг, що надає можливість будь-якому користувачеві в межах області, держави, світу отримати інформацію про регіони України.

Мета статті — виявити та проаналізувати системні елементи в складі електронних масивів краєзнавчої інформації, які містяться на веб-сайтах ОУНБ.

Оскільки через недостатню наявність кадрового та ресурсного потенціалу автономні можливості кожної із бібліотек обмежені, то для створення на сервері ОУНБ загальнодоступних краєзнавчих ресурсів їм потрібно вирішувати складні питання. Це, перш за все, — придбання та встановлення комп'ютерної техніки, призначеної для виконання робіт з конвертування в електронний формат зібраної раніше інформації про край, а також підключення бібліотечного сервера до мережі Інтернет. З метою дослідження сучасного складу краєзнавчої інформації в цій глобальній

Таблиця 1

Перелік інформації з краєзнавства,
розміщеної на сайтах ОУНБ України в мережі Інтернет

№ з/п	Найменування веб-сайтів ОУНБ України та їх електронна адреса	Наповнення веб-сайтів ОУНБ України краєзнавчою інформацією та доступ до неї			Назва структурного підрозділу з підготовки краєзнавчих електронних ресурсів
		Краєзнавчий електронний каталог	База даних з краєзнавства	Інші краєзнавчі електронні ресурси	
1	2	3	4	5	6
1.	Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тимирязева, http://www.library.vinnica.ua/	«БД Аналітичний опис статей», «БД Книга», «БД Ретро каталог» — доступ вільний	БД Література про Вінницьку область» — доступ вільний	«Краєзнавчі видання», «Регіональні ресурси» — доступу немає	Відділ літератури та інформації з питань краєзнавства
2	Волинська ОУНБ ім. Олени Пчілки, http://ounb.lutsk.ua/	«Електронний каталог книг і періодичних видань» — доступ вільний	БД «Краєзнавство», електронна база «Історична Волинь» — доступу немає	Поточний бібліографічний покажчик «Література про Волинську область», довідник «Волинська бібліотечна» — доступ вільний. «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині» — доступу немає	Відділ краєзнавчої роботи, сектор зі створення електронної бази «Історична Волинь»
3	Дніпропетровська ОУНБ, http://www.library.dp.ua/	«Електронний каталог ДОУНБ» — доступ вільний	БД Краєвчення», «БД каталог періодичних історичних бібліотек Дніпропетровська» — доступ вільний	Електронний повнотекстовий ресурс «Дніпропетровщина» містить розділи: «Загальна історія краю», «Хроніка культурного життя області», «Краєзнавці», «Золоті імена Придніпров'я», «Природа краю», «Етнографія», «Міста і села краю», «Видання ДОУНБ», «Рідний край у віршах і світлинах», «Література рідного краю» та ін., бібліографічний покажчик «Календар знаменних та пам'ятних дат на 2009 рік» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури та бібліографії

1	2	3	4	5	6
4	Донецька ОУНБ ім. Н. К. Крупської, http://www.library.donetsk.ua/	«Електронний каталог» — доступу немає	«Електронна бібліотека Донецьчини» містить розділи: «Тексти видань бібліотеки», «Тексти книг авторів» — доступ вільний	«Видання бібліотеки», «Календарі знаменних та пам'ятних дат», «Перелік розпоряджень місцевої влади» має підрозділ «Перелік розпоряджень голови Донецької обласної держадміністрації», «Культурне життя Донецької області» має підрозділ «Хроніка культурного життя Донецької області на сторінках газет (оперативна щотижнева інформація)» — доступ вільний	Відділ краєзнавства
5	Житомирська ОУНБ ім. О. Ольжича, http://www.lib.zt.ua/	«Електронний каталог» — доступу немає. «Каталог періодичних видань, передплачених бібліотеками й установами м. Житомира у 2008 р.» — доступ вільний	БД «Наш край» містить персоналії видатних земляків та сучасних митців Житомирщини — доступ вільний	«Знаменні і пам'ятні дати Житомирщини на 2009 рік», повнотекстовий ресурс «Методичні матеріали НМВ» — доступ вільний. «Бібліографічні покажчики», «Поточні бібліографічні списки» — доступу немає	Відділ краєзнавчої літератури
6	Закарпатська ОУНБ, http://www.biblioteka.uz.ua/	«Нові надходження» краєзнавчої літератури — доступ вільний	У рубриці «Електронна бібліотека» повнотекстовий ресурс 7 старовинних рідкісних книг про край «Краєзнавча література» — доступ вільний	«Бібліотеки області», «Регіональний інформаційний центр», оглядова довідка по матеріалах преси «Хроніка культурного життя Закарпатської області», щоквартальний бібліографічний покажчик «Закарпаття на сторінках преси», «Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 200... рік», анотований каталог видань «Книга Закарпаття», пресдайджест «Державне управління й місцеве самоврядування 2004 р.» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури
7	Запорізька ОУНБ ім. О. М. Горького, http://www.zounb.zp.ua/	«Електронний каталог» — доступ вільний	БД «Скарбниця краю» налічує 13 повнотекстових документів — доступ вільний	Повнотекстові ресурси: «Знаменні дати», «Місцеві видання» містять підрозділи: «Запорізький край», «Вулиці Запоріжжя — дзеркало історії» та ін., «Запоріжжя бібліотечне», «Запоріжжя в особах», «Запоріжжя на сторінках центральної преси» (2008-2009 рр.), «Читаючі запоріжці», бібліографічні покажчики: «Запорізька область: динаміка розвитку (1939-2009)», «Якимівка: від сивої давнини до сьогодення» (1833-2008) — доступ вільний	Відділ краєзнавства

1	2	3	4	5	6
8	Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Я. Франка, http://www.lib.if.ua/	«Електронний каталог» — доступу немає	Електронна БД «Краєзнавство», БД «Зведений каталог періодики», БД «Видатні діячі» — доступ вільний	«Бібліотеки області», «Календар знаменних і пам'ятних дат Івано-Франківської області на 2009 рік», «Літературне Прикарпаття», «Пам'ятки історії та культури Івано-Франківської області», «Бібліотеки Івано-Франківщини на сторінках періодичних видань», «Івано-Франківщина: минуле і сьогодення», «Нові краєзнавчі видання», «Хроніка культурно-мистецького життя області» (2005-2008 рр.) — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури, відділ інформації з питань культури і мистецтва
9	Кіровоградська ОУНБ ім. Д. І. Чижевського, http://www.library.kr.ua/	«БД книг ОУНБ ім. Д. Чижевського», «Зведений каталог періодики м. Кіровограда» — доступ вільний	«БД Краєзнавство», «БД Регіональної періодики», БД «Документи міської влади» — доступ вільний	Довідкова інформаційна база «Бібліотеки Кіровоградщини», електронна книга «Бібліотека — свідок і творець історії краю», «Місто Кіровоград», «Кіровоградська область», «Краєзнавство Кіровоградщини», «Енциклопедія персоналії Кіровоградської області», «Календар дат і подій Кіровоградщини», «Хроніка культурного життя Кіровоградщини» — доступ вільний	Відділ краєзнавства
10	Кримська республіканська універсальна наукова бібліотека ім. І. Я. Франка, http://www.franko.crimea.ua	«Основная библиотечная БД», «Сводный каталог периодических изданий, получаемых крупнейшими библиотеками г. Симферополя» — доступ вільний	«БД статей из периодических изданий», «БД краеведческой литературы» — доступ вільний	Рубрика «Из жизни крымских библиотек» містить розділ «Библиотеки Крыма на международной конференции «Крым 2009» — доступ вільний	Відділ краєзнавчих видань та бібліографії
11	Луганська ОУНБ ім. О. М. Горького, http://www.library.lg.ua/	«Електронний каталог бібліотеки», «Зведений каталог періодичних видань бібліотек Луганська» — доступ вільний	«База історичного для літератури архіву письменників Луганщини», БД «Пам'ятники Луганщини», БД «Бібліотечні фахівці Луганщини» — доступу немає, «Видатні діячі Луганщини» — доступ вільний	«Інформаційний портрет регіону», «Видатні краєзнавці Луганщини», повнотекстовий ресурс «Знаменні дати Луганщини», «Щотижневі огляди Луганської періодики» (2000-2009 рр.), бібліографічні покажчики: «Луганщина на сторінках рідкісних та цінних видань ЛОУНБ ім. О. М. Горького другої половини XIX ст. — першої половини XX ст.», «Луганський поет зі світовим ім'ям» (до 60-річчя від дня народження В. І. Голобородька), «Юрій Ененко — талант людяності», «Митці Луганщини — лауреати Державної премії» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої інформації

1	2	3	4	5	6
12	Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирьова, http://www.reglibrary.mk.ua/	«Электронный каталог новых поступлений и дореволюционных изданий» — доступ вільний	«БД Корпоративного каталога библиотек г. Николаева», «БД библиографических описаний статей из периодических изданий», «БД распоряжений главы Николаевской областной государственной администрации» — доступ вільний	У рубриці «Віртуальні виставки» містяться списки літератури із зображенням обкладинки видань та їх короткої характеристики: «Миколаївщина на поштових конвертах», «Історія бібліотеки в іменах і зібраннях книг: дореволюційні дарунки (до 125-річчя заснування ОУНБ ім. О. Гмирьова)», «Новинки краєзнавчої літератури» (2009 р.), у циклі виставок «Люди твої, Миколаївщино!» міститься віртуальна виставка «Щедрі сходи поетичного зерна: творчість І. О. Бакицького» — доступ вільний	Відділ документів і наукових досліджень з питань краєзнавства
13	Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського, http://www.biblio.od.ua/	«Электронный каталог» — доступу немає. «Нові надходження» — доступ вільний	БД «Одеський календар», БД «Зведений краєзнавчий каталог», БД «Міста і містечки Одещини», БД «Література про Одеську область за ... рік» — доступу немає	Бібліографічні покажчики: «Туристична Одещина», «Нові книги про Одещину», дайджест «Бібліотеки Одещини на сторінках преси», «Знаменні і пам'ятні дати 2008 року», «Про нас у пресі», «Бібліотеки міста», дайджест «Бібліотеки області» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури і бібліографії
14	Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського, http://www.library.poltava.ua/	«Электронный каталог», «Каталог статей» — доступ вільний	БД «Краєзнавство» — доступ вільний	Повнотекстові ресурси: «Туристичні маршрути Полтавщини» та «Основні знаменні та пам'ятні дати у 2009 році», «Хроніка культурного життя Полтавщини» (оглядова довідка за матеріалами преси 2008-2009 рр.) — доступ вільний. Книжково-ілюстративні виставки «Було діло під Полтавою», «Полтавська битва в контексті європейської історії» (до 300-річчя з часу Полтавської битви) — доступу немає	Відділ краєзнавчої літератури та бібліографії
15	Рівненська державна обласна бібліотека, http://libr.rv.ua/	«Каталог книг», «Зведений краєзнавчий каталог», «Каталог назв періодичних видань 2006-2008 рр.», «Каталог періодичних видань РДОБ з 1945-2004 рр.», каталог веб-сайта «Історична Волинь» — доступ вільний	БД «Інформаційний портрет Рівненщини» — доступу немає	Анотовані каталоги видань: «Книга Рівненщини 2006» та «Книга Рівненщини 2007», «Бібліотеки нашого краю», віртуальна виставка «Краєзнавчий музей» (до 100-річчя від часу заснування першого музею в м. Рівне), «Знаменні та пам'ятні дати Рівненщини на ... рік», «Новини краєзнавчої літератури» містять поточні бібліографічні покажчики за 2006-2008 рр. — доступ вільний	Відділ акумуляції краєзнавчих документів та бібліографії

1	2	3	4	5	6
16	Тернопільська ОУНБ, http://www.library.te.ua/	БД «Електронний краєзнавчий каталог», «Зведена картотека періодичних видань м. Тернополя» — доступ вільний	БД «Історична Волинь», БД «Культура Тернопільщини» — доступ вільний	«Календар знаменних дат» (2001-2009 рр.), бібліографічні покажчики: «Культура Тернопільщини: ... рік», «Музична Тернопільщина», «Театральна Тернопільщина», «Репресовані письменники Тернопільщини», «Тернопільщина в народознавчих пам'ятках», «Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на ... рік», довідник «Бібліотеки Тернопільщини», рубрика «Region» містить повнотекстові ресурси: «Обласний центр», «Історична довідка», «Економіка» та ін., віртуальна виставка «Шевченко і Тернопільщина» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури та бібліографії
17	Харківська ОУНБ, http://www.library.kharkov.ua/		Web-проект «Харківщина» — доступ вільний	Книжкові виставки: «Сучасна літературна Слобожанщини» та «Розсипані перли Слобожанщини», бібліографічний покажчик «Календар знаменних і пам'ятних дат Харківщини на ... рік», бібліографічний путівник «Туризм на Харківщині. Природно-рекреаційні ресурси та історико-культурний потенціал регіону», «Бібліотеки Харківщини в цифрах», повнотекстові ресурси: «Нові пам'ятники культури та меморіальні дошки Харківської області», «Цікаве краєзнавство», «Хроніка культурного життя Харківської області» та «Культурне співробітництво Харківської області з країнами близького та далекого зарубіжжя» (2002-2009 рр.), рекомендаційні списки веб-сайтів: «Культурне життя Харкова», «Харків: погляд крізь INTERNET», бібліографічний покажчик «Література про Харківщину за ... рік» — доступ вільний	Регіональний інформаційний центр «Харківщина»
18	Херсонська ОУНБ ім. О. Гончара, http://www.library.kherson.ua	«Електронний каталог», «Каталог періодичних видань, передплачених бібліотеками м. Херсона» — доступ вільний	БД «Нові надходження», БД «Наші видання» — доступ вільний	Анотований каталог місцевих видань «Книга Херсонщини 2007», бібліографічні покажчики: «Дорогоцінний скарб народної душі» (музичний фольклор Херсонщини), «Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини» (2005-2009 рр.), «Література про Херсонську область» (2006-2008 рр.), «Літературний вісник», «Церква на Херсонщині: історія та сучасність» — доступ вільний	Відділ краєзнавчих документів і бібліографії

1	2	3	4	5	6
19	Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського, http://www.ounb.km.ua	БД «Електронний каталог книг», «Зведений каталог журналів і газет, передплачених бібліотеками області на ... рік» — доступ вільний	БД «Краєзнавство» (нові надходження), БД «Хмельничина на сторінках республіканської преси», «Хроніка культурного життя Хмельниччини», «Електронні ресурси Хмельниччини» — доступ вільний	Бібліотеки області», бібліографічні покажчики: «Лауреати обласних премій Хмельниччини», «Національні меншини на Хмельниччині», «Хмельниччина в літописі Незалежної України (1991-2001pp.)», «Знаменні і пам'ятні дати Хмельниччини на ... р.», повнотекстовий ресурс «Хроніка культурного життя Хмельниччини за ... рік», рубрика «Наш регіон» містить розділи: «Історична довідка», «Географія регіону», «Райони області», «Економіка», «Транспорт» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури та бібліографії
20	Черкаська ОУНБ ім. Т. Шевченка, http://www.library.ck.ua/	«Каталоги та картотеки» — доступу немає		»Літературно-мистецький вернісаж Черкащини» (вип. 7, 2009 р.), бібліографічний покажчик «Пам'ятні дати Черкащини у 2009 р.», списки: «Нові надходження», «Черкащина в Інтернеті», повнотекстовий ресурс «Видатні країни» — доступ вільний	Відділ краєзнавчої літератури та бібліографії
21	Чернівецька ОУНБ ім. М. Івасюка, http://hosted.sacura.net/library/	«Електронний каталог» — доступу немає. «Зведений каталог періодичних видань» — доступ вільний		Статистичний щорічник «Бібліотека Буковина в цифрах» (2006 р.), бібліографічні покажчики: «Шевченко і Буковина», «Максим Рильський і Буковина», «Іван Франко і Буковина», «Ірина Вільде і Буковина», «Кіно і Буковина»; повнотекстовий ресурс «Хроніка культурного життя Буковини (2004-2009 pp.)», «Чернівці 600» — доступ вільний	Сектор краєзнавчої літератури та бібліографії
22	Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Королєнка, http://libkor.com.ua/resources.html	«Електронний каталог книг», «Електронний каталог статей», «Електронний каталог періодичних видань» — доступ вільний	БД «Пошук даних про пам'ятні місця Чернігівської області», БД «Пошук відомих осіб гостей та наших земляків», БД «Календар Чернігівської губернії за 1916 рік» — доступ вільний	Повнотекстовий ресурс «Історико-культурний портрет регіону», «Календар знаменних і пам'ятних дат на 2007 р.», довідник «Письменники Чернігівщини», бібліографічні покажчики: «Декабристи і Чернігівщина», «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на ... рік», «Література про Чернігівську область за ... рік», «Духовна скарбниця краю» (1877-2002), довідкова інформація «Бібліотеки області» — доступ вільний	Відділ краєзнавства

мережі проаналізовано 22 сайти ОУНБ України (станом на вересень 2009 р.), інформація про які подано у таблиці 1.

Не були досліджені 2 веб-сайти обласних бібліотек України: Сумської ОУНБ ім. Н. К. Крупської (<http://www.sumylib.iatp.org.ua/>), який у період дослідження був недоступним, та Львівської ОУНБ, що не має власного веб-сайта. Методика дослідження передбачала вивчення питань, пов'язаних із наявністю на веб-сайтах ОУНБ України краєзнавчих електронних ресурсів, які були згруповані за чотирма позиціями: 1) краєзнавчий електронний каталог; 2) база даних з краєзнавства; 3) інші краєзнавчі електронні ресурси. Четверта позиція призначена для дослідження структурних підрозділів з підготовки краєзнавчих електронних ресурсів. За цими параметрами побудовано виклад результатів дослідження. Вивчення засвідчило, що всі досліджені ОУНБ України мають великий арсенал краєзнавчих електронних ресурсів — як власних, так і придбаних. Значна насиченість краєзнавчою інформацією досліджених 22 веб-сайтів відрізняє їх оригінальним дизайном та розвиненою системою пошуку кожного. При цьому форма подання матеріалу й видове різноманіття електронних ресурсів з краєзнавства приблизно однакові. Бібліотеки розміщують на веб-сайтах інформацію про власні ресурси та безплатні послуги з пошуку краєзнавчої інформації; в окремих випадках, щоб скористатися цією інформацією в повному обсязі, необхідно зареєструватися. Наприклад, на веб-сайті Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського [14] користування рубрикою «Зведений каталог» обмежене, оскільки там розміщена така інформація: «Гостям заборонено проглядати дану сторінку, будь ласка, увійдіть на сайт як користувач». Розглянемо за окремими блоками у вищезазначених позиціях кожну із досліджених бібліотек і здійснимо аналіз їх ресурсного потенціалу.

За даними дослідження першої позиції, електронні каталоги з вільним доступом мають 16 бібліотек; серед них: 3 мають краєзнавчі електронні каталоги (Закарпатська ОУНБ [6], Рівненська державна обласна бібліотека [15], Тернопільська ОУНБ [16]), в інших 13 бібліотеках краєзнавчі джерела розміщено в загальному електронному каталозі. На веб-сайті Закарпатської ОУНБ [6] у рубриці «Нові надходження» систематично надається інформація про найважливіші нові надходження до краєзнавчого відділу за 2008–2009 рр., вона споряджена системою пошуку. На деяких веб-сайтах є інформація щодо року створення електронних каталогів, баз даних та кількісного їх складу. Наприклад, «Зведений краєзнавчий каталог» Рівненської ОУНБ [15] формується з 2003 р., містить 24052 бібліографічні записи; «БД Краєзнавство» Кіровоградської ОУНБ ім. Д. І. Чижевського [9] розпочата в 1999 р. і налічує 35653 документів тощо. На сайтах 5 бібліотек існує рубрика «Електронний каталог» або інформація про нього, але вільного доступу користувачам вони не надають, тому що він у стадії розробки (Донецька ОУНБ ім. Н. К. Крупської [4], Житомирська ОУНБ ім. О. Ольжича [5], Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Я. Франка [8]) та ін. На сайті Харківської ОУНБ [17] не лише немає вільного доступу до електронного каталогу, але й не розміщено інформації про його наявність, утім,

подано відомості про існуючі карткові краєзнавчі каталоги. Перша позиція містить також «Зведені каталоги періодики», які в алфавітному порядку наведено перелік назв вітчизняних, регіональних і зарубіжних періодичних видань, передплавчених бібліотеками Житомира, Кіровограда, Луганська, Рівного, Тернополя, Херсона, Хмельницького, Чернівців, Чернігова з поси-ланням на бібліотеки, де зберігаються зазначені видання. Отже, отримані дані дозволяють дійти висновку, що всі 16 існуючих онлайн-електронних каталогів, створених для користувачів, містять повноцінну інформацію про краєзнавчі ресурси та мають розвинені пошукові системи.

За другою позицією досліджено бази даних з краєзнавства — бібліографічні (зокрема електронні каталоги), фактографічні, повнотекстові, адресні та ін., виробниками яких є самі ОУНБ. За даними дослідження, електронні БД з краєзнавства з вільним доступом мають 16 бібліотек. На сайтах 3 бібліотек існують регіональні рубрики «Бази даних» (Волинська ОУНБ ім. Олени Пчілки [2], Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського [13], Рівненська державна обласна бібліотека [15]), але доступу користувачам до зазначених ресурсів вони не надають. На веб-сайті Донецької ОУНБ ім. Н. К. Крупської [4] міститься інформація про БД «Електронна бібліотека Донеччини», створення якої розпочато 2007 р.; вона складається з двох розділів: «Тексти видань бібліотеки» та «Тексти книг авторів». У першому розділі розміщені повні тексти документів, які підготовлені бібліотекою в 1999–2009 рр. Другий розділ — це впорядкована сукупність електронних книг, виданих на Донеччині або про Донеччину та розміщених за вибором автора на сайті бібліотеки (Інтернет), або з наданням доступу в приміщенні бібліотеки (Інтранет). Вона формується на підставі передачі бібліотеці авторських прав авторами через укладання юридичного договору з визначенням виду надання книги в мережі Інтернет або Інтранет. Список книг надано в алфавітному порядку авторів або назв. Необхідно відзначити, що на веб-сайті Харківської ОУНБ [17] є вільний доступ до WEB-проекту «Харківщина», який містить не лише всі наявні краєзнавчі ресурси, що розміщено на офіційному сайті бібліотеки, але й інші тематично споріднені. Наприклад, рубрика «Цікаве краєзнавство» з повнотекстовими ресурсами має розділи: «Нові пам'ятники культури Харківщини», «Видатні земляки (1999–2006 рр.)» та ін. Відсутні БД з краєзнавства або інформація про них на веб-сайтах Черкаської ОУНБ ім. Т. Шевченка [20] та Чернівецької ОУНБ ім. М. Івасюка [21].

Отримані дані, які дозволили згрупувати третю позицію, являють собою видове різноманіття ресурсів з краєзнавства, що значно розширює спектр нових продуктів і послуг. За цією позицією перелічуються повнотекстові ресурси, бібліографічні покажчики й інші краєзнавчі електронні ресурси, створені обласними бібліотеками та розміщені на їх веб-сайтах. Наприклад, на веб-сайті Волинської ОУНБ ім. Олени Пчілки [2] в рубриці «Література про Волинь» міститься поточний бібліографічний покажчик «Література про Волинську область». Він відображає книги, брошури, статті збірників і періодичних видань, які всебічно висвітлюють життя області й групуються згідно зі схемою класифікації краєзнавчої літератури. У межах розділів спочатку подаються документи, а потім книги та статті в

алфавітному порядку. Бібліографічний опис доповнюють довідкові анотації. На веб-сайтах 18 ОУНБ розміщений бібліографічний покажчик «Календар знаменних і пам'ятних дат», що надає матеріали про визначні події історії, громадсько-політичного і культурного життя області, ювілеї уродженців краю та видатних діячів за формою: дата, назва. Не мають тексту означеного видання й інформації про нього лише 4 веб-сайти бібліотек (Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва [1], Кримська республіканська універсальна наукова бібліотека ім. І. Я. Франка [10], Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирьова [12], Чернівецька ОУНБ ім. М. Івасюка [21]). На 10 веб-сайтах розміщена «Хроніка культурного життя області». Наприклад, на веб-сайті Закарпатської ОУНБ [6] цей ресурс являє собою оглядову довідку по матеріалах преси та неопублікованих документах, які щомісячно висвітлюють події в театральній-концертній житті області, образотворчому мистецтві, музейній і бібліотечній справі, художній самодіяльності та просвітництві. На цьому ж веб-сайті в рубриці «Регіональний центр інформації» пропонується матеріал щодо пошуку даних про регіон, винесених на стенд «Інформаційний портрет регіону». З 2002 р. в Закарпатській ОУНБ видається щорічник «Книга Закарпаття» — анотований каталог видань із фондів ЗОУНБ. Документ містить анотації та репродукції обкладинок книг, які протягом 2002 р. вийшли друком в області. Започатковане як щорічник, видання є першою спробою систематизації книжкової продукції в краї. Таким чином, у всіх ОУНБ України склалася і функціонує визначена цілісна система краєзнавчих бібліографічних покажчиків, що передбачає обов'язкове її укладання за тематикою, яка охоплює основні напрями життєдіяльності краю. Обласні бібліотеки нині все частіше створюють бібліографічні продукти з краєзнавства в електронному форматі, але деякі з них свою продукцію розмішують на веб-сайтах не в повному обсязі.

Узагальнення даних останньої, четвертої, позиції засвідчило, що такі підрозділи — краєзнавчі відділи, хоча й мають різні назви, але існують майже в усіх ОУНБ, які функціонують тривалий час. З утіленням нових комп'ютерних технологій у Харківській ОУНБ [17] сектор, або краєзнавчий відділ, був реорганізований у регіональний інформаційний центр. На відміну від інших бібліотек, де функціонують краєзнавчі відділи, у Чернівецькій ОУНБ ім. М. Івасюка [21] існує сектор краєзнавчої літератури та бібліографії. До того ж відділ краєзнавчої роботи Волинської ОУНБ ім. Олени Пчілки [2] має допоміжний сектор зі створення електронної бази «Історична Волинь».

Матеріали дослідження цієї позиції дозволяють дійти висновку, що підготовку електронних ресурсів з краєзнавства здійснюють спеціальні підрозділи, які виконують обробку отриманих друкованих краєзнавчих видань, поповнюють власні бази даних, створюють нові електронні ресурси з краєзнавства та надають доступ до них завдяки мережі Інтернет, тобто здійснюють інформаційне забезпечення користувачів краєзнавчою інформацією. Слід зазначити, що в рубриці «Відділи бібліотеки» за розділом «Відділ краєзнавчої літератури» на своїх веб-сайтах бібліотеками змістовно надається інформація про краєзнавчі ресурси. Зручною, завдяки

навігації, є система відсилок у характеристиці краєзнавчих підрозділів бібліотеки: від інформації про підготовлені ними електронні ресурси з краєзнавства до їх повних текстів. До того ж сайти більшості бібліотек, що мають рубрики типу «Вебліографія», споряджені пошуковими системами, які дозволяють швидко переміститися на сайти інших книгозбірень України та світу. Наприклад, сайт Харківської ОУНБ [17] у рубриці «Вебліографія (рекомендаційні списки веб-сайтів)» забезпечує вільний доступ до бібліотек.

Отримані результати проведеного аналізу за чотирма означеними позиціями свідчать, що абсолютна більшість ОУНБ України мають краєзнавчі електронні каталоги, власні бази даних з краєзнавства й інші краєзнавчі ресурси (бібліографічні покажчики, дайджести, повнотекстові документи та ін.). Підготовку і надання краєзнавчої електронної інформації користувачам здійснюють спеціально виділені підрозділи обласних бібліотек. Це дозволяє стверджувати, що цілісна система електронних ресурсів з краєзнавства засвідчує високий рівень сучасного стану краєзнавчого потенціалу кожної із досліджених ОУНБ України.

Аналіз дослідженого матеріалу дозволяє дійти таких висновків стосовно впровадження заходів, спрямованих на вдосконалення формування комплексної системи краєзнавчих електронних ресурсів ОУНБ України:

- упровадження в Україні узгодженої політики щодо стандартизації та каталогізації краєзнавчих ресурсів в Інтернеті;
- значне збільшення в бібліотечній мережі кількості комп'ютерної техніки, існування єдиного програмного забезпечення з підключенням до мережі Інтернет;
- розширення доступу до краєзнавчих електронних ресурсів, продуктів і послуг для віддалених користувачів Інтернету;
- активізація роботи над подальшим розвитком електронної доставки краєзнавчих документів;
- здійснення постійного оновлення краєзнавчої інформації, збільшення обсягу повнотекстових краєзнавчих документів на веб-сайтах ОУНБ;
- інтегрування краєзнавчих електронних каталогів і баз даних з краєзнавства на базі ОУНБ усіма публічними бібліотеками в регіонах України, тобто створення в Інтернеті регіональних корпоративних мереж.

Підсумовуючи, можна зазначити, що ОУНБ України як елементи територіальної структури відіграють важливу роль у системі бібліотечного краєзнавства. Задоволяючи інформаційні потреби суспільства на основі загальнодоступних краєзнавчих електронних ресурсів, сприяють розвитку своїх регіонів. Тобто ОУНБ України, відповідно до своєї специфіки та типу, є центрами, де акумулюється унікальна інформація про край.

Питання, висвітлені в статті, не вичерпують повністю означеної проблеми і потребують ґрунтовного розгляду та нагального їх вирішення. Подальші дослідження мають бути присвячені детальному опису корпоративних регіональних електронних ресурсів і порівняльному аналізу на матеріалі їх сучасного стану.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.vinnica.ua/>.
2. Волинська ОУНБ ім. Олени Пчілки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oumb.lutsk.ua/>.
3. Дніпропетровська ОУНБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.libr.dp.ua/>.
4. Донецька ОУНБ ім. Н. К. Крупської [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.donetsk.ua/>.
5. Житомирська ОУНБ ім. О. Ольжича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.zt.ua/>.
6. Закарпатська ОУНБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.biblioteka.uz.ua/>.
7. Запорізька ОУНБ ім. О. М. Горького [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zoumb.zp.ua/>.
8. Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Я. Франка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.if.ua/>.
9. Кіровоградська ОУНБ ім. Д. І. Чижевського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.kr.ua/>.
10. Кримська республіканська універсальна наукова бібліотека ім. І. Я. Франка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.franko.crimea.ua>.
11. Луганська ОУНБ ім. О. М. Горького [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.lg.ua/>.
12. Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирьова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reglibrary.mk.ua/>.
13. Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.biblio.od.ua/>.
14. Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.poltava.ua/>.
15. Рівненська державна обласна бібліотека [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.rv.ua/>.
16. Тернопільська ОУНБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.te.ua/>.
17. Харківська ОУНБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.kharkov.ua/>.
18. Херсонська ОУНБ ім. О. Гончара [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.kherson.ua>.
19. Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oumb.km.ua/>.
20. Черкаська ОУНБ ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.ck.ua/>.
21. Чернівецька ОУНБ ім. М. Івасюка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hosted.sacura.net/library/>.
22. Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://libkor.com.ua/resources>.

Надійшла до редколегії 24.09.2009 р.

УДК [027.625:004.738.1www]:028.5

О. О. ЛИТВИНЕНКО

ВЕБ-САЙТ ДИТЯЧОЇ ТА ЮНАЦЬКОЇ БІБЛІОТЕК ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАЛУЧЕННЯ КОРИСТУВАЧІВ ДО ЧИТАННЯ

Охарактеризовано сучасний стан функціонування веб-сайтів дитячих та юнацьких бібліотек України, аналізується рівень розробленості їх онлайн-ресурсів у контексті можливостей залучення дітей до читання.

Ключові слова: дитяча бібліотека, юнацька бібліотека, веб-сайт, читання, дитяче читання, онлайн ресурси, електронний каталог, Інтернет-центр, медіатека, віртуальна довідка, віртуальні книжкові виставки, веб-посилання, краєзнавчі матеріали, творчість читачів, гостьова книга, форум.

Охарактеризовано современное состояние функционирования веб-сайтов детских и юношеских библиотек Украины, анализируется уровень разработанности их онлайн-ресурсов в контексте возможностей привлечения детей к чтению.

Ключевые слова: детская библиотека, юношеская библиотека, веб-сайт, чтение, детское чтение, онлайн ресурсы, электронный каталог, Интернет-центр, медиатека, виртуальная справка, виртуальные книжные выставки, веб-ссылки, краеведческие материалы, творчество читателей, гостевая книга, форум.

The modern state of functioning of web sites of Ukrainian child's and youth libraries is described, the level of developed theirs on-line resources in the context of attracting children to reading possibilities is analysed.

Keywords: child's library, youth library, web site, reading, child's reading, on-line resources, electronic catalogue, Internet center, media library, virtual reference, virtual book exhibitions, web-reference, regional materials, creation of readers, guest book, forum.

Діти є тією категорією, для якої відкритий увесь світ, тому маленькі читачі з легкістю опановують новітні ресурси і технології, які пропонує їм сучасна ера інтернетизації. Науковці дедалі частіше наголошують на можливій втраті бібліотеками своїх маленьких читачів, оскільки діти все частіше надають перевагу не книзі, а комп'ютерним технологіям, проводячи майже все своє дозвілля у Всесвітній мережі. Однак дитячі та юнацькі бібліотеки знайшли шлях, як утримати свою читацьку аудиторію, — вони, відповідно до сучасних вимог часу, успішно ведуть роботу із розробки та просування власних веб-сайтів. Нині ступінь залучення дітей до бібліотеки та читання напряму залежить від успішності ведення бібліотеками своїх онлайн-сторінок.

Публікації Н. Дзюби та І. Торліна інформують про електронні онлайн-ресурси дитячих бібліотек України, про особливості функціонування Інтернет-центрів, формування комп'ютерної грамотності й інформаційної культури читачів. Ґрунтуючись на власному досвіді роботи, питання використання новітніх комп'ютерних технологій в окремих бібліотеках, зокрема розробки і практичного впровадження сайта, розглядали А. Бардашевська, Я. Бондаренко, О. Котова. Однак зазначені праці не висвітлюють проблем формування веб-ресурсів дитячих бібліотек та не містять порівняльного аналізу їх комунікаційних можливостей щодо залучення користувачів до читання.

Мета статті — визначити рівень розробленості контенту веб-сайтів українських бібліотек для дітей та юнацтва, резерви його вдосконалення в контексті підвищення ефективності залучення дітей до читання.

Аналізуючи віртуальні сервіси дитячих і юнацьких бібліотек, доцільно ґрунтуватися на класифікації, запропонованій І. Торліним, який відокремлює статичну інформацію на сайтах бібліотек (загальну інформацію про бібліотеку, рекомендаційні списки літератури для дітей, списки кращих Інтернет-сайтів, правила Інтернет-безпеки й Інтернет-етики та ін.) та динамічну (інформацію про виставки, конкурси, масові заходи, що відбуваються в бібліотеці; списки нових надходжень до бібліотеки; літературну і художню творчість дітей; рецензії та відгуки дітей на прочитані книги; новини культурного життя міста тощо) [8]. При цьому І. Торлін підкреслює, що статична інформація на сайтах бібліотеки зазвичай не потрібна читачам, оскільки їх перш за все цікавлять відомості про події, які відбуватимуться в закладі в майбутньому. У зв'язку з цим науковець відзначає, що реальна цінність сайта визначається кількістю і якістю віддалених сервісів, запропонованих бібліотекою цільовій аудиторії [9].

З цією думкою погоджується О. Котова, яка зазначає: «Досвід перекоонує нас у тому, що діти — не лише потенційно, а й реально найбільш активна на сьогодні група користувачів Інтернету», і наголошує, що сучасна культура «стала мозаїчною, виникло безліч нових реальностей, віртуальних та символічних. Для дитини вже необхідна особлива сфера, соціальний інститут, де можливе моделювання, вільне і безпечне, її власного буття. Саме дитяча бібліотека і може стати тим середовищем, яке підтримує дитину» [6].

Аналізуючи послуги бібліотек США, І. Торлін зазначає такі сервіси, що розроблені спеціально для залучення читачів:

- можливість записувати музику, створювати анімаційне відео, завантажувати власні кліпи до YouTube, фотографувати себе та створювати свої сторінки в Facebook, грати у відеоігри (послуга для підлітків на сайті Публічної бібліотеки м. Шарлотт у штаті Північної Кароліни);
- організація вечорів відео-ігор з метою залучення дітей до бібліотеки з метою подальшого зацікавлення їх читанням книжок (захід близько половини публічних бібліотек округу Лос-Анжелес);
- відкриття книжкових барів, де користувачі зможуть замовити (за плату) каву або чай на території бібліотеки (акція з квітня 2007 р. до березня 2010 р. в англійських публічних бібліотеках) [9].

Сучасний стан українського сегмента Інтернету дозволив виявити 31 сайт дитячих та юнацьких бібліотек і поділити їх на дві основні категорії: функціонуючі (29 сайтів бібліотек) та проблемні (2 сайти Івано-Франківської обласної бібліотеки для юнацтва <http://www.ylib.if.ua>, що містить лише сигнальну інформацію про бібліотеку, зокрема її координати, та сайт Дніпропетровської обласної бібліотеки для дітей <http://www.biblio7.naod.ru>, який має непогану структуру, але ресурси більшості з його розділів не доступні).

Серед проаналізованих сайтів 29 бібліотек: 9 — обласні для дітей (Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська), 7 — обласні для юнацтва (Вінницька, Волинська, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська, Чернігівська), Тернопільська обласна бібліотека для молоді, Закарпатська обласна бібліотека для дітей та юнацтва, 3 — міські для дітей (Краматорська, Миколаївська, Київська), міська спеціалізована молодіжна бібліотека «Молода гвардія», 2 — Центральні бібліотечні системи (ЦБС) для дітей (Дніпропетровська, Севастопольська), філіал № 14 ЦБС для дітей м. Севастополя, 2 — кримські республіканські (Дитяча бібліотека ім. В. Н. Орлова, Юнацька бібліотека), а також сайти Національної бібліотеки України для дітей та Державної бібліотеки України для юнацтва. Таким чином, з 22 обласних бібліотек для дітей сайти мають лише 9 бібліотек (41 %), а з 19 обласних бібліотек для юнацтва — 7 бібліотек (36,8 %).

Такі сталі дані, що містяться на кожному сайті бібліотеки, як контакти з бібліотекою, режим роботи, правила користування, структура, історична довідка є типовими, тому не підлягали порівняльному аналізу. Об'єктами дослідження були перемінні параметри, які різняться в бібліотеках: мова надання інформації на сайті, пошукові можливості сайта, наявність електронного каталогу, Інтернет-центру, медіатеки, віртуальної довідки, можливість скачувати видання бібліотеки, віртуальні книжкові виставки, корисні веб-посилання, краєзнавчі матеріали, творчість читачів, гостьова книга, форум.

За результатами аналізу Інтернет-ресурсів дитячих та юнацьких бібліотек України можна визначити, що інформацію на сайтах подають різними мовами. Українською мовою виконано 58,6 %, російською — 13,8 %, українською та російською — 3,4 %, українською та англійською — 3,4 %, українською, російською та англійською — 17,2 %, українською, російською, англійською та польською — 3,4 %. Така статистика свідчить про те, що розробники сайтів і, в першу чергу, керівництво бібліотек надають перевагу україномовному наповненню своїх онлайн-сторінок. Позитивною є також тенденція до створення сайтів трьома мовами: українською, російською та англійською. На таких сайтах трапляються позитивні відгуки від англomовних відвідувачів Інтернет-сторінок, які висловлюють свою вдячність за можливість вільно користуватися електронними ресурсами українських бібліотек.

Варто зазначити, що сайти американських дитячих бібліотек також схильні до ведення своїх онлайн-сторінок декількома мовами. Відповідно до цього І. Торлін зазначає, що в місцях компактного проживання людей, рідною мовою яких не є англійська, сайти паралельно реалізуються іншою мовою (найчастіше іспанською) [8].

Важливим показником якісного сайта бібліотеки є наявність пошукових сервісів. Отримані статистичні дані свідчать про те, пошук інформації пропонують лише 34,5 % сайтів бібліотек. Такі показники свідчать про серйозні недоліки при розробці більшості сучасних бібліотечних сайтів. Слід зазначити, що дуже часто строка пошуку на головній сторінці сайта не є пошуком саме по сайту, а здійснює пошук в Інтернеті на основі пошукових систем Google та Yandex.

Невід'ємним сервісом сучасної бібліотеки є електронний каталог, але його містять сайти лише 38 % бібліотек, не містять — 58,6 %, інформація каталогу не доступна на 3,4 % сайтах. Цей показник є незадовільним для бібліотек, які прагнуть залучити дітей до користування своїми ресурсами та послугами. Окрім того, електронні каталоги на сайтах бібліотек дуже відрізняються своїми можливостями. Деякі бібліотеки пропонують користувачам доступ до об'єднаного каталогу області (наприклад, Миколаївської), а інші ведуть свій «автономний»; певні сайти використовують простий пошук, а інші — розширений; каталоги різняться наданням користувачеві кількості пошукових полів. Так, інколи це лише основні поля: автор, назва, ключові слова, рік видання твору, в інших випадках до цього переліку додаються база даних, рубрика, галузь знань, вид документа тощо.

Рівень технологічного розвитку бібліотек можна зрозуміти, проаналізувавши розміщені на сайтах дані про Інтернет-центри та медіатеки бібліотечних установ. Інформацію про наявність у бібліотеці Інтернет-центру містять сайти 79,3 % бібліотек, медіатеки — 69 %. Такі статистичні дані засвідчують позитивну тенденцію медіатизації бібліотек України для дітей та юнацтва. Деякі бібліотеки змогли створити свої Інтернет-центри завдяки програмі «Інтернет для читачів публічних бібліотек (LEAP)» посольства США в Україні.

На сайті Державної бібліотеки України для юнацтва медіатека визнається як колекція нових сучасних носіїв інформації, організований доступ до світових інформаційних ресурсів Інтернету, комфортне середовище, яке сприяє розвитку самопізнання та допитливості читачів. Таким чином підкреслюється, що медіатека має поєднувати як онлайніві електронні ресурси, так і офлайніві.

Вельми корисним і привабливим для користувачів сервісом на сайті бібліотеки є віртуальна довідка, завдяки якій дитина або молода людина зможуть отримати як бібліографічну, так і фактографічну інформацію. Але, на жаль, така послуга передбачена на сайтах лише 31 % бібліотек. Це дозволяє сформулювати висновок про недостатній рівень розвиненості дистанційного довідково-бібліографічного обслуговування в більшості дитячих та юнацьких бібліотек України.

Позитивною характеристикою функціонування сайтів бібліотек є надання ними користувачам можливості скачувати видання бібліотеки з онлайн-сторінки. Послугу зі скачування видань бібліотеки містять сайти 72,4 % бібліотек. Такий показник свідчить про доволі високий рівень дистанційного обслуговування користувачів, що сприяє формуванню позитивного іміджу бібліотеки. Серед видань, які найчастіше пропонуються читачам, можна назвати: методичні рекомендації, рекомендаційні, бібліографічні та біобібліографічні покажчики, сценарії, альманахи, дайджести та ін. Зазвичай ці видання можна скачати у форматах .doc або .pdf.

Варто зазначити, що можливість скачувати матеріали зі свого сайта на зарубіжних сайтах децю відрізняється. Так, І. Торлін зазначає, що на сайті Клівлендської публічної бібліотеки електронні книги можна скачувати у форматі виробничого стандарту EPUB, який запрограмований так, що коли строк оренди на замовлену книгу закінчився, файл автоматично перестає розкриватися [9].

Одним із найпоширеніших сервісів сайтів дитячих бібліотек є віртуальні книжкові виставки. Послугу з перегляду віртуальних книжкових виставок містять сайти 79,3 % бібліотек, не містять — 17,2 %, інформація не доступна на 3,4 % Інтернет-сторінках. Віртуальні книжкові виставки найчастіше являють собою: нові надходження до бібліотеки (фотографії обкладинок, бібліографічні записи та анотації); презентації видань-юбілярів; тематичні покази видань бібліотеки; а також фотографії реальних книжкових виставок, які відбулися в бібліотеках.

Найбільшим надбанням сучасних сайтів дитячих та юнацьких бібліотек є роль навігаторів в Інтернет-просторі, що досягається завдяки наданню корисних веб-посилань на офіційні сайти бібліотек та повнотекстові електронні бібліотеки для дітей; якісні дитячі Інтернет-ресурси; сайти дитячих організацій; тематичні навчальні, науково-популярні та дозвілєві Інтернет-ресурси. Корисні веб-посилання містять сайти 72,4 % бібліотек, не містять — 24,1 %, інформація не доступна на 3,4 % онлайн-сторінках. Численні корисні посилання містить веб-сайт Херсонської обласної бібліотеки для дітей. У розділі «Ресурси для дітей» є посилання на дитячі сайти, що містять ігри, вікторини, конкурси, мультфільми, казки та пісні. Значний перелік посилань на корисні Інтернет-ресурси запропонований підліткам, батькам, учителям, бібліотекарям.

Слід зазначити й те, що використання користувачами корисних посилань на сайтах дитячих та юнацьких бібліотек зможе виправити загально негативну думку про Інтернет. І. Торлін відзначає, що останнім часом стало модним порівнювати мережу зі свалкою, однак, він радше порівняв би «мережу мереж» із копальнями, де багато порожньої породи, але трапляється і цінна руда. Допомогти дітям відшукати цю руду, уникаючи безцільного блукання сторінками мережі, і покликані списки посилань на кращі тематичні сервери та сторінки Інтернету [7].

Сайт будь-якої бібліотеки й установи взагалі має відображати не лише відомості про свій заклад, а й інформацію про свій край, етапи його історичного розвитку. Красназавчі матеріали містяться на сайтах 72,4 % бібліотек,

не містяться на 27,6 % сайтів. Час від часу краєзнавчі матеріали, а також історична довідка на сайті супроводжуються чорно-білими фотографіями старого міста, його будов, портретів видатних науковців, письменників та поетів краю, воїнів Великої Вітчизняної війни, які боролися за визволення рідних земель, а також їх домівок, багато з яких не збереглися до нашого часу. Така інформація дозволяє читачам відчувати «атмосферу» бібліотеки, її краю, зрозуміти ті події, які вона «пережила», відчувати плін життя своїх земляків, що звісно сприятиме залученню дитини не лише до історії рідного краю, а й до його писемних творів. Відчувши цей нерозривний зв'язок, користувач, напевно, захоче дізнатися більше і звернеться до спеціальної літератури. Серед краєзнавчих матеріалів найціннішими є повнотекстові статті про край, його історію, діячів, а також видання самої бібліотеки.

Важливим сервісом сайта бібліотеки є діалог із читачами. Такий діалог можливий завдяки творчому спілкуванню між дитиною та бібліотекарем, яке може і має відбуватися в інформаційному просторі, організованому бібліотекою. Статистичні дані свідчать про те, що творчість читачів (проза, поезія, малюнки та ілюстрації дітей до улюблених творів, фотографії виробів, зроблених на бібліотечних кружках шляхом в'язання, вишивання, ліплення, аплікацій та ін.) розміщена на 55,2 % сайтах бібліотек. Поряд із твором дитини часто наводяться її фотографія, ім'я, вік, місце навчання. Можливість широко публікувати свої твори та пропонувати їх великому загалу приваблює дітей, долучає їх до постійного творчого спілкування з бібліотекою та своїми однодумцями.

Окрім того, інколи така новація є чудовим шансом і для самих бібліотекарів, які також можуть розміщувати свої твори на сайтах (як, наприклад, у Чернігівській обласній бібліотеці для дітей ім. М. Островського), таким чином стаючи ближчими до своїх читачів, відкриваючи свої творчі здібності.

На сайті бібліотеки можуть не лише спілкуватися бібліотекар і читач, а й діти один з одним. Така можливість досягається завдяки форуму та гостьовій книзі, яку нерідко називають «книгою відгуків». Результати дослідження онлайн-ресурсів бібліотек свідчать, що гостьову книгу містять 34,5 % сайти. Форум розміщений на онлайн-сторінках 31 % бібліотек. Ці показники надання цих популярних нині в юнацтва сервісів є низькими і свідчать про те, що бібліотекам необхідно активізувати запровадження їх на своїх сайтах.

Вельми важливим є спілкування бібліотекарів з дітьми на своїх сайтах, рекламування бібліотечних ресурсів і послуг в Інтернеті. Ознайомлюючись з ресурсами сайта дитячої чи юнацької бібліотеки, молоді люди стають їх частими гостями, формуючи позитивну думку про саму бібліотеку. Про це свідчить, наприклад, такий відгук на сайті Центральної бібліотечної системи для дітей Севастополя: «Я практически ненароком зашел на сей сайт, однако задержался тогда надолго, ... сколько тут всего интересного. Непременно расскажу о вас всем своим друзьям». Таким чином, якісна підтримка сайта сприяє формуванню в читачів позитивного іміджу бібліотеки, поширенню відомостей про бібліотеку, підвищенню рівня комунікаційної культури серед молодого покоління.

Неабияке значення для сайта й організації, яку він представляє, має перше враження відвідувача від нього, що досягається завдяки оформленню головної сторінки та основних розділів. Не менш важливим є і подальша думка відвідувача, яку він формує, мандруючи розділами бібліотеки. Для того, щоб ця думка була позитивною і користувач залишився зацікавленим у ресурсі, успішною має бути будова сайта, його навігаційні можливості. Тому варто звернути увагу на оформлення та логічну будову структури сайтів дитячих і обласних бібліотек. Сайти більшості дитячих бібліотек є значно яскравішими, порівняно із сайтами юнацьких, виконані в ігровій формі, містять яскраві фонові кольори, різнокольоровий великий шрифт.

Дуже часто в оформленні сайтів дитячих бібліотек використовують анімовані об'єкти, які гарантовано привертають увагу дітей, що відвідали чию Інтернет-сторінку. Зазвичай цими анімаціями є зображення дітей, що читають книжки, граються з тваринами, танцюють тощо; книжок та зошитів, в яких самі по собі перегортаються сторінки та пишуться записи; комп'ютерних технологій: дисків та самих ПЕОМ. Серед сайтів з найбільшою кількістю анімацій можна назвати онлайн-сторінки Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської та Чернігівської обласних бібліотек для дітей.

Так, завідувач відділу впровадження комп'ютерних технологій та забезпечення Інтернет-доступу користувачам на сайті Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей ім. А. П. Гайдара О. Котова так говорить про ведення роботи на онлайн-сторінці установи: «Фактографічну інформацію ми намагаємось доповнити сучасними комп'ютерними технологіями, ефектом анімації, музичним супроводом. Використання нових інформаційних технологій у цьому випадку розглядається нами, як метод високого емоційно-естетичного впливу на пробудження інтересу читача до того чи іншого твору, інформації...» [6]. Такий підхід до розробки сайта є доволі перспективним, зважаючи на позитивну реакцію дітей на мультимедійні фрагменти.

Основною тенденцією в оформленні сайтів бібліотек України для дітей та юнацтва є пропаганда читання, освіти, культури, рекламування бібліотечних продуктів та послуг. Тому на головних сторінках найчастіше зображують папірусні свитки, книги, дітей з книгою або книгами в руках; анімаційними героями найчастіше виступають книги; а розділи супроводжують цитатами про користь читання. Формуючи позитивну думку користувачів сайта про книгу, відповідне оформлення сприятиме залученню дітей до бібліотеки та читання.

На сайтах більшості дитячих бібліотек подаються два основні розділи (за читацьким призначенням): «Для дітей» та «Для дорослих». Інформація для дітей подається в ігровій доступній формі, сповнена зображень улюблених дитячих героїв та анімацій. Відомості для дорослих виконані в офіційній формі та поділяються на інформацію для батьків, учителів, бібліотекарів. Інколи на сайтах міститься розділ «Для підлітків», в якому найчастіше йдеться про основні підліткові проблеми, зокрема боротьбу з алкоголізмом, наркоманією, СНІДом.

Слід зазначити, що сайт бібліотеки завжди має відповідати нинішньому стану подій. Для того, щоб досягти цієї мети, його необхідно постійно оновлювати. Звісно, йдеться не про весь контент сайта, наприклад, такі розділи як «історія» не потребують постійного оновлення, однак, лише в тому разі, якщо інформація, передбачена в ньому, не стосується сьогоденного стану справ у бібліотеці. Необхідно зауважити, що більшість сайтів бібліотек не містять інформацію про останнє оновлення сайта. Ті бібліотеки, які все ж указують ці дані, часто подають їх не на головній сторінці, а в розділах. Однак подання відомостей про останнє оновлення на головній сторінці онлайн-ресурсу сприятиме формуванню позитивної думки відвідувача про сайт, як про такий, що містить найсвіжіші актуальні відомості. Інформація про останнє оновлення виявлена лише на 24,1 % проаналізованих сайтах, відсутньою була відповідно на 75,9 % онлайн-сторінках. Інформація на сайтах, які навели подібні дані, оновлювалася протягом останніх трьох місяців.

Зважаючи на всі попередні зауваження, можна надати такі рекомендації для успішнішої організації сайта дитячої та юнацької бібліотек: необхідно дотримувати логічної будови розділів, уникати численних підрозділів, формулювати їх назви чітко і зрозуміло, із відображенням змістового наповнення; подавати інформацію трьома мовами: українською, російською та англійською для розширення географічного кола своїх користувачів; вчасно оновлювати інформацію на сайті; підтримувати його в робочому стані — уникати порожніх розділів та випадків, коли інформація якомога розділу може бути недоступною для віддалених користувачів; використовувати на головних сторінках і розділах влучно підібрані анімації, звуковий супровід (наприклад, відтворення відомих дитячих пісень із мультфільмів при завантаженні головної сторінки) для формування в дитини позитивного та захопленого першого враження.

На особливу увагу володарів та розробників сайтів заслуговує розвиток у їх структурі динамічної інформації, а саме: форуму, гостьової книги, віртуальної довідки. Суттєвого вдосконалення потребують пошукові можливості більшості сайтів дитячих та юнацьких бібліотек України. Однак головною умовою створення новітнього інформаційно-освітнього середовища України є невинне зростання тих дитячих та юнацьких бібліотек, які мають веб-сайт як міцний інструмент залучення дітей до читання, що відповідає сучасним комунікаційним вимогам ери інформатизації.

Перспективами подальших досліджень є: вивчення сайтів провідних дитячих та юнацьких бібліотек країн СНД, Європейського Союзу та США з метою використання зарубіжного досвіду для ефективного впровадження новацій у бібліотечну практику України для залучення користувачів не лише до онлайн-ових ресурсів бібліотеки, а й до друкованих; проведення соціологічних досліджень серед молодого населення країни з метою виявлення даних для підвищення ефективності функціонування сайтів українських бібліотек.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бардашевська А. Інтернет для дітей: бібліотечна навігація [Електронний ресурс] / А. Бардашевська // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу: http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/14.htm. — Загол. з екрану.
2. Бондаренко Я. Web-сайт детской библиотеки как зеркало ее деятельности [Электронный ресурс] / Я. Бондаренко // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу : http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/32.htm. — Загл. с экрана.
3. Бондаренко Я. Детская библиотека как ресурс и инструмент для адаптации ребенка к потребностям информационного общества [Электронный ресурс] / Я. Бондаренко // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу: http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/13.htm. — Загл. с экрана.
4. Дзюба Н. Первые шаги: из опыта обучения детей основам компьютерной грамотности и работе в Интернет [Электронный ресурс] / Н. Дзюба, Ю. Архипчук // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу: http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/08.htm. — Загл. с экрана.
5. Дзюба Н. Электронные ресурсы детских библиотек Украины и формирование информационной культуры читателей [Электронный ресурс] / Н. Дзюба, А. Кобзаренко // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу: http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/10.htm. — Загл. с экрана.
6. Котова О. Комп'ютерні технології на службі дитячої бібліотеки (інформаційно-аналітичний дайджест) [Електронний ресурс] / О. Котова. — Режим доступу: http://www.librarycbl.kr.ua/pro_bib/nah_vud_kot.htm. — Загол. з екрану.
7. Торлин И. Web-site детской библиотеки: каким ему быть? [Электронный ресурс] / И. Торлин, Н. Дзюба // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу : http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/06.htm. — Загл. с экрана.
8. Торлин И. Web-сайты детских библиотек: современное состояние и перспективы развития [Электронный ресурс] / И. Торлин // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2002/trud/sec1121/Doc8.HTML>. — Загл. с экрана.
9. Торлин И. Виртуальные сервисы детских библиотек: вчера, сегодня, завтра [Электронный ресурс] / И. Торлин // Крым 2009 «Библиотеки и информ. ресурсы в соврем. мире науки, культуры, образования и бизнеса»: материалы XVI междунар. конференции. — Судак, 2009. — 1 компакт-диск.
10. Торлин И. Право на информацию и детские библиотеки в условиях глобальной информатизации общества [Электронный ресурс] / И. Торлин // Світ дитячих бібліотек. — Режим доступу : http://www.cbl.kiev.ua/UKR/tagazin/Svit_n15/11.htm. — Загл. с экрана.

Надійшла до редколегії 18.09.2009 р.

УДК 070: 316. 28 (410)

С. Р. БЛАВАЦЬКИЙ

**СТРАТЕГІЧНИЙ МАРКЕТИНГ МЕРЕЖЕВИХ ВЕРСІЙ
ЯКІСНИХ ВИДАНЬ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ
(СЬОГОДЕННЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПИТАННЯ:
WWW.THETIMES.CO.UK, WWW.THEGUARDIAN.CO.UK,
WWW.INDEPENDENT.CO.UK, WWW.FT.COM)**

Розглянуто принципи, підходи й засоби маркетингової стратегії і тактики мережеских версій якісних британських видань. Із застосуванням ілюстративного, емпіричних і теоретичних методів проаналізовано ключові маркетингові інновації і рішення веб-сайтів якісної преси Великобританії, спрямованих на зміцнення своєї ніші на ринку Інтернет-журналістики, розширення географічних меж читачької аудиторії й бази рекламодавців.

Ключові слова: якісна британська преса, мережеві версії, маркетинг, веб-сайти, читачі, реципієнти, реклама, газети.

Rассмотрены принципы, подходы и средства маркетинговой стратегии и тактики сетевых версий качественных британских изданий. С применением иллюстративного, эмпирических и теоретических методов научного исследования проанализировано ключевые маркетинговые инновации и решения веб-сайтов качественной прессы Великобритании, нацеленных на укрепление своей ниши на рынке Интернет-журналистики, расширение географических границ читательской аудитории и базы рекламодателей.

Ключевые слова: качественная британская печать, сетевые версии, маркетинг, веб-сайты, читатели, реципиенты, газеты.

This article delves into key principles, approaches and means of marketing strategy and tactics of British quality newspapers. Main marketing innovative decisions of British quality press' web-sites, aimed at readership and advertisers enlargement, with application of theoretical and empirical methods have been analyzed.

Key words: British quality press, net versions, marketing, web-sites, readers, recipients, advertising, newspapers.

Досліджено маркетингову стратегію мережеских версій сучасної щоденної якісної британської преси. Отже, об'єкт наукового дослідження — веб-сайти «The Times» (www.thetimes.co.uk, www.timesonline.co.uk), «The Guardian» (www.guardian.co.uk), «The Independent» (www.independent.co.uk), а предмет — головні підходи й прийоми апеляції до реципієнтів інформації, залучення нових читачів і «нішепозиціонування» в сегменті Інтернет-ЗМК.

Об'єктивними чинниками актуалізації обраної проблематики є конкурентні переваги Інтернет-журналістики (веб-сайтів з інтерактивним мультимедійним інтерфейсом і наявністю гіпертексту) над традиційною моделлю преси, зокрема, вища ефективність таргетування рекламної продукції до конкретної групи споживачів; відмова деяких американських видань від паперової версії на користь електронної («Christian Science Monitor», «Chicago Tribune») і відповідні зміни в періодичності їхнього опублікування (еволюція щоденних газет під впливом конкуренції з Інтернет у тижневик); феномен «мультиплатформної» газети, започаткований датським ЗМК «The Jutland Post» [9].

Суб'єктивними чинниками актуалізації наукової проблематики є зростання наукового зацікавлення проблемами становлення Інтернет-журналістики та її релевантного впливу на переосмислення традиційної моделі преси (дослідження М. Титаренко, М. Чабаненко, І. Артамонової, Н. Габор, Б. Потятинника, Д. Танстола, С. Елізабет Берд, М. Бромлі, Б. Бреннен, Д. Холлін, Р. Кунеліус, К. Кітч, В. Моско, Х. Фостера, Д. Голла, Е. Вартанової, С. Беглова, А. Сафарової та ін.).

Головна гіпотеза цього наукового дослідження — простежується перехід якісних британських газет від селективного (класичного) до масового принципу акумулювання реципієнтів-споживачів інформації в ширшому, соціокультурному, контексті трансформації моделі якісної преси Великобританії від елітаризму до егалітаризму. Методологія розвідки: ілюстративний метод; емпіричні (якісний контент-аналіз, статистичний аналіз); теоретичні методи наукового дослідження, компаративний аналіз.

Побіжно порівнявши мережеві версії якісних британських видань та їхні оригінальні, друковані, варіанти, можна констатувати, що вони є компліментарними елементами концептуальної моделі сучасної якісної преси Великобританії — «мультиплатформного» гібриду онлайнної та друкованої журналістики. На відміну від інших якісних часописів англо-саксонської моделі журналістики (зокрема, репрезентантів якісної американської преси — «The New York Times», «The Washington Post», «Los Angeles Times», «Wall Street Journal» та головна — «Chicago Tribune» і «The Christian Science Monitor»), в оригінальних версіях якісної британської преси та їхніх електронних «клонах» домінує симбіоз.

Отже, доцільно й обгрунтовано вести мову, послуговуючись математичною термінологією, про кореляцію паперових прототипів («The Times», «The Guardian», «The Independent», «The Financial Times», «The Daily Telegraph») та їхніх електронних версій — веб-сайтів. Взаємозв'язок мережевих і друкованих версій виявляється у добре продуманій маркетинговій політиці якісної британської газети. Наприклад, на домашній сторінці веб-сайта «The Guardian» міститься оголошення: «Новий спосіб прочитання вашої щоденної газети: сторінка за сторінкою, переглядаючи світлинку за світлинкою так само, як це відбувається у випадку паперової версії часопису». Користувачі мережевої версії видання мають змогу переглянути демонстраційну інтерактивну версію газети у друкованому варіанті і скористати-

ся безплатно вищеописаною послугою впродовж місяця. Після цього періоду редакція видання пропонує зацікавленим читачам оформити річну або піврічну постійну передплату на друковану версію видання. Аналогічний маркетинговий прийом практикує і веб-сайт «FT» — www.ft.com, що дозволило навіть в умовах фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр. збільшувати наклад паперового прототипу часопису.

Якісні британські газети перманентно вдосконалюють свої мережеві версії, інвестуючи в їх інфраструктуру десятки мільйонів фунтів стерлінгів. Наприклад, часопис «The Guardian» у 2005–2006 рр. повністю перебудував свій сайт, зробивши інтерфейс ресурсу доступнішим, інтерактивнішим та цікавішим для користувачів. «The Times» вчинив аналогічно зі своєю мережевою версією на початку 2007 р. (www.timesonline.co.uk). На веб-сайті видання міститься чимало тематичних оголошень, класифікованих у відповідні рубрики: «Побачення», «Судоку», «Головоломки», «Призи» та ін. Варто зауважити, що веб-сайт «The Times» приділяє значну увагу різноманітним розвагам, конкурсам та особистим знайомствам. Аналогічно мережеві версії «The Guardian» «The Times» розмішує щодня на своєму сайті релевантні повідомлення в рубриці «Побачення та знайомства».

Крім того, в електронній версії часопису є можливість зіграти в інтерактивну версію Sudoku. Виникнення та популяризація цієї японської інтелектуальної гри в британських якісних газетах вкладається у відносно нову концепцію англо-саксонської журналістики — «ед'ютеймент» (edutainment). Це цифровий контент, який поєднує освітні і розважальні складові, наприклад, навчальні комп'ютерні ігри, інтерактивні вікторини (Судоку, Какуро), ігрові енциклопедії, інтерактивні вікторини. До «ед'ютеймент» варто зарахувати й видання спеціальної газети-тижневика для дітей «First News», яку читач зможе отримати безплатні, якщо він оформить річну передплату на «The Times» та «The Sunday Times» [7, с. 17].

Як і в паперовому прототипі, веб-сайт газети містить чимало повідомлень та оголошень на туристичну тематику, які подають у відповідній рубриці. На сайті «The Times» у 2002–2004 рр. навіть існувала інтерактивна форма консультації в лікаря, яка надавала змогу будь-якому користувачеві мережевої версії цієї газети анонімно проконсультуватися з тих чи інших питань охорони здоров'я. З огляду на це, погодимося з думкою американської медіа-дослідниці С. Елізабет Берд: «Досі найпопулярнішими темами є плітки про зірок, спортивні новини і загалом сенсаційні історії «людської цікавості» (SSSS — спорт, секс, скандали, сенсації — С.Б.), які завжди приваблюватимуть людей» [6, с. 294].

Крім того, усі три часописи на своїх веб-сайтах пропонують зацікавленим читачам зайнятися шопінгом в Інтернет-магазинах, де є значні знижки на ті чи інші види товарів. Усі ці вищезазначені маркетингові заходи є наочним емпіричним підтвердженням гіперкомерціалізації британських ЗМІ в останні десятиліття. Проведений нами якісний контент-аналіз веб-сайтів якісної британської преси у 2005–2008 рр. підтверджує наявність тенденції до масифікації серйозної британської журналістики. Отже, компаративний

аналіз паперових та електронних версій якісної преси Великобританії дозволяє нам дійти висновку, що в мережевих версіях процес таблоїдизації журналістики відбувається значно інтенсивніше [1, с. 93–97; 2, с. 14–19].

Інший аспект аналізу маркетингової стратегії мережевих версій якісних британських часописів полягає в дослідженні трансформації читачької аудиторії цього сегмента британської преси. До виникнення веб-сайтів редакція кожної газети мала досить приблизне уявлення не лише про кількість своїх читачів, а й про їхній вік, стать, професію тощо. Ці результати вона черпала як із власних маркетингових досліджень своєї цільової аудиторії, так і з даних Національного опитування читачів (National Readership Survey — NRS). У попередніх дослідженнях з цієї проблематики зазначено, що класичним ядром читачької аудиторії загальнонаціональної якісної преси були в основному репрезентанти категорій ABC1 британської соціальної шкали [4, с. 367–370].

Рекламний слоган «The Times» 1960-х рр. — «Еліта читає «The Times» — був промовистим прикладом соціальної гомогенності читачького контингенту якісних газет. Аналогічне можна постулювати про читачьку аудиторію «FT» у 1960–1990-х рр., яка окреслювалася девізом «Люди, які уособлюють бізнес, читають «Financial Times». З огляду на це, провідний британський медіа-дослідник К. Спакс у своїй статті, присвяченій вивченню читачької аудиторії «The Times», «The Guardian», «The Independent», «The Daily Telegraph», зробив логічний й обґрунтований висновок: ядром читачької аудиторії загальнонаціональної якісної преси в 1986 р. були представники еліти [11, с. 428]. Як слушно зауважує з цього приводу британський медіа-дослідник Н. Термен, «... коли географічна сфера впливу газет визначалася межами друкарської технології та механізмами розповсюдження, наявність ситуації, коли журналісти та рекламодавці орієнтувалися на вузькі контингенти читачів, безперечно, мала сенс» [12, с. 230].

Перша трансформація читачької аудиторії після Другої світової війни відбулася наприкінці 1980 — у середині 1990-х рр. [3, с. 37–40]. Водночас диверсифікація читачької аудиторії, спричинена виникненням мережевих версій якісних британських часописів, дає привід для переосмислення традиційних уявлень про читачький контингент якісної преси Великобританії.

Єдине, що можна стверджувати з абсолютною точністю, — це те, що переважна більшість користувачів веб-сайтів вищезазначених газет є іноземцями (значний відсоток яких у США — 25–30%), котрі належать до соціального класу, мають закінчену середню або вищу освіту, володіють вільно англійською мовою, мають непідробний інтерес до міжнародної тематики (війна в Іраку й Афганістану) та певних тем «спеціальних інтересів» (життя королівської сім'ї, матчі британської футбольної прем'єр-ліги, крикет, гольф тощо). Американський дослідник нових медіа Джон Павлик з цього приводу зазначає: «Локальні аудиторії змінюють цільові аудиторії за інтересом, які перетинають географічні та політичні кордони» [10, с. 48].

Гіпотетично можна припустити, що абсолютна більшість користувачів мережевих версій «The Times», «The Guardian», «The Independent» (так

само як і «The Daily Telegraph») — це громадяни колишніх колоній Англії. У випадку «The Guardian» це становить майже 35% від усіх користувачів її мережевої версії. Загалом, за підрахунками британського дослідника синергії інтернет-технологій та газетного бізнесу Маеса, 78% усіх користувачів веб-сайта цього часопису — іноземці [8, с. 15]. За даними маркетингової компанії Nielsen//Netratings (2005), кількість американських юзерів мережевої версії «The Times» становила 1,6 млн. У випадку «The Independent» ця цифра становила 1,371.

Нижченаведена таблиця ілюструє кількість американських відвідувачів британських сайтів у відносних показниках (%) [13, с. 286].

Отже, абсолютним лідером за відносними показниками в цьому «табелі про ранги» є «Independent» з 73%. Водночас The Guardian з 39–43% посідає перше місце за абсолютними показниками (4,5–5 млн американських користувачів).

Однак за останні чотири роки відбулися певні зміни в пропорції британських і зарубіжних юзерів мережевих версій якісних газет Великобританії. За даними ABCe (лютий 2008 р.), кількість іноземних користувачів електронного варіанта The Times становила 62 %, «The Guardian» — 50%, «The Daily Telegraph» — 56%. За даними, які наводить британський медіадослідник Джеремі Танстол, у липні 2008 р. п'ять щоденних британських газет уже мали в середньому по 11 мільйонів онлайнних користувачів. Кожна з цих п'яти газет мала по 5 мільйонів унікальних юзерів щомісяця за межами Об'єднаного Королівства, половина з них була в США [14, с. 388].

На наш погляд, така зміна в маркетинговій політиці загальнонаціональних якісних газет зумовлена навіть не впливом, а диктатом британських рекламодавців, які, зазвичай, апелюють до домашньої, британської, аудиторії своєї рекламної продукції. Однак, на нашу думку, це сумнівний підхід з точки зору маркетингового планування медіа-економіки, оскільки він унеможливує рекламні посилення якнайширшій фокус-групі.

Інший нюанс цієї проблеми полягає в тому, що мережеві версії загальнонаціональних якісних видань впливають на динаміку зміни читачької аудиторії друкованих прототипів. У цьому контексті можна проаналізувати цікаві статистичні дані. Кількість випускників ВНЗ у Великобританії за останні 25 років збільшилася майже вдвічі. Водночас кількість читачів

Таблиця 1

Видання	Відсоток американських юзерів
Independent.co.uk	73
Timesonline.co.uk	41
FT	39
Guardian.co.uk	39(44)
Telegraph.co.uk	28

якісної британської преси, які мають закінчену вищу освіту, зменшилася за останні 25 років від 50% у 1983 до 20% у 2008 р. Причини цього явища — як і в таблоїдизації якісних газет, так і бурхливому розвитку електронних версій «The Times», «The Guardian», «The Independent», «The Daily Telegraph». Закономірно це впливає на культуру читання-споживання медіа-тексту. Homo Legens (М. Зубрицька) поступається місцем під впливом Інтернет-журналістики Homo Internetus (М. Титаренко), читачеві-споживачеві, який свідомо не рефлексує на текст. Водночас доводиться констатувати й наявність окремих винятків, «негативних випадків» (за Ф. Беконом), які залежно від візії конкретного дослідника або дезавуюють це твердження, або підтверджують правильність такого формулювання. Передусім, ідеться про інтерактивні ресурси www.guardian.co.uk, www.timesonline.co.uk, www.ft.com, www.dailytelegraph.co.uk.

Наступний специфічний аспект мережевих версій якісних британських газет полягає в дослідженні типу споживання цього сегмента ЗМІ. Як слушно зауважує російська дослідниця медіа-економіки Є. Вартанова, «... читач, який платить за екземпляр газети, скорочує пропозицію видання на ринку, тобто кількість доступних для інших читачів екземплярів. Газета є товаром індивідуального споживання» [5, с. 58]. Електронні версії якісних британських часописів, на відміну від друкованих, не зменшують пропозицію цих ЗМІ на ринку. Вони є товаром колективного споживання. У цьому контексті можна говорити про унікальність електронних версій газет, адже такої синергії з друкованими прототипами не мають інші види ЗМІ (ТБ, радіо тощо). Водночас мережеві версії якісних британських газет (контент яких, зазвичай, безплатний) зменшують попит потенційних читачів на прототипи, оскільки лише незначний відсоток читацької аудиторії того чи іншого видання читає як електронну, так і друковану версію. У цьому полягає парадокс попиту — пропозиції в контексті симбіозу мережевих і паперових версій якісної британської преси.

Гіпотетично через певний період часу медіа-холдинги практикуватимуть повну оплату доступу для зареєстрованих користувачів електронних версій. Перші кроки в цьому напрямі вже здійснив Р. Мердок, голова медіа-корпорації News International на веб-сайті «Wall Street Journal». З огляду на це, не можна виключати варіант екстраполяції таких маркетингових прийомів і на веб-сайти якісних британських газет — «The Times», «The Sunday Times», «The Sun», які перебувають у власності News Corporation.

Окрім того, суттєвою конкурентною перевагою електронних версій, яку переважно ігнорували у своїх працях і розвідках дослідники Інтернет-журналістики, є відсутність можливості демпінгу, «цінових воєн» у цьому сегменті ЗМК, які історично були властиві ринку друкованих видань Великої Британії (хрестоматійний приклад — «цінова війна» 1993 р., ініційована Р. Мердоком). На нашу думку, демпінг можливий лише за умови наявності грамотно вибудованої і продуманої маркетингової стратегії в певних напрямках, насамперед, рекламній політиці. Ось чому в нинішніх умовах тотальної

фінансово-економічної кризи, наслідки якої відчуває на собі й глобальна медіа-економіка, демпінгувати на рекламі для якісної британської преси (зменшувати рекламні розцінки) — значить вигравати. Передусім, ідеться не лише про матеріальний вигравш, а й розширення традиційної бази рекламодавців.

Отже, підсумовуючи, зазначимо. Якщо раніше домінувала селекція цільового комуніката-реципієнта інформації, що зумовлювалося концептом видання та вимогами рекламодавців, то нині у відносинах з читацьким контингентом превалює масифікація, історично характерна для британських масових видань. На підставі цього можна виснувати, що елітарну парадигму змінила прийшла егалітарна модель комунікації зі споживачами-реципієнтами-комунікатами інформації, що надає можливість самовираження й самореалізації. З огляду на це, формуємо про наявність ширшої, медіадемократичної, тенденції — демократизації якісної британської преси та перетворення традиційної, вертикальної, структури якісних видань у горизонтальну. Ця трансформація є кардинальнішою та далекосяжнішою, ніж розширення традиційної цільової аудиторії друкованих версій якісних британських часописів наприкінці 1990-х рр. — на початку ХХІ ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Блавацький С. Таблоїдизація якісної преси у Великобританії / Сергій Блавацький // Вісник ЛНУ ім. Івана Франка. Сер. Журналістика. — 2007. — Вип. 30. — С. 91–103.
2. Блавацький С. Таблоїдизація загальнонаціональної якісної преси Великобританії: перехід кількісних змін у якісні / Сергій Блавацький // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія», Галицький ін-т імені Вячеслава Чорновола. — Тернопіль-Львів : АА «Піраміда», 2008. — Том 1. — С. 14–19.
3. Блавацький С. Сучасний стан національної якісної преси Великобританії: заперечення заперечення / Сергій Блавацький // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ. — Львів, 2007. — Вип. 15. — С. 364–372.
4. Блавацький С. Конвергенція якісної та масової преси Великобританії: єднання протилежностей / Сергій Блавацький // Діалог. Медіа-студії : зб. наук. пр. / за заг. ред. Александрова О. В. — Вип. 8. — Одеса : Астропринт, 2008. — С. 32–43.
5. Вартанова Е. Медиа-экономика зарубежных стран / Елена Вартанова. — М. : Аспект-Пресс, 2005. — 335 с.
6. Bird S. Elisabeth. The future of journalism in the digital environment / S. Elisabeth Bird // Journalism. — 2009. — Vol. 10 (3).
7. Luft O. Children's newspaper First News to be given away with Times subscriptions / Oliver Luft // The Guardian. — 2009. — April 27.
8. Mayes I. A Girdle around the Earth / Ian Mayes // The Guardian. — July 10. — 2004.
9. Oliver L. Print and online hybrid will be the 'future newspaper' [Електронний ресурс] / Laura Oliver. — Режим доступу: www.journalism.co.uk. — 03.12.2007

10. Silverstone R. *What's new about new media?* / Robert Silverstone // *New Media and Society*. — 1999. — Vol. 1(1).
11. Sparks C. *The readership of British quality press* / Colin Sparks // *Media, Culture and Society*. — 1987. — Vol. 9.
12. Thurman N. *From Blogrolls and Wikis to Big Business: Going Online* / Neil Thurman // *Print Journalism: A Critical Introduction*. — London : Taylor and Francis, 2005. — P. 226–234.
13. Thurman N. *The Globalization of Journalism online: A transatlantic study of news websites and their international readers* / Neil Thurman // *Journalism*. — 2007. — Vol. 8.
14. Tunstall J. *European news and multi-platform journalists in the lead* / Jeremy Tunstall // *Journalism*. — 2009. — Vol. 10 (3). — P. 388.

Надійшла до редакції 14.09.2009 р.

УДК 002.513.61(100)

Н. О. АРТАМОНОВА

ДОСВІД РОЗВИТКУ НАУКОВО-МЕДИЧНИХ РЕСУРСІВ В ІНТЕРНЕТІ

Аналізується стан зарубіжного досвіду трансформації науково-медичних ресурсів Інтернету. Обґрунтовано необхідність формування інформаційно-комунікаційного середовища вітчизняної медичної науки.

Ключові слова: наукові медичні ресурси, інтернет, медична наука, наукові комунікації.

Анализируется зарубежный опыт трансформации научно-медицинских ресурсов Интернета. Обосновывается необходимость формирования информационно-коммуникационной среды отечественной медицинской науки.

Ключевые слова: научные медицинские ресурсы, интернет, медицинская наука, научные коммуникации.

Foreign experience of transformation of science medical informations of the Internet is analysis. The necessity of forming of information and communication environment of domestic medical science is grounded.

Key words: scientific medical resources, internet, medical science, scientific communications

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікативних засобів Інтернету спричинив внутрішні суперечності цього нового «середовища інформаційного суспільства». Одна з них полягає в тому, що Інтернет принципово змінив усю систему інформаційного обігу документних потоків і самого

поняття «доступ до інформації», став потенційним полем ресурсної взаємодії і новим колективним середовищем обміну ідеями і спілкування [3, 11]. Однією з них є зростаючий обсяг інформації в електронному середовищі, який потребує відповідного рівня вирішення проблем пошуку, накопичення, зберігання й обміну інформаційними ресурсами.

Необхідність знання всіх особливостей роботи з інформаційними ресурсами Інтернету, особливо медичними, викликає в споживачів певні труднощі й потребує належного досвіду роботи, а інколи й знання іноземних мов. З огляду на це, проблема оптимізації патентно-інформаційного пошуку в Інтернеті стає дуже актуальною.

Чимало досліджень присвячено визначенню шляхів оптимізації патентно-інформаційного пошуку біомедичних ресурсів Інтернету. Дослідженню медичних інформаційних ресурсів Інтернету присвячено чимало праць [1–5], зокрема оцінці баз даних, визначенню пошукових стратегій, виявленню нових комунікаційних засобів і каналів тощо. Значна кількість публікацій стосується досліджень оцінки наявних медичних сайтів в Інтернеті [6–9, 12]. Практично за всіма медичними галузями проводяться дослідження щодо оцінювання інформативності сайтів для підвищення ефективності пошукових робіт. Наприклад, у праці [8] досліджуються медичні ресурси Інтернету з питань урології, де перевага надається сайтам Європейської асоціації урологів, спеціалізованому урологічному серверу та центральній інформаційній платформі, яка забезпечує зв'язок між лікарями-урологами.

Деякі спеціалісти досліджують динаміку потужності публікаційного потоку та тенденції розвитку за окремими медичними галузями, наприклад, у вертебурології [7]. Інші здійснюють аналіз патентів з використанням бази даних Європейського патентного відомства на прикладі медичної візуалізації [8], що дозволяє оптимізувати пошукові роботи при моніторингу наукових досліджень.

Наразі зрозумілим є усвідомлення залежності рівня розвитку науки від рівня впровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Говорячи про сучасні моделі наукових комунікацій, звичайно ж, не можна не зважати на стрімкий їх розвиток, що надає унікальні можливості в розповсюдженні наукової медичної інформації, а інколи і змінює наукову комунікацію.

Метою статті є вивчення зарубіжного досвіду розвитку та трансформації науково-медичних комунікаційних засобів в Інтернеті.

Медичні ресурси, порівняно з іншими галузями знань, найширше представлені в Інтернеті та найкраще вивчені. Нині в мережі — БД, каталоги медичних бібліотек, електронні версії журналів, описи науково-дослідницьких проектів, мультимедійні навчальні ресурси, клінічні випадки, програмне забезпечення, адміністративні документи, курси навчання, законодавчі документи тощо.

Різні організації, громадські, державні та приватні, активно долучилися до розробки веб-сторінок для забезпечення механізму он-лайн доступу

до інформації. В Інтернеті також представлені ресурси практично всіх значних навчальних та дослідницьких центрів, де можна отримати необхідну інформацію щодо тематики й основних напрямів їх діяльності.

Безплатне використання інформації в мережі забезпечує можливість необмеженого доступу до наукової та іншої інформації. Ресурси збагачено малюнками, кінокадрами, звуковими елементами, текстовими даними і посиленнями на інші медичні ресурси. Декілька сотень рукописів, описів хворих, рентгенограм, фотомікрограм і фотографій існують у мережі та регулярно оновлюються.

Структура основних видів інформаційно-комунікаційних засобів біомедичних електронних ресурсів містить:

- електронні видання, повнотекстові документи, електронні журнали з можливостями пошуку, наявністю гіперзв'язків, і автоматичної агрегації, зокрема наукові медичні журнали і книги;
- електронні бібліотеки;
- інтегровані веб-платформи як інтелектуальний шлях для доступу до високоякісної, сучасної та достовірної медико-біологічної й фармакологічної інформації;
- бібліографічні, реферативні, адресно-довідкові, фактографічні, повнотекстові і інші бази даних з можливостями пошуку. Медико-біологічні бази даних;
- бібліотечні електронні каталоги різних типів і бібліографічні покажчики;
- малюнки і зображення з можливостями обробки файлів за розмірами, кольором, просторовими параметрами зображення і побудови багатовимірних зображень;
- таблиці з розширеними функціями обробки даних і демонстрації результатів;
- аудіозаписи і музика, відео, комп'ютерна анімація;
- цифрові карти і картографічна інформація;
- комп'ютерні програми;
- мультимедійні матеріали (поєднання різних видів ресурсів, наприклад, текст і звук; текст, зображення, звук; текст і анімація і т.д.);
- телемедичні технології, які забезпечують новий вид комунікаційного каналу передання медичних знань та мультимедійних матеріалів;
- програмний та документний комплекс для забезпечення дистанційного навчання;
- регіональні інформаційно-комунікаційні мережі;
- веб-сайти різних організацій:
  - медичних та інших видавництв;
  - загальномедичних й офіційних служб (Всесвітня Організація Охорони здоров'я, Американська медична асоціація, Національний інститут здоров'я США, Медична мережа Міністерства охорони здоров'я Росії та ін.);
  - медичних асоціацій й інших громадських організацій;
  - медичних відділень, клінік та шпиталей університетів;

- навчальних і науково-дослідницьких інститутів медико-біологічного профілю;
- окремих медичних напрямів (кардіологія, радіологія, онкологія тощо);
- сайти виробників медичного діагностичного устаткування та контрастних засобів;
- електронні архиви діагностичної інформації;
- електронні навчальні ресурси;
- радіологічні ресурси (ультразвук, радіонуклідна діагностика, магнітний резонанс, комп'ютерні зображення в медицині);
- спеціальне програмне забезпечення передачі зображень й інших даних, наприклад, DICOM (Digital Imaging and Communications in Medicine) — уніфікований стандарт передачі медичних зображень, який дозволяє вирішити проблему сумісності, передачі й архівації даних, отриманих діагностичними системами;
- електронні радіологічні музеї;
- медичні конференції, симпозіуми, виставки тощо.

Кожен вид електронного інформаційного ресурсу, безумовно, має свої особливості. Розглянемо деякі з них детальніше.

Медико-біологічні бази даних. У результаті впровадження в інформаційну діяльність обчислювальної техніки в 60–70-х р. найважливішим видом інформаційних послуг стало використання бібліографічних і реферативних баз, яким понині на сучасному інформаційному ринку послуг належить провідне місце.

Існує понад 200 різних БД з біомедичної інформації, які можуть бути довідковими, бібліографічними, реферативними, фактографічними і повнотекстовими. Найвідомішою і найпопулярнішою є БД MEDLINE, створена Національною медичною бібліотекою США (НМБ). Це настільки досконала та багатofункціональна інформаційна пошукова система, що її активно використовують не тільки медичні працівники для пошуку клінічної інформації, а й інформаційні та бібліотечні працівники для проведення різних наукометричних досліджень. Зараз ця БД містить біля 16 млн. бібліографічних найменувань наукових статей.

У 1966 р. Міжнародне агентство з атомної енергії у галузі атомної енергетики (МАГАТЕ) почало створювати інноваційний інформаційний ресурс — систему INIS (<http://inisdb2.iaea.org/>) в співпраці з 122 дійсними членами INIS і 24 Міжнародними організаціями. Тепер ця система містить більше 3 млн бібліографічних записів і унікальну колекцію з 200 000 повнотекстових документів на 63 мовах. Принцип нового підходу до створення цього інформаційного ресурсу базувався на концепції, де кожна країна або організація може брати участь в підготуванні до введення в систему інформації, яку вона виробляє. Така децентралізація по введенню інформації, головною чином по її реферуванню і індексації, припускає наявність узгодженої між всіма учасниками інформаційної мови — дескрипторного англomовного тезаурусу INIS. Цей міжнародний механізм формування єдиного інформаційного співтовариства по атомній енергії дозволяє INIS:

- досягти найширшого обхвату національної літератури з питань ядерної енергетики;
- досягти багато профільного обхвату літератури за різними аспектами ядерної енергетики (фізичні, медичні, біологічні, хімічні та ін.);
- подолати культурні і мовні бар'єри;
- надати кожному Члену INIS право користуватися інформацією всіх Членів INIS.

Серед найбільш відомих та популярних міжнародних інформаційних ресурсів є Біомедична бібліотека Голандії, яка містить широкий спектр різних електронних інформаційних продуктів, зокрема:

- платформа ScienceDirect (надає доступ до повнотекстових наукових журналів);
- EMBASE (база даних з медико-біологічних та фармакологічних наук, містить понад 19 мільйонів статей із понад 7000 журналів, виданих починаючи з 1974 р.; це унікальна комбінація двох БД EMBASE та БД MEDLINE на платформі Elsevier);
- система клінічних знань MD Consult (Clinical Knowledge System) пропонує декілька ресурсів медичної інформації в модульному форматі, які можуть використовуватися як незалежно один від одного, так і в комплексі. Надає доступ до книг і довідників; реферативним БД; рекомендаціям по клінічній практиці; медичним новинам і звітам; матеріалам для підвищення кваліфікації; пошуковим системам матеріалів медичної тематики в Інтернеті; журналам; відомостям про медикаменти; думкам експертів;
- видання Cell Press на платформі ScienceDirect (містить всі видання, зокрема електронні версії престижних видань: Cell, Immunity, Molecular Cell, Neuron, Structure, Current Biology, Cancer Cell, Cell Metabolism та ін.);
- xPharm (інтерактивний центр фармакологічної інформації, охоплюючий матеріали по молекулярних мішенях, агентах, супутніх порушеннях і принципах їх взаємодії);
- Biopendium (є найдокладнішим в світі ресурсом по протеоміці для визначення і встановлення пріоритету мішеней, а також для аналізу крупного масиву даних);
- предметні колекції ScienceDirect;
- довідково-енциклопедичні видання на платформі ScienceDirect та багато інших. Створення інтегрованої веб-платформи ScienceDirect, як інтелектуального шлюзу для доступу до високоякісної, сучасної та достовірної медико-біологічної й фармакологічної інформації стало новим кроком удосконалення наукової комунікації.

Електронні видання. Нові технології пропонують нові способи подання наукової інформації, які в деяких випадках є зручнішими для використання, порівняно з паперовими журналами. Введення до електронних видань необмеженої кількості публікацій, можливості гіпертекстових

зв'язків з іншими документами та зображеннями забезпечують їх популярність. Нині більше 3000 медичних електронних видань доступні через комп'ютерні мережі. Їх спектр охоплює від неофіційних інформаційних бюлетенів до електронних версій таких фундаментальних видань, як Британський медичний журнал (*British Medical Journal*). Крім того, існує багато інших організацій, які надають свої інформаційні ресурси в Інтернеті. Наприклад, *American Medical Association* (<http://www.ama-assn.org>) — американська медична організація, на сайті якої розміщено журнал асоціації (*The Journal of the American Medical Association* — JAMA) й інші спеціалізовані журнали.

Найважливішим джерелом у системі наукової комунікації є науковий журнал, який, у першу чергу, зазнав змін, пов'язаних з активним розвитком медичної інформаційної індустрії, тобто набув ще однієї форми — електронної [13–15].

Популярність електронної форми наукових журналів, широкі можливості дистанційного доступу, з одного боку, та висока вартість отримання повних текстів статей — з іншого, стали стимулом для розповсюдження міжнародних спонсорських проектів, що стосуються розвитку програм забезпечення вільного доступу до світових наукових інформаційних ресурсів.

Ці програми передбачають безплатний або пільговий доступ до інтерактивних журналів для вузів і наукових установ з метою забезпечення вчених з країн, що розвиваються, необхідною інформацією і стимулювання їх внеску в поліпшення умов життя в країні. Але кожна програма має і певну специфіку. Основні програми доступу до журналів по своїй спеціалізації можуть розвиватися за чотирма моделями.

1. Спеціалізація на підтримці бібліотек і бібліотечних консорціумів у країнах, що розвиваються, де здійснюється навчання національних інформаційних і бібліотечних фахівців щодо можливостей розвитку та впровадження в їх діяльність додаткових послуг, зокрема проектування порталних інтерфейсів, управління доступом і підтримкою споживача до ресурсів Інтернету. У межах цих програм також здійснюється підтримка національних електронних публікацій, розвиток національного архівування.

2. Доступ до електронних журналів, де головні організації розвинених країн домовилися про надання зовнішнього доступу до їх власних електронних ресурсів для індивідуальних споживачів країн, що розвиваються. Однак існують деякі обмеження щодо кількості потенційних споживачів і статей, які можна завантажити.

3. Програми видавництва спрямовані на підтримку читачів наукових і технічних галузей з країн, що розвиваються; мають вигідні інтерактивні пропозиції щодо інформаційних послуг (вільний доступ, знижки в оплаті, підтримка вітчизняних видань електронних журналів тощо).

4. Ініціативи Організації об'єднаних націй (ООН) спрямовані на підтримку та розповсюдження науково-технічної інформації з метою

інформаційного забезпечення економічного і соціального розвитку бідних країн через надання вільного доступу до науково-технічної інформації.

В Україні інформаційні програми також набули поширення. Першими та найглобальнішими стали ініціативи ІНТАС (міжнародна асоціація підтримки співробітництва з ученими країн СНД), за якою з 1998 р. наукові та навчальні установи отримали можливість одержувати копії зарубіжних публікацій на паперових носіях, а з 2000 р. за проектом «Електронна наукова інформація для бібліотек і наукових організацій» — доступ до електронних наукових результатів, опублікованих у західноєвропейських журналах видавництва Springer та Blackwell-Science, а також до бази даних електронних журналів «Electronic Journals Library».

Проект Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) — HINARI (Health InterNetwork Access to Research Initiative) забезпечив вільний доступ до повних текстів біомедичних наукових журналів.

Значні можливості отримання доступу до зарубіжних наукових публікацій поставили перед інформаційними фахівцями нові завдання: з одного боку — вибрати найінформативніші ресурси, з іншого — забезпечити доступ до спеціалізованої інформації, яка необхідна при виконанні пріоритетних інноваційних напрямів.

Щодо формування українського ринку електронних наукових медичних видань, то він ще перебуває на етапі розвитку. Значна їх більшість уже має електронну форму, менша кількість — доступ в Інтернеті, а ще менша — до повних текстів наукових статей. До групи журналів, що мають вільний безплатний доступ до повних текстів, належать: Український медичний журнал (<http://www.umj.kiev.ua/arhiv.php>); Український радіологічний журнал (<http://www.imr.kharkov.ua/>); Український кардіологічний журнал (http://www.rql.kiev.ua/cardio_j/fr_index.htm); Український нейрохірургічний журнал (<http://www.intermag.kiev.ua/uan/bulet/list.html>) — номери тільки 1998–2000 рр.

Електронні бібліотеки. Необхідність створення сучасного, нормативно підкріпленого, постійно функціонуючого, добре структурованого і зручного для користувачів інформаційно-комунікаційного засобу для розповсюдження наукової інформації і забезпечення професійного спілкування сприяла появі на рубежі ХХ–ХХІ ст. нового класу інформаційних систем — електронних бібліотек (ЕБ).

За ініціативою федеральних департаментів і комісії Конгресу Національний інститут здоров'я США (National Institute of Health — NIH) у 2005 р. оголосив програму по забезпеченню загальнодоступності результатів досліджень, організованих державою завдяки створенню певних інформаційних центрів (спільно з Національною медичною бібліотекою). Основною місією центрів була реалізація функцій міжнародної цифрової бібліотеки з відкритим, вільним і необмеженим доступом. Серед них провідними є [18, 20]:

- NCBI має дві електронні системи світового значення: GenBank — архів окремих генетичних даних і PubMed — бібліографічна база даних рефератів з біомедичної та іншої наукової літератури. GenBank призначений для молекулярних біологів і забезпечує успішний збір фактографічних даних про послідовності ДНК у центральному сховищі із загальним форматом, що забезпечує швидкий пошук, обробку і виявлення перехресних зв'язків між усіма даними, що містяться в БД;
- PubMed Centre, що містить медико-біологічну інформацію для дослідників і клініцистів, дозволяє виявляти релевантні статті, виходити на повні тексти та встановлювати зв'язок зі всіма статтями, на які є посилання в знайденій статті.

Важливим для запровадження в практику роботи вітчизняних інформаційних підрозділів і медичних бібліотек наукових медичних установ є консолідація зусиль на створення кумулятивного інформаційного ресурсу (за ініціативою англійського епідеміолога Арчі Кокрана) — глобальної електронної науково-медичної бібліотеки. Перший Кокранівський центр був відкритий у жовтні 1992 р. в Оксфорді [16]. У жовтні 1993 р. 73 представники з 9 країн стали співзасновниками Кокранівської співдружності, а з 1999 р. діє Російське відділення (www.cochrane.ru).

Кокранівська співдружність — міжнародна некомерційна організація, члени якої відшуковують та узагальнюють результати всіх коли-небудь проведених рандомізованих клінічних іспитів лікувальних і діагностичних втручань з метою об'єктивної оцінки їх ефективності та формування глобальної електронної науково-медичної бібліотеки.

Кокранівська бібліотека (The Cochrane Library) містить в Інтернеті чотири бази даних [19].

1. Кокранівська БД систематичних оглядів — закінчені систематичні огляди та протоколи оглядів — найнадійніше джерело новітньої, ретельно відібраної і критично обробленої інформації.

2. Кокранівський реєстр контрольованих випробувань — бібліографічна БД усіх публікацій контрольованих випробувань, виявлених у процесі систематичного вивчення міжнародних електронних БД, ручного вичерпного пошуку в наукових біомедичних журналах та інших виданнях.

3. Реферативна БД оглядів щодо ефективності медичних втручань — це структуровані реферати з критичної оцінки систематичних оглядів й метааналізів, опублікованих у різних джерелах.

4. Кокранівська БД з методології оглядів містить бібліографію публікацій із методологій синтезу й аналізу результатів клінічних досліджень.

Кокранівська електронна бібліотека містить також: навчальний посібник з методології складання систематичних оглядів; глосарій специфічних термінів, прийнятих в організації; адреси проблемних груп й інших підрозділів Кокранівської співдружності; базу даних рефератів аналітичних досліджень за оцінкою ефективності медичних технологій і каталог ресурсів Інтернету по доказовій медицині [17].

Для українських медичних працівників сучасні інформаційні технології, а особливо Інтернет, значно спростили доступ до доказової інформації щодо нових і вже існуючих методів лікування та лікарських засобів. На думку авторів [10], роботу над інформацією в доказовій медицині можна проводити за двома напрямками:

- отримання нових доказів щодо ефективності і безпеки лікарських засобів завдяки проведенню клінічних та інших досліджень;
- пошук уже отриманих доказів, їх інтерпретація, перевірка й обробка.

Перший напрям припускає знання і використання клініцистами та науковими співробітниками медичної статистики, а другий — набуття пошукових навичок зі знаходження необхідної доказової інформації. Другий напрям відкриває широкі можливості для інформаційних працівників наукових установ і вузів щодо дослідження цих нових і швидко зростаючих інформаційних ресурсів й оптимізації інформаційного забезпечення медичної науки та клінічної практики.

Нині в Україні відбуваються процеси реформування системи охорони здоров'я, найголовніший — це інтеграція системи охорони здоров'я до світового інформаційного простору.

Необхідність створення електронних медичних ресурсів зумовлена як технологічними особливостями національної охорони здоров'я, так і мовним бар'єром. Зважаючи на сучасні тенденції із забезпечення відкритого доступу до медичної наукової інформації, слід розширювати й вітчизняний інформаційний ринок медичної наукової інформації такими видами послуг як доступ до повних текстів наукових статей та інших видань. Нині в Україні тільки до окремих видань можна отримати доступ.

Проте слід зазначити, що згідно з наказом МОЗУ № 294 від 21.06.2005 на базі ННМБУ почав створюватися вітчизняний фонд електронних документів, який містить такі основні ресурсні компоненти, як: електронні версії книг, періодичних видань та електронний каталог. При цьому всі медичні установи та вузи повинні надавати в ННМБУ електронні версії своїх періодичних видань та електронні версії матеріалів наукових заходів, які проведено згідно з Реєстром з'їздів, конгресів, симпозіумів і науково-практичних конференцій.

І все ж в Україні залишаються невирішеними багато питань, пов'язаних зі створенням єдиного інформаційного медичного простору, що потребують свого вирішення.

По-перше, це формування державної політики у сфері розвитку системи наукової медичної інформації, галузевої науково-інформаційної мережі з урахуванням наукових інтересів споживачів і регіональних інтересів клінічних закладів.

По-друге, це необхідність налагодження спільної плідної співпраці науково-медичних бібліотек з науково-інформаційними службами наукових установ та вузів, зокрема через проведення наукових конференцій з обміну досвідом з питань опанування електронних медичних ресурсів, створення баз даних та ін.

По-третє, необхідність розробки системи обміну науковими електронними ресурсами між науковими установами, вузами, ННМБ й Укрмепатентінформом.

По-четверте, необхідність розробки концепції розвитку науково-медичних ресурсів, зокрема електронних.

Важливим також є знання інформаційних ресурсів Інтернету, що дозволяє оптимізувати пошук необхідної інформації. Отже, можна відзначити такі перспективні напрями опрацювання інформаційних медичних ресурсів Інтернету:

- оцінка їх інформативності для ефективнішого проведення моніторингу наукових напрямів;
- оцінка якості медичної інформації, розміщеної в Інтернеті;
- формування стратегії пошуку медичної інформації з урахуванням специфіки медичних об'єктів та пошукових завдань;
- поширення знань і навичок щодо проведення патентного й інформаційного пошуку в Інтернеті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонова Н. О. *Веб-сторінки ІНТЕРНЕТ для медиків : посіб.* / Н. О. Артамонова, Ф. Ю. Буслович, А. В. Каніболоцька, І. В. Артамонов. — Х., 1998. — 32 с.
2. Артамонова Н. О. *Медицинские ресурсы INTERNET : учебн. пособие для иностранных студентов* / Н. О. Артамонова, В. Г. Книгавко, Е. Б. Радзишевская. — Х. : ХГМУ, 2005. — 14 с.
3. Баркова О. В. *Формирование электронной библиотеки как направление развития научных коммуникаций* / О. В. Баркова // *Б-ки нац. акад. наук: пробл. функционирования, тенденции развития.* — К., 2005. — Вып. 3. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2005/05bovrnk.html>. — Загол. с экрана.
4. Белобородов С. М. *Поиск литературы в современных источниках информации* / С. М. Белобородов // *Проблемы репродукции.* — 2002. — №6. — С. 16–20.
5. Иванов С. А. *Мировая система научной коммуникации как информационное пространство* / С. А. Иванов // *Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: 8-я междунар. конф. «Крым 2002» : материалы конф., Судак, 9–17 июня, 2001 г.* — М., 2001. — Т.1. — С. 1123–1126.
6. Колесникова Л. Н. *Некоторые аспекты поиска информационных ресурсов в системе Интернет* / Л. Н. Колесникова, А. Ф. Воловик, В. Я. Мартынченко и др. // *Патентно-інформаційне супроводження наукових досліджень у медицині : матер. наук.-практ. конф., м. Київ, травень 2000 р.* — К., 2000. — С. 60–62.
7. Колесніченко В. А. *Наукознавча оцінка наукової продукції з проблем лікування диспластичних захворювань хребта* / В. А. Колесніченко // *Проблеми сучасного медичного наукознавства : матеріали наук.-практ. конф., Тернопіль, 18–19 травня 2006 р.* — С. 52–54.

8. Негрей А. М. Деякі питання патентно-інформаційного забезпечення наукових досліджень в урології у спектрі інноваційних процесів / А. М. Негрей, А. І. Немирович // Наукові інформаційні проблеми забезпечення інноваційних процесів у галузі : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, травень 2002 р. — К., 2002. — С. 77–78.
9. Павліченко Ю. В. Використання патентної інформації при науково-інформаційному супроводі науки / Ю. В. Павліченко // Проблеми сучасного медичного наукознавства : матеріали наук.-практ. конференції, 18–19 травня 2006 р. — Тернопіль, 2006 р. — С. 80–81.
10. Чубенко А. В. Медицина, основанная на доказательствах, и современные информационные технологии / А. В. Чубенко, П. Н. Бабич, С. Н. Лапач // Укр. мед. часопис. — 2004. — №2 (40). — С. 49–56.
11. Шемаєва Г. В. Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій : моногр. / Г. В. Шемаєва. — Х. : ХДАК, 2008. — 289 с.
12. Юхимець В. А. Методология поиска научно-медицинской информации в электронных базах данных MEDLINE / В. А. Юхимець, Т. Б. Рагузина // Укр. пульмонол. журн. — 2003. — №4. — С. 60–61.
13. Ярошенко Т. Електронний журнал у дзеркалі публікацій у професійній пресі / Т. Ярошенко // Вісн. Кн. палати. — 2006. — №5. — С. 29–32.
14. Ярошенко Т. Еволюція журналу як засобу наукової комунікації: від друкованих видань до оригінальних електронних журналів / Т. Ярошенко // Вісн. Кн. палати. — 2005. — № 10 (111). — С. 29–34; № 11 (112). — С. 28–33.
15. Ярошенко Т. Управління колекціями електронних журналів: нова роль бібліотек у створенні інформаційного освітньо-наукового простору України / Т. Ярошенко // Бібліотечна планета. — 2005. — №4. — С. 14–18.
16. Bassler D. Evidence-based medicine targets the individual patient, part 1: How clinicians can use study results to determine optimal individual care / Bassler D., Busse J.W., Karanicolas P.J., Guyatt G.H. // Evid. Based Med. — 2008. — Vol.13, N4. — P.101–102.
17. Boynton J. Identifying systematic reviews in MEDLINE: developing an objective approach to search strategy design / J. Boynton, J. Glanville, D. McDaid, C. Lefebvre // J. Inform. Science. — 1998. — Vol. 24, N3. — P.137–154.
18. Cogdill K.W. The National network of libraries of medicine's outreach to the public health workforce: 2001-2006 / K.W. Cogdill, A.B. Ruffin, P.Z. Stavri // J. Med. Libr. Assoc. — 2007. — Vol.95, N3. — P.310–315.
19. Glanville J. Identifying systematic reviews: key resources / J. Glanville, C. Lefebvre // ACP J. Club. — 2000. — Vol.132, N3. — P.A11-A12.
20. Kotzin S. Leading into the future: library operations at the National library of medicine / Kotzin S., Lyon B. // J. Med. Libr. Assoc. — 2008. — Vol.96, N1. — P.1–2.

Надійшла до редколегії 01.09.2009 р.

УДК 002.2:316.77

В. А. МАРКОВА

АПАРАТ КНИГИ ЯК ЗАСІБ ПОЛІПШЕННЯ ЇЇ КОМУНІКАТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Аналізується історія формування апарату книги як засобу поліпшення її комунікативних можливостей.

Ключові слова: книга, апарат книги, комунікативні можливості.

Анализируется история формирования аппарата книги как средства усовершенствования ее коммуникативных возможностей.

Ключевые слова: книга, аппарат книги, коммуникативные возможности.

In the article a history of forming of book's apparatus as a means of enhancing its communicative possibilities is analyzed.

Key words: book, book's apparatus, communicative possibilities.

Дослідження книги як соціально-комунікативного феномену передбачає виділення комунікативної структури, що є основою книжкової комунікації. Усі спроби побудови такої структури передбачають, що її основою є елементарна комунікативна структура, в якій обов'язкові елементи — комунікант (відправник, передавач), повідомлення (об'єкт, що передається) та реципієнт (адресат, приймач). Комунікант кодує інформацію, а адресат її декодує, причому в процесі передачі можливі шуми і перешкоди, які заважатимуть розкодуванню. Саме такою схемою оперує теорія інформації. Як виправдання редукування складних комунікативних феноменів до елементарної схеми, У. Еко зазначав, що «... тільки коли нам вдасться це зробити, коли ми зможемо виділити комунікативну структуру, що є основою і складніших випадків комунікації, тільки в такому разі ми розглядатимемо будь-яке явище культури з позиції комунікації» [14, с. 35].

Традиційно при розгляді книжкової комунікації зазначену структуру доповнюють комунікативними посередниками (видавництва, бібліотеки, книжкові магазини та ін.), а книгу розглядають як канал, через який повідомлення потрапляє від автора до читача. Така структура є надто спрощеною, за допомогою якої неможливо отримати повного уявлення щодо комунікативної природи книги, оскільки вона передбачає комунікацію як між-суб'єктну взаємодію, в якій книзі відводиться роль засобу. Така точка зору є правомірною, але обмеженою. Повною мірою соціально-комунікативну природу книги можна дослідити лише в тому разі, коли розглядати її як повноправний суб'єкт комунікації.

Уперше книгу як суб'єкт комунікації розглянув М. М. Куфаєв [7]. Комунікативну природу книги характеризує вчений як складний діалектичний

процес взаємовідносин індивідуального та соціального, який триває в трьох стадіях: «стадії автора», «стадії читача» та «стадії книгоробної майстерності» (перелік не хронологічний, а схематичний). М. М. Куфаєв довів, що, завдяки матеріальній формі, яка уможлиблює збереження і передачу авторської думки в просторі та часі, книга є водночас і продуктом світової культури, і її фактором. Що ж перетворює книгу на повноцінного суб'єкта комунікації? Відповідь на це запитання можна отримати, якщо розглянути тривалу еволюцію книги, в процесі якої вона набувала тих елементів, які збільшували її комунікативні можливості, починаючи від форми, формату, структури та закінчуючи художнім оформленням. Значну роль у вдосконаленні книги як засобу комунікації відіграв процес формування апарату книги. Апарат видання в книгознавстві визначається як додатковий до основного тексту видання довідково-допоміжний і науково-довідковий матеріал, що полегшує глибше розуміння її змісту завдяки новій інформації [1, с. 39]. Залежно від типу видання, виду літератури, до якого належить твір, а також цільового та читачького призначення видання набір складових апарату видання може змінюватися. В умовах переходу від панування книжкової комунікації до електронної це питання — особливо актуальне, адже в електронному середовищі важливим є збереження кращих традицій книжкової комунікації, сформованих упродовж століть.

Сучасним підходам до формування апарату книги присвячені праці Є. М. Альохіної, О. В. Западова, О. Е. Мільчина, М. Тимошика, Е. Л. Призмента, Є. О. Динерштейна. Історичний екскурс щодо певних періодів подається в працях А. І. Кисельової, Б. Мецгер, М. Паркса, П. Зенгера, Е. Графтона. Але праці, в яких досліджувався б процес формування апарату книги як її комунікативного засобу, відсутні.

Мета статті — зробити історико-культурний огляд процесу формування апарату книги як засобу поліпшення її комунікативних можливостей.

Формування, говорячи сучасною мовою, апарату видання розпочалося ще в добу Античності, але повною мірою реалізоване в добу Середньовіччя в межах релігійної комунікації. Більшість елементів, що використовуються нині в книжкових виданнях, беруть свій початок саме в Середньовіччі.

«Інтенсивне», діалогічне, вдумливе, самозаглиблене читання Святого Письма потребувало ще більшої фрагментації, ніж лише зміна форми книги із сувою на кодекс. Адже континуальності сувою, яка пропонувала читачеві панораму тексту (тобто можливість бачити не лише ту колонку, що читається зараз, а й декілька наступних), протистоїть дискретність кодексу, що перетворює читання на фрагментарне, обмежене однією сторінкою. Але цим фрагментація не обмежилася, необхідна була детальніша фрагментація, яку забезпечило структурування твору. Завдяки поділу на глави можна було краще збагнути зміст уривка, легше віднайти необхідний фрагмент. Щодо грецьких новозавітних рукописів, то найдавнішою відомою системою поділу тексту на глави є система, представлена на полях Ватиканського кодексу (IV ст.). Відомі й інші, пізніші поділи. Більшість поділів здійснено з урахуванням змістової складової тексту, але існувала й практика поділу, основою якої був символічний принцип. Так, у другій половині VI ст.

Андрій, архієпископ Кесарії Каппадокійської, поділив текст Апокаліпсису на 24 частини за кількістю старців, що воссідують навколо трону Божого (Одкр. 4, 4), а кожну главу — ще на три частини з огляду на тричастинну природу кожного старця, без урахування внутрішнього, дискурсивного членування тексту. У подальшому кожна з глав у грецьких новозавітних рукописах (починаючи з V ст.) супроводжувалася заголовком на полях рукопису і являв собою короткий зміст глави. Усі заголовки однієї й тієї ж книги часто розміщувалися як послідовний перелік на початку книги, тобто представляли собою зміст тексту. Пошук же того чи іншого фрагмента значно полегшувався завдяки системі Євсевія Кесарійського, яка набула значного поширення не лише в грецьких, а й у латинських, сирійських, коптських, готських, вірменських та інших перекладах Нового Завіту. Система передбачала поділ кожного Євангелія на фрагменти, обсяг яких залежав від наявності паралельних місць до них в інших Євангеліях. Кожний з розділів нумерувався (в Матвія їх 355, у Марка — 233, у Луки — 342, в Іоанна — 232). Потім він звів усі можливі комбінації паралельних місць у десять таблиць. Далі на полях рукописів поряд з номером глави зазначався і номер таблиці, в якій можна знайти означений фрагмент із зазначеним паралельних місць з інших Євангелій. Деякі сучасні видання Грецького Нового Завіту також відтворюють таблиці Євсевія, що є підтвердженням їх комунікативної значущості [9, с. 19–33].

Західні дослідники велику увагу приділяють ще одній «революційній» події, яка, на їх думку, спричинила значні комунікативні зрушення. Це поступовий перехід від читання вголос до читання про себе. Вище вже зазначалося, що така практика була притаманна культурі Античності як культурі з розвинутою риторичною традицією, вона цілком та повністю співвідносилася з її світовідчуттям, і дуже не скоро зникла навіть при її занепаді. Необхідно тут згадати Августина, який описує звичку свого вчителя Амвросія Медіоланського читати про себе, як щось незвичайне. Але вже з VI ст. читання про себе набуває поширення в середовищі монахів. Так, Ісидор Севільський вважав, що саме читання про себе дозволяє краще розуміти текст, оскільки потребує менше фізичних зусиль і надає можливість думати про прочитане та зберігати його в пам'яті [11, с. 124–125]. Цьому сприяє і те, що вже з VII ст. починає поширюватися практика відокремлення слів одне від одного пропусками, що було нехарактерним для попередніх часів. Письмо одним словом ніяк не заважало сприйняттю змісту на слух. Зовсім інша справа — візуальне сприйняття, адже при ньому розуміння смислу проходить поза аудіальною сферою. Відбувається яскраво виражена інтенсифікація зорового сприйняття, а тому поступово осягається роль різних знаків пунктуації в передачі смислу. Такі знаки все частіше трапляються в рукописах з кінця X ст. Гуго Сент-Вікторський у своїй «Граматиці» наводить великий список знаків пунктуації, які повинні використовувати писці; він же першим із середньовічних граматиків увів для обов'язкового використання переписувачами знак виноски [4, с. 161–166], те, без чого ми нині не можемо уявити книгу в межах наукової комунікації.

Необхідно зазначити, що посилення дискретності книжкового простору, виникнення системи посилань та подальше посилення візуального елементу в становленні книжкової комунікації є взаємозумовленими процесами. Поширення книжкової комунікації послаблює пам'ять, яка є надто розвинутою в людини усної культури. Але відтепер запам'ятовувати великі обсяги тексту більше немає необхідності; його фрагментація та установлення взаємозв'язку між окремими фрагментами через систему посилань створюють сприятливий комунікативний простір завдяки наявності відповідних візуальних елементів. «Усе зростаючий обсяг матеріалів, що підлягав обробці й опануванню, здійснював тиск, роблячи неминучим перехід до візуальних схем і способів організації» [8, с. 203]. Схоластична модель письма ще більшою мірою, ніж попередня епоха, потребувала розвитку фрагментації тексту та використання перехресних посилань. Поділ на глави поступово поширився на всі види текстів. Такий підхід до тексту дозволив видатному німецькому мистецтвознавцеві Е. Панофському провести паралелі між схоластикою і готичним мистецтвом, для якого також характерним був великий ступінь систематизації. «Чи читаємо ми трактат з медицини, довідник з класичної міфології (такий, наприклад, як *Fulgentis Metaforalis* Райдвола), листівку політичної пропаганди, звеличування правителя або біографію Овідія, ми скрізь знаходимо одержимість систематикою ділення і поділення...» [10, с. 66].

А. І. Кисельова зазначає, що до XIV ст. склалася ієрархічна система елементів (рубрик, заголовків, ініціалів), що сприяли кращому сприйняттю змісту книги, хоча й прийоми з вироблення принципів логічної структури в рукописній книзі ще не були уніфіковані. Так, нечасто трапляється пагінація та фоліація, здебільшого ж — сигнатура, оскільки вона виконує службову функцію — зберегти правильну послідовність зошитів і допомогти палітурнику в роботі. У рукописах XIV ст. і в більшості рукописів XV ст. ще не було абзаців, але для відокремлення однієї думки від іншої вже використовувалися кольорові фігурні рубрики. Заголовні букви також виділялися кольором. Таким чином, текст рукопису поділявся на книги, глави, які, у свою чергу, мали ще дрібніший розподіл. Кожний із структурних елементів тексту виділявся: кольором і/чи фігурою. Причому до часу винаходу книгодрукування рукописна книга вже являла собою композиційно вивірену структуру, яка дотримувалася головного принципу в побудові текстової конструкції — послідовності [5, с. 50–62].

Орієнтації в книзі сприяє також система покажчиків (предметний, іменний, покажчик географічних назв тощо). Уперше вони застосовуються в схоластичній книзі, і це цілком природно, адже саме в схоластичній традиції набула поширення модель читача-користувача, який використовує книгу, насамперед, як робочий інструмент. Така модель передбачає фрагментарне читання, звернення до книги за довідкою з того чи іншого приводу, що можливе лише за умов існування «ключів» до тексту. Саме такими «ключами» й стали покажчики. У друкованій же книзі вони набули свого подальшого розвитку.

Р. Шартъє підкреслював: «Автори не пишуть книг: ні, вони пишуть тексти, а інші люди перетворюють їх у рукописні, гравіровані, друковані об'єкти», а тому «варіюючи суто формальні модальності презентації текстів, можна змінити і реєстр їх референції, і спосіб їх інтерпретації» [13, с. 132–133]. Цікавим прикладом усвідомлення своєї ролі в репрезентації змісту тексту, написаного автором, є практика виготовлення підносних екземплярів (тих, що призначалися королю та його близькому оточенню) французьким друкарем Антуаном Вераром, діяльність якого припадає на кінець XV — початок XVI ст. На мініатюрі, яка ілюструє процедуру піднесення книги королю, себе Антуан Верар зображає із закритою книгою, а автора книги — з відкритою. Слід зазначити, що в середньовічній книжковій мініатюрі зображення відкритої книги, зазвичай, використовується в релігійних зображеннях і символізує явлену читачеві істину Слова Божого. Зображення ж автора з відкритою книгою свідчить про те, що автор є відповідальним за зміст книги, який він розгортає перед читачем. Лібарій же несе відповідальність за те, яким чином цей текст матеріально втілений. Зона відповідальності лібарія — колофон, титульний аркуш, посвячення, звернення до читача, художнє оформлення. І символізує це закрита книга в руках лібарія [12]. Така наочність у розподілі компетенції між автором та друкарем є радше винятком, але поступово вона стало нормою, що визначалася законами ринку. Друкар як ніхто інший повинен бути компетентним щодо впливу матеріальної форми на передачу змісту [3, с. 237–246].

І саме роль матеріальної форми книги в передачі смислу є ще одним приводом вважати її суб'єктом комунікації. Особливо важливу роль у зміні «реєстру референції» книги відіграє те, що називають науково-довідковою частиною апарату книги. До неї належать вступна стаття або передмова, коментарі, примітки. Їх функція — надавати додаткову інформацію з метою певного розуміння основного тексту. Вони, так би мовити, задають певні горизонти для читацької інтерпретації і впливають на те, яким чином сприйматиметься основний текст. У визначенні, яке наводиться в енциклопедії «Книга», використовується словосполучення «кращого», але таке оціночне судження відразу ж викликає запитання: «Для кого саме краще?». Історія «обминання» цензурних перепон багата на приклади видання «сумнівних» з ідеологічних причин текстів з критичними передмовами та коментарями. І навпаки — в радянські часи коментаторська діяльність серед професіоналів сприймалася як зона певної «свободи», тому що коментар як маргінальна частина видання, з одного боку, та адресований здебільшого науковцям, тобто обмеженій читацькій категорії — з іншого, не потрапляв під пильний нагляд цензури [6]. Важливість інтерпретативної функції науково-довідкового апарату книги усвідомлювалася ще на світанку християнства, адже спочатку саме в новозавітних рукописах вони набули найбільшого поширення, хоча перші зразки коментарів трапляються в працях олександрійських філологів (III–II ст. до н.е.). Як грецькі, так і латинські новозавітні рукописи містять перед основним текстом передмови або пролози, в яких повідомляється про автора книги, її зміст, обставини напи-

сання. Окрім того, там могли бути життєописання кожного євангеліста або інші відомості, що стосуються євангельських подій. Також новозавітні рукописи містили глоси (короткі пояснення до складних слів або фраз, написаних, зазвичай, на полях), схолії (замітки тумачного типу, що робилися з дидактичною метою), коментарі (послідовні схолії, що утворюють єдине ціле), ономастикони (лексикографічні допоміжні засоби, що пояснюють значення та походження власних імен) [9, с. 23–25]. У подальшому всі зазначені різновиди стали називати коментарями. Практика коментування була поширенішою тією чи іншою мірою в межах усєї книжкової комунікації, незалежно від змісту, але більшою мірою стала ознакою саме наукової комунікації.

Сам процес коментування для середньовічного вченого, котрий схилявся над Святим Письмом, а потім для вченого-гуманіста, який прагнув очистити античну спадщину від коментарів попередників, а натомість помережував рукопис власноручними записами, являв собою унаочнення справжніх діалогічних відносин з книгою. Е. Графтон зазначав, що гуманісти мали звичку записувати свої думки щодо достоїнств твору безпосередньо в книгу: «Екземпляри Вергілія, Августина й інших авторів, що належали Петрарці, вкриті вишуканими каліграфічними примітками за процесом читання, а іноді в цих діалогах між текстом і маргіналіями брали участь декілька авторів» [3, с. 261]. Традиційно ж у рукописній книзі місцем розміщення коментарів була та ж сторінка, на якій подавався основний текст. Зв'язок основного тексту з коментарем здійснювався за допомогою системи буквено-цифрових посилань. Ця традиція започаткована ще в період створення античних сувоїв. У сучасній практиці коментар здебільшого публікується в кінці основного тексту, інколи — в кінці сторінки. У першому разі постійне звернення до коментаря ускладнює процес читання. І таке його розміщення часто приводить до того, що його зовсім ігнорують. А тому нині саме в легкодоступності коментаря вбачається комунікативна перевага електронної книги (замість гортання сторінок варто лише викликати текст коментаря натисненням клавіші).

Таким чином, оглянення ролі коментаря в підвищенні комунікативних властивостей книги перебуває між двома крайнощами. З одного боку, він є «перекладачем» реалій тих культур, що відділені від нас у часі й просторі, і тому, безумовно, створює сприятливі умови для розуміння. З іншого ж, через свою маргінальність, винесеність поза межі тексту він є затребуваним лише серед фахівців. Практика коментування передбачає, що коментар створюється для певного типу видання і має визначену читацьку адресу. У реальності ж не дуже просто однозначно визначити обсяг знань тієї чи іншої читацької категорії, а тому часто недоліком коментаря є надмірність відомостей або, навпаки, їх нестача. До того ж коментарі вирізняються за масштабами: до кожного слова, кожного уривка, твору, всього авторського корпусу. Виходом з такої ситуації може бути створення багатовимірного коментаря, який надавав би можливість змінювати в разі необхідності масштаб [2]. Але його реальне втілення можливе лише в електронній комунікації.

Коментаторська діяльність також породжує питання щодо її комунікативного статусу. Функціонування книжкової комунікації передбачає, що коментатор повинен допомогти донести до читача авторську інтенцію, але необхідно зважати на той факт, що коментатор у процесі своєї діяльності сам є читачем. Тобто кожний коментар несе на собі відбиток суб'єктивності його автора. Окрім того, коментаторська діяльність зумовлена ідеологічними та культурними вподобаннями певної епохи, і це також не може не відбиватися на ній. Показовим у зв'язку з цим є приклад з творчим надбанням М. В. Гоголя. Якщо в радянські часи релігійний контекст його творів повністю ігнорувався, то нині він, навпаки, посилено педалюється. Буття тексту в новому зміненому контексті приводить до того, що попередній контекст рекласифікується та відбувається підстановка нових значень. Мабуть, правильніше означити процес ідеального коментування гадамерівських висловом «злиття горизонтів», що означає таку інтерпретацію, яка наділяє текст смыслом, зважаючи на сучасний контекст.

Таким чином, автор коментаря стає справжнім співавтором, оскільки саме від його компетенції залежить, у якому вигляді текст предстане перед читачем. І тому не дивно, що серед знавців популярними стають видання з певними коментарями. І якщо коментаторська діяльність усвідомлюється як суто творча, така, що пов'язана зі своїми маленькими «відкриттями» та знахідками, ми маємо справу з вершинами коментаторського мистецтва.

Таким чином, апарат книги відіграє важливу роль у підвищенні її комунікативних можливостей, робить книгу справжнім суб'єктом комунікації, а поєднання принципів його організації з можливостями електронного середовища надасть змогу створити справжні електронні книги, що повною мірою мають право називатися саме книгами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аппарат издания // Книга: Энциклопедия.* — М., 1999. — С. 39.
2. *Гаспаров М. А. Ю. М. Лотман и проблемы комментирования / М. А. Гаспаров // Новое литературное обозрение.* — 2004. — № 66. — С. 71–72.
3. *Графтон Э. Глава 7. Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье.* — М., 2008. — С. 225–265.
4. *Зенгер П. Глава 5. Чтение в позднем Средневековье / П. Зенгер // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье.* — М., 2008. — С. 161–189.
5. *Киселева Л. И. Западноевропейская книга XIV–XV вв. : Кодикологический и книговедческий аспекты / Л. И. Киселева.* — Л. : Наука, 1985. — 303 с.
6. *Комментарий: блеск и нищета жанра в современную эпоху // Новое литературное обозрение.* — 2004. — № 66. — С. 113–114.
7. *Куфаев М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев.* — М. : Наука, 2004. — 188 с.
8. *Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего / М. Маклюэн.* — М. : Академ. проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

9. Мецгер Б. М. Текстология Нового Завета: Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Б. М. Мецгер. — М.: Библейско-Богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. — 325 с.
10. Панофский Э. Готическая архитектура и схоластика / Э. Панофский // Богословие в культуре средневековья. — К., 1992. — С. 49–78.
11. Паркс М. Глава 3. Читать, переписывать и толковать тексты: Монашеские практики раннего Средневековья / М. Паркс // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартве. — М., 2008. — С. 122–137.
12. Стаф И. К. Изображение книги и проблема авторства в издательской деятельности Антуана Верара / И. К. Стаф // Книга в культуре Возрождения. — М., 2002. — С. 212–216.
13. Шартве Р. Письменная культура и общество / Р. Шартве. — М.: Новое изд-во, 2006. — 270 с.
14. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 430 с.

Надійшла до редколегії 17.09.2009 р.

УДК 655.55

Т. Д. БУЛАХ

МОЖЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РЕКЛАМИ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПОСЛУГ

Розглядаються відмітні ознаки та головні характеристики зовнішньої реклами як засобу популяризації видавничої продукції. Наводяться правила створення та розміщення зовнішньої реклами.

Ключові слова: зовнішня реклама, носії зовнішньої реклами, розміщення зовнішньої реклами.

Рассматриваются отличительные признаки и главные характеристики наружной рекламы как средства популяризации издательской продукции. Перечисляются правила создания и размещения наружной рекламы.

Ключевые слова: наружная реклама, носители наружной рекламы, размещение наружной рекламы.

Here we can observe dissimilarities and main features of outdoor advertisement as the way of population of publishing commodity. There are some rules of creating and locating of outdoor advertisement.

Key words: an outdoor advertisement, carrier of outdoor advertisement, locating of outdoor advertisement.

Рекламні тексти створюються для того, щоб з ними ознайомилася якнайбільша кількість людей. При цьому ефективність реклами залежить від успішного поєднання тексту, фотографій та інших елементів рекламного оголошення, а також від правильного вибору рекламного носія. Більше того, текст і носій утворюють нерозривну єдність, оскільки поза носієм не існує реклами як такої, що актуалізує питання вивчення можливостей окремих носіїв реклами для популяризації видавничої продукції та послуг. Тож **метою** статті є характеристика такого специфічного виду реклами як зовнішня. Специфіка виявляється вже в тому, що незважаючи на те, що сама назва на перший погляд суперечить найголовнішій умові класифікування — відповідності ознаки поділу виокремленому в її межах виду (дійсно, напрошується висновок: якщо є зовнішня, то має бути й внутрішня реклама), заглиблення в сутність цієї групи рекламоносіїв доводить слушність застосування саме такої назви для позначення цього виду реклами. Справа в тому, що *зовнішня* — реклама, що розміщується на спеціальних тимчасових і стаціонарних конструкціях, розташованих на відкритій місцевості, а також на зовнішніх поверхах будинків, споруд, на елементах вуличного обладнання, над проїжджою частиною вулиць і доріг [3]. Зовнішня реклама адресується пішоходам, шоферам, пасажирам. За метою зазвичай є нагадування, проте може бути іміджевою та інформативною.

Зовнішня реклама — невід'ємна складова міського дизайну, один із найзручніших способів донести конкретну інформацію про товар чи послугу до потенційних споживачів. Вона є специфічною й тому, що відрізняється від інших видів реклами сукупністю характеристик:

- з нею ознайомлюється якнайбільша частина населення;
- вона надзвичайно помітна, а тому впливова;
- рекламні конструкції встановлюються на тривалий період, що дозволяє запам'ятати торговельну марку;
- вона впливає на споживача 24 години на добу (здебільшого освітлюється ввечері та вночі).

Головне завдання зовнішньої реклами — привернути увагу яскравістю фарб, поєднанням інформативності тексту, кольору і світлових ефектів, заінтригувати і зрештою вплинути на рішення споживача щодо придбання саме Вашої продукції. Але для того, щоб сталося саме так, необхідно орієнтуватися в різноманітті носіїв зовнішньої реклами, а також зважати на певні правила її створення та розміщення.

Серед основних носіїв зовнішньої реклами можна назвати: білборди, брендмауери, вивіски, світлові літери, касетони, лайтбокси, рекламні установки на дахах приміщень, сіті-лайти, покажчики, пішохідні конструкції, штендери. Відомості про них розосереджені в різних джерелах [2, 3, 4, 5, 8], тому охарактеризуємо їх.

Білборди і щити. Щитова реклама — найтрадиційніший, найдієвіший та найдешевший вид зовнішньої реклами. В Америці більше 100 років тому компанії і фірми почали арендувати місце на дерев'яних дошках для рекламних оголошень — біллів, що й започаткувало термін білборд. У Росії перші рекламні щити являли собою розмальовані масляною фарбою звичайні фанерні чи дерев'яні дошки різного розміру, які прибивали до іржавих труб. Проте відтоді дизайн та технічне виконання цих носіїв значно вдосконалилися. Нині найпопулярнішими є два розміри рекламного поля серійних щитів: 3х6м та 3х12м. Популярності білбордів сприяють перш за все вигідні місця розміщення: вони встановлюються на трасах та магістралях, перетворюючись на доступний та наочний засіб інформування водіїв та пасажирів. Певна кількість щитів дозволяє досягти кумулятивного ефекту повторюваності. Плакати для щитів поділяються на крупні та малогабаритні. Зазвичай вони виготовляються типографським способом, у ексклюзивних випадках — вручну.

Брандмауери — це рекламні конструкції, що розміщені на стінах будівель. Їх переваги: необмежені розміри та розміщення в будь-яких частинах міста, зокрема і в історичному центрі. Розміри залежать від величини стіни та фінансових можливостей фірм.

Вивіска — пласка табличка з написом чи малюнком, розміщена на будівлі магазину, видавництва та ін., є важливим елементом іміджу. Красива і добре виконана вивіска може значно збільшити шанси на успіх.

Відеопанелі — рекламні носії, що являють собою електронні екрани різних форматів, переважно великих розмірів. Переваги: надають можливість створити максимально привабливе оголошення, оскільки можуть відображати текстову, графічну та візуальну інформацію.

Дахові установки — один із найдорожчих та найпрестижніших видів зовнішньої реклами. Фірма, котра може собі це дозволити, має стабільне місце на ринку. Рекламні установки та ціни на них залежать від різних ознак, перш за все від розміру. Особливої класифікації не існує: даховими установками називають і

маленькі конструкції масою менше однієї тонни і висотою до 1,5 метра, і багатотонні гіганти. З технічної точки зору дахові установки поділяють на два види за способом підсвічування — Front Light і Back Light. Перший варіант дешевший, у ньому рекламна площа щита підсвічується прожекторами ззовні, найпоширеніший варіант — декілька джерел світла, закріплених зверху над щитом. Другий тип дорожчий та оригінальніший. Конструкція являє собою світловий короб з рекламою, що підсвічується люмінесцентними лампами чи металогалогеновими прожекторами. Короби можна робити різних форм. До того ж світловий короб на фоні темних дахів значно помітніший та привабливіший. Підсвічування світлових коробів для дахових установок за допомогою металогалогенових джерел світла дозволяє економити кошти.

Касетони — рекламні коробки, можуть бути світловими або без освітлення. Основа виготовляється здебільшого з алюмінієвого профілю, пофарбованого в довільний колір, лицьова частина — із прозорого акрилу.

Лайтбокси — світлові коробки (односторонні), які кріпляться на фасад будинку або на стіну. Для підсвічування лайтбоксу зазвичай використовують люмінесцентні лампи. Виготовляються з пластику або являють собою металоконструкції з зображенням. Найефективніші у вечірній й нічний час. Для лайтбоксів великих масштабів застосовується банерна тканина, яка натягується на лицьову частину короба, по принципу барабана.

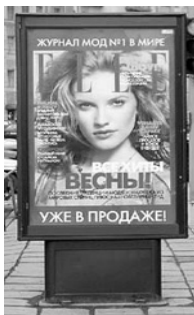
Літери — один із найпоширеніших носіїв зовнішньої реклами. Літери можуть бути виконані з різних видів пластику та металів. Можуть бути плоскими та об'ємними, світловими чи без підсвічування. Встановлюються на дистанційних тримачах чи безпосередньо на стіні (фриз). Підсвічування об'ємних літер буває зовнішнім (галогенні прожектори) або внутрішнім (неонове чи люмінесцентне). Зокрема перевагами неону перед іншими світловими джерелами є надзвичайно мале енергоспоживання, яскравість світла, стійкість до агресивних умов навко-лишнього середовища, довговічність терміну експлуатації, широкий вибір кольорів. Внутрішнє підсвічування може бути як фронтальним (звичайним), так і створювати ефект підсвічування навколо літери (технологія «контр. ажур»).

Пішохідні огороження — рекламні конструкції, що встановлюють уздовж доріг біля тротуарів з метою забезпечення безпеки пішоходів.

Призматрони (prismavision) — рекламоносії, що нагадують звичайні рекламні щити, проте замість одного статичного призматрони мають три зображення, що послідовно змінюють одне одного. Переваги: дозволяють розмістити рекламу замовника в найпопулярніших частинах міста в тому разі, коли неможливо встановити декілька рекламних щитів. Зміна зображення привертає додаткову увагу. Зазвичай друкуються на основі, що самонаклеюється.

Сіті-лайти (citylight) — вид рекламоносіїв, що мають дві рекламні сторони і внутрішнє підсвічування. Невеликі розміри сіті-лайтів дозволяють встановлювати їх на тротуарах і уздовж автомобільних магістралей. Розміри рекламного поля 1,2 x 1,8 м і 1,2 x 2,4 м. Висота рекламоносія від 2 м до 2,6 м. дозволяє зображенню знаходитися на рівні очей пішохода, водія і пасажирів. Найпоширеніший формат сіті-лайтів — 1,2x1,8м. Переваги сітілайтів: універсальність, можливість легко і швидко змінювати рекламне зображення; підсвічування, гарантована видимість рекламного зображення в темну пору доби; інформативність, хороша видимість.

Сіті-формати — конструкції, павільйони для очікування транспорту, так звані вуличні меблі з рекламними поверхнями 1.2x1.8м. Переваги: ефективно впливають і на пішоходів, і на автомобілістів (очікуючи на транспорт, люди часто читають рекламу на зупинках), їх можна встановлювати в історичному центрі.

Штендер — переносний, зазвичай двосторонній рекламний щит з рекламною поверхнею від 1 до 1,5 кв. м., єдиний з носіїв зовнішньої реклами, що ніяким чином не закріплюється й не прив'язується ні до землі, ні до стін будинків. Зазвичай штендери розміщують поруч з місцями продажів, біля об'єктів, які потребують додаткової інформації або реклами (магазини, офіси, підприємства). Вони виготовляються з тонких сталевих труб різних діаметрів. Як рекламні поверхні використовуються пофарбовані металеві панелі (оцинковане залізо) або ПВХ-листи з рекламним зображенням. Штендери можуть бути вуличними й інтер'єрними. Це наймобільніші, найоперативніші й порівняно недорогі рекламні носії.

Наведений перелік носіїв зовнішньої реклами не є вичерпним, він постійно доповнюється, оскільки численність та різноманітність останніх, з одного боку, ускладнюють вирішення серед конкурентів, з іншого — спонукають до неперервного пошуку нових форм реклами. Вибір носія зумовлюється метою, якої прагне досягти рекламодавець. Так, якщо необхідно привернути увагу до книгарні, це будуть вивіска, вказівник чи штендер, якщо необхідно проінформувати про діяльність видавництва, можна обрати призматрони, лайтбокси, чи касетони, якщо нагадати про опублікування книги чи журналу, варто обрати сіті-лайти, пішохідні оголошення та ін. Крім мети, необхідно зважати й на етап життєвого циклу видання.

Стосовно створення цього типу рекламних носіїв, варто відзначити перш за все те, що рекламна ідея зовнішньої реклами має миттєво запам'ятовуватися, оскільки час для її сприйняття є обмеженим: аудиторія зовнішньої реклами постійно рухається й іноді може споглядати рекламне повідомлення лише декілька секунд.

По-друге, реклама має бути помітною з відстані 150 м. і добре сприйматися в будь-яку погоду.

По-третє, особливу увагу слід звертати на дизайн рекламного повідомлення. Ефективність дизайну визначається декількома складовими: текстом, кольором, шрифтом та формою.

Текст. Оскільки зовнішня реклама адресується аудиторії, що рухається, тому вона не повинна переобтяжуватися образною та словесною інформацією, що заважає запам'ятовуванню. Текст у ній обмежується заголовком і зазвичай не перевищує семи слів, але може сягати й 11. Проте якщо реклама адресується пішоходам, вона може містити дещо більше тексту. На відміну від друкованих оголошень, у зовнішній рекламі відсутнє таке поняття як «розвиток сюжету». Текст має бути влучним та ємним. На рекламному щиті варто зазначити зокрема адреси, за якими можна придбати товар.

Колір. Діапазон усіх чіткіх і правильно використаних кольорів є однією із важливих переваг зовнішньої реклами. Створення вибуху яскравих

кольорів може викликати емоційну реакцію, що сприятиме подальшому впливу реклами. При цьому кольорова гама не повинна напружувати зір, має бути звичною для очей. Кольори необхідно правильно підбирати, в іншому разі повідомлення буде неефективним. У зовнішній рекламі застосовуються контрастні та яскраві кольори, що дозволяє привернути увагу й зробити рекламний щит помітним з великої відстані. Варто звертати увагу на те, чи достатній контраст між яскравими та тьмяними кольорами.

Шрифт. Шрифти для зовнішньої реклами повинні бути легкими для прочитання з різних відстаней, прості та чіткі, щоб оголошення можна було прочитати з відстані 30-50 м. Ліпше уникати дуже жирного та тонкого накреслень літер. Відповідний інтервал між літерами, словами і рядками має поліпшити видимість. Важливим є також розмір літер.

Форма. Рекламу варто поліпшувати завдяки досягненню виразності форми: пластика може виражатися об'ємом, рельєфом, фактурою, силуетом і навіть світлом. Крім того, важливо, щоб реклама була якісною та художньо цінною з точки зору естетичного сприйняття, оскільки стандартні прямокутні форми та стандартні надписи, незважаючи на яскравість, не зацікавляють оточуючих [5, 6].

Правила розміщення носіїв зовнішньої реклами обумовлені в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типових правил розміщення зовнішньої реклами» [7]. Зокрема в ній зазначається, що місця, де відбувається інтенсивний рух, не дуже ефективні для розміщення реклами (швидкісні траси, повороти, мости), оскільки увага водіїв зосереджується на дорозі. Ефективніше розміщувати білборди там, де менша швидкість руху, тобто перед світлофорами, пішохідними переходами, постами ДАІ. Проте слід пам'ятати, що мерехтлива реклама, розміщена біля світлофора, може сприйматися як один із сигналів, що регулює рух. Тому біля світлофорів ліпше встановлювати статичні рекламні зображення. Рекламні плакати не слід розміщувати поруч із дорожніми знаками, що також може спричинити ДТП. Однією з причин ДТП є також і опори рекламних щитів. Небажано розміщувати рекламу на роздільній межі, котра слугує для того, щоб у разі непередбачуваної ситуації водій зміг повільно зупинитися, не заважаючи руху. Щити, адресовані пішоходам, встановлюють біля тротуарів. Щити в місця великого скупчення людей мають розміщуватися вище, ніж звичайно.

Крім того, при розміщенні зовнішньої реклами важливо звертати увагу на будівлі, вулиці, інші рекламні конструкції. Тобто зовнішня реклама має і привертати увагу, і гармоніювати з оточуючою дійсністю.

Дотримання перелічених правил створення та розміщення зовнішньої реклами здатне підвищити ефективність останньої в декілька разів, тому ігнорувати їх, звичайно ж, не варто.

Підсумовуючи, відзначимо, що зовнішні носії на сьогоднішній день є одними з найпопулярніших та найдієвіших засобів реклами, їх можливості слід застосовувати в тому разі, коли необхідно створити імідж видавництву чи книжковому магазину, інформувати чи нагадати про опублікування, проведення презентації видання та ін., тобто на останніх етапах рекламної

кампанії. Подальші дослідження теми пов'язані з характеристикою інших носіїв реклами видавничої продукції та послуг.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Візуальна реклама [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lakor.com.ua>.
2. Жарков В. М. Экономика и организация издательского дела [Электронный ресурс] / В. М. Жарков, Б. А. Кузнецов, И. М. Чистова. — Режим доступа: <http://www.bi-edu.ru>.
3. Зовнішня реклама [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tasbuta.com.ua>.
4. Общая информация о видах носителей наружной рекламы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.outdoor.org.ua>.
5. Под одним небом (из истории наружной рекламы) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vitrina.ru>.
6. Поради щодо дизайну зовнішньої реклами [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.outdoor.org.ua>.
7. Про затвердження Типових правил розміщення зовнішньої реклами: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2003 р. N 2067 Київ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data/base33/ukr33929.htm>
8. Хожемпо В.В. Маркетинг : курс лекцій [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://humanities.edu.ru/db/msg/2150>.

Надійшла до редколегії 28.09.2009 р.

УДК 537.2 : [655.3 + 025.7 / .9]

І. О. КОХАНОВА

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ТА БЕЗПЕКИ ДОКУМЕНТНИХ ФОНДІВ

Аналізується негативний вплив статичної електрики, яка утворюється на поверхні паперу, картону та плівки для ламінування оправ на етапі створення документів у типографіях, а також у процесі зберігання документів у бібліотеках.

Ключові слова: статична електрика, електростатичний заряд, зволоження повітря, відносна вологість повітря, захист фонду.

Анализируется негативное влияние статического электричества, которое образуется на поверхности бумаги, картона и пленки для ламинирования переплетов на этапе создания документов в типографиях, а также в процессе хранения документов в библиотеках.

Ключевые слова: статическое электричество, электростатический заряд, увлажнение воздуха, относительная влажность воздуха, защита фонда.

The analyses negative influence of static electricity, which arise on surface of the paper, card-board, pellicle for lamination of book covers when the documents are creates in the printing works and also in process of storage in the libraries.

Key words: static electricity, electrical charge, damp of air, concerning humidity of atmosphere, protection of stocks.

Слід зазначити, що існує взаємозв'язок між схоронністю окремої одиниці зберігання й особливостями книжкової оправи. Нині актуальним є вирішення питань безпеки бібліотеки, зокрема захищеності всіх її складових, перш за все, документного фонду та матеріально-технічної бази. Захист бібліотеки передбачає нейтралізацію впливу негативних чинників на її функціонування. Необхідно зауважити, що сучасні фондознавці виокремлюють поняття «консерваційний захист» документних фондів, який бібліотечні працівники обов'язково повинні забезпечувати через підтримання мікрокліматичного режиму у фондосховищах.

Мета статті — виявити закономірності між збереженістю документів та їх матеріальною складовою; дослідити джерела утворення статичної електрики на поверхні паперу, картону або полімерної плівки як суттєвої загрози стану схоронності матеріальних носіїв; установити можливі шляхи та методи нейтралізації електростатичного розряду.

Бібліотечні фонди потребують захисту від різних чинників: температурно-вологісного, біологічного, соціального, але не слід нівелювати значення фізико-хімічних чинників і явищ, які впливають на матеріальну основу бібліотечних документів. Останнім часом усе частіше фахівці наголошують на необхідності ретельного вивчення явища статичної електрики, яке являє собою безпосередню небезпеку для документних фондів [2; 3; 4].

Слід зазначити, що експлуатаційні властивості книжки формуються до бібліотеки, у видавництві. Як відомо, виготовлення книжки у твердій оправі з ледериновим покриттям чи книжки в суперобкладинці зумовлює підвищення її собівартості на 25 %. Виготовлення ж книжки в палітурці з поліетиленовою плівкою підвищує собівартість лише на 5–8 %. Привабливе оформлення та естетичний вигляд залишаються, однак експлуатаційні властивості такої книжки, що важливо для бібліотеки, суттєво змінюються. Фондоутримувачі мають зважати на специфіку подальшого використання цих документів, яка полягає в підвищеній залежності їх фізичного стану від кількості читачьких запитів. Значні читачькі навантаження позначаються, перш за все, на поверхні палітурок: місце скріплення палітурок з корінцем у разі ламінованого покриття тріскається на поверхні, що значно змінює форму — книжка стає товщою.

Не повинна залишатися поза увагою бібліотекаря і кожна книжка з лаковим чи поліетиленовим покриттям, яка не користується особливим

попитом у читачів. Щодо таких примірників фондоутримувачі мають знати, що на гладенкій поверхні палітурки відбувається накопичення зарядів статичної електрики. Передумовою виникнення цього явища є тертя як статичного, так і кінетичного типу. Знімання книжки з бібліотечної полиці та повернення її на полицю супроводжуються тертям оправи об поверхні книжок, що стоять поруч. Оскільки бібліотечні полиці завантажені досить щільно, то це утворює велику концентрацію паперової маси.

Якщо папір, поліетиленова плівка, лакове покриття — сильні діелектрики, а полиці металеві, то все це в комплексі також зумовлює накопичення статичної електрики.

Спеціальним дослідженням встановлено, що при каландруванні виготовленого паперу виникає напруга до 50 000 В і навіть 100 000 В, а вже в друкарні відбувається суттєве зниження напруги до 8000–24000 В [3, с. 95].

У бібліотеці наелектризування паперу виявляється в таких негативних явищах, як прилипання аркушів один до одного, в налипання до них дрібного паперового пилу, який конденсує вологу, є сприятливим середовищем для розмноження мікроорганізмів, негативно впливає на міцність паперу, викликає алергічні реакції в бібліотекарів-фондоутримувачів та користувачів [4, с. 302].

Сприяє накопиченню статичної електрики на папері документів також наявність у структурі часток графіту, сажі, металів, котрі потрапили ще при його виробництві та друкуванні.

Дослідженнями явища статичної електрики в типографії встановлено, що на рулонах поліетиленової плівки на стадії розкрою для покриття оправи електростатичний потенціал інколи може становити 30 000–50 000 В.

Таким чином, збільшення кількості пилу на книжці побічно дає підстави стверджувати, що на даній книжці, можливо, і більший заряд статичної електрики. Такі одиниці зберігання потребують першочергового знепилювання, а приміщення, де зберігаються такі фонди — регулярного провітрювання.

Ще одним аспектом є здоров'я та самопочуття людей, вплив електричних полів і рівня вологості в приміщеннях на їх працездатність, утомлюваність, рівень захворюваності.

Основними причинами всіх цих проблем є зниження вологості в приміщеннях, виникнення статичної електрики через коливання температури та низьку електропровідність сухого повітря.

Джерелами виникнення статичної електрики є:

- папір та картон у рулонах і пачках;
- плівки для ламінування, монтажу фотоформ та самі фотоформи;
- рулонні зарядки ротативних друкарських верстатів;
- сушильні пристрої друкарських і лакувальних машин;
- елементи поліграфічного обладнання, в яких відбувається тертя паперу об папір або діелектричні поверхні;
- велика різниця температур та рівня вологості у виробничих приміщеннях.

Стосовно паперу та картону — під час транспортування і, особливо, в момент переміщення паперу з холодного середовища в тепле та навпаки

відбувається зміна лінійних розмірів паперу в рулонах і пачках. Це призводить до тертя їхніх поверхонь одна об одну й виникнення електростатичних зарядів. Паперовий рулон та пачка являють собою ідеальний електростатичний конденсатор, який може зберігати заряд досить тривалий час. Вимірювання електростатичного потенціалу рулонів паперу свідчить, що їх заряд залежно від розміру рулону може сягати від 6 до 24 кВ [2].

Отже, починати нейтралізацію статичної електрики слід ще на початку виробничого циклу — на етапі підготовки паперу. У друкарський цех папір повинен надходити з мінімальним рівнем електричного потенціалу, тому що там також є свої джерела виникнення статичної електрики.

Щоб знизити рівень електричного потенціалу в папері, необхідно:

- підтримувати рівень відносної вологості повітря на ділянці підготовки паперу та в приміщеннях, де він зберігається на рівні 55–60%, що сприятиме природному нівелюванню електричних зарядів;
- установлення на аркушерізальних верстатах антистатичних щіток, які в процесі розмотування знімуть електростатичні розряди з поверхні паперу;
- створення, за можливістю, однакових температурних умов як у цеху підготовки паперу, так і в друкарському цеху;
- застосування, де це можливо, акліматизації паперу в умовах друкарського цеху, наприклад, з використанням рухливих транспортерів. При цьому відносна вологість повітря в цеху повинна бути не нижчою 55%.

Що стосується плівки, які використовують у поліграфії, вони є дуже гарними діелектриками та зазнають тих же впливів, що й папір, а саме: виникнення статичної електрики внаслідок зміни температури в процесі транспортування.

Але нейтралізувати статичну електрику в плівках значно складніше, ніж електростатику на папері. Рулони з плівкою можуть мати електростатичний потенціал 30–50 кВ та, маючи високу діелектричну здатність, тривалий час його зберігають. Плівки, що використовуються для припресування в ламінаторах, скріплюючись з папером, утворюють своєрідний конденсатор; якщо плівка або папір перед припресуванням мають електростатичний заряд, відразу виходить заряджений електростатичний конденсатор, який здатен упродовж тривалого часу спричиняти неприємності в самонакладах верстатів, які виготовляють книжкові оправи.

Рулонні зарядки ротаційних друкарських верстатів є джерелами великих електростатичних полів і можуть наводити статичні заряди на папір та сировину поліграфічного виробництва на значних відстанях від друкарської машини. Для зниження впливу електростатичного поля рулонної зарядки на обладнання бажано не розміщувати поблизу неї інші поліграфічні машини.

Крім того, встановити в рулонну зарядку антистатичні щітки і намагатись працювати з рулонами, які вже пройшли акліматизацію та температура в яких не відрізняється від температури повітря в друкарському цеху більше 2–3°C.

Зазвичай, у місцях, де розміщені сушильні (інфрачервоні та газові) пристрої, утворюються локальні зони з низькою вологістю повітря. Такі пристрої, крім просушування відбитків, суттєво зменшують вологість у друкарському цеху — висушуючи повітря. Різкі зміни температури в сушильній камері призводять до виникнення на поверхні паперу електростатичних зарядів, які вповільнюють подальший нормальний хід технологічних процесів поліграфічного виробництва. Персонал, котрий працює на ділянці отримання друкованої продукції, має неприємні відчуття від поколювання електричними розрядами.

Специфіка поліграфічного обладнання є такою, що більша його частина має справу з папером, картоном або полімерними плівками, які самі є потенційними джерелами виникнення статичної електрики. Статична електрика перешкоджає нормальному режиму експлуатації машин, тому дуже важливо мати в типографії гарний заземлюючий контур і регулярно перевіряти надійність заземлення.

Таким чином, як неодноразово зазначалося вище, низька вологість та різка зміна температур у виробничих приміщеннях є основними чинниками, які впливають на виникнення електростатичних зарядів та зміну лінійних розмірів паперу й картону. І якщо різкої зміни температурних умов у виробничих приміщеннях можна уникнути, регулюючи систему опалення в цехах типографії або оптимізуючи напрями руху паперу та картону, то для утримання постійної вологості в приміщеннях необхідні спеціальні заходи, пов'язані зі встановленням систем зволоження, що підтримують відносну вологість на рівні 50–60%.

Слід зазначити, що класичне визначення відносної вологості повітря — це співвідношення кількості водяної пари в певному обсязі повітря до максимально можливої насиченості водяної пари при даній температурі. Найсприятливішою для людини в середніх кліматичних умовах є відносна вологість 40–60%.

Папір, картон та фарби також дають найстабільніші результати при відносній вологості 50–60%.

У деяких типографіях це завдання вирішують або завдяки постійному вологому прибиранню, або розбризкуванню води біля друкарських верстатів. Це дає певний позитивний ефект на деякий час, але не вирішує проблему в цілому, спричиняючи різноманітні протікання, утворення колоній пліснявих грибів.

Оптимальний рівень вологості сприяє зниженню витрат фарби (чорнил). Відомо, що дуже сухий папір поглинає надмірну їх кількість. Особливо важливо підтримувати постійний рівень вологості при високоякісному кольоровому друці: якщо папір втрачає вологість — він зменшується в розмірах. Це призводить до труднощів при поєднанні фарб у багатокольоровому друці.

Ефективне зволоження повітря дозволяє зменшити запиленість приміщення, що сприяє поліпшенню якості друку [2].

Для підвищення вологості повітря також використовують два принципово різні способи: ізотермічне зволоження й адіабатичне зволоження.

При першому виді зволоження водяна пара утворюється в результаті випаровування води в спеціальному парогенераторі. Енергія, що застосовується, забезпечує фазовий перехід води з рідкого стану в пароподібний. При цьому кількість тепла в повітрі залишається незмінною, у зв'язку з чим процес називається ізотермічним, а зволожувачі — ізотермічними або паровими.

В адіабатичних зволожувачах відбувається розпилення води в повітрі у вигляді тонкого монодисперсного аерозолю, який інтенсивно випаровується, використовуючи тепло, що міститься в повітрі. У результаті переходу води з рідкого стану на пароподібний температура повітря знижується. Таким чином, разом зі зволоженням відбувається асиміляція додаткового тепла. Оскільки процес здійснюється без надходження теплової енергії із зовнішніх джерел, він називається адіабатичним, а зволожувачі — адіабатичними або розпилюючими [5].

Отже, можна дійти висновку, що в целюлозно-паперовій промисловості електризація паперу характеризується електростатичним зарядом паперу, який призводить до злипання аркушів. У типографіях застосування паперу, зарядженого статичною електрикою, спричиняє серйозні ускладнення внаслідок злипання окремих аркушів. Часто це внаслідок нанесення фарб та чорнил на великих швидкостях. Крім того, спостерігається міцне прилипання до паперу паперового пилу. Особливо сильно електризується пересушений папір. Крейдовані папери електризуються значно менше, порівняно з паперами природного походження [1].

Таким чином, явище статичної електрики є досить поширеним та шкідливим як для документів, так і для людей. Його негативний прояв спостерігається в типографіях під час виготовлення друкованої продукції, та в бібліотеках у процесі зберігання документів на полицях. Наелектризованість пилу на бібліотечних документах спричиняє бурхливу дію біологічного чинника. Саме пил є сприятливим середовищем для розмноження мікроорганізмів і небезпечним для здоров'я бібліотечних працівників й користувачів. Напруга, що виникає на поверхні документів, які щільно стоять на полицях, може стати джерелом виникнення пожежі у фондосховищі. Отже, в тому чи іншому разі слід застосовувати певні дієві методи нейтралізації електростатичних розрядів. Напрямок подальших досліджень може стати поглиблене вивчення видів консерваційного захисту документних фондів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Все о бумаге. Электризация бумаги [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://regentart.ru/misc/a-11.html>.*
2. *Иванов А. Статическое электричество, влажность, потерянные деньги и время. Полиграфическая промышленность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.fa6.ru/fa_application.htm*

-
3. Омельченко М. Системність у роботі зі збереження документів на паперовому носії / М. Омельченко, Л. Затока // Наук. пр. НБУВ. — 2007. — Вип. 17. — С. 92–95.
  4. Столяров Ю. Н. Защита библиотечных фондов : учеб. пособие / Ю. Н. Столяров. — М., 2006. — 503 с. — (Специальный издательский проект для библиотек).
  5. Что такое влажность? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.buty.ru/carel-uvl-p2.shtml>.

Надійшла до редколегії 30.09.2009 р.

Третій розділ

Педагогіка

УДК 378.147

Т. О. ДМИТРЕНКО
А. І. ПРОКОПЕНКО
К. В. ЯРЕСЬКО

ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ ЯК ПІДҐРУНТЯ ПРОЕКТУВАННЯ КОМПОНЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ

Парадигма управління застосована для проектування складних педагогічних об'єктів як багатовимірних сутностей. Розроблені визначення педагогічного процесу і процесу навчання. Обґрунтовані загальні характеристики педагогічного процесу.

Ключові слова: парадигма управління, педагогічний процес, багатовимірний аналіз, організація, спілкування, педагогічна система.

Парадигма управління використовується для проектування складних педагогічних об'єктів як багатовимірних сутностей. Розроблені визначення педагогічного процесу і процесу навчання. Обґрунтовані загальні характеристики педагогічного процесу.

Ключевые слова: парадигма управления, педагогический процесс, многомерный анализ, организация, общение, педагогическая система.

The paradigm of management has been used for the design of educational facilities as multi-dimensional beings. Developed for determining the pedagogical process and learning process. The general characteristics of the pedagogical process were grounded.

Key words: governance paradigm, pedagogical process, multivariate analysis, organization, communication, educational system.

Система знань з педагогіки та її галузей (соціальна педагогіка, педагогіка вищої школи тощо), що склалася на початку ХХІ ст., має велике загальнокультурне і життєве значення. Сучасна людина має уявляти ієрархічність педагогічної системи, яка функціонує на індивідуальному соціально-середовищному та суспільному рівнях, що в цілому є підґрунтям для навчання впродовж життя.

У комюніке Всесвітньої конференції «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (ЮНЕСКО, Париж, 5–8 липня 2009 р.) відзначається: «Зважаючи на складність теперішніх і майбутніх глобальних викликів, вища освіта є соціально відповідальною за поліпшення нашого розуміння багатогранних проблем, які містять соціальний, економічний, науковий і культурний виміри та нашу здатність відповідати їм. Вона повинна привести суспільство до створення глобальних знань, які б відповідали глобальним викликам, зокрема викликам продовольчої безпеки, зміни

клімату, розподілу водних ресурсів, міжкультурного діалогу, запровадження відтворюваних джерел енергії та охорони здоров'я» [1, с. 1].

Для виконання завдань, поставлених перед вищою освітою світовим співтовариством, необхідно суттєво підвищити її якість, яка безпосередньо залежить від функціонування педагогічної системи вищої школи. Традиційно проектування компонентів педагогічної системи ґрунтується на відомих парадигмах: знанієвій, культурологічній, які здебільшого відбивають суб'єкт-об'єктні відношення, і гуманістичній, що пов'язана із суб'єкт-суб'єктними відношеннями. Становлення та розвиток управлінської парадигми відбулося порівняно недавно, на початку нового століття. Теорія проектування педагогічної системи, відповідно до нової парадигми, має ґрунтуватися на її розгляді як системи організації (впливу на особистість учня), управління (впливу на діяльність) і спілкування між суб'єктами в прямому та зворотному напрямках.

Метою статті є використання концепції, на якій ґрунтується парадигма управління, для проектування компонентів педагогічної системи.

Системоутворювальним фактором, що забезпечує здійснення процесів у педагогічній системі, є мета. Зазвичай, структуру педагогічної мети відображають як три компоненти, поєднані послідовно (рис.1).

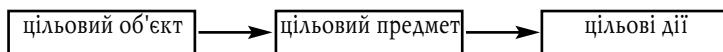

Рис. 1. Структура педагогічної мети

Цільовим об'єктом є учень, цільовим предметом — та його якість, що формується, а цільові дії (довести, пояснити, розкрити, зацікавити) — це дії педагога. Наведена схема не розкриває наявності спільної діяльності, учень є об'єктом, а цільові дії відображають лише діяльність педагога. Схема (рис.12) є загальною, вона не віддзеркалює особливостей педагогічного процесу на різних етапах.

Згідно з парадигмою управління, на орієнтовному етапі має місце процес організації як вплив на особистість учня. Об'єктом організації є учень, предметом — формування його усвідомленості стосовно:

- необхідності засвоєння матеріалу дисципліни як компонента навчального плану;
- можливості засвоєння з точки зору знань та вмінь, які має учень;
- технології засвоєння послідовності питань, що вивчаються, необхідної літератури, рівня засвоєння, результатів;
- проблем, що вирішуються в процесі вивчення дисципліни.

Результатом спільної діяльності педагога й учня на етапі орієнтації є прийняття останнім схеми орієнтовної основи дій (за П. Я. Гальпериним, Н. Ф. Талізіною).

Відповідно до парадигми управління, на етапі орієнтації системоутворювальним фактором є організація, а управління і спілкування виконують завдання, поставлені в процесі організації.

На вищезазначене слід зважати при виборі цільових дій у процесі орієнтації як етапу навчання.

1. Ознайомити учнів з навчальним планом, розкрити місце дисципліни серед тих, які забезпечують її, а також тих, що забезпечує вона (знаннями, вміннями, способами діяльності).
2. Обґрунтувати необхідність засвоєння дисципліни (теми, питання) в процесі спільної діяльності педагога й учнів (під час бесіди, мозкового штурму, ділової гри тощо).
3. Показати, які знання, вміння необхідно мати, щоб засвоїти дисципліну (тему, розділ, питання). Самостійно підготуватися до виконання контрольного завдання для перевірки наявності цих знань і вмінь.
4. Надати інформацію стосовно технології вивчення дисципліни.
5. Спільно з учнями обговорити проблеми, суперечності, які виникли при дії факторів (об'єктивного, суб'єктивного, особистісного, людського, інтеграції, диференціації, глобалізації тощо), сформулювати проблеми.

Аналіз сукупності цільових дій на етапі орієнтації свідчить, що їх можна поділити на три групи:

- перша група (організація) — ознайомити учнів з навчальним планом, визначити місце дисципліни серед тих, які забезпечують необхідною інформацією, і тих, що забезпечує вона; показати, які знання та вміння слід мати, щоб опанувати дисципліну; надати інформацію стосовно технології вивчення дисципліни;
- друга група (управління) — самостійно підготуватися до виконання контрольного завдання для перевірки наявності знань і вмінь, необхідних для засвоєння дисципліни;
- третя група (спілкування) — спільно з учнями обговорити наявність суперечностей, що виникають при дії сукупності факторів, і відповідних проблем.

Аналіз наведених груп цільових дій свідчить, що найважливішою є перша група: ознайомити, показати, надати; вони здійснюють вплив на особистість учня з метою організації процесу навчання. Цей вплив має здебільшого інформаційне підґрунтя і виконує функцію підготовки до здійснення цього процесу. Прогностичний напрям цільових дій першої групи полягає в тому, що перед учнем відкривається перспектива використання здобутих знань у процесі подальшого навчання і професійної діяльності, а також можливість брати участь у вирішенні проблем, що постають перед наукою нині і можуть виникнути в майбутньому.

Управління, що впливає на діяльність учнів, спрямовує їх до самостійності й активності в процесі виявлення тих знань, яких бракує для вивчення нового матеріалу і здобуття цих знань та набуття вмінь.

Необхідною є третя група цільових дій, що пов'язана з першими двома. У процесі спілкування суб'єктів здійснюється спільна діяльність, використовується досвід учнів щодо аналізу суперечностей, які існують як у життєвій практиці, так і в науці. Ці суперечності виникають при дії факторів, які обов'язково існують в ергатичній системі (людино-машинній): об'єктивний (віддзеркалює зв'язок системи з оточенням); суб'єктивний, що протистоїть

тим суперечностям, які виникають при дії об'єктивного фактора; особистісний, що відображає вплив особистісних якостей суб'єктів на процеси, які наявні в системі, і, нарешті, людський, що віддзеркалює значення (роль) людини в системі. Зазвичай, учнів зацікавлює обговорення сутності факторів, наявність прогиріч, проблем, що слід вирішувати як нині, так і в майбутньому (близькому, віддаленому).

Результатами спільної продуктивної діяльності суб'єктів на етапі орієнтації є усвідомлення необхідності, можливості та технології засвоєння матеріалу дисципліни, а також формулювання проблем, які вирішуватимуться в процесі навчання.

П. Я. Гальперін та його учні довели, що при формуванні будь-якої дії (зокрема розумової) вирішальну роль відіграє орієнтовна частина, яка визначає швидкість формування та якість. Результатом орієнтовної діяльності є орієнтовна основа ДІЙ (ООД); вона може бути трьох типів (табл.1) [2].

Таблиця 1

Характеристики орієнтовної основи дії, процесу, результатів

Відмінності	Типи орієнтовної основи дії		
	1	2	3
Повнота умов	Неповний склад	Повний склад	Повний склад
Загальність	Часткова	Часткова	Загальна
Спосіб дотримання умов суб'єктами дії	Самостійно, методом спроб	У готовому вигляді	Самостійно на основі відомого способу
Характеристики процесу	Повільний, з великою кількістю помилок	Швидкий, безпомилковий	Швидкий, безпомилковий
Характеристики сформованої дії	Чутлива до незначних змін умов виконання	Менше чутлива до умов виконання	Сталіша
Можливість перенесення дії	Незначна	Сфера перенесення обмежена подібністю умов виконання	Широта перенесення сфери дії

Типи ООД виділено, відповідно до відмінностей у загальності, повноті та способі отримання ООД. Порівняння першого типу з другим і третім свідчить, що способи створення умов суб'єктом є різними, а саме: застосування методу спроб надає в результаті неповний склад умов. Повний склад умов можна отримати або в готовому вигляді, або самостійно на основі відомого способу.

Вище ми розглянули чотири умови: необхідність вивчення дисципліни, можливість її вивчення, технологія, формулювання проблеми. Усі ці умови студенти усвідомлюють у процесі спільної діяльності з викладачем, тому перший тип ООД не має місця. Стосовно другого типу, необхідно зазначити, що вони не надаються повністю в готовому вигляді. Деяка інформація стосовно навчального плану, дисциплін, які забезпечуються і які забезпечують конкретну дисципліну, кількості годин, відведених на вивчення, видів контролю тощо, надається викладачем.

Четверта умова — формулювання проблеми — усвідомлюється в режимі співуправління з використанням загального підходу — факторного, що забезпечує широту перенесення сфери дії на інші дисципліни. Сформована розумова дія є сталою, а процес — швидкий і безпомилковий завдяки участі викладача.

Порівнюючи другий і третій типи орієнтовної основи дії, Н. Ф. Талізін дійшла висновку, що в учня формується емпіричне мислення на підґрунті другого типу і теоретичне — третього [3].

Цей висновок ґрунтується на показниках загальності підходу; якщо він є частковим (2 тип), то дійсно формується емпіричне мислення (від часткового до загального). Якщо ж він є загальним (3 тип), то формується теоретичне мислення (від загального до часткового).

Емпіричне мислення функціонує на рівні явища, без проникнення в сутність, а теоретичне — на рівні сутності (учень засвоює сутність через явища, але явища виконують нову функцію — засобу засвоєння сутності, що породжує зазначене явище). Стосовно педагогіки вважалося, що це — переважно індуктивна наука. В. П. Беспалько справедливо зауважив, що у ХХ ст. педагогіка почала перетворюватися в індуктивно-дедуктивну науку [4]. Як приклад, можна навести феномен педагогічної системи, яка є нині підґрунтям інтеграції педагогічних наук. Останнім часом (початок ХХІ ст.) виникли інваріанти, які застосовуються на рівні загальності (3 тип ООД): алгоритми застосування системного підходу, факторного аналізу, культурологічного підходу до вивчення педагогічних об'єктів. Сформувався загальне бачення технології процесів у педагогічній системі, що складається із загальних етапів: орієнтовного, пізнавально-перетворювального, контрольно-рефлексивного. Як зазначено, орієнтовний етап об'єднує кілька підетапів, метою яких є формування відповідної умови: усвідомлення необхідності засвоєння, можливості, технології, формулювання проблеми.

На процес формування дедуктивного складника педагогічної науки вплинула парадигма управління, що ґрунтується на законах необхідної різноманітності, зворотного зв'язку, оптимальності, які є загальними для систем управління різної природи.

На характеристики процесу орієнтування, його результату — сформованої дії, а також можливості її перенесення в інші сфери (при вивченні різних дисциплін) впливають (за П. Я. Гальперінім, Н. Ф. Талізіною) три параметри: спільність умов, спосіб їх отримання суб'єктом і повнота (рис.2).

На нашу думку, на процес орієнтування (зміна станів) у педагогічній системі найбільше впливає повнота умов, серед яких — умова можливості засвоєння матеріалу дисципліни. Якщо учень не опанував сукупності знань, необхідних для вивчення дисципліни, або опанував лише частково, опанування орієнтування буде повільним, з помилками. І, навпаки, якщо він володіє знаннями повністю, розуміє необхідність вивчення дисципліни, технологію, брав участь у формулюванні проблеми разом з педагогом, то процес орієнтації є швидким і безпомилковим.

Спосіб створення умов (самостійно, через спроби; у готовому вигляді; самостійно на основі відомого способу або нового способу) найбільше

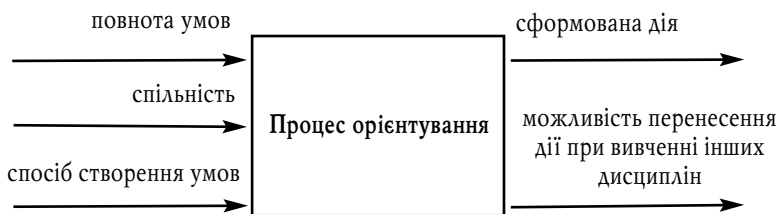

Рис. 2. Процес орієнтації як функція повноти умов, спільності умов, способу створення умов

впливає на формулювання проблеми. Якщо учень формулює проблему самостійно, він може помилитися у виборі факторів, їх описі, виявленні суперечностей. Якщо проблема надана в готовому вигляді (без застосування факторного аналізу), сформована дія з орієнтування є менше чутливою до змін. Вона буде сталішою, якщо учень застосує факторний аналіз, обґрунтує фактори, надасть додаткові, в порівнянні з педагогом, визначить відповідні суперечності і самостійно обґрунтує проблему. Його дію в цьому разі можна вважати творчою.

Спільність умов (від часткового до загального; від загального до часткового) найбільше впливає на можливість перенесення дії орієнтування при вивченні інших дисциплін. На нашу думку, сукупність умов (необхідність засвоєння матеріалу дисципліни, можливість засвоєння, технологія, формулювання проблеми) є функціонально повною та може застосовуватися в процесі вивчення будь-яких дисциплін. Факторний аналіз, проблемний метод при вивченні дисципліни дозволяють реалізувати евристичний і творчий рівень її вивчення.

Отже, повнота умов найбільше впливає на процес орієнтування; спосіб їх отримання — на результат (сформовану дію) і спільність — на можливість перенесення дії в інші сфери. Результатом здійснення етапу орієнтування є набуття учнями досвіду навчально-пізнавальної орієнтації (досвід містить знання, вміння, почуття, волю):

- знання стосовно місця дисципліни в навчальному плані спеціальності (належність певному циклу); взаємозв'язків з дисциплінами, що забезпечують цю дисципліну, і тими, які вона забезпечує; моделі навчальної дисципліни (графової, матричної, множинної), що віддзеркалюють наявність модулів (тем), взаємозв'язків між ними; проблем, які вже вирішені, нині вирішуються, плануються до вирішення в майбутньому; знань, умінь, навичок, необхідних у процесі вивчення дисципліни; технології (послідовність питань до кожної теми, перелік літературних джерел, рівень засвоєння (ознайомлення, репродукція, частково-пошуковий, творчий), результати) тощо;
- уміння обґрунтувати фактори, які впливають на функціонування і розвиток об'єкта (процесу), описати сутність факторів, виявити суперечності, зумовлені дією факторів, сформулювати проблему.

Знання й уміння, набуті учнями на етапі орієнтування, застосовуються ними на етапі пізнання наукового апарату й об'єктів науки. Важливо усвідомлювати, що кожна наука є об'єктом інтеграції та диференціації, причому на певних етапах превалює один із цих процесів. Щодо педагогіки, то процес диференціації в наш час випереджає інтеграцію. Результатом є виникнення галузей педагогіки, а саме: педагогіка вищої школи, соціальна педагогіка, спеціальна педагогіка тощо. Підґрунтям її інтеграції є педагогічна система, тому проблема її дослідження нині вельми актуальна. Вивчення статичної системи відбувається за допомогою структурно-функціонального підходу, теорії множин, графів, матриць тощо. Функції компонентів педагогічної системи полягають у тому, що:

- цілі віддзеркалюють результати процесу в педагогічній системі;
- принципи призначені для зменшення дії суперечностей, що виникають при реалізації цілей (А. М. Алексюк, В. С. Безрукова, А. О. Кірсанов, В. В. Ягупов);
- зміст віддзеркалює соціокультурний досвід людства (що необхідно вивчати);
- методи, форми і засоби спільної діяльності суб'єктів відображають технологічний аспект процесу (як, за допомогою чого він відбувається).

Згідно з парадигмою управління, умовами реалізації педагогічного процесу є:

1 у статичі:

- організація, управління, спілкування між суб'єктами педагогічної системи;
- наявність мети, принципів, змісту, методів і форм спільної діяльності;

2 у динаміці:

- взаємозв'язок об'єктивного, суб'єктивного, особистісного і людського факторів;
- єдність процесів диференціації та інтеграції;
- єдність навчання, виховання, розвитку і соціалізації особистості;
- поступовий перехід організації та управління в самоорганізацію і самоуправління.

Наведені умови забезпечують цілісність педагогічного процесу.

1. Умови охоплюють два стани процесу — статичу і динаміку.
2. Вихідною умовою процесу є наявність системи, в якій суб'єкти (педагоги, учні) виявляють активність згідно з моделлю синергетичної системи Г. Хакера щодо здійснення процесів організації, управління і спілкування.
3. Процес має бути цілеспрямованим, тому наявність мети є обов'язковою (спрямованість на результат).
4. Має бути визначено підґрунтя процесу — принципи і відповідні правила їх здійснення.
5. Має бути визначений зміст спільної діяльності — системи, компоненти якої є знання (теоретичні, методологічні), способи їх здобуття; уміння здійснювати діяльність, зокрема й творчу; рефлексивні вміння.

6. Мають бути оптимально підібрані методи і форми діяльності відповідно до суб'єктів, їхніх знань і вмінь, досвіду, а також мети, принципів і змісту.
7. На систему впливає сукупність факторів, які діють не ізольовано, а спільно; у результаті, виникають дві сукупності протиріч: між факторами і як наслідок — дії фактора на систему.
8. Процеси в педагогічній системі взаємопов'язані, впливають один на одного, наприклад, навчання — на виховання і розвиток; усі разом — на позитивну соціалізацію особистості.
9. Засоби управління й організації мають бути розроблені так, щоб впливати на особистість та її діяльність у напрямі здійснення самоорганізації та самоуправління.

Отже, сутність педагогічного процесу можна віддзеркалити в такому визначенні: педагогічний процес — цілеспрямована, неперервна, наступна, послідовна зміна станів суб'єктів педагогічної системи, що відбувається в умовах організації, управління, спілкування під час вирішення ситуацій спільної продуктивної діяльності в навчанні, вихованні, розвитку, соціалізації особистості при поступовому переході до самоуправління і самоорганізації в набутті нею освітніх результатів.

Наведене визначення педагогічного процесу відображає такі його характеристики:

- 1) родо-видове відношення (педагогічний процес — зміна станів суб'єктів як компонентів педагогічної системи);
- 2) зміна станів відбувається цілеспрямовано, неперервно, наступно, послідовно;
- 3) зміна станів відбувається в умовах організації, управління, спілкування.
- 4) одиницею (клітинкою) педагогічного процесу є вирішення ситуацій спільної продуктивної діяльності в навчанні, вихованні, розвитку, соціалізації особистості;
- 5) набуття суб'єктами освітніх результатів відбувається при поступовому переході від прямого управління й організації до самоуправління й самоорганізації (засвоєння знань, набуття вмінь, розвиток особистісних якостей, підвищення рівня соціальності як якості, що пов'язує навчання і виховання з життям, далі — з виробничою працею).

Критерії ефективності педагогічного процесу характеризують діяльність викладача як носія педагогічної культури (високий рівень знань зі спеціальності, зокрема теоретичних, методологічних; уміння проектування оптимальної педагогічної системи, технології і методики здійснення педагогічного процесу), студента (рівень знань та вмінь зі спеціальності, рівень мотивації, сформованість особистісних рис: самостійності, активності, ініціативи, толерантності тощо), їхньої спільної діяльності в процесі організації, управління, спілкування (оптимізація, інтенсифікація, фундаменталізація, професіоналізація).

Культура спільної діяльності як складний об'єкт має принаймні три складники: культура організації, культура управління і культура спілкування. Культура організації характеризує цей процес на всіх етапах, але

найбільший вплив вона здійснює на етапі орієнтування. Вона полягає в наявності всіх підетапів: усвідомлення необхідності, можливості, технології вивчення дисципліни, формування ООД і визначення основної проблеми. Вплив на особистість має на меті формування мотивації щодо вивчення дисципліни, виховання вміння самоорганізації студента. Педагог має забезпечити оптимальне співвідношення організації, управління і спілкування.

Культура управління забезпечує найбільший вплив на діяльність студентів на етапі пізнання та перетворення об'єктів науки (управління на цьому етапі — системоутворювальний фактор). Культура управління полягає в сприйманні, перетворенні та застосуванні інформації стосовно об'єкта, що вивчається, оцінці ситуації, що склалася, розробці моделі об'єкта, виборі критеріїв та обмежень з метою обґрунтування характеристик об'єкта по його моделі. Порівняння характеристик з бажаними дозволяє прийняти рішення щодо зміни характеристик.

Моделі об'єктів гуманітарної сфери здебільшого є описовими. Для їх отримання використовуються зокрема аспектний аналіз і факторний підхід. Аспектний аналіз дозволяє віддзеркалити статику об'єкта, а факторний — динаміку. Результатом застосування аспектного аналізу, зокрема, є визначення об'єкта. Наприклад, застосування аспектного аналізу уможливило розробку визначення процесу навчання. Було використано три взаємопов'язані аспекти: організація, управління і спілкування, які відображають спільну діяльність педагога й учнів. Отже, навчання розглядалося теорією управління і теорією комунікації: навчання — це організація як вплив на особистість, управління як вплив на діяльність і спілкування як передача інформації між суб'єктами (педагогами, учнями) в прямому та зворотному напрямках, результатом якого є здобуття знань і набуття вмінь, розвиток пізнавальних сил (мислення, мовлення, уяви та пам'яті) й особистісних якостей (активності, самостійності, толерантності тощо).

Для дослідження динаміки гуманітарного об'єкта за допомогою факторного аналізу необхідно процес його зміни розділити на етапи, визначити фактори, які найбільше впливають на кожному етапі, обґрунтувати суперечності, що виникають при дії кожного фактора, а також засоби, які сприяють зниженню рівня їх дії на об'єкт.

Результатом дослідження статичної і динамічної об'єкта є його характеристики: статичні залишаються постійними, а динамічні — змінюються за часом. Характеристики порівнюються з бажаними в процесі контролю, а також оцінюються наявності розбіжностей. Якщо необхідно, зміна характеристик здійснюється через вплив факторів у процесі модельного експерименту.

На контрольно-рефлексивному етапі наявна екстеріоризація отриманих результатів у процесі спілкування між суб'єктами. Визначаються цінність результатів, можливість їх використання для подальших досліджень об'єкта.

Загальні характеристики педагогічного процесу наведені в табл. 2. На орієнтовному етапі використовуються знанієва і культурологічна парадигми. Знання щодо дисципліни, яка вивчається, а саме: необхідність її опанування,

Таблиця 2

Загальні характеристики педагогічного процесу

№	Етап	Парадигма	Системоутворюючий фактор	Підхід	Вид управління	Підетали				Культура діяльності		
						Необхідне засвоєння	Можливість	Технології	Схема ООД	Проблема	Культура організації: показники	
1	Орієнтовний	Знаннева, Культурологічна	Організація	Системний Факторний	Пряме	Знання Уміння Навички	Повнота і достовірність інформації стосовно дисципліни	Послідовність засвоєння, література, рівень, результати	1 2 3	Фактори Суперечності Проблеми		
2	Пізнавально-перетворювальний	Управління	Управління	Системний Інтервальний Факторний Культурологічний	Спілуправління	Критерії, обмеження	Інформаційний	Модель об'єкта	Характеристики	Корекційний		
3	Контрольно-рефлексивний	Знаннева, культурологічна	Спілкування	Культурологічний	Самоуправління	Фіксація та оцінювання змін, характеристик об'єкта	Повнота і достовірність інформації стосовно об'єкта	Вибір способу моделювання об'єкта	Вибір способів контролю характеристик об'єкта	Корекція характеристик об'єкта	Обговорення результатів модельного експерименту	
						Культура спілкування: показники						
						Вибір способів фіксації й оцінювання змін характеристик об'єкта під впливом дії факторів (модельний експеримент)						
						Вибір методу обговорення результатів модельного експерименту (мозковий штурм, дискусія, бесіда тощо)						

можливість з точки зору здобутих раніше знань, доцільність їх використання в інших дисциплінах і практичній діяльності, технологія засвоєння, необхідні рівні (репродуктивний, частково-пошуковий, творчий), результати є цінностями для суб'єктів (знання — цінності).

Системоутворювальним фактором на цьому етапі є організація, в процесі якої використовуються системний і факторний підходи. Системний підхід дозволяє розглянути наукову дисципліну як систему, компонентами якої є модулі, пов'язані між собою, а також з дисциплінами, які забезпечують необхідними знаннями й уміннями. Розвиток дисципліни можливо простежити через зміни в її науковому апараті: об'єкти, предмети, меті, завданнях тощо.

Факторний підхід дозволяє проаналізувати фактори, що впливають на виникнення й розвиток науки (об'єктивний, суб'єктивний, особистісний, людський, диференціація, інтеграція тощо), суперечності й проблеми, що вирішуються нині і вирішуватимуться в подальшому.

Культура організації представлена такою множиною:

$$A = \{\text{парадигми, підходи, вид управління, підетани}\},$$

де

Парадигми = {знанієва, культурологічна}.

Підходи = {системний, факторний}.

Вид управління = {пряме управління}.

Підетани = {необхідність засвоєння; можливість засвоєння; технологія засвоєння; вибір схеми ООД; обґрунтування проблеми}.

На пізнавально-перетворювальному етапі використовується парадигма управління навчально-пізнавальною діяльністю учнів. Системоутворювальним фактором є управління (співуправління, самоуправління), використовуються системний, факторний і культурологічний підходи. Так, педагогічна система розглядається як система управління діяльністю учнів, усі компоненти якої є засобами управління. Компоненти: цілі, принципи, зміст, методи і форми діяльності є цінностями для суб'єктів, а саме: цілі як цінності для майбутнього фахівця; зміст дисципліни як цінність за критерієм новизни інформації, її повноти; методи і форми діяльності як цінності з точки зору застосування необхідних засобів навчання, зокрема технічних.

Інтервальний підхід (Ф. В. Лазарев) застосовується для визначення аспектів дослідження об'єктів гуманітарної сфери. Факторами є різні точки зору на об'єкт дисциплін, які здійснюють розробку проблем, пов'язаних з об'єктом (філософія, культурологія, психологія, соціологія, історія, логіка тощо).

На пізнавально-перетворювальному етапі згідно з парадигмою управління виділено такі підетапи: збирання інформації стосовно об'єкта, що розглядається; обґрунтування критеріїв та обмежень; розробка моделі об'єкта; визначення його характеристик; порівняння їх з бажаними; зміна характеристик об'єкта в процесі модельного експерименту.

Отже, культура управління (самоуправління) навчальною діяльністю учнів відображається сукупністю множин:

Парадигми = {Управління}.

Підходи = {Системний, інтервальний, факторний, культурологічний}.

Вид управління = {Співуправління}.

Підетати = {Збирання інформації й оцінювання ситуації; обґрунтування критеріїв та обмежень, розробка моделі об'єкта, визначення характеристик об'єкта; порівняння характеристик з бажаними; зміна характеристик об'єкта в процесі модельного експерименту}.

На контрольно-рефлексивному етапі застосовується знанієва і культурологічна парадигми. Знання стосовно дисципліни, що вивчається, поповнюються інформацією щодо сутності об'єктів, що вивчаються, способів і засобів їх дослідження, можливості застосування в практичній діяльності.

З точки зору культурологічної парадигми, слід визначити значимість отриманих результатів вирішення проблеми дисципліни для подальшого навчання і фахової діяльності.

Системоутворювальним фактором на цьому етапі є спілкування між суб'єктами, в процесі якого наявна екстеріоризація результатів в режимі самоуправління.

Підетапами на цьому етапі є фіксація й оцінювання змін характеристик об'єкта через впливи факторів на модель об'єкта, обговорення результатів модельного експерименту і необхідність його продовження.

Таким чином, культура спілкування між суб'єктами відображається сукупністю множин:

Парадигми = {Знанієва, культурологічна}.

Підходи = {Культурологічний}.

Вид управління = {Самоуправління}.

Підетати = {Фіксація й оцінювання змін характеристик об'єкта; обговорення результатів модельного експерименту}.

Підсумовуючи, варто акцентувати увагу на таких моментах.

Згідно з парадигмою управління, дослідження педагогічного процесу здійснюється із застосуванням багатовимірної аналізу. Сутність педагогічного процесу як взаємодії суб'єктів розкривається через такі явища: організація, управління, спілкування.

На орієнтовному етапі педагогічного процесу інваріантна сутність умов містить необхідність, можливість, технологію вирішення проблеми, постановку завдання і формування схеми ООД. Сукупність цільових дій суб'єктів є функцією організації, управління, спілкування, причому системоутворювальним фактором є організація.

На основі аналізу залежності результатів процесу орієнтування від умов його здійснення виявлено закономірність, яка полягає в тому, що повнота умов найбільше впливає на процес, спосіб створення умов — на результат — сформовану дію, а також загальність — на можливість перенесення дії в інші сфери.

Розроблене визначення педагогічного процесу віддзеркалює його сутність як такої цілеспрямованої, неперервної, наступної, послідовної

зміни станів суб'єктів, що наявна в умовах організації, управління, спілкування під час вирішення ситуацій спільної продуктивної діяльності в навчанні, вихованні, розв'язці, соціалізації особистості при поступовому переході до самоуправління і самоорганізації особистості в набутті нею освітніх результатів.

Визначення педагогічного процесу як інваріант стало підґрунтям для розробки визначення навчання — цілеспрямованої, безперервної, наступної, послідовної зміни станів учнів в умовах впливу на особистість (організація), діяльність (управління), спілкування в прямому і зворотному напрямках при поступовому переході від прямого управління до самоуправління з метою здобуття знань і набуття вмінь, розвитку пізнавальних сил (мислення, мовлення, уваги, пам'яті) й особистісних якостей (активності, самостійності, толерантності тощо).

Загальні характеристики педагогічного процесу (табл. 2) містять етапи та підетапи вивчення дисципліни, системоутворювальні фактори на кожному етапі, підходи, що застосовуються для дослідження об'єктів гуманітарної сфери, види управління (пряме, співуправління, самоуправління), а також інтегральний критерій — культура спільної діяльності суб'єктів педагогічної системи (культура організації, культура управління, культура спілкування) з відповідними показниками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Комюніке Всесвітньої конференції «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (ЮНЕСКО, Париж, 5–8 липня 2009 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstemp/2009_1/2207*
2. *Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. — 2-е изд., доп. и испр. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 344 с.*
3. *Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников : книга для учителя / Н. Ф. Талызина. — М. : Просвещение, 1988. — 175 с.*
4. *Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект / В. П. Беспалько. — М. : Педагогика, 1988. — 160 с.*

Надійшла до редколегії 08.09.2009 р.

УДК 37.013.42:130.2

А. О. РИЖАНОВА

СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються особливості соціалізації студентської молоді в соціокультурних умовах інформаційного суспільства та завдання вдосконалення системи соціального виховання у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: соціалізація студентської молоді, соціальне виховання у вищих навчальних закладах, інформаційне суспільство.

Анализируются особенности социализации студенческой молодежи в социокультурных условиях информационного общества и задачи усовершенствования системы социального воспитания в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: социализация студенческой молодёжи, социальное воспитание в высших учебных заведениях, информационное общество.

Peculiarities of socialization of student youth under sociocultural conditions of information society are analyzed as well as the tasks of improvement of the system of social upbringing at institutions of higher education.

Key words: socialization of student youth, social upbringing, institutions of higher education, information society.

Удосконалення будь-яких процесів, зокрема соціалізації студентської молоді, в нових соціокультурних умовах потребує врахування змін сутнісних характеристик суспільства, його ставлення до особистості. Серед основних ознак культури постіндустріального суспільства культурологи називають «культ інформації, знання» та «культ людини», особливо тієї, котра сприяє нарощуванню та вдосконаленню знання, інформаційних технологій. «Головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації й умінню працювати з нею» [1, с. 164]. У перехідний період до інформаційної доби ті суспільства та регіони світу, які створять найсприятливіші умови для вивільнення та реалізації творчого потенціалу людини (як основи формування нового знання) в усіх сферах її життя, процвітатимуть та домінуватимуть у світі. Соціуми мають забезпечити, за висловом науковців, «тріумф особистості» (Д. Несбітт, П. Ебурдін). Об'єктивно загальносуспільну цінність має вікова група від 18 до 45 років (найпродуктивніший культуротворчий період життя людини). У таких умовах набуває актуальності соціалізація саме студентської молоді — найпрогресивнішої частини нової генерації, яка опанує інформаційне багатство людства і з часом визначатиме перспективу розвитку країни (регіону, світу). Проте вищі навчальні заклади України, зокрема Харківська державна академія культури, мають сприяти не лише безперешкодному доступу до сучасних знань, їх якісному засвоєнню студентами (процес навчання), але й розвитку духовності, ціннісних орієнтацій кожного юнака і дівчини, тобто оновленню відповідно до соціокультурних змін процесу виховання — цілеспрямованої, керованої складової соціалізації. Оскільки саме ціннісні спрямування визначають, з якою метою молодь здобуває знання, заради творення або руйнування (себе, інших соціальних суб'єктів, суспільства, природи).

Наукове дослідження соціального розвитку, виховання студентства в рамках соціальної педагогіки активно розпочалося в Україні з 2005 р. після

захисту С. Савченко докторської дисертації щодо соціалізації студентської молоді в умовах регіонального освітнього простору. Різні аспекти соціалізації студентів у виховному просторі вищого навчального закладу вивчають М. Алексєєва-Вовк, Т. Бондаренко, Я. Довгополова, Н. Грищенко, О. Севастьянова, О. Янішевська та ін.; соціально-педагогічні умови студентського самоврядування, виховної роботи в гуртожитках, студентських волонтерських груп тощо (Т. Лях, А. Міщенко, К. Потопа, Є. Фаворов, А. Шеїна); ЗМІ, телебачення, мультимедіа як засоби соціалізації студентів — І. Курліщук, Т. Пушкарьова, Я. Шведова. Викладачі Харківської державної академії культури розглядають проблеми розвитку соціальності студентів мистецьких спеціальностей засобами хореографії (О. Хендрик) та формування культури материнства жіночої молоді в соціально-педагогічному середовищі ВНЗ (Н. Максимовська). Однак удосконалення соціалізації студентської молоді не лише за умов переходу суспільства від тоталітарних до демократичних цінностей, але й водночас, зважаючи на соціокультурні умови інформаційного суспільства, що формується в Україні, досліджується недостатньо активно. Отже, метою публікації є обґрунтування напрямів удосконалення соціального виховання (як керованої соціалізації) сучасних студентів, з урахуванням особливостей стихійних впливів інформаційного суспільства.

Специфіку культури інформаційного суспільства активно досліджують сучасні філософи, соціологи, культурологи, психологи. Дослідники досить одноставні в тому, що з 50-х рр. ХХ ст. внаслідок глобальної соціальної революції розпочалося формування соціуму нового типу, породженого конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій. З набуттям усе більшою кількістю країн статусу «інформаційних суспільств» (серед перших — США, Японія) стали говорити про «інформаційну цивілізацію» як про світове інформаційне суспільство, на перше місце в якому виходить саме культура: «Інформаційна цивілізація — це федерація культур, у якій вирішальну роль відіграють здобуття, опрацювання, збереження, передача, поширення, використання знання й інформації, зокрема за допомогою інтерактивної взаємодії та технічних можливостей, що постійно вдосконалюються» [1, с. 165–166], «Зсув нашого буття до полюса культури, або — зсув культури в епіцентр людського буття» [2, с. 278].

Основним принципом інформаційної культури є глобальність, оскільки обмін інформацією в ній не матиме ані просторових, ані часових, ані політичних обмежень, результатом стає тісне взаємопроникнення культур. Це, з одного боку, створює кожній культурі нові можливості самоідентифікації, а з іншого — переміщує «вогнище соціальних конфліктів» з економічної сфери до сфери культури [1, с. 164], ми б навіть підкреслили — до серцевини культури: у площину цінностей. Культура, зокрема її духовна складова, перетворюється на основний чинник розвитку соціуму, стає передумовою постійного духовного творення, наслідком якого є «багатомірна людина». Отже, провідним «ресурсом» інформаційного суспільства науковці називають людину, потреби і цінності якої виходять за рамки споживання, яка звільнилася від панування матеріальних, економічних мотивів та прагне

до розвитку своїх здібностей і творчого потенціалу, встановлення гармонії у відносинах з природою — це і є «багатомірна людина» [3, с. 540]. Тому цінності нової генерації, перш за все студентської молоді, визначатимуть майбутнє країни на внутрішньосоціальному та на зовнішньому — регіональному, світовому рівнях.

Яка ж специфіка формування особистості в ХХІ ст.? Інформаційній культурі, що набуває глобальних ознак, у творенні духовної людини доведеться маневрувати «на лезі бритви» між соціальною (матеріальною, духовною) залежністю індивіда та його повною відірваністю від соціуму, між створенням умов для вільного задоволення потреб особистості та спожи-вацтвом, її нестатками та пересиченістю. У перехідний період до інформаційної доби особливого значення набувають механізми гармонізації індивідуальної та соціальної складових на внутрішньодуховному рівні індивіда (людини, країни, регіону світу). Подолання егоїзму від індивідуального до регіонального є надзавданням усіх соціальних суб'єктів, оскільки духовна сила кожної особистості, її просоціальна спрямованість визначатимуть духовну силу соціуму (від мікро- до глобального), а отже, і само-реалізацію його культури.

Доступність теоретичного пізнання (Інтернет), практичного засвоєння (туристична, міграційна свобода) специфіки культур різних етносів, регіонів світу, їх ціннісного плюралізму уможливила ситуацію, коли нова генерація може і не обрати традиційні від діда-прадіда цінності своєї країни, — це перевага свободи вибору для особистості в інформаційному суспільстві, але водночас загроза соціальній стабільності, цілісності національної держави. Отже, збереження етнічного, громадянського екзистенціального «Я» будь-якого соціуму в інформаційній культурі людства залежить від цілеспрямованої соціалізації, а саме: соціального виховання, кожного громадянина, всіх соціальних груп.

Соціальне виховання — цілеспрямований процес створення сприятливих умов у соціумі для розвитку соціальності (ціннісне ставлення до всіх соціальних суб'єктів; якості, що уможливають соціальну інтеграцію; відповідна просоціальна поведінка) всіх соціальних суб'єктів (людина протягом життя, соціальні групи, суспільство тощо). Зважаючи на зовнішні для країни ціннісні впливи інформаційної цивілізації, сучасне соціальне виховання України повинне мати за мету формування не лише відчуття національної спільності (чуттєва соціальність), але й цінування своєї національної унікальності (духовна соціальність) в єдиній всесвітній культурі. Цінування власної національної унікальності нинішнім студентством є запорукою громадянської єдності країни, поширення духовної соціальності згодом на інші верстви населення, самореалізації України в глобальній культурі майбутнього, в об'єднаному людстві. Актуалізація духовності соціальних суб'єктів, перш за все інтелігенції, пов'язана з ненасильницьким (застосування сили призведе до суїциду людства) творенням глобальної культури, якої ще не існувало у філогенезі. Будь-яке творення, особливо нових соціокультурних умов на планеті, потребує внутрішньої культури (суб'єктивні спрямування індивіда, означені його цінностями) людини,

групи, суспільства, регіону світу, тобто духовність є вищим проявом сучасної людяності, саме вона є тим потенціалом, який на шляху від національної до глобальної культури людства здолає обмеження (негативні прояви, зокрема егоїзм) етнічної, релігійної, громадянської, регіональної соціальності, але, водночас, сприятиме збереженню та реалізації унікальності всіх соціальних груп і на рівні певної країни, і на рівні конкретного регіону світу, і всього людства.

Нагальна необхідність удосконалення виховання студентства в Україні зумовила ухвалення Колегією Міністерства та науки Концепції національного виховання студентської молоді [4], яка має стати складовою частиною національного виховання громадянина України. Її актуальність зумовлена саме формуванням глобального простору, в який інтегрується студентство. Вхідження до світового соціокультурного простору нашої молоді має відбуватися «за умови збереження української національної ідентичності».

Згідно з Концепцією, національне виховання набуває у вищій школі першочергового значення, оскільки саме воно має стати «фундаментом становлення свідомості молоді людини, на якому формуються фахові знання та професійна відповідальність» [4]. Через такі принципи національного виховання як послідовність, системність і наскрізність підкреслюється, що виховний аспект має бути привнесений у всі форми освітнього процесу. Сучасність та демократичність Концепції віддзеркалюють, серед іншого, вимога усунення авторитарних методів виховання і зазначена необхідність консолідації студентства та науково-педагогічних працівників у єдину академічну спільноту, об'єднану спільною мораллю та ідеями, а також визначення якостей гуманної особистості — людяної, щирої, доброзичливої, милосердної. Особлива увага в документі приділяється студентському самоврядуванню як засобу виховання молоді, який має спрямовуватися на підвищення ефективності навчально-виховного процесу, забезпечення високої духовності та культури студентів. У Харківській державній академії культури (ХДАК) поступово створюється Студентська рада як орган самоврядування, що представляє інтереси студентів усіх факультетів, усіх спеціальностей та тих, що мешкають у гуртожитках. Поки що ефективність навчання, професійна якість та відповідальність студентів не стали провідними напрямками роботи Студради, але молодіжна наука, організація конференцій молодих науковців реалізуються студентством із зацікавленістю та активністю.

Проте Концепція має певні протиріччя та обмеження, притаманні індустріальному суспільству. Наприклад, моральне (сукупність норм та принципів ставлення до інших людей, суспільства) виховання в цьому документі ґрунтується на ставленні людини до себе(?!), а серед інших відносин згадуються лише міжетнічні, хоча в умовах інформаційного суспільства з його культурним взаємопроникненням та протистоянням, крім між-національних відносин, має йтися і про міжрасові, міжрелігійні та міжконфесійні, міжвікові (загострюється протиріччя між молодіжною субкультурою та людьми похилого віку) тощо, оскільки саме гармонізація цих соціальних взаємин забезпечує соціальну стабільність, сприятливу для

особистісного розвитку, і на рівні вищого навчального закладу, і на рівні мікросоціуму, країни, регіону світу, в глобальному масштабі. В академії культури навчаються студенти з багатьох східних і західних країн, які є водночас представниками різних етносів, рас, релігій. Гармонізації стосунків вітчизняних та іноземних студентів сприяють: спільне навчання, Дні культури певної країни (Латвії, Сирії тощо) в академії, спільні екскурсії (по Гоголівських місцях, садиби Харківщини, Тростянець, Святогірська лавра тощо), участь іноземних студентів у позанавчальній діяльності академії (зустрічі з актором польського кіно Еріком Любошем, харківським критиком, перекладачем, письменником В. Брюггенем, святкування в єврейському общинному центрі 150-річчя Шолом Алейхема «Життя та творчість Майстра» тощо), а особливо щорічні спартакіади ХДАК, де студенти-іноземці виставляють власну спортивну команду.

У розкритті принципу єдності теорії та практики в Концепції зазначається, що студентські набутки (на жаль, не згадуються цінності, риси характеру, просоціальна поведінка) мають реалізовуватися на практиці, включаючи самоврядну та громадську діяльність. Громадянсько-правовий напрям національного виховання, за Концепцією, має здійснюватися через залучення молоді до участі в добродійних акціях і розвитку волонтерського руху. Це свідчить про те, що соціальне виховання студентської молоді не має обмежуватися лише територією навчального закладу, але й відбуватися у відкритому соціальному середовищі. Тому виховний процес у ВНЗ відбувається в співпраці не лише з органами державної влади, але й з місцевим самоврядуванням, громадськими організаціями [4]. У цьому напрямі в ХДАК підтримується активна волонтерська діяльність студентів, зокрема Студради, у підшефному інтернаті для дітей хворих на цукровий діабет: організація та проведення свят (Новий рік, День Перемоги, випускний тощо), зібрання фільмотеки, ігрові заходи, екскурсії в академію тощо. Крім того, студенти академії беруть участь у міських, обласних заходах: акція «Збережемо вертоград Григорія Сковороди», акції Всеукраїнського благодійного фонду «Від серця до серця», «Антиснід», «Протидія торгівлі людьми», співпрацювання з Харківським благодійним фондом «Доброта», міським центром соціальних служб «Довіра», зі спілкою інвалідів Київського району, з вечірньою школою № 3 тощо.

Зрозуміло, що схвалену Колегією Мінісвіти і науки Концепцію мають реалізовувати всі ВНЗ. Її зміст уточнюватиметься через розроблення інших нормативно-правових документів, дієвих програм роботи зі студентською молоддю. Але науково-педагогічний колектив кожного вищого навчального закладу, який ставиться до студентської молоді як до ядра української інтелігенції, що будуватиме інформаційне суспільство в Україні, має до зазначеного в Концепції виховного мінімуму додати напрями, котрі забезпечуватимуть такий соціальний розвиток молоді, який уможливить становлення культури інформаційного суспільства в нашій країні і, водночас, допоможуть уникнути або мінімізувати його негативні прояви.

Ідеється не лише про інноваційні напрями соціального виховання, але й про нові акценти в «старих». Зважаючи на те, що інформаційне суспільство

орієнтує етнос не на архаїчне відокремлення у власному минулому, не на індустріальну сьогоденну спрямованість на себе і сусідів, а на глобальну культуру майбутнього, загальне об'єднання людства, що неможливо без цінування унікальності кожної нації, водночас, з подоланням національного егоїзму, про що йшлося вище. У ХДАК створено унікальні умови для цінування студентами специфіки вітчизняної культури як у навчальній, так і в позанавчальній діяльності. Програмою практики студентів культурологів та музеєзнавців передбачено екскурсії по найвидатніших місцях, музеях, промислах 13 областей України, з якої молодь повертається одухотвореною, з яскраво вираженою патріотичною поведінкою. Для студентів інших спеціальностей організовуються екскурсії вихідного дня по історичних пам'ятних місцях Харкова, Харківщини та прилеглих областей. У рамках патріотичного виховання в академії відбувалися заходи щодо роковин Голодомору, вшанування пам'яті Героїв Крут, річниці Конотопської битви, річниці Хрещення Київської Русі, роковин Великого терору 1937–1938 рр. тощо.

Саме ВНЗ мають піклуватися про розвиток громадянської відповідальності не лише окремого студента як особистості, але й студентства як представників інтелігенції. На відміну від пріоритету певної соціальної верстви (дворянство, робітники, інші), для якої соціум розробляв новітні технології прискорення засвоєння культурного спадку на попередніх етапах, у інформаційному суспільстві, на перший погляд, такої групи немає, оскільки кожна країна зацікавлена в розвитку здібностей кожного індивіда як потенціального «виробника» знань, цінностей. Однак фактично такою групою стає інтелігенція, яка найактивніше забезпечує нарощення знання, інформації, вдосконалення технологій, зокрема інформаційних та соціально-виховних, духовної культури загалом. Проте це відкрита група, більше того, соціум через удосконалення технологій навчання намагається залучити до неї якнайбільші кола співгромадян. Але, щоб це сталося в реальному суспільному житті України, інтелігенція має взяти на себе тягар відповідальності не лише за якість професійної діяльності, але й за розбудову громадянського, демократичного, правового суспільства. У такому разі надзвичайне значення має організована участь студентів у соціальному захисті не лише своїх товаришів, але й усіх співробітників навчального закладу, особливо допоміжного складу, добровічна діяльність зі збереження культурних, природних пам'яток, соціальна підтримка, допомога малозабезпеченим верствам мікросоціуму. Такі позанавчальні заходи сприятимуть профілактиці групового егоїзму майбутньої інтелігенції.

Особливого значення в соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності має набути такий напрям соціального виховання як гармонізація міжвікових стосунків студентів з людьми похилого віку та з дітьми. З метою стабілізації культурного розвитку певного суспільства соціальне виховання інформаційної доби має ґрунтуватися на гармонізації цінностей не лише індивіда і суспільства в цілому, але й загальносуспільних цінностях минулого, домінуючих нині, та перспективних. Наприклад, формування позитивного ставлення до цінностей літніх людей зумовить повагу

і до них самих, як носіїв цих цінностей, що дозволить у суспільстві, спрямованому в майбутнє і на все нове, уникнути дискримінації цілого покоління. Цінності людей похилого віку — це пам'ять духовності соціуму. На жаль, у нашому суспільстві люди похилого віку не є престижною соціальною групою. Сьогоднішня потреба, щоб уже молодь навчала старших людей особливостей інформаційної культури людства. У молоді зростає роздратування щодо старих, яким дуже складно пристосуватися до інформаційних технологій, культурних інновацій, виникають сумніви щодо їх «корисності» для суспільства, яке має «забезпечувати» їхню старість. Позанавчальна волонтерська діяльність студентів у територіальних центрах для людей похилого віку, в спеціалізованих будинках для представників творчої інтелігенції, в клубах для пенсіонерів сприятиме усвідомленню, що ці люди є носіями головного багатства — людяності, без якої неможливе гармонічне суспільство. Підтримка дітей, що виховуються в інтернатах без батьківського піклування, допоможе студентам стати людянішими, подолати особистісний егоїзм. Саме на це зорієнтоване навчання в академії, особливо за напрямом підготовки «соціальна педагогіка».

Посилення ролі ЗМІ та комп'ютерних інформаційних технологій в освіті й суспільстві, на наш погляд, потребує цілеспрямованого інформаційного розвитку студентів. Проте глобальні інформаційні канали можуть відігравати і негативну роль (як, до речі, і все те, що створено людиною). Саме вони підвищують можливість маніпулювання індивідуальною та соціальною свідомістю і набуття соціальними суб'єктами нового виду залежності — інформаційної. Тому технології соціального виховання вищого навчального закладу сьогодні повинні мати культурологічні соціально-педагогічні програми не лише адаптації молоді до сучасного знання, інформації, глобальних комунікацій, усвідомлення їх ролі в розвитку культури кожної людини, суспільства, але й захисту від маніпулювання їх свідомістю, від «поневолення» новими інформаційними технологіями, через усвідомлення того, що останні є лише засобом удосконалення життєдіяльності одухотвореної людини, а не її метою. У позанавчальній виховній діяльності студентів необхідно забезпечити можливість участі в студентських (газета, телебачення, радіо) й інтерактивних програмах місцевих, національних ЗМІ, щоб молодь набувала досвіду дискутувати, захищати власну точку зору, стверджувати субкультурні цінності в освітньому закладі та суспільстві. В академії культури не перший рік функціонує газета «Бурсацький узвіз», активними авторами якої є студенти всіх факультетів. Студенти-іноземці створюють навчальний фільм для студентів підготовчого факультету. Постійно відбуваються зустрічі студентів та викладачів академії з представниками харківських друкованих видань, радіо, телебачення.

Ідеальним варіантом соціального розвитку громадянина є той, коли позитивне ставлення до країни, в якій живеш, закладається на рівні підсвідомості з дитинства через відповідне ставлення членів сім'ї, які, у свою чергу, сприймають соціальну підтримку країни через економічну, політичну, юридичну, медичну, освітню, мистецьку тощо сфери суспільства. Потім

це ставлення закріплюється через систему дошкільної освіти, а в шкільних закладах воно усвідомлюється через знання цих цінностей та зміцнюється через уміння, навички громадянської поведінки в «шкільній державі дітей», через спроби громадянської діяльності в реальному навколишньому середовищі під патронатом шкільних соціальних педагогів. Підсистема вищих освітніх закладів насамперед мала б виховувати громадянську відповідальність за майбутню професійну діяльність у суспільстві та вправляти молоду людину в ініціюванні соціального вдосконалення. Але якщо лише одна освіта навіть і виконає свої безпосередні функції, вони не будуть достатніми для формування «професіонала-патріота України», якщо в реальному житті не будуть підтримані програмадянські дії кожної особистості, не припиняється в суспільстві будь-які зневажання громадянських прав індивіда. Саме для подолання цього вища освіта, вважаємо, має поширити регулювання виховних впливів не лише на внутрішньоосвітні відносини, але й у цілому — на внутрішньокультурні країни. Тож усі політичні, економічні, інформаційні закони, плани, дії мають «зважуватися» та контролюватися освітою з метою з'ясування їх виховного впливу, в цьому разі формування громадянської позиції кожного індивіда країни, і виноситися, у разі негативного впливу, на всенародне обговорення, щоб суспільство мало можливість самостійно вирішувати і реалізовувати напрями свого самовиховання через заборону антигуманних, антигромадських заходів окремих осіб, політичних та інших організацій, держави.

Таким чином, соціалізація студентської молоді в умовах інформаційного суспільства відбувається не лише під впливом національної культури, як це було за часів індустріального суспільства, але й цінностей інших регіонів світу, що не завжди має позитивні наслідки для громадянської єдності. Отже, процес соціального розвитку студентства має бути організованим, цілеспрямованим через соціальне виховання, соціально-педагогічні програми якого необхідно створювати з урахуванням реалій формування глобальної культури людства з одночасним збереженням унікальності кожного етносу.

Напрямом подальшого дослідження цієї проблеми є розробка регіональних соціально-педагогічних програм соціалізації студентської молоді, зважаючи на специфіку кожного регіону України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шейко В. М. *Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX–XXI ст.) : монографія : у 2 т. Т.1.* / В. М. Шейко. — Х. : Основа, 2001. — 520 с.
2. Библер В. С. *От наукоучения к логике культуры : Два философских введения в XXI век* / В. С. Библер. — М. : Политиздат, 1991. — 412 с.
3. Ерасов Б. С. *Социальная культурология* / Б. С. Ерасов. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 591 с.
4. *Концепція національного виховання студентської молоді // Освіта і управління.* — 2009. — №2. — С.80–82.

Надійшла до редколегії 18.09.2009 р.

УДК 371.132

Л. С. РИБАЛКО

ВИЯВЛЕННЯ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ НА САМОРОЗВИТОК

З позиції акмеологічного підходу розкривається зміст мотиваційно-ціннісної спрямованості майбутнього вчителя на саморозвиток. У проведеному опитуванні виявляються ціннісні орієнтації студентів, їх спрямованість на розвиток внутрішнього «Я» в професії вчителя.

Ключові слова: акмеологічний підхід, мотиви, цінності, позиція вчителя, майбутні вчителі.

С позиции акмеологического подхода раскрывается мотивационно-ценностная направленность будущего учителя на саморазвитие. В проведенном опросе выявляются ценностные ориентации студентов, их направленность на развитие внутреннего «Я» в профессии учителя.

Ключевые слова: акмеологический подход, мотивы, ценности, позиция учителя, будущие учителя.

The motivation-valuable aspect of the formation of achmeological position of the future teacher was shown. The performed questionnaire gave the opportunity to find the valuable orientations of the students and their tendency to the development of their inner «I» in the teacher's profession.

Key words: achmeological approach, motives, values, the position of the future teacher, future teachers.

Мотиваційно-ціннісна спрямованість майбутнього вчителя на саморозвиток є основою акмеологічної позиції. Її можна представити як орієнтування мотиваційно-ціннісної сфери студентів на задоволення потреб виробляти і реалізовувати гуманне ставлення до себе, інших людей, зокрема до дитини, педагогічної діяльності, прагнення дотримувати перспективної точки зору щодо постійного самовдосконалення, бажання набувати статусу в педагогічному середовищі, інтерес до виявлення акмеологічної ролі вчителя, а також утвердження мотивів досягнення акме, успіху як особистої цінності. Як свідчить аналіз наукової літератури, ще недостатньо звертається увага дослідників на питання, пов'язані з виявленням і формуванням у студентів власної позиції на самовдосконалення, саморозвиток [3; 4].

Метою статті є розкриття змісту мотиваційно-ціннісної спрямованості майбутнього вчителя на саморозвиток у процесі фахової підготовки.

У дослідженні використані методики визначення спрямованості особистості «на себе», «на справу», «на взаємодію». С. Пантелеєва з метою виявлення ставлення майбутніх учителів до себе, дослідження емоційної спрямованості особистості (методика Б. Додонова), «Ціннісні орієнтації»

(методика М. Рокіча) [2], за допомогою яких були опитані студенти другого та третього курсів факультету фізичної культури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (всього 171 осіб).

Потреби майбутнього вчителя формувати і реалізовувати гуманне ставлення до себе, до інших людей, зокрема дитини, педагогічної діяльності за змістом є близькими до мотивації допомоги й альтруїстичної поведінки, якій значне місце приділяється в західній психології, в працях Є. Ільїна [1, с. 218–222]. Залежно від того, яку мету ставить людина, котра намагається допомогти, допомога поділяється на корисну і безкорисну, тобто альтруїстичну. Альтруїстична допомога виявляється в поведінці, спрямованій на благо інших, котра не очікує на будь-яку зовнішню винагороду. Вона більшою мірою сприяє благополуччю іншої людини, аніж самого суб'єкта. Виявлення такої поведінки супроводжується співпереживаннями, турботою, почуттям обов'язку, відповідальністю, що і характеризує гуманного вчителя. Як вважає Є. Ільїн, допомога може бути різною. «При цьому, приймаючи рішення про надання послуги чи допомоги, людина зважає на такі фактори, як: затрати часу, виявлені зусилля, грошові витрати, відстрочку своїх планів, незадоволення власних потреб, безпека для власного здоров'я і життя [1, с. 18]». До того ж важливо знати і відчувати, чи потребує інша людина допомоги та якої саме, адекватно оцінювати ситуацію. У реальній ситуації процес прийняття рішення про допомогу проходить деякі етапи, серед яких: сприйняття ситуації як біди, оцінка її причини, оцінювання наявних можливостей надання допомоги і вибір одних із них, формування наміру надати допомогу.

Власне альтруїстична поведінка є позицією гуманного вчителя, що характеризується дотриманням норм, морально-етичних правил поведінки в суспільстві, виявленням соціальної відповідальності, співпереживання, співчуття, людської взаємності. Суттєвими ознаками такої позиції вчителя є прагнення до самоактуалізації як сприйняття необхідності і відповідальності, котре виявляється в усвідомленні того, що людина перебуває в стані нужди, розумінні того, що існують дії, здатні поліпшити такий стан, визнанні власної здатності сприяти такому поліпшенню, сприйнятті себе певною мірою відповідальним за зміну ситуації; відчуття обов'язку як конструювання норм і зародження переживання морального обов'язку, що відбувається в активізації раніше або заданих ситуацією особистісних норм поведінки; бажання захищати як розгляд потенційних реакцій, їх оцінка і переоцінка, яке виражається у виявленні затрат та оцінці можливих результатів, переоцінюванні ситуації з урахуванням нових обставин; наміри діяти, тобто конкретно діяти в ситуації, яка щойно виникла.

На вироблення і реалізацію гуманного ставлення вчителя до себе, інших людей, зокрема дитини, педагогічної діяльності, впливають альтруїстичні мотиви, якими вчені вважають мотиви обов'язку і мотиви морального співчуття (Є. Ільїн, Х. Хекхаузен). Людина з мотивами обов'язку здійснює альтруїстичні вчинки заради морального задоволення, самоповаги, гордості, підвищення моральної самооцінки, а до об'єкта допомоги ставиться вимогливо. Мотиви морального співчуття виявляються в емпатичному

співпереживанні. Слід відзначити, що 15% людей не мають цих мотивів. На цей факт необхідно зважати в професійному самовизначенні майбутніх учителів та в роботі з дітьми.

Мотиви самовдосконалення і саморозвитку позитивно впливають на формування акмеологічної позиції майбутнього вчителя. На думку вченого Є. Ільїна [1, с. 225], до самовдосконалення і саморозвитку спонукають такі обставини: наявність у людини потреби в самоповазі та в схваленні іншими людьми, в соціальному престижі; розбіжності в образах власного «Я»-ідеального та «Я»-реального; виникнення на цій основі самооцінки і самоставлення. Існують установки, котрі позитивно впливають на ставлення людини до життя, зокрема заради: матеріального благополуччя, кращого існування, запобігання неприємностям; позитивного ставлення людини до інших людей, удосконалення, самореалізації.

Бажання набувати статусу в педагогічному середовищі є близьким до мотивів вибору — усвідомлення власного вибору і передбачення вибору себе іншими людьми, мотивів лідерства — прагнення стати лідером у професійній діяльності, подолати труднощі, що заважають самореалізації в лідерстві.

У виконанні акмеологічної ролі вчителя важливу роль відіграє інтерес як цілеспрямоване ставлення до педагогічної дійсності з позиції саморозвитку всіх учасників педагогічного процесу, прагнення досягати найвищих вершин в особистісно-професійному становленні.

Мотиви самопізнання виникають як прагнення визнати себе потенційно спроможною людиною, поважати власне «Я», набувати визнання іншими людьми.

Мотивація досягнення стимулює розвиток мисленнєвих процесів майбутнього вчителя, мобілізує його творчі сили, сприяє продуктивному пошукові й вирішенню пізнавальних завдань у процесі опанування основ педагогічної діяльності. Мотиви досягнення виявляються, перш за все, в прагненні майбутнього вчителя мати певну репутацію, авторитет, набути визнання серед однокурсників, престиж, бути лідером у педагогічному колективі.

З точки зору вивчення змісту акмеологічної позиції майбутнього вчителя зацікавленість викликають цінності, спрямовані на розвиток власного «Я» в професії вчителя, а саме: цінності, пов'язані з утвердженням особистості в ролі вчителя; цінності, що задовольняють потреби самості, зокрема професійно-педагогічної самореалізації; цінності, які орієнтують на саморозвиток творчої індивідуальності; цінності, зміст котрих складає визнання дитини як найвищої цінності і потреби допомагати їй у самореалізації власного потенціалу. Особистісний сенс відбиває динамічний аспект ціннісного ставлення майбутнього вчителя до оточуючої дійсності, а досягнення особистісного сенсу в засвоєнні студентами педагогічних цінностей є інтегральним показником розвитку спонукальної сфери професійної позиції особистості.

У межах дослідження необхідно відзначити, що акме в професії вчителя, його набуття є найвищою цінністю професійно-педагогічної підготовки

майбутнього вчителя. На особливу увагу заслуговують цінності міжособистісних відносин, цінності, спрямовані на розвиток власного «Я». Саме цінності задають вектор виявленню позиції і надають їй смислового забарвлення. Включення в ціннісне поле іншої людини — відмітна особливість позиції вчителя.

Студенти надають перевагу таким термінальним цінностям, як: любов, духовне і фізичне здоров'я, фізична і психічна активна діяльність життя (повнота й емоційна насиченість життя) та інструментальним цінностям — життєрадісність, освіченість, виховання. Це значить, що майбутні вчителі переконані в тому, що кінцевою метою індивідуального існування є самореалізація, прагнення любити і бути здоровими. Вони переконані також, що в будь-якій ситуації їм не завадить бути життєрадісними, освіченими і вихованими.

Суттєвою ознакою спрямованості акмеологічної позиції майбутнього вчителя є саморозвиток. Саморозвиток виражає в активній формі особливості внутрішнього світу людини, зокрема її ставлення до себе і до оточуючого світу. Внутрішній світ, як суб'єктна реальність, перебуває в процесі постійного становлення і розвитку, об'єктивно проходить стадії: пожвавлення, одухотворення, персоналізації, індивідуалізації, універсалізації. І на всьому проміжку часу відбуваються становлення і розвиток ставлення, взаємовідносин між людьми. Змінюється позиція людини, її погляди, точка зору, статус у суспільстві. Головним є те, щоб новозміни були перспективними, сприяли найповнішій самореалізації людини.

У дослідженні виявлено, що в студентів переважає спрямованість «на себе», тобто вони найбільше цінять успіх, а найвищих успіхів досягають у тому разі, коли викладач викликає інтерес до навчального предмета та власні зусилля гарно винагороджуються; бажають стати відомою людиною; замислюються над тим, як досягати мети; найбільше задоволення отримують від схвалення за виконану роботу і радіють за неї; прагнуть розвивати в собі дружелюбність та доброзичливість; недолюблюють себе, коли в них щось не виходить, не заперечують, щоб у газеті розповіли про будь-яку цікаву справу, котра пов'язана з роботою, навчанням, спортом, у якій довелося брати активну участь; не терплять образи власного достоїнства, не люблять людей, котрі вважають себе гіршими за інших; виявляють інтерес до тих, хто навчається, і до здійснення індивідуального підходу; упевнені, що вчитель повинен добре знати свій предмет; вважають, що система освіти повинна розвивати, перш за все, індивідуальні здібності школярів; бажають виявляти організаторські здібності, наприклад: проводити конкурс і керувати ним. На їх думку, керівник повинен бути вимогливим, використання вільного часу пов'язують з відпочинком та розвагами, читанням книг про життя відомих людей, улюбленими справами, хочуть, щоб друзі були вірними; справжніми друзями вважають тих, кому можна довіритися, їм подобається приємно проводити час з друзями.

Екзистенційна спрямованість студентів на себе відволікає їх від справи. Позитивним є те, що сучасна молодь прагне досягати успіху, набувати

кар'єрного досвіду, бути керівником, але, на жаль, не завжди усвідомлює потребу у взаємодії та спільній праці.

Як свідчать результати проведеного опитування, спрямованого на виявлення ставлення майбутніх учителів до себе, власного «Я», високий рівень відкритості як суттєву ознаку самоставлення людини виявили 11%, середній — 78%, низький — 11% опитаних. Отже, у студентів переважає середній рівень сформованості відкритості. Це зумовлено тим, що майбутні вчителі недостатньо знають власний потенціал, невпевнені у власних силах, знаннях і вміннях самості, бояться, що їх не зрозуміють суспільство, одногрупники. Слід звернути увагу на наявність внутрішнього конфлікту в студентів. Про це свідчать такі факти. У відповідях на твердження про відкритість вони вагалися, яким питанням надати перевагу. З одного боку, вони схилилися до питання типу: «Я ніколи не роздратовуюся і не злюся без особливих на це причин», «Я ніколи не привласнюю чужі думки, хоча вони мені подобаються і збігаються з власними», «Я не здатний завдати душевних страждань близьким людям», котрі свідчать про їх внутрішню порядність. З іншого — студенти не завжди довіряють самі собі: «Іноді я намагаюся видати себе не за ту людину, якою є насправді», «Мені траплялося робити вчинки, котрі не завжди можна виправдати».

Відкритість студенти пов'язують з такими якостями особистості, як: відвертість, доброта, дружелюбність, комунікабельність, щирість, чесність. Це свідчить про правильне розуміння ними якості відкритого ставлення до себе та до інших. Обговорення результатів низького рівня сформованості відкритості в студентів свідчило про такі негативні факти, як недовіра людям, комплексування в розмові з іншою людиною, страх правильно та публічно висловити думки. А деякі студенти не змогли пояснити свій вибір.

Стійкий характер альтруїстичної спрямованості (переживання виникають на основі потреби в підтримці, заступництві за інших людей) наявний у 47% студентів, а ситуативний — у 53% осіб. Стійкий характер комунікативної спрямованості (переживання виникають на основі потреби в спілкуванні) виявили 67% майбутніх учителів, а ситуативний — 33% осіб. Стійкий характер глоричної емоційної спрямованості, що пов'язана з потребою в самоствердженні, славі, виявили 37% студентів, а ситуативний — 63% осіб. У межах дослідження ми акцентували увагу на цих видах емоційної спрямованості, оскільки вони відбивають зміст потреб, близьких до потреби особистості виявляти і формувати власну позицію.

Таким чином, комунікативна й альтруїстична емоційні спрямованості характеризують особливості вчительської праці і відповідають професійно-педагогічній спрямованості загалом. Глорична емоційна спрямованість відбиває твердження студентів у власній позиції через розвиток процесів самості, що і є цікавим питанням дослідження.

У процесі написання есе на тему: «Учитель майбутнього — який він?» майбутні вчителі переважно називали такі якості особистості педагога, як: великодушний, ввічливий, відповідальний, вихований, грамотний, добрий, ерудований, комунікабельний, компетентний, освічений, охайний, оптиміст,

строгий, толерантний, чемний, чесний (46%). У відповідях відчувалася спрямованість студентів на роботу з учнями, оскільки вони образ учителя майбутнього пов'язували з поважливим ставленням до дитини, інтересом до педагогічної діяльності, зацікавленістю фаховими предметами та суміжними з ними навчальними предметами, професіоналізмом (38%). Майбутнього вчителя студенти уявляють людиною авторитетною, з позитивною репутацією, зразком, прикладом для дітей, зорієнтованою «не лише в навчальному матеріалі, який викладає, але й у суспільному житті», обізнаною із соціальним становищем своїх учнів, організатором навчально-виховної роботи в школі, старшим наставником і найкращим другом для учнів (16%).

На жаль, студенти бачать лише зовнішній аспект проблеми, але не внутрішній. Вони не звернули увагу на потребу вчителя вдосконалювати, розвивати, реалізовувати власний потенціал у роботі з дітьми, бажання рухатися до акме — вершини впродовж життя. Слабко виражена ними думка про педагогічну позицію вчителя, сутність якої полягала лише в знаннях і вміннях педагогічної техніки. Так, студентка О. написала: «Вчитель не повинен мати в класі улюбленців, для нього всі діти мають бути однаковими», студент М. — «Учитель не має права переносити свої негативні емоції та життєві проблеми на дітей, а також грубити, говорити про невдачі дітей іншим людям».

Цікавими виявилися роздуми-есе студентів на тему: «Престижний учитель моїми очима». Сутність поняття «престижний учитель» студенти розкривали через педагогічну компетентність учителя, а саме: наявність багатого запасу знань із різних галузей науки та людського життя, зокрема знань з правил етикету; вільне оперування термінологією наукових знань, іноземними мовами, «завжди бути в курсі сучасних методик роботи з дітьми», педагогічною технікою (дотримувати морально-етичних норм поведінки в педагогічному, батьківському колективах і суспільстві, виявляти високий рівень культури загалом, уміння красиво, змістовно говорити, висловлювати власну думку, «контролювати власну любов до дітей і давати їм сісти собі на шию», мати власний імідж) (52%); авторитет учителя, тобто він користується повагою і поважним ставленням колег, батьків і дітей, виявляє високий духовний розвиток, популярність, досягає успіху в кар'єрі (37%); соціальний статус учителя, який розуміється ними як праця в престижному закладі, отримання великої заробітної плати «не якісь там 500–1500 гривень, а ... явно набагато більше», здобуття професійної освіти в декількох вищих навчальних закладах, наявність попиту в державі на конкурентоспроможного вчителя, «не в той час, не в тій країні» (11%).

Отже, майбутні вчителі престиж учителя пов'язують, перш за все, з його високим рівнем професіоналізму, педагогічної майстерності, педагогічної компетентності. Пояснимо це тим, що головним завданням сучасного ВНЗ залишаються опанування студентами професійних знань і вмінь, перевірка їх на виробничій (педагогічній) практиці. Студенти відзначили зв'язок престижу вчителя з його авторитетом, підкреслюючи цим вплив учителя на учнів. На думку студентів, престиж учителя залежить від його

соціального статусу в суспільстві. Доречно зауважити, що лише 4% студентів виявили зв'язок престижу вчителя з його процесами самості, тобто, щоб стати престижним учителем, не слід очікувати допомоги від держави, батьків, а самостійно вдосконалювати, розвивати, реалізовувати власний педагогічний потенціал, досягати вершин саморозвитку і вести за собою учнів.

У відповідях студентів слабо виявляється зв'язок престижу з успіхом, стилем педагогічної діяльності. І тому майбутнім учителям було запропоновано висловити думки у формі есе на тему: «Хто такий успішний учитель?». Як вважають студенти, успішний учитель — це такий учитель, який максимально реалізує власний педагогічний потенціал, виявляє найкращі особистісні якості в роботі з дітьми (47%), намагається постійно вдосконалювати внутрішній потенціал і прагне до ідеалу, а також сприяє саморозвиткові учнів (39%), отримує задоволення від учительської праці й успіху школярів (11%). У дослідженні виявився зв'язок успішного вчителя з набуттям авторитету, престижу, але невеликою кількістю студентів (3%).

З урахуванням педагогічної спрямованості студентів, їм запропонували написати твір-роздум на тему: «Яким я бачу учня майбутнього?». На думку майбутніх учителів, учень має бути вихованим і освіченим, а саме: поважати дорослих і прислухатися до їх порад, старанно та відповідально ставитися до процесу учіння, читати багато книжок, займатися суспільно-громадською діяльністю (54%), дотримуватися дисципліни, тобто не запізнюватися на уроки, виконувати домашнє завдання, уважно слухати вчителя на уроці, не грубити вчителям і однокласникам, стримано поводитися в колективі (34%), виявляти власну позицію, вміти обстоювати свою точку зору, мати багато друзів і бути лідером у колективі (12%).

Заслугує на схвалення те, що студенти стурбовані проблемами учнів, які негативно вплинуть на їх майбутнє. Школярі мало читають і тому в майбутньому вони будуть безграмотними. Вони не розуміють, для чого необхідне навчання в школі впродовж дванадцяти років. Це негативно вплине на професійне самовизначення і подальше набуття професіоналізму. Діти не виховуються в сім'ях. Такий факт є небезпечним, оскільки учні не будуть зорієнтовані на загальнолюдські цінності і можуть вести себе аморально.

Майбутнім учителям хотілося б, щоб їх наслідували учні, виявляли власну позицію в педагогічному колективі, стали лідерами й організаторами власного життя. На основі аналізу відповідей студентів виявлено зв'язок між позицією учня майбутнього та вихованістю, освіченістю, дисципліною, лідерством у колективі. А також з'ясовано певні перешкоди, що заважають учневі мати власну позицію в житті.

На одне із додаткових запитань «Чого б ви хотіли досягти в житті найбільше?» майбутні вчителі на перше місце винесли духовну досконалість (розвиток), сімейний стан (41%), на друге місце — самореалізацію (знайти себе, «залишити слід в історії»), самоствердження, самовдосконалення в усіх сферах життя, а також визнання, соціальний стан у суспільстві, повагу, кар'єру (37%), на третє місце — успіх, здоров'я (22%). Не байдужі вони й до успіху, кар'єри, соціального статусу в суспільстві. У цілому, майбутні

вчителі прагнуть рухатися вперед, розвиватися, набувати особистісно-професійної зрілості.

Студентам було запропоновано вирішити таку ситуацію, як: «Уявіть, що Вам пощастило працювати в престижній фірмі. Чи хотіли б Ви очолити її і чому?». «Так» відповіли 63 % студентів, пояснивши, що вони хотіли б довести собі, на що здатні, бажають бути вшанованими, переконаними у власних організаторських здібностях, прагнуть виявити власний стиль із підлеглими, «значить заслужила це місце», хочуть бути заступником голови фірми; «ні» — 37 % студентів, котрі не хочуть брати на себе відповідальності, цінують вільний час і не хочуть його позбутися, подобається підкорятися, хоча й хотілося бути визнаним, їм заважають лінощі.

Відмовилися б на користь іншої людини від високої посади — студенти відповіли майже порівну («так» — 49%, «ні» — 51%). Відмовилися погодитися ті студенти, котрі вважають, що іншій людині необхідніше мати цю посаду, а також заради благородства, доброти, жалощів, співчуття. Деякі студенти вагалися, оскільки їм бракувало характеристики тієї людини, котру вирішили обрати на високу посаду (чи компетентна така людина, її вік, сімейний стан, родинні зв'язки, соціальний стан, виявлені якості, друзі).

Не відмовилися б від такої посади студенти, котрі вважають, що «на роботі друзів і родичів не має бути, це моє власне життя, моя кар'єра, ніхто не має права завадити моєму кар'єрному зростанню; я цього достойна, оскільки мене вибрали серед інших», «якщо людина попросила відступитися від високої посади, то вона слабка і не зможе правильно керувати фірмою та приведе її до банкрутства».

У результаті проведеного дослідження слід відзначити, що з позиції акмеологічного підходу змістом мотиваційно-ціннісної спрямованості майбутнього вчителя є прагнення розвивати й удосконалювати власний потенціал у процесі опанування професії вчителя. У створенні позитивної орієнтації на роботу з дітьми важливу роль відіграє мотивація життєвої активності студентів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2006. — 512 с.
2. Никиреев Е. М. Направленность личности и методы ее исследования : учеб. пособ. / Е. М. Никиреев. — М. : Изд-во Москов. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. — 192 с.
3. Рибалко Л. С. Вивчення проблеми самореалізації особистості з позиції аксіологічного підходу / Л. С. Рибалко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2008. — Вип. 23. — С. 230–237.
4. Якиміва О. О. Сутність професійно-моральної позиції студентів медичного коледжу / О. О. Якиміва // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. — Запоріжжя, 2008. — С. 408–412.

Надійшла до редколегії 16.09.2009 р.

УДК 378 (477)

В. О. МАШТАКОВА

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ В ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто становлення теорії соціального виховання в Україні в ХІХ — початку ХХ ст., висвітлено соціально-педагогічні погляди у творчій спадщині українських педагогів, науковців, освітніх діячів ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: соціальне виховання, суспільне виховання, соціально-педагогічні погляди.

Рассматривается становление теории социального воспитания в Украине в ХІХ — начале ХХ ст., охарактеризованы социально-педагогические взгляды в творчестве украинских педагогов, ученых, деятелей образования ХІХ — начала ХХ ст.

Ключевые слова: социальное воспитание, общественное воспитание, социально-педагогические взгляды.

The author analyses the history of theory of social education in Ukraine in ХІХ–ХХ century, the social pedagogic conceptions Ukrainian teachers, scientific, figures of education in ХІХ–ХХ century.

Key words: social education, social pedagogic sights, society education.

Сьогодення вимагає від нас, громадян України, прийняття важливих рішень, скоординованих дій щодо питання виховання. Перехід України до демократичного суспільства зумовлює виховання людини в душі нових суспільних поглядів. Виникає необхідність підготувати людину вихованням до нових форм життя. Актуалізується звернення до історії розвитку вітчизняного соціального виховання в ХІХ — початку ХХ ст. (слід зауважити, що саме період другої половини ХІХ ст. — це закладання підвалин майбутніх соціокультурних трансформацій) з метою розуміння сучасного стану відродження соціального виховання в Україні і визначення перспектив. Ми погоджуємося з Л. Ваховським, що історія педагогіки не може і не повинна постачати нам готові цінності. Її завдання полягає в тому, щоб відтворити й узагальнити досвід вирішення проблем ціннісного характеру в минулому, необхідний не для безпосереднього використання в сучасній педагогічній практиці, а для обґрунтування нової системи цінностей і ціннісних орієнтацій, відповідних часу [2, с. 44].

Наразі вважаємо за доцільне звернення до джерел вітчизняної та української теорії соціального виховання, яка здатна відновити наступність соціально-педагогічної думки, та на цих підвалинах теоретичних і практичних здобутків наших попередників відбудувати сучасні соціально-виховні концепції.

Досліджували історію соціального виховання І. Зверєва, С. Савченко, С. Харченко, Л. Штефан, Н. Осьмук та ін. Загалом значна частина авторів вивчали або певний аспект соціальної педагогіки (практичну соціально-педагогічну роботу з різними верствами населення), або підтримку осіб, котрі потребують допомоги, на державному рівні. А. Рижанова аналізувала становлення вітчизняної теорії соціального виховання у творчості російських педагогів.

Незважаючи на окремі успіхи, досягнуті при вивченні становлення теорії соціального виховання в Україні в ХІХ — напочатку ХХ ст., висвітленні окремих її проявів, у науковій літературі залишається маловизначеними багато питань, що й зумовило нашу зацікавленість цією проблемою.

Метою статті є аналіз публікацій українських педагогів і освітніх діячів зазначеного періоду, у творчому доробкові котрих значна увага приділяється формуванню соціальних цінностей, соціальних ознак, просоціальної поведінки та соціальної активності як окремої людини, так і соціальних груп та соціуму в цілому.

У ХІХ ст. в різних регіонах українських земель були свої особливості розвитку господарства, політична структура, духовне буття, зумовлені тим, що вони були поділені кордонами. Українські землі були поділені між двома імперськими державами — Австро-Угорщиною (Галичина, Буковина, Закарпаття) та Росією (Центральна, Південна, Східна Україна). Саме тоді була висунута й обґрунтована ідея соборності України, над якою почало працювати не одне покоління дослідників, національно свідомої інтелігенції.

Частина українських педагогів працювала в контексті російської прогресивної педагогічної ідеології, якій притаманний гуманістичний, загальнодемократичний підхід. Загалом творчості українських педагогів притаманні творчості особливості свого часу, теоретичне і практичне мислення. Вони обґрунтовували ідею соборності, намагалися створити «єдиний педагогічний простір», наголошували на відродженні національної ідеї через пробудження у свідомості як окремої особистості, так і соціуму ідей патріотизму.

Формуванню теорії соціального виховання в Україні сприяли такі українські педагоги й освітні діячі: О. Антонович, О. Барвінський, Г. Врецьона, О. Духнович, М. Корф, К. Лебединцев, М. Ланге, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова, П. Чубинський, Т. Шевченко, П. Юркевич та ін.

У творчій спадщині О. Духновича, Т. Шевченка, М. Корфа, Г. Врецьони ідея соціального виховання розглядається поряд з відродженням національної свідомості та становленням нації. Соціальне виховання сприяє самовдосконаленню і збагаченню індивіда в суспільстві та народній ідентичності через їх самоусвідомлення та самопізнання, за умов виховання кожної людини через національну ідею. В іншому разі (при відсутності національних цінностей) народ втрачає свою народність.

Соціально-педагогічний аспект виховання у творчості О. В. Духновича (1803–1865) убачаємо в тому, що він закликав батьків і вчителів прищеплювати молодому поколінню патріотизм, основне завдання школи — у формуванні нового покоління «синів народу», а кінцевою метою виховання

вважав розвиток людини, котра прагне людяності, добра, поєднue особисті і суспільні інтереси, ідеалом якої є «злиття людяності, людинолюбства і добродійності». У своєму першому українському підручнику з педагогіки «Народная педагогія» (1857 р.) фактично стверджував ідею залежності ефективності соціального виховання від цінностей, які воно поширює через усі соціокультурні сфери: «Щастя і нещастя людини більшою мірою залежать від морального виховання, ніж від народження... Так само, якщо родючу землю не обробляти, вона вирощуватиме самі будяки чи лободу, так і людину необхідно виховувати і навчати, щоб плоди давала як собі, так і суспільству... Настанова дітей у суспільстві людей є найпотрібнішою, оскільки люди живуть, товаришуючи, та без настанови були подібні до худоби, і суспільство було б подібне до звірячого, проте людство лише через настанови може функціонувати» [1, с. 204]. Тільки соціально виховуючи суспільство, можна почувати гідним членом цього суспільства, завдяки взаємодії, взаємовпливу освіти, виховання і морального самовдосконалення люди стають господарями своєї долі.

У контексті теорії національного виховання маємо можливість розглянути соціальне виховання у творчій спадщині Т. Г. Шевченка (1814–1861), котрий вважав, що людина матиме змогу в тому разі реалізувати сенс свого життя, набути цілісність соціального буття, коли уряд та держава нададуть усі сприятливі умови для цього — скасування кріпацтва, підвищення рівня освіченості і культури народу. Він вважав, що сімейне виховання має доповнюватися суспільним, щоб підростаюче покоління не було відірваним від громади, суспільного життя. Під суспільним вихованням розумів спілкування дітей з однолітками та дорослими, ознайомлення з навколишнім світом, працею, побутом. Виховання має бути позитивним, відповідати інтересам суспільства. У повісті «Близнюки» довів, який вплив має навколишнє середовище на особистість.

Віддзеркалення соціально-педагогічних поглядів Т. Г. Шевченка, О. В. Духновича знаходимо у творчості багатьох українських педагогів.

Так, кінцеву мету виховання М. І. Пирогов (1810–1881) убачав у формуванні справжніх людей (до речі, досить уживаний термін у той час). Він вважав, що поліпшення рівня життя людини в суспільстві можна досягти через соціальні перетворення, насамперед, удосконалюючи систему освіти і виховання. Моральна освіта для всіх людей є основою, на якій повинна базуватися спеціальна освіта. Насамперед, необхідно забезпечити розвиток особистості, сформувати моральні цінності, необхідні людині при вступі в самостійне життя, лише в такому разі особистість у повному обсязі матиме змогу реалізувати сенс свого життя.

Значна увага питанням виховання приділяється у творчості П. Д. Юркевича (1826–1874), котрий наполегливо переконував, що виховання в житті суспільства має перетворювальну силу, яка уможливає існування людства, його вдосконалення, тобто фактично довів необхідність соціального виховання, як необхідної умови розвитку суспільства добробуту та злагоди: «Спочатку держава підтримує своє існування й історичне значення арміями, потім усвідомлює могутню силу капіталу та опікується розвитком

народного добробуту, нарешті, переконується, що до цих умов її сили та значення має долучатися ще одна — найважливіша, нічим не замінена — умова, це є народна освіта» [8]. Соціально-педагогічний аспект виховання в педагогічній творчості П. Юркевича відбивається у визначенні суб'єктів виховання — не лише традиційні родина та школа, але й церква, суспільство загалом. Мета виховання за змістом була також соціальною, оскільки враховувала «три начала вихованця»: особливість духу вихованця, необхідність виховання обов'язку стосовно провідних соціальних інституцій: церкви, родини, держави, а також його майбутнього покликання, тобто через професійну діяльність, за допомогою якої людина соціально самореалізується та впливає на розвиток суспільства: «Виховуй людину так, щоб у зрілому віці вона знала добро, любила добро, мала сили робити добро» [8]. Згідно з П. Юркевичем збереження єдності загальнолюдського та народного у вихованні є найголовнішим. Обстоював єдність виховання і навчання в процесі формування особистості. Як прихильник ідеї християнської гуманності, яка вбачає добро в кожному, педагог вірив у перетворювальну силу Любові. Наголошував, що обов'язок вихователя — поважати Людину в людині, плекати неповторність, унікальність особистості. Поняття виховання духу й формування вільної людини нероздільні. «Кожне нещастя, кожна непогамована поведінка людини — це явище, яке в жодному разі не віддаляє людину від її одвічного призначення і яке, мабуть, входить у неї, як засіб виховання та каяття, як чистець егоїзму та різного роду пристрасти» [8, с. 706]. У питанні про співвідношення особистих і суспільних інтересів П. Юркевич зазначав, що доки людина обстоює свої інтереси в межах справедливості, доти ці інтереси поважатимуть різні стани і нації, що, власне, і є основою законодавства всіх народів.

За Юркевичем, особистості повинні бути притаманні шість чеснот: мислення, позбавлене забобонів, любов до людей, смиренність, толерантність, благодійність, побожність. Як виявляється, християнські цінності збігалися з цінностями соціальними, що деякою мірою сприяло розвиткові соціального виховання в суспільстві. «Релігійно-моральне переконання є в людині не якоюсь якістю, якою вона відзначається в той чи інший час, від якої вона іноді може відмовитися, а становить іманентну її духову субстанцію її мислення та дії» [8]. Цей вислів П. Юркевича якнайточніше відображає становище нашого сучасного суспільства, коли, незважаючи на всі закони гуманності, моральної духовності, християнської традиції, суспільна свідомість нині культивує принципи сили, збагачення, раціоналістичного погляду на світ, таким чином принижуючи те саме прекрасне, що є в людині. Тому вважаємо, що філософські та соціально-педагогічні погляди П. Юркевича є взірцем для осмислення та зміни нашого життя.

Нові зміни в суспільно-політичному житті імперії середини XIX ст. (відміна кріпосного права, зв'язок з західними демократичними ідеями) сприяли зародженню такого явища, як Громади. Вони ставили за мету формування національної свідомості і самосвідомості українського народу через просвітництво, поширення знань, освіту широких народних мас. Цікаво,

але саме Петербурзька громада була об'єднуючим центром усіх прогресивних українських сил. Громадівці вважали, що, виховуючи кожен окрему людину через національну ідею, соціальне виховання сприяє взаємодосконаленню індивіда в суспільстві і народної ідентичності через їх самоусвідомлення та самопізнання. Народні традиції, народні звичаї — це своєрідні моральний кодекс, правові закони, за якими народ буде своє життя. Для народу дуже важливо є суспільна думка, людський осуд — як велика кара. Тому закони відповідають моральним нормам народного співжиття. До громади входили В. Б. Антонович (1834–1908), П. Г. Житецький (1836–1911), М. І. Костомаров (1817–1885), П. О. Куліш (1819–1897), О. Я. Кониський (1836–1900), П. П. Чубинський (1839–1884).

Фактично, аналізуючи історичне минуле, В. Б. Антонович (1834–1908) виявив взаємозв'язок соціального виховання, суспільного виховання і суспільної свідомості в історії окремих народів — російського, польського й українського (соціальне виховання було механізмом формування суспільної свідомості): у росіян — принцип авторитету державної влади, як результат — міцне самодержавство, у поляків — принцип аристократизму, який сприяє боротьбі між різними панівними групами суспільства. В українців — принцип вічовий, «принцип широкого демократизму.

У педагогічній творчості Г. З. Врецьона (1839–1901), О. Г. Барвінського (1847–1926) соціально-педагогічний аспект вбачається в розширенні традиційних суб'єктів і виховання — це не лише традиційні родина та школа, але й церква, суспільство загалом та їх спільна скоординована діяльність щодо виховання народу. Так, основними чинниками виховання народу Г. Врецьона вважав школу і громадські культурно-просвітницькі та господарські об'єднання. Тобто наголошував на створенні виховуючого простору, взаємодії всіх інституцій у справі просвіти народу, на необхідності тісної співпраці школи із сім'єю, церквою, громадою, який активізує активність усіх мешканців села та вироблену в спільній злагоді громадську думку; національний момент вважав інтегральною частиною виховання гуманності, виховання з метою життя в суспільстві, тобто наголошував на вихованні соціально активної особистості.

На початку ХХ ст. зароджувалися культурно-освітні товариства «Просвіта», при яких відкривалися дитсадки, бібліотеки, читальні, недільні школи. Питання, що стосувалися формування духовності молоді, порушували на своїх засіданнях Товариства і Громади, що діяли в різних містах України: Київська «Стара Громада» (об'єднувала видатних діячів:

І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Лисенка, П. Косач та ін.), «Товариство ім. Т. Г. Шевченка» (Львів 1873 р.), «Руське педагогічне Товариство» (Львів 1881 р.), яке згодом перетворилося на «Українське товариство педагогів».

Соціально-педагогічний напрям у творчому доробкові С. Ф. Русової (1856–1940) полягає у визначенні найважливіших передумов виховання справжньої людини (тобто формуванні просоціальної особистості): виховання має бути індивідуальним, національним, відповідати соціокультурним

вимогам часу, вільним, не залежати від тих чи інших урядових вимог, ґрунтуватися на громадській організації. У книжці «Дошкільне виховання» С. Русова опрацює вихідні положення про значення національної системи виховання. Серед них основні: національне виховання є певним ґрунтом у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення, відродження душі народу. Міцнішою нацією в наш час (це відповідає реаліям сьогодення) виявляє себе та, яка краще за інші вичерпала у вихованні свої глибокі національні скарби і сприяє вільному розвитку національної психології. Національне виховання виробляє в дитини не подвійну мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості. Воно забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а, навпаки, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби для вселюдського поступу. Національне виховання через пошану та любов до свого народу виховує в дітях любов і пошану до інших народів, таким чином сприяє широкому єднанню й світовому порозумінню між народами та націями... Мало це мати вихователів з відповідною науковою підготовкою, необхідно, щоб усе громадянство розуміло велике значення виховання й створювало найкращі для цього умови. У часи відродження народів, перебудови громадського життя завжди є нагальна потреба та кінцева вимога переглянути програми виховання, навчання й відкриття різних типів школи. І ця велика праця перебудовання всього виховання була корисною для всього народу, забезпечувала найкращий, найпевніший розвиток усього народного життя [6, с. 40].

С. Русова вказує на необхідність гармонізації виховного впливу на особистість (дитину) різних виховних соціальних інституцій, взаємодії держави, родини щодо виховання: «...сучасний склад родинного життя мусить змінитися, перетворитися на свідомий рівноправний кооператив, у якому і батько, і мати, і діти несуть кожний свій обов'язок, свою працю і мають свою волю, але всі об'єднані спільним шуканням добра і правди. Залежно від поступової зміни соціальних умов, родинний склад трансформується, а поки що необхідно, щоб громадянство прийшло на допомогу батькам, та й самі родини мусять єднатися в спілки, товариства, щоб вільно виховувати дітей маленькими гуртками» [6, с. 37].

Уперше серед українських педагогів і громадських діячів дослідниця розглядає морально-соціальне виховання, визначає сутність соціального виховання дитини, виховуючий потенціал соціальних організацій, вплив соціального оточення на дитину; виокремлює два впливи на дитину: один несвідомий, глибокий — спадщина фізична — дитина має той антропологічний склад, який має і її рідний народ, який дається чи формується під впливом клімату, раси, географічної зони, фізичного складу її дідів, батьків, матері. Не менше значення має й те соціальне оточення, в якому розпочинає своє життя дитина, від якого саме вона все переймає, так звана «соціалізація». Кожний крок свідомого розвитку зміцнює вплив соціального оточення — мова, оповідання, читання, товариші і мандрівки [6, с. 142]. Фактично С. Русова у своїй педагогічній творчості доводить потребу суспільства в соціальному вихованні: «Люди існують для людей, і людина

людині — Бог. Нижчій звірячій природі людини лише громадянство, лише суспільне життя ставить відразу тисячу перешкод, і людина має їм коритися, оскільки й сама живе лише громадянством. Ось чому і для виховання суспільство має бути і є метою, і завданням» [6, с. 145]; формулює мету соціального виховання: «Виховання не ставить собі завдання, як то кажуть, соціального конфіскування індивідуальності; навпаки, виховання сучасне ставить високо культ особи, яка вільно виявляє всі творчі сили. Але особа не має бути анархічною, свавільною, не має постійно виступати проти громадянства і кохатися у своїй незалежності та недоторканості; вона має бути такою особою, яка сміло обирає собі шлях, виробляє свою думку, активною працею проводить її між людьми, працює з однаковою жвавістю і для своїх власних потреб, і на добро людям» [6, с. 144].

Важливим з другої половини XIX ст. стає усвідомлення культуротворчої можливості соціального виховання. Так, М. М. Ланге (1858–1921) довів, що наступність у людському суспільстві зумовлена традиціями в широкому розумінні, передачею від одного покоління до іншого всієї сукупності досягнутої культури через копіювання, навчання, мову. Вважав, що людська особистість на 99% — продукт історії та суспільства. Очоливши історико-педагогічне товариство в Одесі, заснував при ньому педагогічний відділ, основним завданням відділу вбачав створення педагогічної науки на нових методологічних засадах, був переконаний, що педагогіка — це соціальна наука, яка має ґрунтуватися на соціологічних дослідженнях, був прихильником соціальної педагогіки.

Соціально-педагогічна спрямованість в творчій спадщині К. Ф. Лебединцева (1878–1925) полягає в розумінні щодо необхідності розширення активних суб'єктів соціального виховання та визнання соціумом їх прав — захищав права дітей і жіноцтва, за скасування рабовласницьких стосунків між чоловіком та жінкою, наголошував, що необхідно змінити суспільне середовище з метою реалізації жінок в повному обсязі прав на материнство, наполягав на вихідному для соціального виховання визнанні особистості, унікальності людини із самого початку її свідомого життя.

Слід зауважити, що питання соціального виховання як окремої особистості, так і національного суспільства були актуальними для української соціальної свідомості в XIX — напочатку XX ст. Таким чином, у зазначений період відбувається процес активного становлення теорії соціального виховання в Україні. Соціальне виховання намагалося вирішити актуальні для того часу проблеми: створення національної системи соціального розвитку людини, з'ясування специфіки різних видів виховання та гармонізації їх впливу на особистість, різні соціальні групи, взаємозалежність соціального виховання й національної громадянської єдності населення країни, а також дієвих шляхів виходу суспільства з кризи як моральної так і соціальної.

Перспекиви подальших досліджень — вивчення спадщини російських педагогів зазначеного періоду, педагогічні погляди яких сприяли формуванню теорії соціального виховання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. — М. : Педагогика, 1988. — 640 с.
2. Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Л. Ваховський // Шлях освіти. — 2007. — №1. — С. 42–45
3. Егоров С. Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России / С. Ф. Егоров — М., 1974. — 527 с.
4. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко — К. : Знання, 2006. — 447 с.
5. Провідники духовності в Україні : Довідник / за ред. І. Ф. Кураса. — К. : Вища шк., 2003. — 783 с.
6. Русова С. Вибрані педагогічні твори. / С. Русова — К. : Освіта, 1996. — 304 с.
7. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн.1 : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — 552 с.
8. Юркевич П. Історія філософії права. Філософський щоденник / П. Юркевич. — К., 2001. — 751 с.

Надійшла до редколегії 5.09.2009 р.

УДК 37.018.1

О. П. ШАРОВАТОВА

**ДОСЛІДЖЕННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ
ГУВЕРНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Розкрито сутність та структуру готовності майбутніх соціальних педагогів до гвернерської діяльності, визначено її компоненти, критерії, показники.

Ключові слова: професійна готовність, компоненти, критерії, показники, рівні готовності, соціально-педагогічний експеримент.

Раскрыты содержание и структура готовности будущих социальных педагогов к гвернерской деятельности, определены ее компоненты, критерии, показатели.

Ключевые слова: профессиональная готовность, компоненты, критерии, показатели, уровни готовности, социально-педагогический эксперимент.

The contents and structure of readiness of future social teachers to tutor activity have been revealed, its components, criteria, indexes and levels have been defined.

Key words: professional readiness, components, criteria, indexes, levels of readiness, social-pedagogical experiment.

Сучасний інститут гувернерства у вітчизняному суспільстві вже є невід'ємною частиною системи освіти та розвивається європейськими шляхами і темпами. Зростаючий попит на гувернерів не спричинив дефіциту фахівців цього профілю. Проте практика свідчить, що переважна більшість сучасних гувернерів не має навіть педагогічної, тим більше спеціальної освіти. Багато хто з них відчуває серйозні труднощі при підготовці та організації роботи з вихованцями. Діяльність гувернера здебільшого здійснюється без достатнього професіоналізму, без урахування особливостей сім'ї, освітнього рівня батьків, їх запитів та очікувань. Потреби сучасного життя — надання сім'ї висококваліфікованої допомоги у вихованні дітей, становленні їх як особистостей, відповідно й підготовка фахівців, які забезпечать у домашніх умовах усебічне виховання, навчання, соціальний розвиток дітей — зумовлюють актуальність проблеми підготовки майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності.

Підготовка до професійної діяльності — це цілеспрямований процес формування готовності до виконання комплексу завдань, які слід виконувати випускникові освітньої установи у сфері оплачуваної праці.

Метою статті є розкриття сутності поняття «готовність до професійної діяльності», що визначає ефективність діяльності й особливості процесу становлення професійно підготовлених фахівців, зокрема майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що готовність науковці розуміють як результат підготовки до діяльності, а термін «підготовка» визначає динамічний процес, кінцевою метою якого є формування такої професійної якості, як «готовність». Отже, будучи між собою тісно пов'язаними, взаємозалежними та взаємозумовленими, поняття «підготовка» та «готовність» не є синонімами [3, с. 171].

Сутність поняття «готовність» розкривається в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених про свідомість, самосвідомість та самопізнання людини (В. Ананьєв, М. Бердяєв, О. Брикін, Б. Жизневський, І. Кон, Г. Костюк, М. Левітов, О. Леонтьєв, К. Платонов, А. Спіркін, С. Роджерс, В. Шадріков). Готовність до педагогічної діяльності в загальнотеоретичному аспекті висвітлена в працях М. Дяченка, Л. Кандибович, А. Кондрашової, Н. Кузьміної, Е. Саф'янц, В. Сластьоніна, Л. Чернікової, В. Ядова й ін. учених, котрі доводять, що стан готовності особистості до виконання діяльності забезпечує не лише її ефективність, але й можливості подальшого вдосконалення. Психологи орієнтуються на встановлення характеру зв'язків і залежностей між станом готовності й ефективністю діяльності. Педагоги акцентують увагу на виявленні факторів та умов, дидактичних і виховних засобів, спрямованих на підготовку майбутніх фахівців.

У дослідженні проблеми професійної підготовки, зокрема майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності, важливим є визначення готовності до пізнавальної діяльності, яка, на думку В. Войтка та Ю. Гільбуха, є певним рівнем пізнавальної і соціальної зрілості, необхідним для успішного опанування програмованого матеріалу, що сприяє гармонійному розвитку особистості [1].

В енциклопедії професійної освіти професійна готовність студента визначається як інтегративна особистісна якість та істотна передумова ефективності діяльності після закінчення ВНЗ. Професійна готовність студента допомагає молодому фахівцеві успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, зберігати самоконтроль і змінюватися в разі виникнення непередбачених перешкод. Професійна готовність — вирішальна умова швидкої адаптації до умов праці, подальшого професійного вдосконалення і підвищення кваліфікації. Як професійно важлива якість особистості, професійна готовність студента є складним психологічним утворенням і містить мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий, оцінювальний компоненти. Достатня розвиненість і вираженість цих компонентів та їх цілісної єдності — показник високого рівня професійної готовності випускника ВНЗ до праці. Суттєвим компонентом професійної готовності є психологічна готовність, яка може виявлятися і як сталі установки, мотиви, риси характеру, так і як психічний стан. Обидва види готовності — професійна і психологічна — перебувають у єдності і взаємодіють у процесі діяльності студента [8, с. 276].

Вважаємо за необхідне підкреслити зауваження вчених, що формування готовності ускладнюють пасивне ставлення до завдання, відсутність плану дій і наміру максимально використати свої знання та досвід.

Здійснений нами аналіз літератури свідчить, що в останні десятиліття виконано фундаментальні наукові дослідження, в яких розглянуто різноманітні аспекти підготовки майбутнього педагога до професійної діяльності. Зокрема, проблеми підготовки соціальних педагогів до здійснення професійної діяльності присвячені праці С. Архіпової, О. Безпально, С. Белічевої, В. Бочарової, М. Галагузової, О. Дубасенюк, Н. Заверіко, І. Звереві, І. Зимньої, А. Капської, А. Коваль, М. Малькової, Ю. Мацкевич, І. Миговича, А. Міщук, С. Пашенко, В. Поліщук, О. Пономаренко, А. Пундик, З. Фалінської, С. Харченка, Є. Холостової, Б. Шапіро та ін.

В. Камаєва [2], розкриваючи філософсько-методологічні основи соціальної роботи, визначає готовність до діяльності як складне соціально-психологічне явище, яке можна розглядати як форму зв'язку професійної спрямованості з іншими важливими рисами особистості — світоглядом, життєвими настановами і духовними цінностями, а також з її морально-вольовою й емоційною сферами; вона передбачає також активну самоосвіту і самовиховання, прагнення до морального та фахового самовдосконалення.

Важливим є твердження А. Мудрика, що особистісна і професійна готовність формуються поступово, через набуття професійного досвіду, постійне самовдосконалення [5, с. 254]. Автор зазначає, що процес підготовки фахівця, зокрема соціального педагога, є одним із видів формування особистості, мета якого полягає в розвитку здібностей до відповідної діяльності та посилення морального компонента в мотивації. Науковець наголошує на тому, що, чим вищим є рівень готовності до діяльності, тим ефективнішим буде процес взаємодії з клієнтом (цільовою групою). Фаховому рівневі психологічної готовності соціального педагога відповідають професійно спрямовані й повноцінно розвинуті відповідні комунікативні

властивості та якості особистості, які, по суті, є ситуативними, залежно від обставин вони «підказують», як діяти найоптимальніше. А. Мудрик, аналізуючи різні наукові підходи, окреслює трикомпонентну модель психологічної готовності, яку утворюють мотиваційна, когнітивна й емоційно-вольова складові [5, с. 4–6].

Ю. Мацкевич під готовністю соціальних педагогів до професійної діяльності розуміє інтегративне особистісне та соціально-психологічне утворення, яке може бути інтерпретоване на рівнях ціннісних орієнтацій, знань, умінь і навичок. Функціонально дослідниця виділяє психологічну, психофізіологічну та фізичну готовність, а також науково-теоретичну й практичну складові компетентності спеціаліста, основу якої визначають освітньо-професійні програми. Психологічну готовність дослідниця розглядає як сформовану спрямованість особистості на професійну діяльність; психофізіологічну — як наявність відповідних передумов для опанування професійної діяльності, сформованість професійно важливих якостей особистості; фізичну готовність — як відповідність стану здоров'я та фізичного розвитку вимогам професійної діяльності і професійної працездатності; науково-теоретичну — як наявність необхідного обсягу педагогічних, психологічних, соціальних знань, необхідних для компетентної професійної діяльності; практична готовність, за словами Ю. Мацкевич, характеризується наявністю сформованих на належному рівні професійних умінь та навичок. Досліджуючи питання підготовки соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку, серед компонентів професійної готовності спеціаліста автор виділяє мотиваційно-особистісний, інтелектуально-змістовний, організаційно-дієвий [4].

М. Малькова, вивчаючи питання формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками, наводить погляди Н. Левітова, Є. Льїна, А. Вейланде, С. Манукової, які, відповідно, поняття готовності розглядають як:

- передстартову активізацію психічних функцій у контексті часової готовності й працездатності;
- оптимальний робочий стан, який характеризується тривалим збереженням працездатності, найшвидшою адаптацією і відновленням сил; адекватною реакцією на зовнішній вплив; ритмічністю, синхронністю;
- прикінцеве цілісне активне особистісне утворення, що є синтезом мотиваційної, емоційно-вольової, розумової, операційної підготовленості до здійснення професійної діяльності;
- новоутворення особистості студента, що характеризує його суб'єктивне ставлення до педагогічної діяльності, ідейну й практичну готовність до її здійснення, внутрішню підкріплену професійно-значимими якостями, моральними мотивами (така готовність містить світоглядний, когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий та операційно-поведінковий компоненти) [3].

Сама М. Малькова формування готовності до діяльності трактує як орієнтування освіти на розвиток психологічних здібностей, творчих можливостей суб'єкта до майбутньої професійної діяльності, створення, розвиток

і корегування вмінь і навичок, від яких залежить успішне виконання професійних функцій і обов'язків. Дослідниця звертає увагу на складність процесу формування готовності, оскільки успіх діяльності не гарантується простим перенесенням обраних раніше якостей і станів у нову ситуацію. Зважаючи на те, що разом з актуалізацією якостей, досвіду в новій ситуації спостерігається процес входження в неї, важливим показником готовності студентів поряд із процесом набуття професійної самостійності під час навчання у ВНЗ стає процес адаптації їх як випускників до успішної соціально-педагогічної діяльності [3].

3. Фалинська професійну готовність трактує як інтегративну складну характеристику особистості, що визначається системною сукупністю професійних якостей, необхідних і достатніх для успішної самостійної професійної діяльності. За словами дослідниці, готовність до виконання професійних соціально-педагогічних функцій є не лише провідним мотивом змісту всіх намірів, але й показником педагогічної культури, загальної соціальної організації людини, що істотно впливає на її професійне самопочуття, моральне обличчя, рівень педагогічної майстерності, її професійну компетентність і надійність. Вона визначається і як риса особистості, і як регулятор професійної поведінки, і як умова результативної діяльності, що спричиняє громадсько-педагогічну активність випускника навчального закладу, його прагнення відповідально ставитися до громадянського обов'язку, обраного фаху.

Оскільки професійна готовність, як складне особистісне утворення, формується всіма компонентами внутрішнього світу особистості — емоційно-чуттєвою, вольовою, інтелектуальною сферами, навичками та звичками, дослідниця питань практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах З. Фалинська серед складових структурного змісту професійної готовності називає мотиваційний, орієнтаційний, операційний, емоційно-оціночний, вольовий, психофізіологічний компоненти [6].

С. Харченко, розкриваючи питання підготовки майбутніх фахівців до соціально-педагогічної діяльності в умовах університетської освіти, наводить змістовне тлумачення поняття педагогічної готовності, подане В. Сластьоніним, яке в поєднанні з принципами цілепокладання конкретизує цілі підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності, а саме:

- психологічна готовність — сформована спрямованість на роботу з дітьми й дорослими в соціальній сфері, установка на співпрацю з ними, необхідність в самовдосконаленні в цій галузі педагогічної діяльності;
- науково-теоретична готовність — наявність необхідного обсягу знань, визначеного навчальними програмами;
- практична готовність — наявність сформованих на необхідному рівні професійних умінь до соціально-педагогічної взаємодії з потенційними клієнтами (гностичних, проектувальних, конструктивних, комунікативних, організаторських);
- психофізіологічна готовність — сформованість таких якостей особистості майбутнього соціального педагога, які є професійно важливими

для роботи: демократизм як інтегральна якість, що відображає стиль взаємин соціального педагога з дітьми; соціальна активність як життєва позиція особи;

- емпатія — здатність відчувати емоційний стан, проникати в переживання дітей і на цій основі встановлювати взаєморозуміння, відвертість і відкритість один одному [7, с. 231–232].

Відповідно, мету педагогічної системи підготовки майбутнього педагога до соціально-педагогічної діяльності С. Харченко вбачає у формуванні в студентів спрямованості й установки на роботу в соціальній галузі; у здобутті необхідних соціально-педагогічних знань, які відображають основні компоненти діяльності фахівців із соціальної роботи; опанування студентами педагогічних умінь у цьому виді професійної діяльності; формування важливих у професійній діяльності якостей — демократизму, соціальної активності й емпатії [7].

Таким чином, зважаючи на трактування категорії готовності до діяльності, зокрема майбутніх фахівців до соціально-педагогічної діяльності, під готовністю майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності ми розуміємо складну особистісну характеристику соціального педагога, що виявляється в необхідності й умінні ефективно організувати гувернерську діяльність, творчо підходити до вирішення професійних завдань, а також умінні пристосовуватися до змінних умов соціально-педагогічного процесу.

Аналізуючи різні погляди науковців на проблему підготовки майбутніх фахівців до професійної соціально-педагогічної діяльності, у процесі реалізації розробленої нами моделі підготовки, спрямованої на формування готовності соціальних педагогів до гувернерської діяльності під час їх навчання у вищому навчальному закладі, ми визначили такі етапи:

- 1) становлення особистісно-пізнавальної діяльності студентів (адаптація до вузівських форм навчання);
- 2) засвоєння студентами теоретичних знань із психолого-педагогічних та спеціальних дисциплін (формування науково-теоретичних основ соціально-педагогічної, зокрема гувернерської, діяльності);
- 3) опанування технологій організації гувернерської діяльності (забезпечення функціональної зрілості та широкого застосування готовності до здійснення соціально-педагогічної діяльності гувернера);
- 4) розвиток особистісних професійно значущих якостей і рефлексії, як інтегральної складової, що формується в процесі реалізації всіх етапів підготовки.

Структурними елементами готовності соціальних педагогів до гувернерської діяльності як результату спеціальної професійно-педагогічної підготовки визначаємо мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний та особистісно-рефлексивний компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент виявляється у світогляді та професійній спрямованості особистості. У цьому дослідженні він визначає наявність у майбутніх соціальних педагогів мотивів, інтересів, потреби в гувернерській діяльності та глибоке усвідомлення суспільного й особистісного її значення; розуміння ролі соціального гувернера в справі соціалізації дитини при вихованні в домашніх умовах чи умовах, що наближені до

таких; відповідальне ставлення до здійснення гувернерської діяльності; бажання поглиблювати теоретичні, методичні знання й удосконалювати спеціальні вміння.

Змістовий компонент, будучи пов'язаним із пізнанням, може розглядатися і як процес, і як результат. З одного боку — це певний рівень загальнопедагогічних та спеціальних знань, з іншого — накопичення знань, перехід їх на новий рівень системності, що надає можливість простежити особливості і закономірності професійної діяльності. Під час цього процесу відбувається переоцінка власних можливостей щодо функцій професійної діяльності, суб'єкт пізнає нові способи діяльності і когнітивний компонент переходить у нову форму з новими якісними характеристиками. Отже, як складова готовності майбутнього соціального педагога до гувернерської діяльності, змістовий компонент — це оптимальне поєднання психологопедагогічних, методичних і прикладних знань. Він відображає правильність, повноту, системність знань, їх взаємозв'язок, комплексність, тобто рівень теоретичної підготовки, а також рівень опанування спеціальних знань, усвідомлення процесуальної сутності гувернерської діяльності соціального педагога, рівень сформованості прикладних знань.

Діяльнісний компонент — це система необхідних психологопедагогічних (аналітичні, прогностичні, організаційні, конструктивні, комунікативні, діагностичні, рефлексивні) та спеціальних умінь, яка забезпечує застосування теоретичних знань про особливості й організацію гувернерської діяльності в практичній діяльності. Цей компонент містить опанування соціально-педагогічних та спеціальних технологій, з урахуванням специфіки умов роботи, потреб вихованця, особливостей сім'ї; умінь створювати оптимальні умови для досягнення високих результатів гувернерської діяльності, забезпечити процес професійної діяльності необхідним методичним матеріалом; варіативність шляхів вирішення професійних завдань; умінь ґрунтовно визначати та раціонально застосовувати способи ефективної взаємодії з вихованцем, його родичами, найближчим оточенням.

Особистісно-рефлексивний компонент, охоплюючи особисті риси, психічні процеси, індивідуальні особливості, здібності, можливості, самооцінку, самоорганізацію, самокорекцію діяльності, полягає не лише в пізнанні чи розумінні суб'єктом самого себе, але й у виявленні ставлення до нього оточуючих (вихованця, його батьків, колег). Цей компонент містить уміння майбутніх соціальних педагогів самооцінювати свої здібності та можливості щодо здійснення гувернерської діяльності; прогнозувати й об'єктивно оцінювати результати власної професійної діяльності; використовувати свій творчий потенціал; наполегливість у подоланні труднощів професійної діяльності; уміння зберігати витримку та самовладання при недоліках її організації; уміння керувати власним емоційним станом, змінюватися і пристосовуватися до нових потреб професійного середовища.

Відповідно до запропонованої структури, з метою встановлення рівня готовності до гувернерської діяльності кожного суб'єкта, залежно від його індивідуальності, а також з метою можливості підвищувати ефективність роботи під час цілеспрямованих заходів професійної освіти майбутніх

соціальних педагогів, ми визначили критерії та показники сформованості готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Критерій — це ознака, на основі якої здійснюються оцінка, визначення чи класифікація чогось, міра судження, оцінки якогось явища. Показник — ступінь прояву ознаки, за яким ми можемо дійти висновку про її сформованість і розвиток.

Визначаючи критеріальну базу, ми виходили зі змісту розробленої нами моделі губернерської діяльності соціального педагога й орієнтувалися на мету професійної підготовки — готовність майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності, досягненню якої, за нашим припущенням, сприятиме розроблена модель підготовки соціальних педагогів до губернерської діяльності.

Отже, згідно з критеріями готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності, навчальна діяльність студентів спрямовувалася нами на:

- 1) формування спрямованості на роботу в домашніх умовах чи умовах, що наближені до таких;
- 2) здобуття необхідних соціально-педагогічних знань, які відображають особливості діяльності соціального педагога — губернера;
- 3) опанування соціально-педагогічних умінь губернерської діяльності;
- 4) розвиток особистісних професійно важливих якостей та рефлексії майбутніх соціальних губернерів.

Відповідно до визначених критеріїв та показників, які їх конкретизують, були встановлені рівні готовності майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності — низький, достатній, високий.

Для проведення експериментальної роботи з визначення готовності майбутніх соціальних педагогів до губернерської діяльності ми провели соціально-педагогічний експеримент, що передбачав утворення двох груп (експериментальної й контрольної) на базі Харківської державної академії культури, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Харківського гуманітарно-педагогічного інституту. В експерименті брали участь 217 студентів спеціальності «соціальна педагогіка».

Для забезпечення достовірності результатів ми використовували різноманітні методи, які дозволяють забезпечити найбільшу ефективність дослідження, а саме: опитування (інтерв'ю, анкетування), бесіда, аналіз образних асоціацій, спостереження, тестування, вивчення продуктів навчальної діяльності студентів, метод експертних оцінок. Використання методів математичної статистики забезпечило достовірність отриманих даних.

Уперше зріз проводився перед уведенням експериментального навчання та реалізацією розробленої нами моделі підготовки соціальних педагогів до губернерської діяльності. Підсумковий контроль здійснювався після навчання, спрямованого на поглиблене вивчення проблеми губернерства й губернерської діяльності сучасних фахівців, проходження майбутніми соціальними педагогами практики, тобто формування готовності соціальних педагогів до губернерської діяльності, яку утворюють мотиваційно-ціннісний, змістовий, діяльнісний і особистісно-рефлексивний компоненти.

Результатом дослідження стало порівняння середніх показників усіх компонентів професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності, яке засвідчило якісне їх зростання в процесі експериментальної роботи, а проаналізована різниця дозволила дійти висновку про позитивну динаміку розвитку професійно значущих якостей у майбутніх соціальних педагогів — гувернерів.

Подальші напрями досліджуваної проблеми вбачаємо в удосконаленні практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів до гувернерської діяльності. Це зумовлюється тим, що сім'я, як середовище професійної діяльності гувернерів, являє собою відносно замкнену соціальну інституцію і вивчення діяльності майбутніх фахівців у сімейно-побутовому середовищі є обмеженішим, ніж при дослідженні і діагностуванні здійснення ними практичних дій у громадських установах (дитячих будинках, школах-інтернатах, будинках для дітей-інвалідів, центрах соціальних служб для дітей та молоді тощо).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брикiна О. М. Гносеологічний аналіз поняття «готовності» особистості до безперервної освіти / О. М. Брикiна // Зб. наук. пр. Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). — Бердянськ, 2004. — №4 — 202 с.
2. Камаєва В. В. Філософсько-методологічні основи соціальної роботи [Електронний ресурс] / В. В. Камаєва. — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/jornel/M_60/Katajeva.pdf.
3. Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Малькова Марина Олександрівна. — Луганськ, 2006. — 220 с.
4. Мацкевич Ю. Р. Підготовка соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Мацкевич Юліана Рафаїлівна. — Запоріжжя, 2002. — 220 с.
5. Мудрик А. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А. Мудрик // Практична психологія і соціальна робота. — 2006. — № 3.
6. Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Фалинська Зоряна Зенонівна. — Львів, 2006. — 284 с.
7. Харченко С. Я. Соціалізація дітей і молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : моногр. / С. Я. Харченко. — Луганськ : Альма-матер, 2006. — 320 с.
8. Енциклопедія професійного образования : [в 3-х т.] / [под ред. С. Я. Батшшева]. — М., АПО, 1999. — Т. 2. — 440 с.

Надійшла до редколегії 8.09.2009 р.

УДК 130.22:378.011.3-057.875

Ж. В. ДАВИДОВА

КРИТЕРІЇ СФОРМОВАНOSTІ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Проаналізовано поняття «цінності». «ціннісні орієнтації», «духовні цінності» та на цій основі розкрито сутність поняття «духовно-ціннісні орієнтації». Визначено ті духовно-ціннісні орієнтації, які необхідно прищеплювати в процесі навчання; виділено головні компоненти в структурі духовно-ціннісних орієнтацій та критерії їх сформованості.

Ключові слова: *духовно-ціннісні орієнтації, процес навчання, критерії.*

Проанализированы понятия «ценности», «ценностные ориентации», «духовные ценности» и на этой основе раскрыта суть понятия «духовно-ценностные ориентации». Определены те духовно-ценностные ориентации, которые необходимо прививать в процессе обучения; выделены основные компоненты в структуре духовно-ценностных ориентаций и критерии их сформированности.

Ключевые слова: *духовно-ценностные ориентации, процесс обучения, критерии.*

The concepts «values», «value orientations», «spiritual values» are analyzed in the article? And on this basis the essence of the «spiritual-value orientations» concept is discovered. Those spiritual-value orientations that should be cultivated within the educational process are identified; the main components in the structure of spiritual-value orientations and criteria of their formation are picked out.

Key words: *spiritual-valued orientations, teaching process, criteria.*

Значні зміни в економічному, політичному та соціокультурному житті України зумовили перегляд існуючої системи освіти. Держава, яка має на меті самоутвердитися серед інших світових спільнот, а також розвивати власну культуру, науку й економіку, потребує високоосвічених спеціалістів, які вміють вести діалог із представниками різних країн та народів. Для цього вони повинні мати розвинене мислення та стійкий світогляд, що ґрунтується на власних усвідомлених цінностях.

Для молодих людей усвідомлені ціннісні орієнтації мають особливе значення, оскільки вони є тим підґрунтям, на якому відбувається адаптація молоді до соціального середовища. Зміни, притаманні сучасному суспільству, потребують духовно розвиненої особистості з гнучким мисленням, здатної сформувати власну думку і спроектувати свою діяльність відповідно до індивідуальних духовно-ціннісних орієнтацій.

Проблемі формування духовності, гуманістичної спрямованості особистості присвячено праці класиків педагогіки В. Зеньковського, В. Сухомлинського, К. Ушинського [9, 15, 10], а також сучасних науковців Ш. Амонашвілі, І. Беха, М. Нікандрова, Н. Ткачової [11, 6, 12, 13].

Мета статті — проаналізувати поняття «духовно-ціннісні орієнтації» та на цій основі виділити й обґрунтувати критерії сформованості компонентів духовно-ціннісних орієнтацій.

Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій є предметом вивчення багатьох соціальних наук. Розрізняють філософський, соціологічний, психологічний і культурологічний підходи до аналізу цього питання. У *табл. 1* наведені основні загальні визначення цих понять.

На основі аналізу літератури ціннісні орієнтації можна охарактеризувати як динамічне утворення, складник індивідуальної мотиваційно-діяльної сфери особистості, що реалізується в (не)прийнятті певних цінностей.

У широкому розумінні слова цінності поділяються на матеріальні й духовні. Таке розмежування ґрунтується на найбільш загально визнаній концепції, згідно з якою людина є співвідношенням зовнішнього й внутрішнього.

Для філософських, психологічних та педагогічних досліджень сучасності «духовність» понині не стала повноправною категорією. Водночас відбувається активний пошук відповіді на питання щодо сутності як поняття, так й інших категорій духовності: «дух», «душа».

І. Бех характеризує духовність як утілення в світоглядних орієнтаціях людини очікувань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, бажань і визначає установку на відповідний життєвий вибір. Це розуміння людиною гуманістичного змісту мети життєдіяльності [6].

В історії філософії термін «душа» (грецьк. *psyche*, лат. — *anima*) використовується іноді як синонім психіки й виражає погляди на психіку й внутрішній світ людини, що ототожнюється з особливою нематеріальною субстанцією. Поняття «душа» походить з анімістичних вірувань. Платон ототожнював душу з вічною ідеєю, розвиваючи вчення про світову душу як один з універсальних принципів буття; Арістотель розумів під душею активне доцільне начало живого тіла, невіддільне від нього; у Гегеля душа — це нижчий, чуттєвий прояв духу стосовно матерії (душа, що відчуває, і душа, що діє); в дуалістичних ученнях (Декарт, Спенсер, Вундт, Джемс) — начало, що існує поряд з тілом. У новоєвропейській філософії термін «душа» застосовується найчастіше для позначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості [1].

У християнській релігії означене поняття використовується для позначення як духовної складової особистості, так і способу прояву життя в людині. Душа не протиставляється матеріальному складникові, але вона позначає людину як ціле, як унікальну живу іпостась. Душа не просто живе в тілі, але виражає себе через тіло; вона є не причиною життя, але радше її

носієм [7]. У педагогічній антропології К. Ушинського образ душі розкривається в контексті християнського вчення. Він розглядав душу як змістовний, багатовимірний, складно організований феномен. Це цілісна, неподільна, наділена активною творчою силою сутність.

У філософсько-релігійному розумінні складниками духовної сфери особистості є розум, воля й почуття (Аристотель, Платон, Спіноза, Декарт, І. Кант, блж. Августин). У межах психологічної науки духовність визначається як особливий стан психіки й дозволяє виділити в ній емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. До вищої духовної категорії особистості також належать совість, згідно з якою (або в протиріччі) діють її основні складники.

Німецький філософ А. Гелен, який приділив увагу дії як факторові єдності душі й тіла, вважав, що «всі духовні вчинки людини стають зрозумілими і видимими, зважаючи на цю здатність до дії» [8, с.177]. «Під дією необхідно розуміти зміну дійсності, що передбачається та планується» [8, с. 160]. Духовність людини розкривається в її діяльності або діях. Діяльнісна природа духовності реалізується за допомогою її вольового компонента.

В. Зеньковський відзначав, що розвиток цілісної особистості можливий лише за умов, якщо розвиток волі не є вищим завданням, тому що воля — це лише інструмент здійснення ідеалу, який існує в душі [9]. Основою цілісного виховання душі він вважає так званий педагогічний емоціоналізм, тобто розвиток усієї емоційної сфери особистості.

Отже, діяльність людини є проявом вольового акту, зумовленого його когнітивною й емоційною складовими (Рис. 1). Якісний й змістовний аспекти діяльності людини залежать від тих духовно-ціннісних орієнтацій, на які спирається особистість у процесі цієї діяльності.

Виховання душі — основна проблема в педагогіці К.Ушинського. «Нероздільність» душі, її атрибутів (розум, почуття, воля, совість), що перебувають у постійному діалозі, діалектичній суперечці, є умовою розвитку й збагачення душі. Підкреслюючи єдність і неподільність душі, К. Ушинський указує на її структурність, процесуальність, гнучкість, креативність як здатність до трансформацій, реконструювання й відродження [10]. Цілісність навчання, тобто розвиток не тільки інтелектуальної, а усієї духовної сфери людини, є провідним принципом педагогіки В. Зеньковського. Духовність є тим підґрунтям, на якому будується гуманно-особистісний

РОЗУМ

ПОЧУТТЯ

Рис 1. Структура діяльнісної природи духовності

підхід у педагогіці. Ш. Амонашвілі стверджує, що «...якості знань, цінність ідей, думок і діяльність людини, що виникають на базі знань, визначаються не тільки істинністю самих знань, але їх духовною насиченістю, особистісним ставленням людини до знань» [11 с.13].

Отже, духовність, на наш погляд, — інтегративна якість особистості, що характеризує її цілісний внутрішній світ як сукупність розумової, емоційної й вольової сфери, які реалізуються в діяльності людини на основі її ціннісних відносин.

Які ж саме цінності необхідно прищеплювати в процесі освіти? М. Нікандров вважає правильнішою орієнтацію на деякі найзначущі цінності, які і являють собою узагальнені цілі виховання [12]. Н. Ткачова виділяє п'ять груп у системі освітніх цінностей: базові (фундаментальні, цінності, що наближені до загальнолюдських), національні (цінності національної культури), сімейні (цінності родинного життя), громадянські (цінності демократичного суспільства), особисті цінності (особистісні, персональні цінності) [13]. Перша група відображає глобальні цінності-цілі, домінуючі в суспільстві усталені пріоритети, загальні ідеали людства. У свою чергу вони суттєво впливають на виявлення національних, громадських і сімейних цінностей. Остання група цінностей, з одного боку, постає результатом трансляції перших чотирьох груп цінностей на рівень окремої особистості.

На наш погляд, важливо виокремити, з певною часткою умовності, базові цінності, складовими яких тією чи іншою мірою є інші. Як було зазначено вище, духовність містить у собі пізнавальне, моральне й естетичне начала. Їм у свою чергу відповідають духовні цінності, які належать до розряду вищих — істина, добро й краса. Ми вважаємо, що використання означеної тріади як основи інтеграції духовних цінностей є продуктивним, тому що загальна культура особистості здебільшого ґрунтується на трьох видах культури — інтелектуальній, естетичній й етичній.

Звернемося до сутності цих категорій. Істина, Краса й Добро — це цінності, що відповідають трьом видам властивостей душі: розумовим, емоційним і вольовим. Інакше кажучи, коли суб'єкт сприймає будь-який елемент об'єкта як цінність, він оцінює його з позиції істини, краси й добра, застосовуючи свої розумові, емоційні або вольові здібності.

Істина розглядається як універсалія культури об'єктного — суб'єкт-об'єктного ряду, змістом якої є оцінна характеристика знання в контексті його співвідношення з предметною сферою, з одного боку, і зі сферою процесуального мислення — з іншого. У філософії «добро» здебільшого розглядається поряд з іншою морально-етичною категорією «зло». Вони визначаються як категорії етики й поняття моральної свідомості, що в гранично узагальненій формі відбивають розмежування морального й аморального, належного й негожого в мотивації діяльності й вчинках, моральних якостях й відносинах людини, соціальних явищах. Краса — це універсалія культури суб'єкт-об'єктного ряду, що фіксує зміст і семантико-гештальтну основу сенсорно-сприйнятої досконалості [1].

Таблиця 1

Загальні визначення понять «цінності» та «ціннісні орієнтації».

Галузь науки	Цінності	Ціннісні орієнтації
філософія	людське, соціальне й культурне значення певних об'єктів і явищ, що відсилає до світу належного, цільового, смислової основи, Абсолюту [1].	елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, що сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації й соціальної адаптації, що відокремлюють значуще від незначущого через (не)прийняття особистістю певних цінностей, котрі усвідомлюються як рамка граничних смислів та основних цілей життя, а також визначають прийнятні засоби їхньої реалізації [1].
психологія	деякий об'єкт (зокрема й ідеальний), який має життєво важливу значущість для суб'єкта (індивіда, групи, верстви, етносу) [2].	важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, що виражає (представляє) переваги й прагнення особистості або групи відносно тих або інших узагальнених людських цінностей (добробут, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця та ін.) [2].
соціологія	особливе суспільне ставлення, завдяки якому потреби й інтереси людини або соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, додаючи їм певних соціальних якостей, не пов'язаних безпосередньо з утилітарним призначенням цих речей, предметів, духовних явищ [3, с. 119].	соціальні цінності, що поділяє особистість, які є цілями життя й головними засобами досягнення цих цілей і в силу цього набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки особистості, вони є продуктом соціалізації індивіда, тобто засвоєння суспільно-політичних, моральних, естетичних ідеалів та неперушних нормативних вимог, що висуваються до них як до членів даних соціальних спільнот [4].
культурологія	компоненти людської культури поряд із нормами та ідеалами; їх існування вкорінене в екзистенціальній активності суб'єкта, культурній творчості, в його діалозі з іншими людьми, що зорієнтований не тільки на галузь істотного, але й на значуще, нормативно-належне [5].	комплекс духовних детермінант діяльності людей або окремої людини, а також відповідних їм соціально-психологічних утворень, які інтерпретуються в позитивному ракурсі їхніх значень. Такими детермінантами можуть бути уявлення, знання, інтереси, мотиви, потреби, ідеали, а також настанови, стереотипи, переживання людей [5].

Багато дослідників вищих цінностей вважають, що серед них не може бути ієрархії, що вони рівнозначні [14]. Основою єдності цих категорій є ті критерії, які визначають їх зміст — істина завжди красива й добра, добро завжди істинне й красиве, а краса щира й добра.

Духовність співпричетна моральності й моралі. Моральність — «ґрунт, на якому виростає духовність» (М. Каган), «серцевина духовності» (О. Какурін). На думку В. Сухомлинського, розвиток духовності відбувається через засвоєння моральних, інтелектуальних й естетичних потреб у процесі активної діяльності людини.

Моральною свідомістю людини, що виражається в оцінці власних і чужих учинків, є совість. У соціальній психології совість визначається як здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання й оцінювати свої вчинки [15]. Совість виявляється як у раціональному усвідомленні морального значення чинених дій, так й у емоційних переживаннях. В. О. Сухомлинський вважав, що совість як почуття моральної відповідальності виховується й виражається, розкривається й формується тільки в діяльності, поведінці, в обстановці, при якій моральна істина стає особистою точкою зору, лінією поведінки [16]. Совість виявляється (і разом з тим і виховується) тоді, коли поведінку людини ніхто не перевіряє, не контролює. Совість полягає в тому, що людина перевіряє себе, контролює себе.

Таким чином, духовно-ціннісні орієнтації — це ті, які є життєво значущими для особистості й визначають спрямованість світогляду. Вони є вектором напрями діяльності людини — самовиховання, самоосвіти, саморозвитку, а також поведінки людей у ставленні один до одного й до суспільства на основі вищих цінностей (Істина, Добро, Краса) та в узгодженні із совістю (Рис. 2).

Формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді, що мають стати напрями їхньої подальшої поведінки, значною мірою зумовлене віковими психологічними особливостями учнів, з одного боку, та впливом соціального середовища у процесі навчання — з іншого. Завданням педагогіки в цьому сенсі є створення умов для самопізнання, самовизначення, самовиховання, самореалізації особистості, а також відповідних соціальних умов як основи актуалізації духовно-ціннісних орієнтацій. Велике значення має зміст духовно-ціннісних орієнтацій, яким учні користуватимуть у власній професійній діяльності та повсякденному житті.

Традиційне формування духовно-морального вигляду людини впродовж багатьох віків ґрунтувалося на релігійній культурі, зокрема на християнській. Християнська моральність ґрунтується на самоцінності особистості (особистість — «образ Божий» у людині) і нерозривному зв'язку добра, істини й краси. При цьому означені цінності набувають свого втілення не в безособових формальних правилах, а в самій особистості Ісуса Христа. Основою християнської віри є не страх й зовнішній борг, а любов, спрямована до Христа й до кожної людини як носія образу Божого. У християнстві моральні норми звернені не до зовнішніх справ і не до зовнішніх проявів віри, а до внутрішньої мотивації, до «внутрішньої людини» [17].

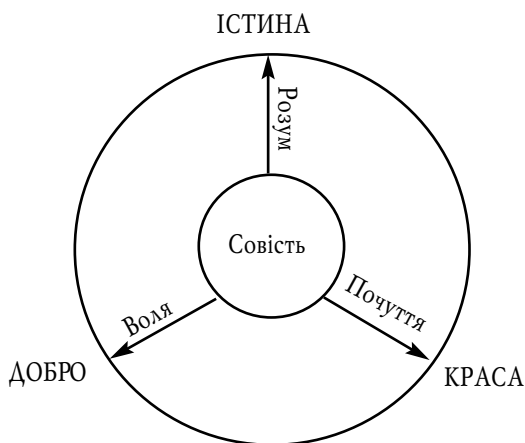

Рис. 2. Структура духовно-ціннісної сфери особистості

Базові духовно-ціннісні ідеали закладені як у образі Ісуса Христа, так і в десятих заповідях і Нагірній проповіді. Саме в них містяться основні чесноти як духовно-моральна основа особистості — це благочестя, безкорисливість, працьовитість, щирість, лагідність, терпимість, патріотизм, любов до ближнього, поважне ставлення до батьків, милосердя, справедливість тощо.

Зміст духовних цінностей також ґрунтується на культурно-історичному розвитку суспільства. Він не пов'язаний безпосередньо з конкретним історичним періодом розвитку суспільства або конкретною етнічною традицією, але, наповнюючись у кожній соціокультурній традиції власним конкретним змістом, відтворюється проте в будь-якому типі культури як цінність. Духовна культура являє собою, з одного боку, сукупність результатів духовної діяльності, а з іншого — і саму духовну діяльність. Артефакти духовної культури існують у різноманітних формах. Це звичаї, норми й зразки поведінки людини, що склалися в конкретно-історичних соціальних умовах. Це також моральні, естетичні, релігійні або політичні ідеали й цінності, різні ідеї й наукові знання. Загальнолюдські цінності утворюють ціннісні орієнтації як пріоритети соціокультурного розвитку етносів або особистості, закріплені соціальною практикою або життєвим досвідом людини. Серед останніх виділяють ціннісні орієнтації на сім'ю, освіту, працю, суспільну діяльність, інші сфери самоствердження людини.

Духовне життя людини, де основну роль відіграють ті базові цінності, які є основою її існування, — найважливіша соціально-філософська проблема, що визначає взаємини між світом і людиною. Постаючи як критерії духовного й соціального розвитку людини, духовні цінності виражають зміст його існування й життєдіяльності.

Духовність диференційовано відбиває структурні системні зв'язки між «духовним світом людини» і навколишнім світом, між самими людьми. Для людини духовність стає фактором і формою самосвідомості, самоідентифікації, основою конститування людини як суб'єкта відносин і діяльності, як констатація якісної визначеності людини, її індивідуальної відмінності від усього іншого, а також від усього того, що є «не Я» [18]. Через всеосяжність духовність правомірно розглядається і як форма інтеріоризації в опануванні соціального досвіду, як детермінаційно-імперативний компонент людського буття, як імпульс, аналог і зміст творчої місії людини.

Отже, методологічною основою формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді стають загальнолюдські норми й цінності, представлені в різних аспектах:

- християнській етиці (в контексті морального православного вчення про людину, мету її життя й змісті відносин з іншими людьми, Богом, світом);
- культурно-історичному (у контексті історично сформованих культурних цінностей);
- соціально-філософському (на основі встановлених норм громадського життя, що ґрунтуються на проблемності соціального буття).

Аналіз літератури засвідчив, що найчастіше в структурі ціннісних орієнтацій виділяють 3 компоненти: когнітивний, емотивний та поведінковий (М. Бобнева, А. Здравомислов, Н. Лапіна, А. Ручка, І. Мартинюк, Н. Наумова, В. Ольшанський). На нашу думку, ці компоненти також можна використовувати для розкриття структури духовно-ціннісних орієнтацій, тому що вони відповідають основним складникам духовної сфери особистості (розум — когнітивний компонент, почуття — емотивний компонент, воля — поведінковий компонент). Однак ми вважаємо, що в цій структурі також можна виділити аксіологічний компонент, який пов'язаний із совістю та відображається в здатності людини самостійно оцінювати власні вчинки та вчинки інших людей, певні суспільні явища, формулювати правильні висновки.

Для того, щоб визначити рівні сформованості духовно-ціннісних орієнтацій студентів, необхідно виділити основні критерії оцінювання цих рівнів. Вітчизняні дослідники Л. Аза, Н. Бегека, В. Казачков [19] та російська дослідниця А. Сівцева [20] виокремлюють три рівні сформованості ціннісних орієнтацій. Ґрунтуючись на їх дослідженнях, визначимо основні критерії сформованості духовно-ціннісних орієнтацій на кожному рівні. Результати наведені в табл. 2.

Висновок — аналіз поняття «духовно-ціннісні орієнтації» дозволив нам розкрити його структуру, виділити основні компоненти (когнітивний, емотивний, поведінковий, аксіологічний), критерії та рівні сформованості.

Перспективою подальших досліджень є аналіз наявних педагогічних умов, які впливають на формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді, виявлення протиріч, та розробка педагогічних умов, призначених для зменшення дії виявлених протиріч.

Таблиця 2.

Інтегративна структура сформованості духовно-ціннісних орієнтацій

Рівень компоненти	НИЗЬКИЙ	СЕРЕДНІЙ	ВИСОКИЙ
КОГНІТИВНИЙ	поверхові безсистемні уявлення про духовно-ціннісні орієнтації	теоретичні знання та уявлення про духовно-ціннісні орієнтації, але не повністю усвідомлені	упевненість у значущості духовно-ціннісних орієнтацій; знання систематизовані та глибокі
ЕМОТИВНИЙ	недостатньо сформований світогляд, життєва спрямованість є аморфною імпульсною; психоемоційне превалює над розумним	світосприйняття на рівні «здорового глузду»; життєва спрямованість постає як конформістська, споживацька	стійкий світогляд зорієнтований на вищі цінності; уміння контролювати свої емоції
ПОВЕДІНКОВИЙ	виражена тенденція до негативної антигромадської поведінки	поведінка основана на доступних матеріально-побутових цінностях	стійкі уміння користуватися знаннями в особистій поведінці; поведінка має соціально-позитивну спрямованість.
АКСІОЛОГІЧНИЙ	невміння усвідомити діалектику суспільного й особистого, колективного й індивідуального; ціннісні орієнтації ґрунтуються на стереотипах та забобонах	міркування дрібного життєвого практицизму; уміння відрізнити думку від факта; ситуативні ціннісні орієнтації (орієнтація на більшість, мінливий настрій)	уміння оцінити вчинки людей та суспільні явища

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Новейший философский словарь / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М. : Минск, 2001. — 1199 с.*
2. *Словарь практического психолога. — Минск, 1997. — 373 с.*
3. *Социологический справочник / под общ. ред. В. И. Воловича. — Киев : Изд-во полит. л-ры Украины, 1990. — 119 с.*
4. *Краткий словарь по социологии. — М. : Изд-во полит. л-ры Украины, 1989.*
5. *Культурология. XX век : словарь. — СПб, 1997. — 630 с.*
6. *Бех И. М. Духовні цінності в розвитку особистості / И. М. Бех // Педагогіка й психологія. — 1997. — № 1. — С. 123.*

7. Митрополит Иерофей (Влахос) Православная психотерапия. Святоотеческий курс врачевания души / Митрополит Иерофей (Влахос). — Свято-Троїцька Сергієва Лавра, 2004.
8. Гелен А. О систематике антропологи / А. Гелен // Проблема человека в западной философии. — М. : Прогресс, 1988.
9. Зеньковский В. В. Педагогика / В. В. Зеньковский. Фонд «Христианская жизнь». — Клин, 2004. — 224 с.
10. Ушинский К. Д. Собр. соч. / К. Д. Ушинский. Т. 10. — М.-Л. : Изд-во АПН, 1950.
11. Амонашвілі Ш. О. Школа життя : пер. з рос. / Ш. О. Амонашвілі. — Хмельницький : Подільський культурно-просвітительський центр ім. М. К. Реріха, 2002. — 172 с.
12. Никандров Н. Д. Ценности как основа целей воспитания / Н. Д. Никандров // Педагогика. — 1998. — № 3. — С. 10.
13. Ткачова Н. І. Формування особистості учня у навчально-виховному процесі / Н. І. Ткачова. — Х. : Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2007. — 208 с. — (Б-ка журн. «Управління школою»; Вип. 11 (59))
14. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — К. : Генеза, 1996.
15. Социальная психология : словарь / под ред. М. Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энцикл. словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского. — М. : ПЕР СЭ, 2006. — 176 с.
16. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. — Киев : Изд-во «Радянська школа», 1975. — 235 с.
17. Культурология : учеб. пособ. / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. — М. : Центр, 2001. — 304 с.
18. Бабулин В. С. Социально-философская антропология. Общие начала в социально-философской антропологии / В. С. Бабулин. — М. : Онега, 1994. — С. 90–92.
19. Аза Л. А. Формирование духовной культуры студенческой молодежи / Л. А. Аза и др. — К., 1990.
20. Сивцева А. А. Выявление критериев сформированности ценностных ориентаций студентов младших курсов неязыковых вузов / А. А. Сивцева // Современные проблемы науки и образования. — 2007. — №3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.science-education.ru/download/2007/03/2007_03_14.pdf

Надійшла до редколегії 25.08.2009 р.

УДК 37.013.42

Ю. О. ЛИСЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОГРАМА ПРОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОЇ ЕСТРАДНОЇ МУЗИКИ

Розкривається зміст соціально-педагогічної програми, зокрема напрями й етапи діяльності, спрямовані на підвищення музичної компетентності соціальних педагогів, зміцнення

міжпоколінних музичних зв'язків, розвиток соціальних орієнтацій старших підлітків як представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики.

Ключові слова: соціальний педагог, молодіжна субкультура, старші підлітки, дорослі, сучасна естрадна музика.

Раскрывается содержание социально-педагогической программы, в частности направления и этапы деятельности, ориентированные на повышение музыкальной компетентности социальных педагогов, укрепление межпоколенных музыкальных связей, развитие социальных ориентаций старших подростков как представителей молодежной субкультуры средствами современной эстрадной музыки.

Ключевые слова: социальный педагог, молодежная субкультура, старшие подростки, взрослые, современная эстрадная музыка.

The contents of the social-pedagogical program, in particular directions and stages of activity focused on increase to musical competence of the social teachers, strengthening of musical connections between the adults and teenagers, development of social orientations of the senior teenagers as representatives of youth subculture by means of modern variety music is opened.

Key words: the social teacher, youth subculture, senior teenagers, adult, modern variety music.

Актуальність теми. Молодіжна субкультура є складним і багатограним явищем. Від ціннісного спрямування молодіжної субкультури залежить подальший розвиток загальної культури, оскільки цінності, норми, принципи представників молодіжної субкультури викликають трансформаційні процеси в домінуючій культурі. Старші підлітки (14–15 років) представляють молодіжну субкультуру на її початковій стадії розвитку, тому соціальне виховання нової генерації в просоціальному напрямі зумовлює пошук нових демократичних засобів, які б відповідали потребам та інтересам об'єктів виховання. Якісна сучасна естрадна музика є одним із таких засобів. Відтак необхідним є врахування соціально-педагогічних чинників впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру для її просоціального розвитку, що сприятиме гармонізації соціальної динаміки суспільства та підвищенню рівня загальної культури в цілому.

Практичне застосування сучасної естрадної музики у вихованні підлітків та молоді знаходимо в доробках Н. Долгої, В. Дряпкі, І. Климук, О. Сапожнік, Г. Шостака та інших. Однак соціально-педагогічний аспект використання сучасної естрадної музики в соціальному розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури досліджено недостатньо. Тому мета статті полягає в розробці та розкритті змісту соціально-педагогічної програми просоціального розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики.

Сучасна естрадна музика залишає суттєвий відбиток на молодіжній субкультурі, специфіка якої виражається, по-перше, у внутрішньому світі

особистості: ціннісних орієнтаціях, надбаному духовному (як вищому прояві соціальності) потенціалі, внутрішній активності, спрямованій на самовдосконалення; по-друге, у зовнішньому — особливий стиль одягу, нестандартна зачіска, характерна атрибутика, своєрідні засоби самоствердження, самовираження, самореалізації, соціальні зв'язки як з однолітками, старшим поколінням, різними національностями, так і з представниками різних соціальних інституцій. З метою врівноваження внутрішнього «Я» та його гармонізації із зовнішнім світом старших підлітків як представників молодіжної субкультури через сучасну естрадну музику необхідно визначити соціально-педагогічні чинники впливу сучасної естрадної музики на розвиток молодіжної субкультури.

Соціально-педагогічні чинники розуміємо як педагогічно організовані умови для коригування виховного впливу соціальних факторів (сім'ї, школи, однолітків, телебачення), мінімізуючи негативні та посилюючи позитивні впливи на просоціальний розвиток молодіжної субкультури через соціальний розвиток особистості (старших підлітків за допомогою сучасної естрадної музики) на рівні мікросередовища (сімейне, шкільне, коло однолітків, інформаційне).

Перший чинник — оптимізація міжпоколінних музичних зв'язків для врівноваження відносин дорослих (батьків, учителів) і старших підлітків як представників молодіжної субкультури; другий чинник — сприяння просоціальній самореалізації старших підлітків як представників молодіжної субкультури у сфері сучасного естрадного музичного мистецтва для розвитку соціальних орієнтацій; третій чинник — налагодження інтерактивного спілкування старших підлітків із представниками ЗМІ, зокрема телебачення, для нейтралізації негативних та посилення позитивних музичних впливів (перш за все музичних відеокліпів).

Соціально-педагогічні чинники визначені таким чином, щоб охопити пріоритетні для старших підлітків і найзначніші сфери впливу на них, зменшуючи стихійну зону процесу соціалізації. Оскільки соціально-педагогічні чинники перебувають у тісній взаємодії, їхня реалізація має відбуватися через соціально-педагогічну програму (далі — Програма), яка передбачає комплексний підхід для максимального досягнення поставленої мети.

Мета Програми полягає в інтеграції виховних впливів сім'ї, школи, однолітків, ЗМІ для гармонізації соціального розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури на внутрішньому і зовнішньому рівнях засобами сучасної естрадної музики.

Завданнями Програми визначено:

- 1) підвищення музичної компетентності соціальних педагогів;
- 2) створення сприятливих умов для просоціальної самореалізації, самовираження й самоствердження старших підлітків у мікросоціумі;
- 3) формування толерантного ставлення представників різних вікових, етнічних субкультур до «чужих» музичних цінностей;
- 4) профілактика міжпоколінних, міжнаціональних відносин старших підлітків для гармонізації соціальності на рівні держави та між національностями;

- 5) сприяння інтеграційним процесам усередині молодіжної субкультури;
- 6) залучення старших підлітків до музичної, суспільно корисної діяльності, сприяючи розвиткові соціальної активності через музику;
- 7) налагодження міжкультурної, міжвікової комунікації підлітків у мікросередовищі на засадах співробітництва та взаємоповаги.

Об'єктом Програми визначено старших підлітків (14–15 років) як представників молодіжної субкультури.

Суб'єкт Програми: соціальні педагоги, які координують соціально-виховну діяльність, батьки, педагогічні колективи загальноосвітніх закладів, представники телебачення, науковий консультант (автор Програми).

Програма складається з трьох напрямів: 1) підготовка соціальних педагогів з підвищення їхньої музичної компетентності для створення умов просоціального розвитку підлітків через музику; 2) робота соціальних педагогів із батьками, педагогічним колективом загальноосвітнього закладу, налагодження зв'язків із представниками телебачення засобами музики для створення педагогізованого соціального середовища з метою соціалізації підлітків як представників молодіжної субкультури засобами музики; 3) безпосереднє сприяння музично-суспільному розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури через їхню самореалізацію в мікросередовищі.

Отже, розкриємо сутність соціально-педагогічної діяльності з реалізації кожного напрямку.

1. Підготовка соціальних педагогів з підвищення їхньої музичної компетентності. Метою цього напрямку роботи є вдосконалення соціально-виховного середовища школи через соціального педагога доступними та цікавими для представників молодіжної субкультури засобами, зокрема засобами сучасної естрадної музики. Реалізація цього напрямку передбачає такі завдання:

- розкрити специфіку використання засобів музики, зокрема сучасної естрадної, в соціально-педагогічній діяльності загальноосвітніх закладів;
- спрямувати соціальних педагогів до плідної взаємодії з учителем музики в школі;
- сприяти впровадженню сучасної естрадної музики в соціально-педагогічну практику загальноосвітніх закладів для розширення діагностичних, профілактичних і корекційних засобів діяльності, спрямованих на соціальний розвиток старших підлітків через стимуляцію їхньої соціальної активності; зорієнтувати на застосування музичних засобів у роботі з батьками, педагогічним колективом школи.
- спрямувати соціальних педагогів на усвідомлення значення співпраці із засобами масової інформації, зокрема телебаченням.

Для реалізації поставлених завдань пропонується програма підготовки соціальних педагогів до професійної діяльності засобами музичного мистецтва. Насамперед, для ефективної соціально-педагогічної діяльності необхідні елементарні музичні знання й інформація про значення музики в житті особистості підлітка. Програма передбачає ознайомлення соціальних

педагогів з проблемою молодіжної субкультури, місцем музики в ній. Визначення музичних особливостей сучасної естради, а також її виховного потенціалу має збагатити соціальних педагогів музичними знаннями, підвищуючи їхню музичну компетентність з метою розширення засобів, зокрема музичних, для роботи в загальноосвітніх закладах. Форми викладення запланованого матеріалу варіюються: лекції, бесіди, дискусії на орієнтовні теми: «Формування молодіжної субкультури як соціально-педагогічна проблема», «Музичне мистецтво як засіб соціального розвитку представників молодіжної субкультури», «Соціально-педагогічні фактори впливу музики на соціалізацію особистості старшого підлітка», «Виховний потенціал сучасної естрадної музики в інформаційному суспільстві», а також практикуми: «Музика в соціально-педагогічних технологіях», «Музикотерапія як ефективний засіб профілактики та корекції девіантної поведінки», «Діяльність соціального педагога в загальноосвітніх закладах засобами музики».

Здобувши елементарні знання про сучасну естрадну музику, соціальному педагогові легше знайти індивідуальний підхід до підлітків, формуючи одночасно свій авторитет. Це надає можливість виявити наявність проблем у підлітка, зрозуміти міжпоколінні взаємовідносини, визначити напрями найближчого соціального розвитку. У цьому разі музика виконує діагностичну та прогностичну функції. Відтак, розкриваються потенційні можливості соціального педагога для встановлення довірливих відносин зі старшими підлітками через сучасну естрадну музику та створення сприятливих умов у шкільному середовищі для просоціального розвитку молодіжної субкультури. Музична обізнаність допоможе соціальному педагогові в роботі з батьками учнів, у розробці спеціальних тренінгів, спрямованих саме на подолання конфліктів у сім'ї з метою налагодження сімейного взаєморозуміння та взаємоповаги.

Наступним напрямом реалізації соціально-педагогічної програми є робота соціальних педагогів із батьками, педагогічним колективом загальноосвітнього закладу, налагодження зв'язків із представниками телебачення засобами музики. Мета другого напрямку — привернути увагу дорослих до проблеми впливу сучасної естрадної музики на молодь, а також поглиблення знань з музичного мистецтва, особливостей підліткового періоду розвитку особистості, прищеплення шанобливого ставлення до музичних уподобань старших підлітків.

Пріоритетними завданнями є:

- підвищення педагогічної культури і музичної компетентності батьків, представників телебачення, педагогічного колективу школи;
- орієнтування дорослих на толерантне ставлення до вподобань, смаків, захоплення старших підлітків, починаючи саме з музичних, що зумовить урівноваження стосунків у системах «батьки — діти», «вчителі — учні», «батьки — учителі»;
- побудова системи конструктивних взаємозв'язків соціального педагога з батьками, вчителями, представниками телебачення та безпосередньо з іншими соціальними педагогами;

– орієнтування дорослих на плідну музичну взаємодію зі старшими підлітками.

Для організації продуктивної роботи проводиться цикл бесід із батьками на такі теми: «Вікові особливості старших підлітків», «Умови розвитку соціального спрямування молодіжної субкультури», «Неформальні об'єднання і сучасна естрадна музика: соціалізуючий аспект», «Музичний вплив на формування особистості старшого підлітка: загальна характеристика», «Вплив аудіотехніки на здоров'я дитини», «Виховний потенціал сучасної естрадної музики», «Особливості впливу музичних стилів на соціальну поведінку особистості старшого підлітка», «Сучасна естрадна музика як засіб формування довірливих стосунків зі старшими підлітками», «Толерантність у родині».

Бесіди з педагогічними колективами загальноосвітніх шкіл та представниками телебачення мають таку тематику: «Особливості формування молодіжної субкультури в умовах інформаційного суспільства», «Вплив засобів масової інформації на соціальний розвиток старших підлітків», «Сучасна естрадна музика та аудіовізуальні твори (відеокліпи) на телебаченні», «Профілактика відхилень у поведінці представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики», «Музичне виховання в школі як ефективний засіб соціального».

Ефективними формами роботи з дорослими є конференція «Дозвілля в соціальному розвитку старших підлітків»; круглі столи: «Міжпоколінна музично-комунікативна толерантність», а також присвячений проблемам впливу телебачення на підлітків, зокрема музичних відеокліпів. Поряд із теоретичними формами застосовуються і практичні: конкурси на краще перетворення сучасної естрадної пісні батьками, вчителями, запропонованої старшими підлітками і навпаки; змагання на краще знання музики різних поколінь дорослими та представниками молодіжної субкультури у формі вікторин.

Третій напрям реалізації Програми: безпосереднє сприяння музично-суспільному розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури через їхню самореалізацію в мікросередовищі. Завдання соціального педагога полягає у створенні таких умов, які б забезпечували реалізацію інтересів, музичних потреб старших підлітків, сприяли б їхньому просоціальному самовираженню, самоствердженню, самореалізації, стимулюючи підвищення рівня саморозвитку особистості та надаючи підтримку в проявах ініціативності стосовно суспільно корисної діяльності. Отже, мета вищезазначеного напрямку — створення неформальної обстановки для просоціального формування особистості через розгортання внутрішньої активності старшого підлітка, яка поступово переключатиметься на зовнішню.

Робота зі старшими підлітками має проводитися різностороння, тому розділена на III етапи, специфіку кожного з них розкриємо детальніше.

I етап — музично-соціальний. На цьому етапі відбувається активізація пізнавальних інтересів старших підлітків за допомогою інформації різного

характеру, втім, обов'язково базуючись на музичній складовій. Зміст інформації спрямовується на підвищення інтелектуального рівня у сфері музичного мистецтва, зокрема естрадного: збагачення необхідними знаннями для свідомого сприймання різноманітних за напрямками та стилями музичних творів, про цінності музичного мистецтва різних народів і культур, соціальний вплив музики на людину, а також вплив на емоційно-почуттєву сферу старшого підлітка, фізіологічні процеси, соціальну поведінку та ін. Необхідно розкрити деякі аспекти психофізіологічних особливостей протікання підліткового періоду з метою допомогти підліткам знайти шлях подолання певних внутрішніх труднощів та зрозуміти себе й собі подібних. У роботі використовуються здебільшого методи формування свідомості (переконання, навчання, приклад) інтерактивного спрямування за допомогою профілактичних форм: лекцій на теми: «Хто я: дитина чи дорослий?», «Вплив музики на свідомість та підсвідомість», «Сприйняття музики наодинці, в колективі, в натовпі»; диспутів — «Ми різні», «Моя унікальність», «Толерантність у суспільстві, в музиці, в мені»; концертів-бесід — «Музика врятує світ», «Музика народів світу», «Музика минулого і сучасності»; відеоматеріалів експерта Нобелівських концертів Михайла Семеновича Казініка.

II етап — суспільно-орієнтований. Метою цього етапу є переключити увагу старших підлітків зі свого внутрішнього світу, власних проблем на зовнішній світ і його соціальні проблеми; підвищити мотивацію до соціальної активності, спрямованої на суспільно корисну діяльність.

Завдання соціального педагога полягає в тому, щоб: по-перше, максимально сприяти осмисленню старшими підлітками суспільних проблем, потреб, вимог тощо; по-друге, долучати представників молодіжної субкультури до суспільних відносин, поступово розширюючи коло соціальних зв'язків; по-третє, формувати відчуття впевненості в собі молодих людей та усвідомлення ними власної користі суспільству. Отже, соціально-виховна організація суспільної життєдіяльності школярів зобов'язана мати високий рівень, адже від першого враження залежатиме бажання брати в цьому участь і надалі.

У процесі реалізації суспільно-орієнтованого етапу використовувалися методи організації та стимулювання діяльності представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики, психотерапевтичні. Для результативності цього складного етапу на початковій стадії має застосовуватися стимул, яким і є сучасна естрадна музика. Ефективними формами роботи є інтерактивні: індивідуальні бесіди; проблемні ситуації з використанням сучасної естрадної музики, саме через яку і виникають непорозуміння [2, с. 130, 212–214, 221–223], ігри [1, с. 212–213], рольова гра «Міністерство Прем'єр» (адаптована телевізійна передача каналу М1 з однойменною назвою), тренінгові вправи [2, с. 101–102, 433], екскурсії, конкурс на кращий сюжет відеокліпу.

III етап — суспільно-творчий (діяльнісний). Метою заключного етапу в цьому напрямі є сприяння самодіяльності, розвиткові ініціативи, творчих проявів, волонтерській діяльності, організація ефективної взаємодії дорослих і старших підлітків на засадах співпраці, а також закріплення

просоціальних установок. Завданнями цього етапу є сприяння інтеграційним процесам як на внутрішньому рівні молодіжної субкультури, так і на зовнішньому для розвитку соціальної активності, соціальної творчості, комунікативної толерантності, гармонізуючи одночасно молодіжну і дорослу субкультури.

Реалізація цього етапу передбачає організацію Музичного Клубу Соціальних Ініціатив. Клуб — форма розвитку потенційних можливостей для самореалізації, налагодження та зміцнення соціальних зв'язків.

Робота клубу побудована на самоврядуванні старших підлітків під патронатом художньої ради (соціальний педагог, психолог, учитель музики, педагог-організатор). Суспільно-творчий етап передбачає діяльність соціального педагога як консультанта-координатора, який допомагає спрямовувати представників молодіжної субкультури на суспільно корисну участь у житті суспільства, намагаючись зробити її соціально ціннісною за підтримки дорослих представників різних соціальних інституцій.

Метою є змістовне дозвілля молоді, суспільно корисна діяльність, соціальний розвиток старших підлітків, формування соціальних цінностей, сприяння саморозвиткові, самовираженню, самореалізації, пропагування волонтерської діяльності, участь у пошуковій роботі, залучення до роботи клубу молодших підлітків.

Діяльність клубу спрямовується на організацію і проведення різних заходів, приурочених до державних і православних свят: Новий рік, Різдво Христове, День захисника Вітчизни, День Перемоги та ін.; професійних: День працівника соціальної сфери, День медичного працівника, День учителя; а також неофіційних днів: День захисту дітей, День театру, День матері, Міжнародний день сім'ї, Міжнародний день людей похилого віку, музики, Міжнародний день інвалідів, Всесвітній день боротьби з тютюнопалінням та багато інших. Таким чином, відбувається популяризація свят, які мають соціальне значення.

План заходів складають старші підлітки самостійно, затверджує художня рада. Наприкінці року звітують про проведену за планом роботу.

Члени клубу готують різноманітні заходи: концерти для ветеранів «Мужні солдати», для батьків «Щаслива родина»; концерти-лекції для дорослих (батьків, учителів, телевізійників); для дитячої школи-інтернату — музична вікторина; виступи самодіяльності, проведення дискотек у стилі різних років (80-х, 90-х) як у школі, так і поза її межами, підготовка спортивних свят, музично-творчі вечори поєднані з матеріалами інших шкільних предметів тощо. На всі заходи бажано запрошувати представників телебачення, що сприятиме розвитку відповідальності старших підлітків.

Таким чином, розроблена соціально-педагогічна програма реалізації соціально-педагогічних чинників впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру сприятиме формуванню комунікативної толерантності та соціальної активності старших підлітків, налагодженню стосунків із старшим поколінням, розвитку просоціальних орієнтацій та розширенню соціальних зв'язків. Усі ці якості, притаманні старшим підліткам,

впливатимуть на просоціальний розвиток усієї молодіжної субкультури в майбутньому. Перспективами подальших розвідок є перевірка ефективності розробленої програми.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Большаков В. Психотренинг, социодинамика, упражнения, игры / Владимир Большаков. — СПб. : Социально-психологический Центр, 1996. — 369 с.
2. Гольдштейн А. Тренинг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик ; пер. з англ. В. Хомика. — К. : Либідь, 2003. — 520 с.

Надійшла до редколегії 1.09.2009 р.

УДК 378.18 “3752”

Н. В. РУДЕНКО

ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТУДЕНТІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇХ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Розглядається проблема формування міжособистісних взаємин студентів у процесі адаптації до навчально-виховного процесу у вищих технічних навчальних закладах. Розкривається вплив адаптаційних процесів на становлення міжособистісних взаємин майбутніх інженерів.

Ключові слова: міжособистісні взаємини, адаптаційні процеси, студенти, навчально-виховний процес.

Рассматривается проблема формирования межличностных взаимоотношений студентов в процессе адаптации к учебно-воспитательному процессу в высших технических учебных заведениях. Раскрывается влияние адаптационных процессов на создание межличностных взаимоотношений будущих инженеров.

Ключевые слова: межличностные взаимоотношения, адаптационные процессы, студенты, учебно-воспитательный процесс.

The problem of forming students interpersonal relationships in the adaptation process to the educational activity in the technical institution of higher education has been studied. The influence of the adaptation process on the forming interpersonal relationships of future engineers has been revealed.

Key words: interpersonal relationships, adaptation process, students, educational activity.

Студентські роки для сучасного студента є найцікавішими, найзахопливішими, найбезтурботнішими й водночас своєрідно нелегкими. Адаптація студентів до навчального середовища вищого закладу — це багатогранний процес, що містить педагогічні (виховання і самовиховання) й соціальні (соціальні інститути) впливи, які позначаються на поглядах і поведінці студентів. Вони взаємопов'язані і в сукупності чинять як безпосередній, так і опосередкований вплив на особистість студента. Як і в будь-якому іншому колективі, у студентській групі взаємодіють індивіди зі своїми особистісними якостями, інтересами, з різним статусом, що зумовлює їхню поведінку і впливи на інших осіб. Кожен з них намагається посісти активну позицію, захистити свої права, реалізувати можливості, утвердити амбіції. Ця складна мозаїка інтересів, прагнень, дій і утворює соціально-психологічний клімат у колективі, формує міжособистісні взаємини між студентами.

Метою статті є аналіз проблеми формування міжособистісних взаємин студентів у процесі адаптації до навчально-виховного процесу у вищих технічних навчальних закладах.

Студентська академічна група — найменше за чисельністю формальне об'єднання студентів, необхідне для здійснення навчально-виховної діяльності, у процесі якої студенти постійно спілкуються між собою. Дослідники (А. Лутошкін, А. Уманський) виділяють такі підструктури в її загальній структурі:

- офіційні ділові зв'язки студентів, що визначаються системою доручень;
- неофіційні ділові зв'язки у випадках, коли відсутні офіційні повноваження, проте, деякі студенти фактично виконують роль лідерів;
- емоційні підструктури, основу яких складають психологічні категорії симпатії, антипатії, байдужості [2].

Виховання особистості в колективі є втіленням закономірностей розвитку суспільства, адже в колективних взаєминах створюються умови для її соціально-психологічного розвитку. Студентську академічну групу як колектив характеризують єдність цілей, певний рівень міжособистісного спілкування, згуртованість, внутрішня дисципліна, специфічні норми співжиття. Колектив — не застигла структура, він постійно розвивається, проходячи певні стадії. А. С. Макаренко довів, що формування первинних колективів детермінується певними закономірностями. Він виділив чотири етапи розвитку колективу [4].

1. Етап вимог вихователя до членів колективу.
2. Етап, коли вимоги до колективу висуває колектив.
3. Етап, коли колектив висуває вимоги до окремої особистості.
4. Етап, коли кожний член групи висуває до себе певні вимоги громадської поведінки, а виконання моральних норм стає його особистою потребою, тобто коли процес виховання переростає в процес самовиховання.

Студентська група є соціальною ланкою, яка виконує такі функції:

- організаторську (об'єднання особистостей для виконання певних завдань);
- виховну (створення оптимальних умов для всебічного виховання, психічного й соціального розвитку особистості);

- стимулюючу (формування морально-ціннісних стимулів діяльності особистості, регулює поведінку членів колективу, впливає на формування в особистості цілеспрямованості, волі, гуманності, працьовитості, совісності, чесності, гідності тощо).

Навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі, а отже, розвиток особистості студента в студентському колективі, на різних курсах має певні особливості.

На першому курсі відбувається адаптація колишнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. Поведінка студентів характеризується високим ступенем конформізму (пасивне, пристосовницьке прийняття наявних порядків, правил, норм поведінки). У першокурсників відсутній диференційований підхід до власних ролей. Другий курс є періодом найнапруженішої навчальної діяльності студентів. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їхні широкі запити і потреби. Процес адаптації до середовища здебільшого завершений. Особливостями організації навчання на третьому курсі є вивчення дисциплін спеціалізації. На четвертому курсі їхній поведінці властивий інтенсивний пошук раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки; відбувається переоцінка цінностей.

Зважаючи на це, виховну роботу в студентській групі необхідно розбити на етапи, головними завданнями яких є.

1. Адаптаційний період:

- формування пристосувальних механізмів у студентів-першокурсників;
- активізація психічних процесів як відповідної реакції організму на нові умови;
- вивчення рівня пристосувальних механізмів у студентів, пов'язаних з особливостями їх характеру;
- створення умов для сприйняття студентом соціальної ролі;
- зв'язок з батьками.

2. Закріплення навичок саморегуляції студента в процесі адаптаційного періоду:

- надання допомоги в організації режиму студента;
- співбесіда з метою виявлення побутових умов;
- активізація студентського самоврядування.

3. Період стійкої адаптації:

- стабілізація успішності, високий рівень самостійності, активна участь у науково-дослідницькій та громадській роботі;
- самоорганізація вільного часу, дозволяя;
- закріплення знань, умінь і навичок студента самовиховної спрямованості.

4. Післяадаптаційний період:

- навчально-пізнавальна діяльність, у процесі якої здійснюються розвиток свідомості студента, формування вмінь і навичок самоосвітньої діяльності, прагнення до інтелектуального самовдосконалення;
- забезпечення узгодженості в роботі викладацького, студентського та батьківського колективів.

Виокремлюють декілька видів адаптації: до навчальної діяльності та нового соціального середовища. Адаптація до навчальної діяльності пов'язана зі зміною форм і методів навчання, ускладнення змісту навчальних дисциплін та ін.

Залежно від ставлення студентів до професійного навчання і громадської роботи, за їх соціальною активністю та позанавчальними інтересами можна виокремити такі групи студентів [5].

1 тип. Студенти, яким притаманний комплексний підхід до мети та завдань професійного навчання. Вони мають широкі пізнавальні інтереси, допитливі, ініціативні, успішно навчаються з усіх дисциплін. Багато читають додаткової літератури, самі активно шукають нові аргументи, додаткові обґрунтування, порівнюють інформацію й аналізують її, зацікавлено обмінюються думками з одногрупниками, перевіряють достовірність своїх знань. Студенти такого типу мають орієнтацію на широку соціалізацію, на різносторонню професійну підготовку. Вони беруть активну участь у роботі наукових гуртків або навіть проводять наукові дослідження разом з викладачем.

2 тип. Студенти, які чітко орієнтуються на вузьку спеціалізацію. Хоча пізнавальна діяльність студента й виходить за межі навчальної програми. Для цієї групи студентів притаманне цілеспрямоване, вибіркове здобуття лише тих знань, набуття тих умінь і навичок, які необхідні (на їх думку) для майбутньої професійної діяльності. Ці студенти добре й відмінно навчаються з дисциплін, пов'язаних з їхньою спеціальністю, не виявляючи при цьому належного інтересу до суміжних наук і дисциплін. Система духовних запитів студента звужена професійними інтересами.

3 тип. Цю групу складають студенти «лідарі» та «нероби». До вищої школи вони прийшли за вимогою батьків, «за компанію» з товаришем або щоб не йти працювати чи служити в армії. Сфера їх інтересів міститься за межами навчально-професійної діяльності. До навчання студенти ставляться байдуже, постійно пропускають заняття, мають «хвости». Якщо їм допомагають товариші (батьки або викладачі), то вони отримують диплом.

Успішна адаптація в студентській групі є необхідною умовою продуктивної соціальної активності, професійного самовизначення особистості, розвитку індивідуальності. Для адаптації в новому соціальному середовищі важливо вміти швидко знаходити своє місце в спільній діяльності, свою роль у новому колективі, визначити зразки поведінки й мислення, що визначатимуть систему цінностей і норм формування нового колективу.

З прийняттям студентом нової соціальної позиції й опануванням нової соціальної ролі «студента» і «майбутнього фахівця» пов'язана особистісно-психологічна адаптація. Наявність у «Я-концепції» студента конструктивів, які вказують на його професійно-рольову ідентифікацію («Я — студент», «Я — майбутній фахівець» тощо), позитивно позначається на процесі його професійного становлення. Це дає відносно жорсткий стрижень і орієнтує студента, викликає необхідність підтвердити уявлення про власне «Я» («Якщо я гарний студент, то треба підтвердити цей «Образ — Я». Я мушу діяти так, як має діяти в моєму уявленні фахівець»). Наявність професійно-

рольової настанови в поєднанні з соціальною і пізнавальною активністю студента може свідчити про його професійну спрямованість.

Однією з форм соціальної адаптації є дезадаптація. Дезадаптація характеризується недиференційованістю мети та видів діяльності людини, обмеженням кола його спілкування, неприйняттям норм і цінностей нового соціального середовища, а в окремих випадках і протидією їм. Під час пасивної адаптації індивід приймає норми та цінності за принципом «я — як усі», але не прагне щось змінити, навіть якщо це йому під силу. Пасивна адаптація проявляється в наявності простих цілей і нескладних видів діяльності, але коло спілкування і вирішення проблем ширше, порівняно з рівнем дезадаптації.

Активна адаптація, перш за все, сприяє успішній соціалізації загалом. Індивід не лише сприймає норми та цінності нового соціального середовища, а й будує свою діяльність, стосунки з людьми на їхній основі. При цьому в такої людини часто формуються нові різноманітні цілі, одна з яких — повна особистісна реалізація в новому соціальному середовищі. Коло спілкування та інтересів у людини з активною адаптацією широке. Зрештою цей рівень адаптації сприяє гармонії в стосунках з людьми, собою, зі світом.

Залежно від швидкості адаптації та її результатів, розрізняють такі типи адаптації студента:

1 тип — студент, котрий легко адаптується до нових умов, швидко виробляє стратегію своєї поведінки, легко входить у колектив; поведінка емоційно стійка, неконфліктна.

2 тип — студент, адаптація якого цілком залежить від середовища й соціального оточення. Трапляються ускладнення і в організації своєї роботи, режими праці, спілкуванні. Важливими є допомога, зовнішній контроль і підтримка.

3 тип — студент, який складно адаптується через свої індивідуальні особливості. Поведінка його деструктивна, конфліктна, емоційно нестійка, з неадекватною реакцією на вимоги й умови навчання. У період адаптації студент переживає деструктивний стан.

Для деструктивного стану студента в період адаптації характерним є: неспроможність переживати самотність, занижена самоповага та самооцінка, соціальна тривожність, невпевненість у спілкуванні, сором'язливість, очікування осуду оточуючих, недовіра до людей, труднощі у виборі партнера, товариша, пасивність і невизначеність, що знижує власну ініціативність у навчанні та спілкуванні, нереалістичні очікування, орієнтація на посилені вимоги до себе («мене не розуміють...», «до мене ставляться несправедливо...»).

Складність управління виховним процесом у вищих навчальних закладах полягає в тому, що виховання в колективі може бути як позитивним, так і негативним. Це безпосередньо залежить від впливу конкретної соціальної ситуації.

Подоланню труднощів адаптаційного періоду сприяє спеціально організована виховна робота вищого навчального закладу, в процесі якої

формується колектив, особистісні навички та вміння спілкуватися, взаємодіяти з іншими, налагоджувати стосунки зі студентами, викладачами тощо. У цей період вирішальне значення мають підтримка, допомога, увага куратора та викладачів.

Критеріями ефективності управління системою виховної роботи на рівні куратора студентської групи можуть бути:

- рівень вихованості майбутніх фахівців;
- активність, згуртованість групи, суспільно корисна діяльність групи;
- стабільний режим роботи академічної групи, відсутність серйозних випадків порушень трудової та навчальної дисципліни студентами;
- позитивна мотивація навчально-виховної діяльності студентів, що виявляється в навчально-пізнавальній, науково-дослідницькій та інших видах діяльності;
- мікроклімат у групі, що сприяє самореалізації особистості кожного студента;
- діяльність студентського самоврядування в групі;
- участь групи в загальноуніверситетських заходах;
- сприятливі умови проходження адаптаційного періоду студентами I курсу;
- набуття студентами досвіду соціальної поведінки.

Для виміру цих критеріїв можна скористатися різними методиками.

- Для адаптації студентів I курсу:
  - анкета вивчення процесу адаптації першокурсників;
  - тест «Ваші здібності»;
- розвитку і спрямованості особистості:
  - методика Смекала-Кучера;
  - тест «Сприйняття індивідом групи»;
- набуття студентами досвіду соціальної поведінки:
  - методика оцінки способів реагування в конфлікті (К. Н. Томас);
  - тест оцінки комунікативних умінь;
  - оцінка рівня товариствості (тест В. Ф. Ряховського);
- діяльності студентського самоврядування в групі:
  - вивчення самооцінки особистості;
  - методика виявлення комунікативних і організаторських здібностей;
- мікроклімату в групі:
  - діагностика соціально-психологічного клімату студентського колективу (карта-схема Л. Н. Лутошкіна);
  - тест А. Ассінгера (оцінка агресивності в стосунках);
- позитивної мотивації навчально-виховної діяльності студентів:
  - визначення ступеня мотивації до успіху (методика Дж. Роттера);
- активності, згуртованості групи, суспільно-корисна діяльність групи:
  - визначення індексу згуртованості колективу Сішора;

Висновки. Отже, постійне вивчення рівнів сформованості взаємин кожного студента та колективу академічної групи, етапів успішної соціально-психологічної адаптації особистості в колективі, навчальному середовищі надає змогу ефективно побудувати навчально-виховний процес у вищому

навчальному закладі з урахуванням тих змін, яких зазнають студентський колектив загалом і кожен його член зокрема, коригувати зміст і методику цього процесу. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення тендерного аспекту формування міжособистісних взаємин студентів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Д. *Виховання особистості* / І. Д. Бех. — К., 2003. — У 2-х кн. — 341 с.
2. Волкова Н. П. *Професійно-педагогічна комунікація* / Н. П. Волкова. — К., 2006. — 255 с.
3. *Діагностика рівня готовності викладачів до виховної роботи зі студентською молоддю : метод. рекомендації* / уклад. А. В. Мороз. — К., 2005. — 90 с.
4. Макаренко А. С. *Методика організації виховного процесу* / А. С. Макаренко // *Вибрані твори: В 7-и т.* — К., 1954. — Т. 5.
5. Подоляк А. Г. *Психологія вищої школи : навч. посіб. для магістрантів і аспірантів* / А. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. — К., 2006. — 320 с.
6. Фіцула М. М. *Педагогіка вищої школи : навч. посіб.* / М. М. Фіцула. — К., 2006. — 351 с.

Надійшла до редколегії 22.09.2009 р.

УДК 37.013.42

О. С. ЗУБОВА

ВЗАЄМОВПЛИВ ПОКОЛІНЬ У РОДИНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Аналізуються особливості поняття «покоління» та охарактеризовано спілкування молодших і старших поколінь у процесі соціального виховання дітей у родині.

Ключові слова: покоління, вік, соціальне виховання.

Анализируются особенности понятия «поколение» и охарактеризовано общение младших и старших поколений в процессе социального воспитания детей в семье.

Ключевые слова: поколение, возраст, социальное воспитание.

Analyzed of the notion «generation» and the characteristics of the communication between younger and older generations in the process of social education of children in the family.

Key words: generation, age, social education.

Проблема батьків і дітей завжди була актуальною в суспільному житті. Але лише нині науковці починають звертати увагу на те, чому так відрізняються способи поведінки та життєві принципи молодших і старших поколінь. У країнах пострадянського простору донедавна було нормою безконфліктне відтворення молоддю стереотипів життя попередніх поколінь.

Тому не виникало необхідності детально аналізувати взаємини між людьми різних за віком, поглядами, ідеалами й уподобаннями. Нині ця проблема стає нагальною серед педагогів, батьків і всього суспільства нашої країни, оскільки будувати благополучні відносини в соціумі можна лише за умов гармонійних стосунків у сім'ї між представниками різних поколінь. Розбіжності в поглядах батьків та дітей наочно відображаються в результатах соціологічних досліджень. Наприклад, вважають, що моральний і культурний багаж старшого покоління незрівнянно багатший, ніж у нинішнього, 51,2% людей до 20 років і 66,8% — старших за 50, що життєвий досвід, корисні знання та навички можна перейняти лише в старшого покоління 37% молодих та 46,6% людей старшого віку [1, с. 130].

Однак у соціально-педагогічних дослідженнях приділяється недостатня увага протиріччям у спілкуванні людей різного віку. Це питання розглядали соціологи А. Афанасьєва, С. Іконнікова, О. Толстих, В. Томалінцев [2; 1; 3 та 4; 5]. Тому мета статті — охарактеризувати особливості взаємовпливів молодших та старших поколінь у процесі соціального виховання дітей у родині із соціально-педагогічної точки зору.

Для того, щоб краще зрозуміти проблему, необхідно усвідомити, що мають на увазі науковці, коли використовують термін «покоління». А. Афанасьєва визначає покоління як конкретно-історичну сукупність (що об'єктивно виникає) близьких за віком і сформованих в один і той же історичний період людей, характеризується специфічними демографічними характеристиками, вирішенням історично визначених завдань [2, с. 24].

«Під поколінням, зазвичай, розуміють інтервал часу між середнім віком батьків та їх дітей», — зазначає О. Толстих. Це становить приблизно три покоління на століття. Іноді поняття покоління використовується як позначення групи людей, що народилися в одному році. Але в покоління об'єднуються люди кількох вікових груп. Тому «покоління» загальніше поняття, ніж вікова група [4, с.132].

Покоління формується в дитячому віці як відповідь на звернення старших поколінь у їх різних формах (система виховних зусиль, цінності і традиції, спосіб життя і мода), — пише О. Толстих [4, с. 162]. Саме в дитячі роки близькі вікові групи, об'єднані спочатку в дитсадку, потім — у школі, немовби «опромінюються» єдиним потоком, отримуючи настільки ж єдиний імпульс зворотного (або зустрічного) звернення до старших поколінь. Характер взаємин між поколіннями може мати позитивну динаміку (в стабільні періоди розвитку суспільства) і негативні тенденції (в моменти кризи суспільного життя, соціальних переломів). Звернення молодшого покоління до старшого є більшою мірою рефлексивним, ніж свідомим актом.

Покоління відрізняються одне від одного такими ознаками (А. Афанасьєва): вікова диференціація людей у суспільстві і характер їх соціальної діяльності. Насамперед за віком ми визначаємо, до якого покоління належить індивід. Вікові межі покоління рухливі і залежать від соціального устрою та тривалості життя, які не можуть бути однаковими в суспільствах на різних етапах його розвитку. Вікові відмінності поколінь розглядатимуться далі.

Вікова ознака є кількісною особливістю покоління. Але суспільні відносини є не менш важливою його стороною. Соціальна ознака відображає якісні характеристики певного покоління. Вона містить зміст соціальної діяльності покоління і спрямованість його соціальних дій в ту чи іншу епоху.

«Радянський демограф Б. Урланіс, залежно від соціальної діяльності різних демографічних груп, поділяє населення на три вікові періоди:

- 1) доробочий вік (до 15 років);
- 2) робочий вік (16–59 років);
- 3) післяробочий вік (після 60 років).

Крім того, в «робочому віці» він виділяє напівперіод (16–25 років) — роки навчання та опанування професії молодими людьми. Така вікова класифікація може бути основою для характеристики сучасного суспільства з точки зору наявності в ньому різних поколінь» [2, с. 22]. Представники одного покоління відчують на собі вплив певних подій, вирішуючи спільні завдання свого часу, в них формується однакове ставлення до тих історичних справ, які вони разом виконували. Тому й спрямованість соціальної діяльності кожного окремого покоління відрізнятиметься одна від одної.

Характер взаємин між поколіннями визначають два основні принципи: спадкоємності поколінь і самовизначення. Наступність є однією із закономірностей суспільного розвитку. Виражається вона в тому, що молодому поколінню доводиться засвоювати, примножувати та видозмінювати всі духовні та матеріальні цінності, створені попередниками. Процес спадкоємності впливає і на постановку основних завдань виховання, оскільки суспільство прагне виховати в молодих людей такі ідеали й життєві принципи, які допомогли б вибрати та розвинути краще, прогресивне в людині і в суспільстві. Але саме в тому, що вважати позитивним у поведінці, звичках, життєвих поглядах, на сучасному етапі розвитку нашої держави виявляються великі розбіжності між людьми різних поколінь.

А. Афанасьєва визначає спадкоємність поколінь як «необхідний об'єктивний зв'язок між попередніми та наступними поколіннями, характеризується засвоєнням новими поколіннями необхідних елементів, матеріальних та духовних цінностей минулого, подальшим розвитком, збільшенням і збагаченням їх на основі перетворення старих умов і за допомогою зміненої діяльності» [2, с. 25].

Наступність реалізується через усвідомлення набутків пращурів, невдоволення та переробку досягнутого попередниками, засвоєння кращого, започаткування нового. Тому, хоча спадкоємність є об'єктивним процесом, свідома діяльність поколінь вносить у неї свою суб'єктивну складову. Очевидною є наступність між поколіннями, що живуть в одному часі та суспільстві. Але на розвиток кожного покоління опосередковано впливають досягнення всіх попередників. Отже, прогрес однієї генерації складається із засвоєних набутків пращурів та нового, унікального, привнесеного сучасниками. Слід також додати, що не лише дорослі активно передають молодшим поколінням свій досвід. Молодь не пасивно сприймає соціальний спадок, вона активно діє в процесі його наслідування.

«Що перейняти поколінню з минулого, вступаючи в суспільне життя, які межі його сприйняття — центральний пункт свідомої діяльності суспільства в реалізації наступності поколінь. Відомо, що наступність за змістом може бути не лише прогресивною, але і реакційною, тобто наступність може вести не тільки до прогресу, але й до застою, регресу в суспільному розвитку» [2, с. 29]. Надзвичайно важливо виховати в підростаючого покоління критичне мислення, щоб забезпечити прогрес у суспільному житті.

Таким чином, можна дійти таких висновків. Молодь, починаючи свою соціальну діяльність, набуває певного рівня суспільного розвитку. Відповідно, необхідно погодитися, що суспільство має те молоде покоління, яке воно саме виховало.

Принцип спадкоємності поколінь взаємопов'язаний з принципом самовизначення поколінь. Процес самовизначення покоління відбувається в результаті здійснення самостійного вибору, наприклад, обрання фаху, місця проживання, способу життя та іншого. Взаємини між поколіннями в умовах інформаційного суспільства, що формується, характеризує зростаюча напруженість моральних конфліктів. З одного боку, це зумовлено бажанням і зростанням свободи соціального вибору молоді. З іншого — посилення особистої відповідальності за здійснений вибір не встигає за зростанням свободи вибору. Часто головним мотивом вчинку дітей стає бажання зробити наперекір дорослим, усупереч тому, на що вони очікують. Усе актуальнішою стає проблема вибору моральних цінностей, просоціальної чи антисоціальної поведінки. Лише від взаєморозуміння між молодшими та старшими поколіннями залежить, чи опиняться соціально незахищені групи населення (наприклад, люди похилого віку) на узбіччі життя соціуму, чи суспільне існування в державі буде гармонійним та щасливим. «Не можна перебільшувати особливості покоління, зумовлені віком, соціальним досвідом, освітою. Мудрість, досвідченість, зрілість старших поколінь так само важливі, як і захопленість, безпосередність, ентузіазм молоді. Лише нерозривна єдність рис старшого та молодшого поколінь забезпечує соціально доцільну діяльність усіх людей і стає рушійною силою суспільства» [2, с. 30].

Кожне покоління існує в певну епоху, тому не можна розглядати його характеристики окремо від історичних подій та суспільних відносин того часу. «Вік — не щось незмінне й абсолютне, а за суттю є поняттям суспільно-історичним» [4, с. 48].

З часом змінювалися соціальний устрій та суспільне життя різних поколінь. Становище дітей, молоді, людей середнього та похилого віку, як і взагалі існування диференціації певних груп населення, змінювалося й еволюціонувало. Наприклад, у первісному суспільстві не існувало людей похилого віку (тривалість життя становила приблизно двадцять років і німічних старих покидали напризволяще). Соціальні ролі різних вікових груп у сучасності також зазнають змін. Щоб передбачити подальший розвиток вікових змін, необхідно зробити невеликий екскурс в історію соціальних перетворень.

У первісну епоху діти та похилі люди відігравали другорядну роль щодо людини середнього віку. «Людина зріла, як знавець околиць і володар багаторічного життєвого досвіду, була об'єктом поваги в первісній орді. Вона знала, коли і де досягають плоди, як зловити рибу, яким чином убити звіра і так далі, і завдяки цим знанням була найважливішою сполучною ланкою суспільства» [4, с. 51]. У первісному суспільстві не існувало дитинства як такого. По досягненні віку, коли дитина починала ходити, вона вливалася у світ дорослих і починала працювати в міру своїх сил. Дітей, які не в змозі були забезпечити своє життя самостійно, вбивали або вони самі вмирали. Старих людей також кидали напризволяще, оскільки не вистачало продуктів харчування. Таким чином, у первісну добу суспільство було без людей похилого віку.

В античній Греції становище дітей дещо поліпшилося, та все ще залишився звичай дітовбивства (наприклад, у Спарті позбавлялися хворих нащадків). А ось становище людей похилого віку стає значно кращим, хоча вони й не перебували в авангарді розвитку соціуму. «Підкреслене ставлення давніх греків до мудрості, що асоціюється зі старістю (Епікур), перетворює діда зі старезного і неспридатного до активного громадського життя члена первісного суспільства на значиму фігуру — старійшину» [4, с. 67]. Головна ж позиція в суспільному житті залишається за зрілою людиною. В античному періоді історії виникає дитинство. Молоде покоління виховується в спеціальних закладах та відокремлене від дорослих.

У добу середньовіччя дитинство знову розчиняється у світі дорослих. «У середньовіччі діти вступали в життя дорослих відразу, як тільки вони могли обходитися без допомоги матері або годувальниці (близько 7 років). Діти вливалися в «дорослу сім'ю», розділяючи з усіма тягар підневільної праці» [4, с. 77]. Просвітництво у свою чергу відокремлює дитинство від світу дорослих і створює між ними прогалину (яка згодом стане прірвою непорозуміння батьків і дітей у сучасному суспільстві). «Школа позбавляє дитину «свободи», замикаючи її в жорсткий режим дисципліни (включаючи різки, батіг і карцер). Тобто світ дітей виводиться за межі дорослого світу, відділяється від нього бар'єрами сімейного виховання та школи» [4, с. 78]. Саме в цей період виникає твердження: «готувати до «справжнього» (тобто дорослого) життя» [4, с. 78]. Дитинство вважається недоліком та потребує негайного виправлення. Дитячі проблеми не вважають серйозними для особистості, сприймають більше як примху.

У добу романтизму підвищилася увага суспільства до дитинства. Дорослі відчували цей вік не як підготовчий, але як самостійний, важливий, дорогоцінний період життя. «Усі відносини між віковими групами змінилися в романтичній психології та естетиці: якщо раніше дитинство сприймалося як недостатній ступінь розвитку, то віднині, навпаки, дорослість стала сприйматися як хибна пора, яка втратила безпосередність і чистоту дитинства» [4, с. 79]. Виникають дитиноцентричні парадигми у вихованні.

У ХХ ст. суспільство звертає увагу на людей старшого віку. Передумовами цього процесу стали: «старішання» людства, винайдення ліків від раніше невиліковних хвороб, жага безсмертя та інші. У ХХІ ст. молодь стає

рушійною силою у житті суспільства. Молоді люди все частіше з'являються на обкладинках журналів та телебаченні, роботодавці воліють брати на роботу тільки молодих співробітників. Узагалі в суспільстві стає соромно бути людиною середнього або похилого віку. Та молоді люди не замислюються над тим, що молодість триватиме не вічно й дуже швидко вже їх, старих і немічних, нове покоління відштовхне на околиці суспільного життя, не поважатиме та не братиме до уваги їх точку зору. Тепер у молоді необхідно вчитися, до неї слід прислухатися. Це підтверджує концепція дітей індиго, як «надрозумних» та «надумілих». Ілюстрацією може стати вислів сучасного науковця: «Постійне прагнення людини до досягнення максимальних, граничних результатів і станів у молодих поколінь виявляється найяскравіше. І ця особливість світосприйняття, світовідчуття дозволяє з упевненістю говорити про молодь як про провідну групу суспільства» [5, с. 124]. Дорослі люди можуть опинитися осторонь від побудови суспільства інформаційної доби. Хоча вони і мають цінний життєвий досвід, але він набутий у соціокультурних умовах минулого. Люди середнього та старшого віку не відчувають необхідності опановувати новітні інформаційні технології та нові соціальні відносини. Вони морально не готові навчатися у своїх дітей та онуків і пристосовуватися до соціокультурних умов інформаційного суспільства. Молодим та старшим поколінням необхідно навчитися жити гармонійно, оскільки дорослі мають досвід життя, який так необхідний молодим людям, а останні, у свою чергу, тим запалом, котрий потрібен у перебудові світу.

Існує думка, що нинішнє покоління чимось гірше за попередні. Воно не краще і не гірше, воно — інше. Відомий вислів безіменного єгипетського жерця: «Діти перестали слухатися своїх батьків — кінець світу вже не далекий». Але світ змінюється, змінюються соціальні відносини. І часто йдучи наперекір бажанням дорослих, діти втілюють у життя прогресивні ідеї, впроваджують винаходи та технології. Вихованість особистості залежить від її уявлень про соціальні якості, здатності зіставити свої почуття з переживаннями інших людей, самокритичності, а не від віку. Молода людина цілком може бути вихованішою, ніж її старший партнер. На жаль, нині все частіше трапляються випадки безпідставної критики у відносинах батьків і дітей, а вона, у свою чергу, породжує зустрічну негативну реакцію. Байдужість старших поколінь спричиняє душевну глухоту молодших. Це батькам легше просто звинуватити молоде покоління в цинічності та непристойності, ніж спробувати знайти спільні точки дотику, зрозуміти та підтримати їх. Тоді і людям старшого покоління стане жити комфортніше в суспільстві, і в молодих буде більше шансів для повної самореалізації. «Почуття обдурених, яких кинули, не залишивши ні альтернативи, ні часу й сил її виробити або відшукати, у більшості людей старших поколінь активізувало два, здавалося б, взаємовиключні почуття — апатії та агресивності (клінічний симптом безвиході). Біль за те, що «життя минуло, пройшло даремно» і «нас ніхто не поважає, нікому ми не потрібні», вражає нині, насамперед, старших, але часто, на жаль, зганяє на молодших» [4, с. 177–178]. За ворожістю до молоді приховується придушене відчуття своєї

нереалізованості. «Є лише один вихід — активізувати діалог поколінь, привести його з площини емоцій і взаємних докорів у площину конструктивної співпраці» [3, с. 10]. Допомогти поколінням у цьому здатна саме соціальна педагогіка, яка покликана консолідувати всі зусилля суспільства для гармонізації взаємовідносин між усіма його членами.

Наука надає інформацію, а виховання — спрямованість діяльності. Емоційна глухота, бездушне сприйняття фактів людської трагедії можуть призвести до загибелі людства й усієї планети, оскільки сучасне суспільство має реальний потенціал знищити Землю і не один раз. Емоційна відстороненість є наслідком порушення контактів між поколіннями. Гуманність почуттів формується в конструктивному діалозі поколінь. Тому від взаємину між поколіннями залежить майбутнє життя суспільства. Хто, як не батьки, зможе передати підростаючому поколінню ідеали людяності та милосердя? Але сімейне спілкування нині все частіше втрачає свою функцію формування світогляду. У батьків часто не вистачає часу на обговорення проблем, не пов'язаних безпосередньо з успішністю в навчанні. Існує думка: нібито школа повинна виправляти батьківські помилки у вихованні. Але ж сердечну теплоту й емоційну близькість дуже складно прищепити у формальному, офіційному спілкуванні в школі. У такому разі функцію формування світогляду переймають телебачення, Інтернет та однолітки. Стає не дивним те, що цинізм і непристойність органічно засвоюються незміцнілою свідомістю молодої людини.

Досягненню гармонійних взаємин поколінь, крім того, заважає невміння вести дискусію, сприймати відмінні від своїх думки і позиції. Старшим поколінням складно позбутися звички неухильно дотримуватися авторитарних указівок керівництва, що залишилася з часів Радянського Союзу. Це стає перешкодою при впровадженні творчого діалогу поколінь. Діалогу, а не монологу! Вплив старших поколінь на формування нового покоління не підлягає сумніву, але позитивним цей процес стане лише в тому разі, коли дорослі почнуть зважати на їх бажання, прагнення і спрямованість активності молодих. Бажання виховувати собі подібних залишилося в нашому суспільстві також з часів радянської епохи. Легше з дитиною, що повністю погоджується з установками старших. Але така дитина виросте людиною пасивною, безініціативною і безвідповідальною. Наслідувати гуманістичні принципи у вихованні — значить завжди залишати за дитиною свободу вибору. Не робити з усіх дітей однакових роботів, а оберігати їх природну неповторність. Орієнтуватися на плюралізм думок, маючи на увазі єдині соціальні цінності. У спілкуванні поколінь дотримувати принципу толерантності, визнавати, що людина з відмінною від моєї точкою зору не є моїм ворогом. Учитися, навіть коли вам уже багато років, опановувати нові технології та соціальні відносини, звісно ж, за допомогою своїх дітей. Якщо побудувати доброзичливі, основані на взаєморозумінні стосунки між представниками різних поколінь, молодь віддасть уже стареньким своїм батькам кредит довіри, розуміння та любові, в яких вони виховувалися. Інформаційне суспільство кидає нам усім виклик і, як ми його приймемо, залежить лише від нас.

Таким чином, маємо сформулювати висновок. Взаємини поколінь є дуже складним процесом. Це зумовлено його суб'єкт-суб'єктною спрямованістю і динамічністю розвитку суспільства. Тим, що результат цієї взаємодії впливає на благополуччя суспільного життя не тільки нашої країни, але й усєї земної кулі. Оскільки провідну роль у суспільному житті відіграє молодь і життя стало набагато динамічнішим, ніж було раніше, нині дорослим людям необхідно адаптуватися до «світу молодих». А молоді слід більше уваги приділяти досвіду старших, щоб менше припускатися помилок.

Перспективою подальшого дослідження цієї проблеми є розробка соціально-педагогічних програм гармонізації стосунків між молодими та старшими поколіннями в родині.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Иконникова С. Н. «Отцы и дети»: диалог или конфликт? / С. Н. Иконникова, В. Т. Лисовский // *Молодежь: тенденции социальных изменений: сб. ст. / под ред. В. Т. Лисовского.* — СПб.: Изд-во С. Петербургского ун-та, 2000. — С. 128–135.
2. Преемственность поколений как социологическая проблема / [редкол. Л. Н. Москвичев (отв. ред.) и др.]. — М.: Мысль, 1973. — 296 с.
3. Толстых А. В. Взрослые и дети: парадоксы общения / А. В. Толстых. — М.: Педагогика, 1988. — 128 с.
4. Толстых А. В. Опыт конкретно-исторической психологии личности / Александр Толстых. — СПб.: «Алетейя», 2000. — 288 с.
5. Томалинцев В. Н. Предназначение поколений / В. Н. Томалинцев // *Молодежь: тенденции социальных изменений: сб. ст. / под ред. В. Т. Лисовского.* — СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. — С. 121–127.

Надійшла до редколегії 17.09.2009 р.

УДК 37.013.42

А. Г. МОКРЯК

ВПЛИВ ПСИХОВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА ПОСТТРУДОВУ СОЦІАЛІЗАЦІЮ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Розглядаються психологічні та вікові особливості людей похилого віку, що впливають на процес посттрудоваї соціалізації.

Ключові слова: люди похилого віку, посттрудова соціалізація, психовікові особливості.

Рассматриваются психологические и возрастные особенности людей пожилого возраста, влияющие на процесс послетрудовой социализации.

Ключевые слова: люди похилого віку, послетрудова соціалізація, психологічні та вікові особливості.

The psychological and age-related features of elderly people influencing on the process of postlabour socialization are examined in this article.

Keywords: *elderly people, postlabour socialization, psychological and age-related features.*

Процес соціалізації людини триває протягом усього життя і залежить від її внутрішніх особливостей. Посттрудова соціалізація людей похилого віку є досить складним процесом, що пояснюється зміною їх соціального статусу. Викликано це, насамперед, припиненням або обмеженням трудової діяльності, трансформацією їх ціннісних орієнтирів, самого способу життя і спілкування, а також виникненням різних ускладнень як у побутовій, так і в соціальній адаптації до нових умов як власного життя, так і до інформаційного суспільства. Це потребує створення та реалізації специфічних програм соціалізації людей похилого віку. Значимість такої уваги до вирішення соціально-педагогічних проблем цієї категорії громадян зростає й у зв'язку зі збільшенням питомої ваги людей похилого віку в структурі населення України.

Особливості психологічного та вікового розвитку людей похилого віку досліджували А. Богомолець, І. Беленька, О. Краснова, С. Каначеев, Б. П'ятницький, В. Фролькіс, Р. Яремицька. Соціально-педагогічну парадигму вікової теорії соціалізації заклали та розвивають О. Безпалько, Р. Вайнола, Ю. Василькова, М. Галагузова, Н. Заверико, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, Г. Лактіонова, І. Ліпський, А. Міщик, Ф. Мустаєва, А. Мудрик, О. Оржеховська, В. Нікітіна, С. Савченко, С. Харченко, але дослідження їх стосуються соціалізації молодого покоління. Отже, вплив психовікових особливостей людей похилого віку на процес їхньої соціалізації з соціально-педагогічної точки зору вивчено недостатньо.

Метою статті є аналіз впливу психологічних та вікових особливостей розвитку людей похилого віку на процес посттрудової соціалізації в інформаційному суспільстві.

Глобальна тенденція зростання чисельності людей похилого віку в усьому світі потребує корінної зміни соціальної політики до цієї найбільше соціально незахищеної категорії суспільства в Україні, особливо в умовах інформаційного суспільства та ринкової економіки.

Забезпечення оптимального процесу соціалізації людей похилого віку передбачає врахування всієї специфіки їхнього соціального статусу не тільки в цілому, але й кожної людини окремо, їхнього нестатку, фізіологічних та соціальних потреб і можливостей, що визначаються особливостями життєдіяльності.

Слід зазначити, що проблему старості та її визначення вчені і практики розглядали з різних точок зору: біологічної, фізіологічної, психологічної, функціональної, хронологічної, соціологічної та ін. Тому рішення приймаються відповідно в галузі соціального забезпечення, соціальної реабілітації, соціального піклування. Актуальним залишається питання активізації соціально-педагогічної діяльності, що зумовлює процес соціалізації людей похилого віку.

Відповідно до визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я, старіння — це фізіологічний процес, який відбувається протягом усього життя. Як відомо, людьми похилого віку звичайно вважають людей, які вийшли на пенсію. Однак цей критерій не може бути універсальним, тому що пенсійний вік у різних країнах є різним. Водночас жінки, зазвичай, ідуть на пенсію раніше чоловіків. Так, у нашій країні, вони мають право одержувати пенсію по старості з 55 років, тоді як чоловіки — з 60 років. Проте в переважній більшості країн світу людьми похилого віку вважають громадян у віці 60 років і старше [8].

Вступ людини до похилого віку і подальшого старіння означають послідовне, поступове або раптове проходження нею певних вікових психосоціальних кризових етапів: вихід із будинку дорослих дітей, народження онуків, вихід на пенсію, смерть або загроза втрати батьків і близьких людей, усвідомлення наближення власної смерті та ін.

Серед поширених соціально-психологічних конфліктів похилого віку можна назвати:

- зниження рівня доходів і погіршення матеріального становища;
- зниження рівня самоповаги і пошани оточуючих;
- самотність: більше 70% людей похилого віку живуть або лише з чоловіком, або наодинці, половина жінок старших 65 років уже вдови;
- зменшення свободи вибору щодо занять, поїздок, проведення часу, вибору партнерів по спілкуванню і спільному життю [7].

Крім того, в людини похилого віку відбуваються закономірні зміни в психіці й поведінці, які зменшують її здатність долати соціально-психологічні труднощі:

- з віком знижується гострота зору, погіршується периферійний і нічний зір, знижуються слух і розуміння іншої мови, часто страждає власна мова. Все це істотно погіршує комунікативні здібності літніх людей, посилюючи соціальну ізоляцію;
- зниження розумових і пізнавальних функцій, при якому особливо страждає пам'ять на недавні події, тоді як довготривала пам'ять зберігається, знижуються швидкість мислення і жвавість розуму: первинна пам'ять, яка уможливорює усвідомлене переживання інформації, залишається без змін. У вторинній, довготривалій, пам'яті спостерігаються очевидні зміни. Люди похилого віку схильні запам'ятовувати те, що для них важливе, або може знадобитися в житті. Вони важко запам'ятовують різні списки слів, але можуть продемонструвати прекрасний результат при переказі розбитого на параграфи тексту, зазвичай краще виконують завдання, якщо отримали інструкції по класифікації і організації матеріалу, що запам'ятовувався. Проте навіть після тренування людям, котрим за 70, не завжди вдається досягти рівня молодих дорослих. Пам'ять (на віддалені події) зберігається в літніх людей майже повністю;
- одна з головних змін пізнавальних здібностей у пізній дорослості — зниження швидкості виконання фізичних і розумових операцій.

Збільшується час реакції, сповільнюється обробка перцептивної інформації, знижується швидкість когнітивних процесів. Частково це можна пояснити тим, що літні більше ніж молоді цінують точність. Вони частіше прагнуть правильно відповісти на кожне запитання і менше намагаються знайти потрібну відповідь. Крім того, для них можуть бути незвичними деякі типи завдань, що використовуються в ситуації тестування. Літні люди можуть діяти повільніше, тому що останнім часом не користувалися деякими навичками. Проте вони можуть компенсувати недолік прудкості реакції завдяки досвіду. Потренувавшись, літня людина в змозі майже повністю відновити колишню швидкість реакцій;

- хоча у використанні можливостей пам'яті молоді перевершують літніх у тому, що стосується мудрості, правильним є зворотне. Мудрість — це експертна система знань, орієнтована на практичну сторону життя, що дозволяє висловлювати зважену думку і надавати корисні поради в життєво важливих питаннях. Мудрість — це когнітивна властивість, основою якої є кристалізований, культурно-зумовлений інтелект і яка, ймовірно, пов'язана з досвідом і особистістю людини [2].

Забезпечення оптимального процесу соціалізації людей похилого віку пов'язане з визначенням соціально-економічного стану, особливостей, характеру, матеріальних і духовних потреб, стану здоров'я. Зміна соціального статусу людини в старості, як засвідчує практика, насамперед, негативно позначається на її моральному і матеріальному становищі, негативно впливає на психічний стан, знижує опір до захворювань і адаптацію до змін навколишнього середовища.

Вихід на пенсію — складна соціальна подія і соціальний процес. Він складається з етапу підготовки до залишення роботи, етапу ухвалення безпосереднього рішення про припинення трудової діяльності й етапу адаптації до нових соціальних ролей. Вихід на пенсію — це важлива подія не лише для людини, але й для осіб, котрі оточують її. Процес адаптації людини до нового становища відбувається неоднозначно. З одного боку, людина пристосовується до свого соціального мікрооточення, з іншого — останнє теж пристосовується до її нового соціального становища, нової ролі. Припинення роботи супроводжується в багатьох літніх людей зміною способу життя, розривом звичних зв'язків, новим ставленням оточуючих, звуженням і зникненням одних можливостей, розширенням і виникненням інших, необхідністю по-новому структурувати час. Вихід на пенсію, що означає, в першу чергу, втрату колишнього статусу і зниження активної діяльності, може призвести до порушення динамічного стереотипу особи, що склався. Вихід на пенсію — відмова від усього важливого, цінного і продуктивного в житті. Особливо це стосується прошарку «трудоголіків», для яких робота становить єдиний сенс і мету життя, частка яких зростає останнім часом і в нашій країні. Це, ймовірно, є однією з причин, яка примушує багатьох людей продовжувати працювати і після виходу на пенсію [7].

Із переходом до категорії людей похилого віку, пенсіонерів, найчастіше докорінно змінюються не тільки взаємини людини і суспільства, але й такі

ціннісні орієнтири, як сенс життя, щастя, добро і зло тощо. Змінюються і сам спосіб життя, розпорядок дня, коло спілкування.

З віком змінюється ціннісна ієрархія самооцінки. Люди похилого віку приділяють менше уваги своїй зовнішності, більше — внутрішньому і фізичному стану. Перспектива людей похилого віку має значні відмінності від тієї, що була в допенсійні роки. У свідомості літньої людини найближче майбутнє починає переважати над віддаленим, коротшими стають життєві особисті перспективи. Ближче до старості час здається швидкоплинним, але менш заповненим різними подіями. При цьому люди, що беруть активну участь у житті, приділяють більше уваги не майбутньому, а минулому [6].

Старість майже завжди пов'язана з хворобами і складними переживаннями. Люди похилого віку виявляються на узбіччі життя. Йдеться не тільки і не стільки про матеріальні труднощі (хоча і вони відіграють суттєву роль), скільки про психологічні складнощі. Вихід на пенсію, втрата близьких і друзів, хвороби, звуження кола спілкування і сфер діяльності — усе це призводить до збідніння життя, втрати позитивних емоцій, розвитку почуття самотності і непотрібності.

Необхідно зважати на особливості, що визначаються, принаймні, двома характерними особливостями стилю життя людей похилого віку: зменшення кількості подій у житті та своєрідне відчуття часу.

Зазвичай, життя літньої людини не багате на різноманітні події. Однак ці події заповнюють собою весь її індивідуальний простір і час. Так, прихід лікаря — це подія, що може заповнити весь день. Похід у магазин — теж подія, якій передувє ретельна підготовка. Іншими словами, відбувається гіпертрофованість, «розтягування» подій. Подія, що сприймається молодими як незначний епізод, для людини похилого віку стає справою цілого дня. Крім «розтягнутості» подій, заповнювання життя може здійснюватися завдяки гіпертрофованості якої-небудь однієї сфери життєдіяльності.

Друга особливість визначається своєрідним відчуттям часу. По-перше, літня людина завжди живе в сьогоденні. Її минуле також наявне в сьогоденні — звідси запасливість, ощадливість, обережність людей похилого віку. Вони немовби консервуються в миттєвості, причому такого збереження зазнають і духовний світ, його цінності [1].

Поширені в суспільстві стереотипи впливають на формування ставлення до себе людей похилого віку. Під впливом негативних думок багато представників пізньої дорослості зневіряються в собі, своїх здібностях і можливостях. Вони знецінюють себе, втрачають самоповагу, відчують почуття провини, в них зменшується мотивація і знижується соціальна активність.

Головна драма літньої людини (якщо не вважати інвалідність, важку хворобу або убогість) — нереалізований потенціал, відчуття або побоювання власної непотрібності.

Більше того, потенціал літньої людини найчастіше зовні не відповідає (або відповідає дуже мало) менталітетові нових поколінь. Але в них є загальна основа, значиміша, ніж розбіжності — загальнолюдські цінності.

Е. Сорокоумова вважає центральним положення соціальної психології про те, що соціалізація триває безперервно — усе людське життя. Вона

виділяє первинну і вторинну соціалізацію. Перша відповідає періоду становлення дитини, друга пов'язана з розвитком дорослого і, на відміну від первинної соціалізації дитини, орієнтованої перш за все зовні, — на привласнення зовнішнього і його інтимізацію, соціалізація дорослого — це перш за все зверненість до своєї сутності, це самопізнання. На думку дослідника, самопізнання відбувається через спілкування в сім'ї, з колегами по роботі, з оточуючими людьми в трудовій, професійній діяльності, проте, остаточної відповіді на запитання, як триває соціалізація дорослого, донині ще немає. Слід зауважити, що немає остаточної відповіді і на запитання, як триває післятрудова соціалізація людей літнього віку. Соціалізація особистості не завершується після досягнення дорослості, її процес належить до процесів з невизначеним кінцем, хоча і з певною метою, який триває безперервно впродовж усього онтогенезу людини. Це означає, що соціалізація не лише ніколи не завершується, але і ніколи не буває повною [6].

Головним у оптимальному процесі соціалізації людей похилого віку є перетворення її з об'єкта (клієнта) в її суб'єкт соціалізації. Подолання, зм'якшення драми незатребуваності відбувається на основі власного життєвого, зокрема професійного, сімейного досвіду. Важливо не тільки давати людині, але й допомагати їй продовжувати віддавати себе, зберігаючи тим самим стійкість, гарантію певної стабільності, відчуття доброї перспективи, оптимістичну й реалізовану надію на те, що й у нових обставинах людина залишається потрібною [4].

Відзначені зміни неоднаковою мірою властиві всім людям у старості. Загальновідомо, що багато людей до похилого віку зберігають свої особисті творчі можливості. Усе дріб'язкове, неважливе зникає, настає відома «просвітленість духу», вони стають мудрими.

Неминучі в похилому віці вікові зниження адаптаційних можливостей компенсуються професійною майстерністю, глибокими пізнаннями й навичками, набутими впродовж усього життя. Адаптаційні механізми дійсно знижуються, але це може бути успішно компенсовано високим рівнем суджень, широтою кругозору [3].

Люди похилого віку, які стали пенсіонерами, вимушені пристосовуватися до нової ситуації і, що може бути важливіше, до змін у самих собі, своєму статусі. В одній групі цей процес є тривалим, хворобливим, супроводжується занепокоєнням, пасивністю, невмінням знайти нові заняття, налагодити нові контакти, по-новому поглянути на себе і навколишній світ. Інша група пенсіонерів, навпаки, адаптується швидко, не схильна драматизувати перехід до пенсійного способу життя. Вони повністю використовують вільний час, що збільшився, наповнюють життя новим змістом, швидко знаходять нове соціальне середовище. Для таких людей професійна діяльність змінюється активною позавиробничою діяльністю, насиченою заняттями в різних сферах. Нарешті, існує група пенсіонерів, які, не зумівши адаптуватися до змін, рано чи пізно відновлюють роботу на виробництві, повністю або частково повертаються до колишнього способу життя, вважаючи це єдино прийнятною для себе альтернативою. На успішність життєдіяльності людини на пенсії значним чином впливає запланованість виходу.

Найлегше цю подію переживають ті люди, які планували свій вихід заздалегідь і мали уявлення про те, чим займатимуться. Ситуація загострюється, якщо людина абсолютно не планувала свого пенсійного життя. До виходу на пенсію людині необхідно готуватися спеціально. Можливо, добрі результати в психологічному сенсі мав би поступовий перехід на пенсійне забезпечення через часткову зайнятість [7].

Таким чином, особистість людини в міру її старіння змінюється, але старіння триває по-різному, залежно від багатьох факторів, як біологічних (конституціональний тип особистості, темперамент, стан фізичного здоров'я), так і соціально-психологічних (спосіб життя, сімейно-побутове становище, наявність духовних інтересів, творчої активності). Людина старіє так і таким чином, як вона жила протягом життя і якою вона була як особистість. Старіння особистості може виявлятися у виділеному зарубіжними авторами синдромі «неприйняття старіння», основою якого є внутрішній конфлікт між потребами особистості й обмеженими (через фізичне й психічне старіння) можливостями їхнього задоволення. Це протиріччя призводить до явища фрустрації і різних форм соціально-психологічної дезадаптації особистості [6].

Вплив соціальних і психологічних моментів на процес старіння особистості полягає в розриві звичних соціальних і психологічних зв'язків і відносин літньої людини, що призводить, власне, до соціальної деривації, яка несприятливо впливає на процес подальшої соціалізації особистості. Цей ефект посилюється в більшості випадків у ситуації фізичної і психологічної самотності, настільки частої в пізньому віці.

Негативна модальність суб'єктивного ставлення до себе — важливий фактор не тільки психічного, але й фізичного старіння людини. Соціально-психологічна недооцінка або знецінювання людей похилого віку тісно пов'язана з іншими несприятливими для повноцінного функціонування обставинами. До них перш за все належать: утрата роботи, особистісно-значимих соціальних ролей, змушений вихід на пенсію. У результаті людина позбавляється свого професійного майбутнього. Вона також виявляється вилученою із системи міжособистісних зв'язків, до якої входять представники різних поколінь.

Таким чином, людина похилого віку потрапляє в унікальну для неї (за ступенем складності) ситуацію невизначеності. Їй доводиться самостійно виробляти вимоги до своєї поведінки, в цьому і полягають певні труднощі життя в умовах виходу на пенсію.

Активне пристосування до нової ситуації, діяльний стиль життя в цей період сприяють подальшого розвитку людини, зокрема розвитку її особистості й соціальних зв'язків.

При такому розгляді проблеми старості виникає можливість і необхідність підготовки людей до старіння. Означене завдання полягає не тільки в підтримці фізичного стану індивіда, але й потребує створення умов для її психологічної адаптації і ефективної подальшої соціалізації.

Таким чином, зміни статусу людини в старості, викликані, насамперед, припиненням або обмеженням трудової діяльності, трансформацією ціннісних орієнтирів самого способу життя і спілкування, виникненням різних труднощів як у соціально-побутовій, так і психологічній адаптації до нових умов. Точне і повне знання особливостей впливу соціально — психологічних і біологічних факторів на процес старіння особистості дозволить цілеспрямовано змінити умови, спосіб життя старих людей таким чином, щоб сприяти оптимальному функціонуванню особистості старої людини і стримувати вплив на процес її соціалізації.

Перспективою подальшого дослідження є розробка педагогічних умов соціалізації людей похилого віку в територіальній громаді.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андреенкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреенкова // Социальные исследования. — М., 1970. — Вып. 3. — С. 138.*
2. *Евсегнеев Р. А. Психиатрия для врача общей практики / Р. А. Евсегнеев. — Мн. : Беларусь, 2001. — 426 с.*
3. *Мардахаев А. В. Социальная педагогика : учебник / А. В. Мардахаев. — М. : Гардарики, 2005. — 269 с.*
4. *Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик; под ред. В. А. Сластенина. — 5-е изд., доп. — М. : Издат. центр «Академия», 2005. — 200 с.*
5. *Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч посіб / С. С. Пальчевський. — К. : Кондор, 2005. — 560 с.*
6. *Сорокоумова Е. А. Возрастная психология. Краткий курс / Е. А. Сорокоумова. — СПб : Питер, 2008. — 208 с.*
7. *Шаронов В. В. Основы социальной антропологии / В. В. Шаронов. — СПб Лань, 1997. — 192 с.*
8. *Report of the United Nations Secretary-General «Major developments in the area of ageing since the Second World Assembly on Ageing», E/CN.5/2007/7 // <http://www.unis.univie.ac.at/unis/pressrels/2007/unisinf>*

Надійшла до редакції 7.09.2009 р.

УДК 37.013.42

А. П. АНІЩЕНКО

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ФАКТОРА СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Викладено сутність розроблених автором педагогічних умов підвищення ефективності соціалізації старшокласників у територіальній громаді.

Ключові слова: педагогічні умови, соціалізація, старшокласники, територіальна громада.

Изложены цель, сущность, субъект, объект разработанных автором педагогических условий социализации старшеклассников в территориальной громаде.

Ключевые слова: педагогические условия, социализация, старшекласники, територіальна громада.

Anisbchenko A.P. Pedagogical conditions intensify territorial community as a factor in the socialization of high school students. This article presents the purpose and essence, subject, object designed by the author of pedagogical conditions of socialization of high school students in the territorial community.

Key words: educational environment, socialization, senior pupils, territorial communities.

Розвиток місцевого самоврядування в Україні пов'язаний з розбудовою громадянського суспільства, що зумовлює необхідність формування територіальної громади з розвинутими соціальними якостями. Школа є тим інститутом, що забезпечує керованість процесу соціалізації дітей та молоді. Саме школа готує старшокласників до дорослого життя. Старшокласники, яким виповнилося 16 років, разом з паспортом отримують реєстрацію за місцем проживання, тобто офіційно стають членами територіальної громади. Територіальна громада — це мешканці адміністративно-територіальної одиниці держави: села, селища, міста, які за Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» мають право здійснювати місцеве самоврядування, тобто самостійно вирішувати питання місцевого значення. А старшокласники являють особливу соціальну групу, представники якої перебувають між дитинством і дорослістю та поки що не визначили своїх соціальних ролей. Крім того, ускладнюють процес соціалізації старшокласників збільшення стихійних складових цього процесу, зростання некерованого інформаційного потоку, суспільство посилює вимоги до молодого покоління. Водночас, суб'єкти соціального виховання (соціальні педагоги, педагоги-організатори, педагоги школи, батьки, посадові особи місцевого самоврядування, представники органів самоорганізації населення) підпорядковані різним відомствам, що призводить до нескоординованості в забезпеченні процесу соціалізації старшокласників, відсутні технології їх соціального розвитку — усе це не забезпечує формування соціальних якостей, здатних перетворити старшокласників з об'єкта в суб'єкт соціалізації.

Проблеми соціалізації молодого покоління ґрунтовно досліджували О. Безпалько, Ю. Василькова, М. Галагузова, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, Л. Міщик, Л. Мустаєва, А. Мудрик, В. Нікітін, А. Рижанова, С. Савченко, С. Харченко. Але проблеми соціалізації старшокласників у територіальній громаді не набули достатнього висвітлення в працях науковців.

Метою статті є викладення розроблених педагогічних умов, що підвищують ефективність соціалізації старшокласників у територіальній громаді в сучасних умовах.

Вивчення процесу соціалізації, уточнення її специфіки в умовах інформаційного суспільства, дослідження особистісно-суб'єктного контексту соціалізації старшокласників, визначення факторів цього процесу стали

достатнім науковим підґрунтям для визначення і розробки педагогічних умов соціалізації старшокласників у територіальній громаді. На відміну від об'єктивних факторів, які «... можна лише прогнозувати, умови (внутрішні і зовнішні) можна конструювати» [2, с. 63]. Отже, визначивши територіальну громаду як фактор соціалізації старшокласників, у процесі дослідження було розроблено відповідні педагогічні умови для підвищення ефективності виховного впливу цього фактора.

Під поняттям «педагогічні умови», котрі являють собою змістовну, різноаспектну дефініцію, що зумовлює скеровану педагогічну діяльність стосовно організації виховних процесів розвитку особистості та суспільства, в нашому дослідженні розуміємо цілеспрямовану соціально-педагогічну діяльність професіонала щодо підвищення ефективності факторів соціального середовища, з метою формування соціальних якостей особистості для успішного соціального розвитку та засвоєння соціального досвіду. Іншими словами, педагогічні умови забезпечують підвищення ефективності об'єктивних факторів соціалізації та гармонізацію керованого впливу на соціальний розвиток особистості, в результаті якого об'єкт соціалізації перетворюється в її суб'єкт.

Погоджуємось з переліком суб'єктів, визначених О. Безпалько: «...соціальні інститути, неурядові організації, фізичні особи, які беруть участь у соціальному вихованні, вирішенні певних соціальних завдань, забезпечуючи сприятливі умови для соціалізації особистості» [1, с.25], та акцентуємо, що до складу фізичних осіб, які беруть участь у соціальному вихованні, входить і соціальний педагог.

У процесі розробки педагогічних умов соціалізації старшокласників у територіальній громаді ми зважали на деякі положення.

1. Обмеженість та односторонність професійної підготовки соціальних педагогів, спрямованої на надання соціальних послуг у складних ситуаціях, з одного боку, та діяльність на посаді соціального педагога фахівця з іншою професійною підготовкою — з іншого, призводять до втрати основного змісту діяльності соціального педагога — забезпечення процесу ефективною соціалізації особистості завдяки гармонізації соціального виховання різних соціальних інституцій.

2. Неузгоджений вплив факторів середовища загальноосвітнього закладу та територіальної громади підсилює стихійність соціалізації, що негативно впливає на процес соціалізації старшокласників.

3. Недостатній соціальний досвід старшокласників, навчання в загальноосвітньому закладі, як, можливо, останньому освітньому інституті соціалізації, потребують формування сукупності соціальних якостей, які сприятимуть успішній подальшій їх соціалізації в територіальній громаді.

З урахуванням сучасного стану розвитку суспільства взагалі та місцевого самоврядування зокрема, що впливають на процеси соціалізації старшокласників, обмеженого соціального досвіду старшокласників для ефективною соціалізації в територіальній громаді, їх психологічних особливостей, неузгодженого впливу професіоналів соціального виховання (соціальних педагогів, педагогів-організаторів) територіальної громади, які

підпорядковані різним відомствам, ми розробили педагогічні умови, що зумовлюють соціально-педагогічну діяльність, спрямовану на активізацію позитивного впливу такого фактора соціалізації як територіальна громада.

Оскільки, на наш погляд, соціально-педагогічна діяльність на регіональному та місцевому рівнях, в першу чергу, має випереджуючу превентивну спрямованість, прогностичне формування соціальних якостей відповідно до вікових етапів розвитку має спрямовуватися на забезпечення умов позитивної соціалізації, що запобігає потраплянню особистості, зокрема старшокласників, у кризові стани. Результатом такої діяльності є соціальний саморозвиток особистості, здатної забезпечити розвиток суспільства, громади, держави. Соціально-педагогічну діяльність (постійні соціально-скоординовані виховні сприяння внутрішньому глибинному процесові соціального розвитку та соціального самовдосконалення) і соціально-педагогічну роботу (поверхові короткотривалі дії по задоволенню потреб або вирішенню кризових ситуацій) можна порівняти зі стратегією та тактикою розвитку старшокласників, де соціально-педагогічна діяльність забезпечує вирішення, насамперед, стратегічних завдань, а соціальна робота спрямована на вирішення, в основному, тактичних завдань.

Зважаючи на певні напрацювання в галузі визначення педагогічних умов соціалізації, орієнтуючись на результати проведеного аналізу наукових досліджень у галузі соціальної педагогіки нами визначено педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді.

Перша педагогічна умова пов'язана зі сприянням координації, співпраці та взаємодії соціальних педагогів, підпорядкованих різним відомствам у забезпеченні підвищення ефективності процесу соціалізації старшокласників.

Мета першої педагогічної умови — системне організаційно-методичне забезпечення діяльності соціальних педагогів територіальної громади через сприяння підвищенню компетенції, професіоналізму, кваліфікації, налагодження взаємодії соціальних педагогів територіальної громади, підпорядкованих різним відомствам.

Суб'єктом першої педагогічної умови є соціальний педагог — науковець-методист, який спрямовує свою діяльність на підвищення компетенції, професіоналізму, об'єднання, налагодження взаємодії, координацію діяльності соціальних педагогів, підпорядкованих різним відомствам територіальної громади щодо соціалізації старшокласників. Об'єктом діяльності соціального педагога науковця-методиста є соціальний педагог — практик, який працює у школі, центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у клубі за місцем проживання, тобто в територіальній громаді, та потребує додаткової фахової підготовки, необхідної для забезпечення інтеграції та гармонізації виховних впливів усіх факторів процесу соціалізації старшокласників у територіальній громаді.

Результат діяльності соціального педагога науковця-методиста — перетворення соціальних педагогів-практиків з об'єкта (науковця-методиста) на суб'єкта діяльності зі старшокласниками, спрямоване на забезпечення підвищення ефективного процесу їх соціалізації в територіальній громаді.

Системне організаційно-методичне забезпечення діяльності соціальних педагогів територіальної громади сприяє координації, співпраці, взаємодії соціальних педагогів, забезпечує єдині методичні підходи до процесу соціалізації старшокласників у територіальній громаді.

Друга педагогічна умова пов'язана зі створенням відкритого соціально-виховного середовища «школа — територіальна громада», що мінімізує стихійну складову та перетворить процес соціалізації старшокласників у територіальній громаді на керованіший, а в школі — соціальніший (педагогізація територіальної громади та насичення педагогічного процесу в школі реальними впливами соціального середовища).

Поняття «соціальне середовище» означає суспільні відносини та соціальні умови життєдіяльності людини. Загальноосвітній заклад — середовище найближчого оточення для старшокласника. Ґрунтуємось на концепції, що «шкільне виховне середовище» є сполучною ланкою всіх оточуючих особистість виховних середовищ, якій притаманні організованість, цілеспрямованість та керованість. У школі представлені всі механізми соціалізації: традиційний — усвідомлення людських норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів; інституціональний — взаємодія особистості з різними інституціями суспільства; стилізований — вплив субкультури; міжособистісний — взаємодія особистості з іншими. Але школа є певною мірою закритим педагогічним середовищем, що повільно реалізує зміни інформаційного та демократизаційного процесів в Україні.

Метою створення відкритого соціально-виховного середовища «школа-територіальна громада» є мінімізація стихійних складових та перетворення процесу соціалізації старшокласників у територіальній громаді на керованіший, а в школі — соціальніший, через формування соціально-педагогічного середовища школи та педагогізації територіальної громади.

Відкрите соціально-виховне середовище «школа-територіальна громада» складається із соціально-педагогічного середовища загальноосвітнього закладу та педагогізованої територіальної громади. Така система постає механізмом соціалізації старшокласників як цілісна організаційна структура, що виховує особистість і формує умови ефективної соціалізації старшокласників у територіальній громаді ще в загальноосвітньому закладі.

Суб'єктом створення відкритого соціально-виховного середовища «школа-територіальна громада» є соціальний педагог, який пройшов підготовку на базі соціально-педагогічного науково-методичного центру. Об'єктами соціально-виховного середовища «школа-територіальна громада» є педагогічний колектив, батьки учнів, органи самоорганізації населення, посадові особи місцевого самоврядування.

Відкрите соціально-виховне середовище «школа — територіальна громада» формує школу як особливе соціальне середовище, в якому особистість старшокласника готується до входження в територіальну громаду, залучає органи самоорганізації населення до виховної роботи в школі, за місцем проживання, здійснює педагогічне орієнтування посадових осіб місцевого самоврядування. Результатом реалізації другої педагогічної

умови є перетворення її об'єктів (педагогічного колективу, батьків старшокласників, посадових осіб місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення) на суб'єкти соціально-виховної діяльності територіальної громади.

Третя педагогічна умова пов'язана із соціальним загартуванням старшокласників: формування сукупності соціальних якостей (соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність) через реалізацію соціальних ініціатив у територіальній громаді.

Проектування третьої педагогічної умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді ґрунтується на понятті «соціальне загартування». Науковці порівнюють соціальне загартування з акупунктурою — точковою технологією дотику до резонансних зон соціального досвіду особистості, яка дозволяє продуктивно реагувати на типові життєві складнощі в спілкуванні з оточуючим середовищем. Соціальне загартування орієнтоване на включення старшокласників у такі обставини, які передбачають майбутні життєві ситуації, де можливі різноманітні складнощі, негативні впливи тощо [3].

Концепція загартування передбачає збільшення стійкості, твердості, витримки особистості до стихійних складових соціального середовища завдяки використанню спеціальних вправ. Основне призначення соціального загартування — виховання особистості в такому режимі самостійності, при якому вона може, керуючись знаннями, власними можливостями, загальновизнаними нормами соціальної поведінки, власним досвідом, приймати рішення, адекватні соціальній ситуації [3, с. 240–241]. Необхідно зазначити, що після закінчення школи збільшується стихійна складова соціалізації, що потребує соціальної загартованості старшокласників. Успішність соціального загартування залежить від середовища школи, де відбувається соціальне дорослішання старшокласників. Таким чином, соціальне загартування сприяє формуванню більшої стійкості старшокласників до стихійних процесів дорослого життя, яка надає змогу не пасувати перед труднощами, гідно витримувати життєві негаразди, знаходити правильні рішення в складних ситуаціях, бути гідним членом територіальної громади, якого не можуть «зламати» будь-які випробування.

Мета третьої педагогічної умови підвищення ефективності соціалізації старшокласників у територіальній громаді — загартувати сформовану в школі сукупність соціальних якостей завдяки участі старшокласників у практичній життєдіяльності територіальної громади.

Суб'єктом третьої педагогічної умови є компетентний у процесах соціалізації педагогічний колектив школи, підготовлені батьки старшокласників, соціальний педагог школи та центру соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, педагог-організатор клубу за місцем проживання, педагогічно зорієнтовані органи місцевого самоврядування та представники органів самоорганізації населення. Об'єкт третьої педагогічної умови — старшокласник загальноосвітнього закладу.

Таким чином, результат упровадження третьої педагогічної умови — безпосереднє залучення старшокласників до життєдіяльності територіальної

громади, до процесів самоврядування та самоорганізації, розвитку громадських організацій, усвідомлення і подолання труднощів, протиріч, що виникають у цих процесах. Отже, старшокласник з об'єкта перетворюється на суб'єкт соціалізації.

Проведена робота щодо розробки педагогічних умов соціалізації старшокласників у територіальній громаді дозволяє дійти узагальнюючих висновків.

Формування педагогічних умов соціалізації старшокласників у територіальній громаді спрямоване на «запуск» прогнозованого фактора, що сприяє процесові соціалізації територіальної громади.

Розроблені педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді взаємопов'язані між собою суттєво та процесуально. Соціальне загартування старшокласників неможливе без випереджаючого організаційно-методичного забезпечення діяльності соціального педагога, як основної об'єднуючої, координуючої ланки соціально-виховного середовища «школа-територіальна громада». Реалізація комплексу педагогічних умов починається саме з упровадження першої педагогічної умови, під час якого відбувається перетворення об'єктів на суб'єктів діяльності. Соціальний педагог — практик територіальної громади — постає об'єктом діяльності суб'єкта — соціального педагога — науковця — під час реалізації першої педагогічної умови. На суб'єкта діяльності він перетворюється в процесі реалізації другої педагогічної умови, де об'єктами є педагогічний колектив школи, батьки старшокласників, посадові особи місцевого самоврядування. Старшокласник — об'єкт у третій педагогічній умові, результатом упровадження якої стає перетворення його на суб'єкта діяльності в територіальній громаді.

Упровадження педагогічних умов здійснювалося в 7 загальноосвітніх школах Київського району Харкова, клубах за місцем проживання, центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у Харківській державній академії культури, у виконавчому комітеті Київської районної ради, в Управлінні освіти Київського району Харкова, в управлінні у справах сім'ї та молоді Київського району Харкова.

Визначальною умовою є перша педагогічна умова — координація діяльності соціальних педагогів, підпорядкованих різним відомствам. Це зумовило підхід до реалізації експериментальної частини дослідження, особливістю якого є те, що перша педагогічна умова обов'язкова при впровадженні ще двох педагогічних умов. Тобто перша педагогічна умова запроваджувалась у трьох групах. З цієї метою підібрані загальноосвітні школи, які розподілились на контрольні й експериментальні групи. Відповідно до завдань дослідження нами було виділено загальну вибірку сукупність у кількості 582 особи — учні 11-х класів загальноосвітніх шкіл I–III рівнів Харківської міської ради Харківської області. Сформовано чотири групи шкіл: група № 1, № 2, № 3, № 4.

Контрольна група в кількості 331 особи перебувала у звичайних умовах життєдіяльності, до яких не застосовувалися педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді, але була наявна діяльність

соціального педагога відповідно до посадових обов'язків. У фоновій групі (84 особи) посада соціального педагога була вакантною протягом усього періоду експерименту.

У експериментальних групах кількість складала 251 особа, загальна вибірка по контрольній групі — 331 особа. У першій групі перевірялося впровадження першої та другої педагогічних умов; у другій групі — першої та третьої педагогічних умов; у третій групі — усіх трьох педагогічних умов. Четверта група була фоновією, тобто тут не впроваджувалося жодної педагогічної умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді.

Необхідно визнати, що досвід цього дослідження є корисним: для старшокласників, з огляду на важливість формування соціальних якостей, необхідних їм для успішної соціалізації в територіальній громаді; для соціальних педагогів — тому що ефективність їх діяльності пов'язана з наявністю взаємодії та співпраці з оточуючим середовищем; для педагогічного колективу загальноосвітнього закладу — тому що соціально-виховна система школи сприяє ефективній соціалізації випускників у соціумі; для батьків, оскільки вони самі та їх діти в процесі соціалізації в територіальній громаді набувають практичного досвіду життєдіяльності в суспільстві; для місцевого самоврядування — відбувається зростання чисельності територіальної громади зі сформованими соціальними якостями (соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність), що позитивно впливає на якість самої громади. Вирішальним у нашому дослідженні є залучення органів самоорганізації населення територіальної громади, посадових осіб та інституцій органів місцевого самоврядування до процесу соціалізації старшокласників.

Узагальнюючи все вищезазначене, необхідно наголосити, що значення соціального педагога в забезпеченні процесу ефективної соціалізації старшокласників у територіальній громаді є визначальним та потребує зростання їх кількості і різноманітних спеціалізацій для потреб територіальної громади, якщо метою суспільства є формування ефективної територіальної громади заради розвитку її мешканців.

Перспективою подальшого дослідження є соціально-педагогічне орієнтування соціальної політики на рівні держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпалько О. В. *Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи : монографія* / О. В. Безпалько. — К. : Наук. світ, 2006. — 363 с.
2. *Воспитательная деятельность педагога : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений* / [И. А. Колесникова, Н. М. Борытко, Д. С. Поляков, Н. А. Селиванова] ; под общ. ред. В. А. Сластенина, И. А. Колесниковой. — 3-е изд., стер. — М. : Академия, 2007. — 336 с. — (Профессионализм педагога).
3. Шакурова М. В. *Социальное воспитание в школе : учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений* / М. В. Шакурова ; под ред. А. В. Мудрика. — М. : Академия, 2004. — 272 с.

Надійшла до редколегії 10.09.2009 р.

УДК 37.041-057.87

І. М. ЖОВТОНІЖКО

**ДО ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ 1,5-РІЧНОГО ТЕРМІНУ НАВЧАННЯ
ПІД ЧАС ДОВУЗІВСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ
(НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ МАТЕМАТИКИ)**

Досліджується проблема організації самостійної роботи іноземних студентів 1,5-річного терміну навчання під час довузівської підготовки та запропонована методика організації самостійної роботи іноземних студентів при вивченні математики.

Ключові слова: самостійна робота, іноземні студенти, математика.

Исследуется проблема организации самостоятельной работы иностранных студентов 1,5-годичного срока обучения во время довузовской подготовки и предложена методика организации самостоятельной работы иностранных студентов при изучении математики.

Ключевые слова: самостоятельная работа, иностранные студенты, математика.

In this article the problem of organization of independent work of foreign students of 1,5-annual term of teaching is studied during pre-university preparation and the method of organization of independent work of foreign students is offered at the study of mathematics.

Key words: independent work, foreign students, mathematics.

Однією з основних тенденцій розвитку вищої освіти є виховання високоосвіченої активної особистості, здатної до пошуку й самостійного вирішення проблем, розвитку творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти та самореалізації. Вимоги сучасного суспільства до фахової підготовки студентів викликають необхідність ефективного пошуку оптимальних шляхів оновлення системи освіти, нового підходу до організації навчально-виховного процесу, розробки таких методів і форм навчання, що можуть забезпечити здобуття необхідних знань студентом залежно від його індивідуальних здібностей і потреб. Одне з основних завдань освітнього процесу у вищих навчальних закладах — «навчити студентів вчитися», здобувати знання самостійно або за допомогою викладача. Тому під час навчально-виховного процесу значну увагу слід приділяти самостійній роботі студентів.

Розробка проблеми організації самостійної роботи студентів є складною й багатогранною. У дослідженнях М. Данилова, І. Лернера, М. Махмутова, А. Половнікової, М. Скаткіна, Т. Шамової та інших переконливо доведено, що самостійна робота є засобом підвищення усвідомлення й

дієвості матеріалу, який вивчається. У працях цих учених-дидактів окреслені підходи до практичного вирішення проблеми організації самостійної роботи молоді.

У працях В. Жарової, Р. Нізамова, А. Смирнова визначені методологічні й наукові засади розгляду суті, структури процесу організації самостійної роботи та вмінь, що забезпечують цей процес. Окремі підходи до організації самостійної роботи студентів відображені в дослідженнях А. Алексюка, С. Архангельського, Ю. Бабанського й інших учених.

Незважаючи на широкий і багатоплановий характер досліджень, присвячених організації самостійної роботи студентів, проблема організації самостійної роботи іноземних студентів 1,5-річного терміну навчання під час довузівської підготовки, зокрема в процесі вивчення математики, залишається відкритою.

Метою статті є вивчення проблеми організації самостійної роботи іноземних студентів під час довузівської підготовки та розробка методики організації самостійної роботи студентів-іноземців 1,5-річного курсу навчання в процесі вивчення математики.

У науковій літературі поняття «самостійна робота студентів» тлумачиться по-різному. Так, Б. Єсіпов вважає, що самостійна робота — це така робота, яка виконується без безпосередньої участі викладача, в спеціально відведений для цього час [4, с. 15]. С. Архангельський зазначає, що самостійна робота виробляє в студентів установку на свідоме систематичне здобуття нових знань, є важливою умовою організації та самодисципліни, важливим засобом педагогічного керівництва й управління самостійною пізнавальною діяльністю [1]. На думку інших науковців, самостійну роботу можна інтерпретувати як «... уміння студента систематизувати, планувати, контролювати й регулювати свою діяльність, свої дії без допомоги та контролю викладача» [3, с. 135].

Дослідники зазначають, що самостійна робота є головним резервом ефективності підготовки майбутніх спеціалістів. Вона сприяє поглибленню та розширенню знань; формуванню інтересу до пізнавальної діяльності; опануванню прийомів процесу пізнання; розвитку пізнавальних здібностей [5, с. 126].

На нашу думку, самостійна робота — це організована та керована викладачем аудиторна і позааудиторна діяльність студентів, яка є основою формування у свідомості студента алгоритму самостійної навчальної діяльності. Окрім того, самостійну роботу студентів ми вважаємо методом навчання.

Самостійна робота студентів у вищих навчальних закладах, що є складовою навчально-виховного процесу, значною мірою визначає якість підготовки майбутніх фахівців. Під час самостійної роботи спеціально організований і керований процес навчання спрямовується на формування пізнавальних інтересів студентів, розвиток їхніх волевольних якостей та творчих професійних здібностей на основі опанування системи наукових знань, набуття пізнавальних умінь та навичок. Саме в цьому полягають як сутність,

так і важливе завдання самостійної роботи студентів у процесі здобуття ними вищої освіти.

Особливості організації самостійної роботи іноземних студентів пов'язані з недостатнім знанням російської й української мов, а також психологічними відмінностями іноземних громадян, котрі здобувають вищу освіту в навчальних закладах України.

Самостійна робота дозволяє іноземним студентам набути навичок навчальної, наукової, пізнавальної та професійної діяльності. Вона необхідна не лише для опанування змісту окремого предмета, але й для формування здатності брати на себе відповідальність, самостійно вирішувати проблему, знаходити конструктивні рішення й вихід із проблемних ситуацій тощо. Під час самостійної роботи в студентів формуються наполегливість, увага, витримка й інші корисні якості, забезпечується не лише сприйняття програмного матеріалу, але й усебічний розвиток молодого людини як особистості.

Математика — одна з наукових фундаментів і ефективний прикладний апарат переважної більшості загальнотеоретичних, загальноінженерних, економічних та соціальних дисциплін. Знання основ математики необхідне як для успішного вивчення окремих дисциплін, так і для вирішення прикладних та дослідницьких завдань, що постають перед фахівцями різного спрямування.

Самостійна робота під час вивчення математики відіграє важливу роль, оскільки в результаті самостійних міркувань студенти вдаються до різних логічних операцій, у них розвивається здатність до аналізу, синтезу, їхня розумова праця відбувається з максимальним напруженням, утворюються різноманітні зв'язки, що характеризує високий рівень їх розумової діяльності та сприяє кращому засвоєнню нового матеріалу.

Під час організації самостійної роботи в процесі вивчення математики необхідно зважати на розвиток індивідуальних особливостей іноземних студентів, рівень їхньої підготовки, інтересів, творчого потенціалу. Тому при організації навчання потрібно зробити правильний вибір із різних форм самостійної роботи: групова (парна) діяльність в аудиторії; колективні самостійні роботи; індивідуально-парна робота; домашня самостійна робота тощо [2, с. 121].

Іноземні студенти, котрі на підготовчому факультеті навчаються 1,5 роки, починають вивчати математику в II семестрі. До цього часу студенти вже розуміють викладача, можуть формулювати свої думки та трохи навчатися самостійно, за умови грамотної організації самостійної роботи викладачем.

Зважаючи на те, що іноземні студенти підготовчого факультету ще не набули навичок самостійної роботи, викладачеві необхідно пояснити її роль та значення, ознайомити з видами, формами та прийомами такої роботи. Пояснення викладача слід будувати таким чином, щоб орієнтувати студентів на чітке знання очікуваного результату під час вирішення кожного навчального завдання.

Навчання прийомів самостійної роботи іноземних студентів 1,5-річного терміну навчання слід проводити регулярно (особливо в III семестрі), на

кожному аудиторному занятті під постійним контролем викладача, а потім (у разі необхідності) ускладнювати завдання.

Роль викладача математики полягає в заохочуванні студентів до навчання й орієнтуванні їх на те, що кожен з них повинен мати міцний фундамент математичної підготовки. Тому з перших занять іноземні студенти мають чітко розуміти, які теми вони вивчатимуть, які домашні завдання необхідно виконувати в точно визначений термін.

Щоб студенти самостійно могли успішно опанувати та закріпити окремі теми навчального курсу з математики, викладач повинен виконати значну роботу (підготувати бланки завдань, навчально-методичні посібники, електронні підручники та ін.). Окрім того, виникає й інша проблема: невміння та небажання окремих іноземних студентів працювати самостійно, що зумовлені, по-перше, розбіжністю між системами навчання України та їхньої батьківщини, по-друге, низькою мотивацією студентів щодо здобуття якісної освіти. Такі студенти, зазвичай, мають певні життєві настанови і позиції. Навчання у вищих навчальних закладах для них — необхідність, визначена планами на майбутнє. Вони орієнтовані на раціональне використання часу, реально оцінюють свої можливості, зосереджені на усвідомленні користі від навчання.

Важливим аспектом під час вивчення математики є створення навчальних матеріалів, орієнтованих на самостійну роботу. Це можуть бути окремі розділи підручника, у яких під рубрикою «Домашня робота», «Самостійна робота» об'єднано вправи, що студенти виконуватимуть у позааудиторний час. Зокрема, нині фахівці кафедри природничих наук Центру міжнародної освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна працюють над створенням такого посібника.

Навчальні матеріали для самостійної роботи методично організовуються таким чином, щоб компенсувати відсутність викладача; стимулювати пошук самостійних рішень, спонукати студентів до активної цілеспрямованої діяльності. Необхідно чітко розмежовувати навчальні матеріали для самостійної роботи в аудиторний та позааудиторний час. Слід передбачити навчальні матеріали для різних форм самостійної роботи студентів-іноземців в аудиторії: роботи в парах чи в мікрогрупі, а також для індивідуальної роботи без безпосереднього контролю викладача чи під його наглядом, коли він (у разі необхідності) надає допомогу, пропонує нове завдання, здійснює контроль чи корегування тієї чи іншої дії.

Навчальні матеріали для аудиторної та позааудиторної роботи подаються як єдине ціле, щоб робота студентів в аудиторії була логічним продовженням їхньої самостійної роботи в позааудиторний час.

Для всіх матеріалів щодо самостійної роботи студентів на перший план висувається завдання — як за допомогою цих матеріалів залучити студентів до активної самостійної навчальної діяльності, як викликати в них бажання та прагнення творчо працювати, шукати й знаходити самостійні рішення, як розвинути готовність до подальшої самоосвіти. Успішне вирішення цих завдань визначається тими вправами та завданнями, що складають зміст матеріалів і є органічною частиною єдиної системи вправ та завдань навчального комплексу.

Особливу увагу також слід приділити контролю: без контролю будь-який процес виявиться некерованим. Саме контроль допомагає своєчасно виявити та виправити помилки. Результати контролю дозволяють створити необхідні передумови для стимулювання іноземних студентів до навчання.

Мета контролю — допомогти студентам правильно та з мінімальними затратами часу освоїти теоретичний матеріал, набути навичок вирішення окремих завдань.

До системи контролю належать поточний, тематичний і підсумковий контроль. На нашу думку, на початковому етапі вивчення математики найефективнішим є поточний контроль, а форми контролю обирає викладач (наприклад, тестові завдання, математичні диктанти, кросворди, вікторини, ігри тощо).

Досвід роботи з іноземними студентами також свідчить, що глосарій, який складається викладачем, полегшує засвоєння достатньо складних математичних термінів. Повторюючи математичні терміни російською та, наприклад, китайською, в'єтнамською, арабською чи іншою мовами, викладач має найближчий контакт зі студентами. Це допомагає краще засвоїти новий матеріал, а також швидше пояснити сутність вирішення завдання.

Таким чином, можна підсумувати, що методично грамотна організація самостійної роботи не лише допомагає іноземним студентам у засвоєнні математики, але й надає можливість для подальшого вдосконалення їхньої комунікативної компетенції в режимі самоосвіти. Удосконалення форм самостійної роботи сприяє якісній підготовці та підвищенню ефективності навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України. Окрім того, навички самостійної роботи, сформовані в процесі вивчення математики, допомагають іноземним студентам поповнювати свої знання і в інших сферах навчально-пізнавальної діяльності.

Зважаючи на дискусійність висвітленої проблеми, вважаємо її перспективною та такою, що потребує подальших досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе: его закономерные основы и методы : учеб.-метод. пособие / С. И. Архангельский. — М. : Высш. шк., 2001. — 368 с.
2. Груденов Я. И. Совершенствование методики работы учителя математики : кн. для учителя / Я. И. Груденов. — М. : Просвещение, 1990. — 224 с.
3. Дармозрай В. М. Організація самостійної роботи першокурсників / В. М. Дармозрай // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / Запорізький обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. — К. ; Запоріжжя, 2003. — Вип. 27. — С. 134–138.
4. Есипов Б. П. Самостоятельная работа учащихся на уроках / Б. П. Есипов. — М. : Учгедгиз, 1961. — 239 с.
5. Педагогика и психология высшей школы : учеб. пособие / под ред. М. В. Булановой-Топорковой. — Ростов н/Д : Феникс, 2002. — 544 с.

Надійшла до редколегії 30.09.2009 р.

УДК 37.013.42

Н. А. ВАСИЛЕНКО

КОМП'ЮТЕРНІ ІГРИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Відзначено тенденцію зростання значення в житті дітей комп'ютерних ігор, у зв'язку з чим вони розглядаються як своєрідний соціально-психологічний феномен.

Ключові слова: соціалізація підлітків, засоби масової комунікації, комп'ютерні ігри.

Обозначено тенденцію возрастания значения в жизни детей компьютерных игр, в связи с чем они рассматриваются как социально-психологический феномен.

Ключевые слова: социализация подростков, средства массовой коммуникации, компьютерные игры.

Determines the importance of computer games in childrens life. Computer games regards as social and psyhological phenomenon which has an important place in children and teenagers' life and has a big influence at youth's socialization.

Key words: socialization, teenagers, ways of mass communication, computer games.

В Україні за незначний історичний період відбулися глибокі зміни в різних сферах життя, які безумовно вплинули на процес соціалізації підростаючих поколінь. Нині на процес формування та розвитку сучасних підлітків істотно впливають певні чинники, пов'язані з різними сферами функціонування суспільства. Це не лише суспільно-політичне життя країни, соціально-економічна та культурно-духовна сфери, а й сфера науково-технічних нововведень, що швидко впроваджуються в життя пересічної людини. Серед таких нововведень, які поширилися на життя й інтереси дітей і підлітків, необхідно окремо відзначити надмірне захоплення людини комп'ютерами. Крім суто практичного використання (в проекції на життя дітей та підлітків — це практика введення в навчання різних навчальних і таких, що контролюють знання комп'ютерних програм), ще поширенішим є захоплення комп'ютерними іграми, властиве більшості дітей, що маємо до них доступ (а кількість таких стрімко й неухильно зростає). Батьки сучасних дітей часто скаржаться на те, що дитина майже не відходить від комп'ютера, постійно розмовляє лише про новітні стратегії та технології, що дозволяють краще сприймати віртуальне бачення.

У зв'язку зі зростаючим значенням у житті дітей комп'ютерних ігор, необхідно розглянути їх як своєрідний соціально-психологічний феномен, що нині посідає значне місце в дозвілєвій діяльності та навчально-виховному процесі і в цілому істотно впливає на процес соціалізації підростаючого покоління.

У психологічному, педагогічному та соціально-педагогічному аспектах означену проблему досліджують лише за окремими напрямками: особливості соціалізації людини в інформаційну епоху (А. Рижанова); вплив комп'ютерних ігор на психіку підлітка (І. Бурлаков, Г. Кочетков, Є. Лисенко, Б. Шлимович, О. Шмельов та інші вчені); зокрема, негативний вплив комп'ютерних ігор на соціалізацію особистості та підлітків (М. Іванов, Ю. Ковш, В. Чаговець, Г. Мешков та ін.). Проте комплексне вивчення впливу комп'ютерних ігор на соціалізацію підлітків з точки зору соціальної педагогіки не було предметом окремого наукового дослідження. Тому метою статті є теоретичне обґрунтування взаємозв'язку між інформатизацією сучасного життя, захопленням дітей і підлітків комп'ютерними іграми й особливостями та спрямованістю їхньої соціалізації.

Зважаючи на аналіз праць І. Бурлакова, М. Іванова, Ю. Ковша, Г. Кочеткова, Є. Лисенко, Г. Мешкова, А. Рижанової, В. Чаговець, Б. Шлимовича, О. Шмельова необхідно підкреслити труднощі щодо вивчення соціалізації підростаючого покоління засобами комп'ютерних ігор, наприклад, недостатню дослідженість впливу комп'ютерних ігор на дитину і підлітка у вітчизняній науці через їх нещодавнє поширення в Україні: до останнього часу існування комп'ютерних ігор не мало статусу соціально-психологічного феномену. З іншого боку, у зв'язку зі швидкими темпами радикальних змін у житті суспільства в процесі виховання й навчання дитини батьки та педагоги мають вирішувати особливі труднощі, спостерігаючи явища, не відомі їм з власного дитячого та юнацького досвіду. Тому в сучасних вихователів виникають істотні труднощі у формуванні правильного ставлення до комп'ютерних ігор дітей та підлітків, як найуразливіших для зовнішнього впливу вікових груп.

Зважаючи на це, проблемою дослідження визначено теоретичне вивчення значення комп'ютерних ігор у соціалізації підлітка та розробка засобів профілактики негативного впливу комп'ютерних ігор на підлітків.

Відповідно до мети та на основі аналізу літератури щодо впливу комп'ютерних ігор на соціалізацію підлітків, розглянемо цю проблему в трьох напрямках:

- дослідження комп'ютерних ігор як соціально-педагогічного феномену;
- вивчення причин виникнення комп'ютерної залежності в підлітків в ігрових ситуаціях, що негативно відбивається на їхній соціалізації через комп'ютерні ігри;
- обґрунтування можливості використання комп'ютерної гри як способу позитивного соціального виховання підлітка.

Соціалізація — історично зумовлений процес розвитку особистості, передачі та засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству. Результатом його є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності. Соціалізація може відбуватися як в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування людини, так і в умовах стихійного впливу на особистість. У процесі комп'ютерної гри відбувається ідентифікація дитини з реаліями та героями комп'ютерного світу. Отже, нормальний звичний процес

соціалізації дитини порушується і замінюється іншим процесом з непередбачуваними наслідками.

Комп'ютерні ігри належать до так званих засобів масової комунікації (ЗМК), яким притаманні формуючі функції в дитячому та молодіжному середовищі, що ми розглянемо. Нині молодіжна культура розвивається під впливом ЗМК та комп'ютерних технологій. Сучасна молодь виросла на цій культурі постмодернізму. Незважаючи на те, виникли молодіжні субкультури, які, на противагу панівній споживацькій культурі та культурі мас-медіа, зберігають автономність. У таких автономних колах підлітки можуть самовизначитися, розкрити власну індивідуальність і створювати угруповання. Молодіжні субкультури можуть бути і суто споживацькими: створюється лише образ, на тлі якого підлітки зустрічаються, щоб спільно споживати культурні продукти, такі як рок-музика. Вони можуть бути і контркультурами. Панк чи грандж для підлітків — це можливість відмежуватися від панівної культури і самоідентифікуватися. Також бувають визначальними для цілого способу життя, зокрема одягу, стилю, переконань і навичок. Молодіжні субкультури можуть формувати життєві плани, вони набувають різних форм: від анархічних і аполітичних панк-культур, угруповань активістів охорони навколишнього середовища до правих — екстремістських скінхедів. Таким чином, для молодіжних субкультур часом характерні елементи протистояння та опозиції до мейнстріму, щоправда, це не означає, що контркультури обов'язково прогресивні. Їх необхідно розглядати окремо, зважаючи на політичні погляди та діяльність. Звичайно, необхідно розрізняти постмодерністську культуру, розвинуту самими підлітками через вираження їхніх поглядів, пристрастей і страхів, та культуру ЗМІ, створену дорослими для споживання її серед підлітків.

Сучасне молоде покоління за допомогою Інтернету може ознайомлюватися з постмодерністською культурою вдома. Деякі люди мають за допомогою World Wide Web доступ до чужих культурних форм. Вони беруть участь у дискусіях, створюють власні культурні форми й ацени, налагоджують з іншими стосунки і вважають себе учасниками нового простору. Загалом Інтернет-культура фрагментарніша, різноманітніша й інтерактивніша, ніж культура інших ЗМК. Тією мірою, якою звук та зображення стають важливою складовою інтернетного досвіду, щоразу більше індивідів вдаються до цього емпіричного світу, що досить суттєво відрізняється від попередників — теле-, радіо- та друкованих засобів інформації.

Сучасні підлітки — це перша кібергенерація, перше покоління, яке спочатку пізнало культуру як культуру мас-медіа та комп'ютерну культуру. Підлітки грають у комп'ютерні та відеоігри, мають у своєму розпорядженні забагато телеканалів, «сидять» в Інтернеті, створюють угруповання, соціальні взаємини в цілком новому та первинному культурному просторі, позначеному семіотикою поняттям «постмодерний».

Зважаючи на вищевикладене, можемо дійти висновку, що ЗМК, зокрема комп'ютерні ігри, є нині не лише чинником соціалізації підростаючого покоління, вони здійснюють визначальний вплив на формування особистості, визначення способу життя і поведінки значної частини підлітків.

Що необхідно знати батьківській і педагогічній громадськості про особливості дії ЗМК, зокрема комп'ютерних ігор, та способи профілактики їх негативного впливу на молодь? Часто тема та зміст різних форм масової комунікації, а особливо комп'ютерних ігор, емоційно пов'язана з почуттями агресії, страху, болю, страждання, а основною проблемою є зв'язок у поведінці дитини віртуального і реального насильств.

У демократичному суспільстві здебільшого йдеться про надмір насильства в комп'ютерних іграх, яке ніби переливається — через механізми психологічного сприйняття — у реальність. Термін «насильство» в сучасній науці використовується для позначення кількості насильницьких сцен у комп'ютерних іграх, що дедалі збільшуються і з другої половини ХХ ст. стали об'єктом наукової уваги та причиною занепокоєння психологів, педагогів, медиків і батьків.

Можна проводити межу між насильством віртуальним і тим, що є в реальному житті. Здавалося б, агресія реального життя однозначно первинна, а комп'ютерна гра є лише її відображенням. Ця первісна агресія людини існувала до виникнення будь-яких засобів масової комунікації. Проте феномен сучасного суспільства, коли телевізор чи комп'ютер, як головне джерело інформації, увімкнене в помешканні впродовж семи годин щодня, створює зовсім іншу комунікативно-психологічну атмосферу. Він здійснює на дитину більший вплив, викликає більше вражень, більше емоцій, ніж батьки, друзі чи вчителі. Зазвичай, ідеї, відображені в комп'ютерних іграх, далекі від поглядів батьків і вчителів, більше того, вони можуть бути далекими навіть від країни проживання дитини чи підлітка з її неповторною культурно-психологічною традицією.

Явища, що викликають занепокоєння в суспільстві (до яких безперечно належать повальне захоплення комп'ютерними іграми на шкоду іншим сферам захопленя і діяльності), виявляються в поведінці дітей та підлітків раніше, ніж їх наслідки усвідомлюються дорослими. Практика свідчить про те, що великі можливості для самореалізації людини, набуття нею позитивного соціального досвіду, стимулювання активності особистості в соціальній сфері створюють ігрові ситуації. Гра як педагогічна ситуація — це свобода емоційних проявів, психологічне розкріпачення учасників, що робить духовну цінність засобом спілкування, єднання і зближення. Можливість виявити власні кмітливість, спритність, винахідливість, нестандартність вирішення, дотепність приваблює дітей, наближає гру до творчості. Відтворюючи соціальні відносини між людьми поза умовами безпосередньої утилітарної діяльності, гра є важливим засобом формування соціального здоров'я дітей та молоді.

Звертаючись до гри, слід пам'ятати, що в цьому аспекті вона цінна не сама по собі, а тим соціально-педагогічним результатом, до якого ми прагнемо. Таким результатом повинні бути потреби в прояві соціальної активності та виникнення позитивної установки стосовно соціально-цінної діяльності як бази для самореалізації людини в суспільстві.

Відзначимо, що гра, зазвичай, має соціальну спрямованість — це взаємодія людини: з людиною, природою, комп'ютером, нарешті — із самою

собою. Під час гри дитина навчається законів взаємовідносин між людьми, усвідомлює вічні людські цінності. Гра як засіб виховання, спілкування, розваг завжди була притаманна народним звичаям і традиціям українців. Існують цілі тематичні комплекси таких народних ігор — різдвяні, весільні, весняні та ін.

Нині, на жаль, діти обирають інші ігри — комп'ютерні. У наш час — комп'ютерного прогресу — підростаюче покоління часто інтегрується до «віртуального світу», забуваючи про те, що саморозвиток і самовдосконалення відбуваються саме через «живе» спілкування, а не через віртуальний світ. Адаптація свідомості дітей та підлітків до віртуальної реальності спричиняє виникнення залежності від ігор, заважає нормальному розвитку особистості, пригнічує психофізіологічне та соціальне здоров'я людини.

Батьки сучасних дітей часто скаржаться на те, що дитина майже не відходить від комп'ютера, не реагує на зауваження з цього приводу та, якщо вдається витягти її з комп'ютерного крісла, то не на тривалий час. У той час, коли дитина не сидить за комп'ютером, вона розмовляє про якісь новітні стратегії та технології, що дозволяють краще сприймати віртуальне бачення. Розуміючи проблему, вихователі звертаються в її вирішенні до примусових методів: заборон та покарань. Це ще більше відмежовує дитину, що і так страждає на ігрову залежність, від реальності.

На нашу думку, незалежно від ступеня усвідомлення соціумом проблеми, залежність між регулярними заняттями комп'ютерними іграми та пригніченням пізнавальних і психічних процесів дітей та підлітків, а через це їх соціалізацією.

Вивчивши вплив комп'ютерних ігор як соціально-педагогічного феномену в сучасних умовах, ми переконалися у винятковій актуальності проведеного дослідження щодо основних напрямів соціальної педагогіки. Комп'ютерні ігри і їхній вплив на психологічні та соціальні характеристики особистості підлітка потребують детального вивчення як маловивчений соціально-педагогічний феномен, на цій основі соціальні педагоги і психологи зможуть контролювати та корегувати вплив комп'ютерних ігор на соціалізацію підлітків.

На основі вивчення праць учених окреслимо шляхи профілактики виникнення в дітей та підлітків ігрової залежності через створення позитивного мікросередовища, спрямованого на компенсацію впливу комп'ютерних ігор на стан соціального здоров'я особистості.

Це, по-перше, створення психологічно-комфортного «соціально-виховного» середовища в сім'ї на засадах довірливої, толерантної міжособистісної взаємодії батьків і дітей — найважливіша умова розвитку позитивного самопочуття дитини, набуття моральних цінностей суспільства як противаги «віртуальним цінностям».

Саме засобами сімейного середовища, що охоплює моделі гуманістичних стосунків, вияву пізнавального інтересу до позитивних аспектів життя батьки здійснюють вплив на розвиток особистості, привчають дитину до моральної поведінки, виховують потяг до справедливості й доброти. Важливе завдання в цій справі — це досягнення міри в організації контролю за

діями й поведінкою дітей та надання їм прав і свобод у виборі вчинків, самоорганізації поведінки. Контроль за життєдіяльністю дитини є важливим обов'язком батьків. Проте він означає не навіювання страху, завоювання влади над дитиною, спонування її до підкорення батьківським вимогам, а налагодження й підтримку конструктивної взаємодії з нею, вибір педагогічних дій, що не суперечать її потребам, бажанням і ненав'язливо стимулюють дотримуватися соціальних норм, самостійно приймати рішення. Любов, емпатія, щирість і відкритість — головні умови створення позитивного, морального клімату в сім'ї. Досягнення взаємодії батьків та дітей у процесі вирішення проблем опанування комп'ютерних засобів є важливим способом непримусового педагогічного впливу на особистість.

Другий шлях створення позитивного соціального середовища для профілактики виникнення в дітей та підлітків ігрової залежності розуміння того, що спілкування дитини з комп'ютером не завжди відбувається зі знаком «мінус». Захоплення дітей комп'ютером, що розвиває пізнавальні інтереси, здібності, моральні цінності, допоможе нейтралізувати їхню увагу й надмірний потяг до таких ігор, що містять сюжети насильства, стимулюють жорстокість, викликають залежність.

Існує багато телепрограм, радіопередач, медіа-текстів, що містять пізнавальну інформацію, розкривають моделі моральної поведінки. Опанування такої інформації має велике виховне значення для формування особистості молодшої людини. Здобуття науково обґрунтованих знань про різні сфери життя сприяє розвитку світогляду дітей, задоволенню їхніх пізнавальних потреб і водночас з тим відволікає їхню увагу від інформації, що приваблива лише за формою, але не має пізнавального значення.

У цьому контексті педагоги та батьки повинні виявити власну ініціативу щодо вибору комп'ютерної інформації для спільного ознайомлення разом з дітьми. Долучати дітей до опанування інформації, цінної для їхнього розумового й морального розвитку, доцільно непримусово й ненав'язливо, інакше батьківські директивні настанови й указівки можуть викликати в дітей зворотну реакцію. Приклад батьків, їхнє захоплення деякими програмами чи фільмами, міркування в присутності дітей, обговорення з ними науково і соціально значущих ідей, сюжетів можуть впливати на дітей, викликати їхню зацікавленість до наукової інформації, цінностей культури.

Третій шлях боротьби за соціальне здоров'я підростаючих поколінь — нейтралізація негативного впливу комп'ютерних ігор на поведінку дітей, розвиток у них критичного ставлення до комп'ютерних засобів полягає в розширенні знань оточення — батьків, учителів, педагогів-позашкільників — про причини й мотиви захоплення дітей тематикою насильства, що переважає в комп'ютерній реальності.

Як зазначають науковці, потяг дітей до комп'ютерних ігор визначається їхніми потребами, а також набутим соціальним досвідом. Зазвичай, діти виявляють інтерес до тих ігор, що надають інформацію, необхідну для задоволення їхніх потреб. Або привабливою для них стає та інформація, що відповідає вже відомій їм моделі поведінки, відтворює ті вчинки, які вони колись спостерігали і до яких небайдужі.

Через спостереження за поведінкою дітей у процесі участі в комп'ютерних іграх, вивчення їхніх безпосередніх реакцій, а також організацію діалогу з ними можна виявити причини їх зацікавленості. Знання реальних чинників, що зумовляють привабливість деяких ігор для дітей, допоможе внести деякі корективи у виховне середовище сім'ї для формування в дітей досвіду позитивної поведінки. Або батьки можуть шукати інші засоби, способи задоволення актуальних для дітей потреб, модифікувати власну поведінку чи взаємини з ними з метою досягнення дітьми своїх цілей.

Таким чином, соціалізація людини є основним фактором виживання в соціумі, де існують певні культури та субкультури. Звичайно, кожна з них підлягає вивченню та не кожна з них спрямовує особистість на виконання позитивних соціальних ролей. У наш час — час комп'ютерного прогресу — підрастаюче покоління дуже часто інтегрується до «віртуального світу», забуваючи про те, що саморозвиток і самовдосконалення відбуваються через «живе» спілкування, а не через віртуальний світ. Неможливо ізолювати себе від впливу комп'ютерних ігор на соціалізацію підлітків, необхідно зробити акцент на можливості формування критичного мислення дітей, а не на захист від згубного впливу. Основна ідея такого підходу — допомагати підліткам здобувати знання і набувати навичок творчого застосування комп'ютерних технологій, а також формувати здорову критичну установку користувача, який уміє протистояти маніпулюванню і нав'язуванню ілюзій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурлаков И. Психология компьютерных игр / И. Бурлаков // *Наука и жизнь*. — 1999. — № 5 — С. 88–92.
2. *Компьютерные игры: Обучение и психологическая разгрузка*. — М. : Знание, 1988. — 211 с.
3. Кочетков Г. Б. *Компьютерные игры: свет и тени* / Г. Б. Кочетков // *Микропроцессорные средства и системы*. — 1985. — № 3. — С. 16–20.
4. Лысенко Е. Е. *Компьютерная игра с точки зрения психолога* / Е. Е. Лысенко // *Микропроцессорные средства и системы*. — 1985. — № 3. — С. 15–16.
5. Шмелёв А. Г. *Детская болезнь компьютерного всеобуча* / А. Г. Шмелёв // *Информатика и образование*. — 1987. — № 1. — С. 85–92.

Надійшла до редколегії 15.09.2009 р.

УДК 378.013.42:792.8:006.035

О. Ю. ХЕНДРИК

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОСТІ ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ТАНЦЮ

Розглядається танець як один із засобів трансляції та трансформації соціальності первісної людини. Досліджуються

джерела використання танцю первісним соціумом для зміцнення соціальності людини та виховання її соціальних якостей характеру.

Ключові слова: соціум, танець, соціальне наслідування, виховання.

Рассматривается танец как способ трансляции и трансформации социальности первобытного человека. Исследуются истоки использования танца первобытным социумом для укрепления социальности человека и воспитания его социальных качеств характера.

Ключевые слова: социум, танец, социальное наследование, воспитание.

The article deals with dance as a means of transmission and transformation of primitive human sociality. Investigate the origins of dance primitive society to enhance human sociality and education of his social qualities of character.

Key words: society, dance, social imitation, education.

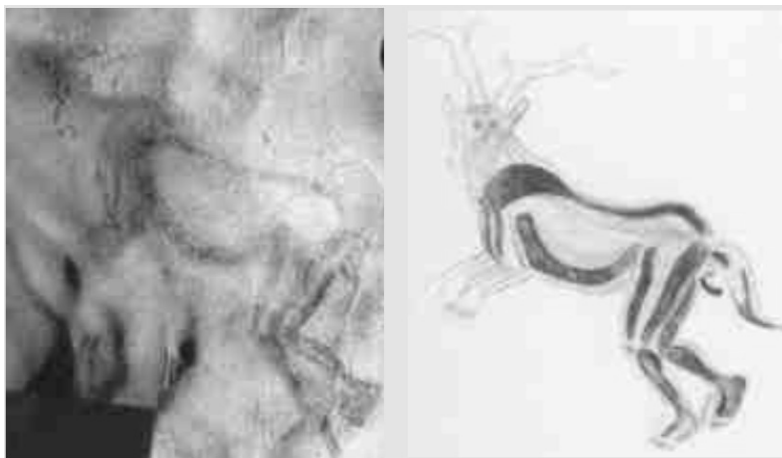
Розвиток людства з первісних часів відбувався через зміни соціальності людини та закріплення вдосконалених методів, засобів її формування в культурі. Безумовно, формування соціальних цінностей та відповідної поведінки не було однаковим на кожному історичному етапі розвитку людства, але спільною особливістю було те, що людина готувалася до життєдіяльності саме в певних соціокультурних умовах. Важливу роль трансляції і трансформації соціальності людини відіграло мистецтво, зокрема танець, який знайшов своє відображення на всіх етапах свого історичного розвитку майже в усіх народів світу. Танець як колективний вид мистецтва зміцнював соціальність майже в усіх народів світу протягом філогенезу. На жаль, у сьогоденні соціально гармонізуючий потенціал танцю в соціально-педагогічній діяльності фактично не актуалізується. Тому доцільно є звернутися до джерел використання танцю первісним соціумом для зміцнення біологічної соціальності людини ще й культурою.

Постійне звернення філософів, істориків, культурологів, мистецтвознавців, етнографів, хореографів, психологів, педагогів, біологів до історії виникнення та становлення танцю свідчить, що ця проблема для багатьох галузей науки є цікавою й актуальною понині. Специфіку первісного танцю розглядали З. Абрамова, О. Авдєєв, К. Бюхер, М. Девлет, Е. Корольова, Л. Леві-Брюль, Є. Лугова, Е. Мартинес та ін.; танець як соціокультурний феномен: О. Авдєєв, Л. Блок, К. Бюхер, К. Закс, І. Хайзингер; а первісний танець, як засіб виявлення емоцій, як заміник ще ненародженої мови — А. Моррей, Р. Коллінгвуд, А. Хаскел. Науковці А. Амашукелі, І. Герасимова, Л. Моріна, С. Куракіна, О. Васильєва дослідили джерела виникнення танцю, його роль і місце в соціокультурному просторі естетики танцю. З позицій психології первісний танець досліджує В. Ромм, Т. Шкурко та ін. Танець як моторно-ритмічний вияв сексуальної енергії, як звільнення еротизму — А. Менегетті, С. Куракіна, а ідею «походження танцю, мабуть, суто

сексуального характеру» висловив В. Кандинський. Соціальне наслідування як основу виникнення соціального виховання в первісній культурі людства в педагогіці досліджує А. Рижанова. Мистецтво як засіб соціального виховання первісної доби розглядають у педагогіці науковці: І. Зверева, А. Коваль, О. Олексюк, Т. Скорик, С. Хлеб'як та ін. Але танець, як один із засобів трансляції і трансформації соціальності первісної людини, що сприяв вихованню соціальних якостей характеру особистості цього періоду, на жаль, вивчено недостатньо. Тому метою статті є дослідження генези танцю як засобу впливу на соціальність людини та виховання соціальних якостей характеру особистості періоду первісної доби.

Жест, рух, танець — перші засоби спілкування, які виникли завдогдо мови, її письмового варіанта і навіть музики. Складові танцю є мовою комунікації людей, і вони відображають вічні архетипи світобудови: коло, квадрат, спіраль, лінію, точку. Індивідуально або в групі люди висловлювали і проживали різні внутрішні стани через кружляння, кроки, розгойдування, стрибки, тряску, поклони, стиснення й обертання.

Первісна людина повністю залежала від природи. Відчуваючи себе невід'ємною частиною навколишнього світу, стародавні люди імітували в танці звуки та рухи, які бачили навколо себе: рухи тварин, небесних світил. Соціальне наслідування було першою формою соціального виховання. У своїй монографії А. О. Рижанова доводить, що саме через соціальне наслідування людина закріпила в культурі всі природні прояви в діях і поведінці, а також у перших предметах побуту, які, на думку первісної людини, забезпечили б її виживання [5, с. 65]. Людина поклонялася природі доти, доки повністю залежала від неї. Віра в надприродний зв'язок між групою людей і групою матеріальних речей сприяла виникненню тотемних

*Наскельне зображення танцюючого тотемного персонажа з зросту
«трех Братів» (Аф'єж, Франція) епохи палеоліту*

танців. Тотемами найчастіше були тварини, інколи рослини чи предмети. Тому стародавні зображення танцю в його синкретичній стадії трапляються в наскельному розписі епохи палеоліту. На стінах печери Gabillou (Дордонь, Франція) намальований персонаж, чії позиції тіла демонструють рухи танцю. Це — «перший танцівник», відомий науці. А в гроті «трьох Братів» (Ар'єж, Франція) зображений тотемний персонаж з головою бізона. (XVXIV тис. до н.е.).

Наскельне зображення танцюючого тотемного персонажа з гроту «трьох Братів» (Ар'єж, Франція) епохи палеоліту. Руки, зігнуті в ліктях, висуваються вперед, так само як і тулуб, який піднявся на тридцять градусів. Ноги також зігнуті. Ліва нога формує обертаня, при цьому права нога, натискуючи на тіло як маятник, прискорює її обертаня.

Усі ці положення тіла відображають розмірених та ритмічний ряд руху: звичайно, — це форма танцю. У багатьох доісторичних печерах є малюнки перетворення людей на тварин і знову на людей зліва направо. Це радше священні танці. За дослідженням А. Леві-Брюля, виконавці тотемного танцю одягали шкіру тварин та відчували себе «реально перетвореними на пантер і леопардів» [2, с. 126]. У багатьох випадках такі танці виконувалися до знемоги протягом декількох днів, особливо під час обрядів ініціації, а також голоду, війн, іноді призводючи до дуже сильного виснаження і смерті виконавців. Але первісна людина вірила, що тотем поверне їм життя. Подібні танці, що демонструють зв'язок людини з природою, притаманні всім шаманам, ламам, дервішам, мусульманським екзоцистам, африканським чаклунам всюди у світі й усі часи, для ствердження своїх сакральних

*«Жінка з кубком». Ваньяковий рельєф (Лоссель, департамент Верхні Піренеї, Франція). Верхній палеоліт. Музей образотворчих мистецтв. Бордо
Жіноча статуетка. Скульптура, глина. Ленд ельська культура. Енеоліт.
Приватна колекція. Босковитейн. Чехословаччина*

Парний танець. Петрогліф. Ущелина Сармиш. Узбекистан. (9 тис. до н. е.)

цінностей. Отже, з первісних часів такі танці використовували для виховання соціально пристосованої людини до навколишнього світу через силу впливу танцю.

Танець був формою існування первісної людини і, звичайно, засобом культивування релігійних звичаїв та обрядів. Виконуючи танець, люди імітували рухи уявних богів або духів, таким чином намагалися задобрити їх та схилити на свою сторону. «Допоможи нам!» — це благання рельєфом проходить через кожен релігійний танець. З археологічних даних про погребальні обряди палеоліту відомі також свідчення обрядів, що стимулювали плідність тварин і рослин, які забезпечували наших предків усім необхідним. Наприклад, на м'якій глиняній підлозі в штольні неприступної печери Тюк д'Одубер в Ар'єж під настінним зображенням двох бізонів (самець переслідує самку) є відбитки людських ніг, зроблені, на думку вчених, під час ритуальних танців. Інший приклад — один з ритуалів у печері Когул у Каталонії — зображає жінок, можливо жриць, які танцюють навколо оголеної чоловічої фігури меншої за розміром, і ця сцена, мабуть, також є релігійною церемонією [1].

З образом жінки пов'язували образи Вогню і продовження роду, рослини сили природи. Наскельні розписи або скульптурні роботи, знайдені археологами в багатьох місцях світу, доводять домінуюче значення образу жінки, навколо якого гуртувалися всі члени племені. Безпосередньою причиною виділення жіночого танцю були реальні потреби повсякденного життя. Це підтверджують численні знайдені малюнки, петрогліфи, статуєтки первісної доби в різних місцях світу із зображенням жінки з перебільшено великими стегнами і грудьми.

*Пам'ятник із зображенням танцювальної сцени(дії) (IV–III тис. до н. е.)
Барельєф. Етруське мистецтво. Національний археологічний музей Палермо*

Жіночий танець, по суті, міг забезпечити все: багатий урожай, удале полювання, відвести небезпеку, що загрожує, посуху, тому і використовувався не лише для психологічного впливу на членів племені, а й об'єднання всіх членів племені заради спільної мети. Узагалі, приводи до танців і їх сюжети диктувало саме життя. Так, у танцях, що зображують тварин, відпрацьовуються полювальні прийоми.

Спільна людська діяльність — полювання — сприяло об'єднанню в людський соціум. А масові танці підсилювали культуротворчу активність людської групи, набуття навичок боротьби за існування, вироблення

Розпис на Catal Ноуик (Чатал-Гуок), Турція. Це лише фрагмент, знайдений у місці, де археологи змогли відновити десяток інших танцюристів у симетричній опозиції (Музей Анкара)

Настінний живопис ілюструє співіснування танцювальної техніки періоду неоліту: стрибки, дугоподібні вигини тіла, рухи та пози рук, обертання

соціальних інстинктів і душевних здібностей людей через загальні танцювальні рухи, що значною мірою розширило й ускладнило процес соціального наслідування, культивування людини. Необхідно звернути увагу на те, що основна форма виконання масового танцю — коло, яке є зручною формою і має ведівський сенс, пов'язаний з культами Сонця та Місяця. Масовість — необхідна умова танцю. Підтвердження цьому є стіна в печері Ур на горі Пелєгріно, Сицилія, (8 тис. до н.е.), що являє собою груповий танець. Сім танцюристів рухаються по колу навколо двох центральних персонажів. Ці останні виконують на землі судороги, кривляння. Усі босоніж, але носять маску на обличчі. Ця вистава нагадує нинішні африканські танці. Колом керують лідери в центрі. Носіння маски тварин належить до ритуалу, це акцентує стан прагнення до знеособлювання, у чому стверджувалася єдність групи і нерозривний зв'язок із нею кожного члена.

В ущелині Сармиш (Узбекистан) знайдені численні петрогліфи, різноманітні за своїми сюжетами та технікою виконання. Найдавніші з малюнків, що датуються приблизно дев'ятим тисячоліттям до нашої ери, відображають світ первісних мисливців, оточених потенційною здобиччю або ворожими хижаками. Зображення парного полювального танцю є досить реалістичним: ноги зігнуті в колінах, а руки підняті вгору, ніби змагаються один з одним, на талії чітко позначена зброя.

Полювальні та військові танці сприяли не лише фізичній, а й психологічній підготовці. Виконавці уявляли, «розігрували» окремі епізоди свого полювання, що зміцнювало природну соціальність племені заради виживання. Так, на засадах спільних танців — зростала соціальна активність людської групи та через використання загальних танцювальних рухів передавалися набуті навички боротьби за існування, виховувалися соціальні інстинкти та душевні здібності людей, що значною мірою розширило й ускладнило процес соціального наслідування, культивування людини [5, с. 58].

Існує багато фресок, що зображують танці зі зброєю. Це демонструє, що танцюристи практикуються у військових або екзорсистських навичках, щоб захиститися від будь-якого агресора. Розміщення танцюючих трапляється в симетричному, протилежному та спільному розташуванні, щоб у руках побачити зображення променів сонця: можливо, це сонячний культ.

Такі бойові церемоніальні танці можна знайти в зображеннях єгиптян, греків, етрусів (етрусків).

Для людини первісної доби танець був не лише основною формою здійснення обрядів і ритуалів, але й засобом мислення та життя, завдяки чому всі члени племені мали змогу набути неприродний досвід виживання — соціальне наслідування як первісну культуру людини саме через танець.

Свідченням тому є розпис на стінах у стародавньому місті-поселенні Чатал-Гуюк (6500–5400 р. до н.е.). Більшість учених стверджують, що Чатал-Гуюк — це перша у світі цивілізація. Високий рівень добробуту мали всі мешканці, і майнових відмінностей ще не було, хоча торгівля велася. Імовірно, це був обмін. Обмінювалися, мабуть, не лише товарами, а й ідеологічними, культурними та соціальними уявленнями.

Адже в Чатал-Гуюку існували вже справжні храми, при цьому танець був невід'ємною частиною звичаїв, обрядів, ритуалів, свят, традицій. А соціум уможлививовав збереження, розширення навичок, необхідних для вдосконалення первісних винаходів [4].

Збережені настінні розписи та малюнки на предметах побуту свідчать, що танець був одним із засобів трансляції соціального досвіду, одним із перших засобів у соціальному вихованні людства всього первісного соціуму. На думку А. О. Рижанової, це «забезпечило і збереження культурних надбань, й окультурення людини. Трансляція соціального досвіду була розширенням можливості виживання людини в природному середовищі через окультурення індивіда».

Наприкінці епохи неоліту залишалася суспільна організація життєдіяльності людини — це і було «основною окультурення-культивування соціуму» [5, с. 66]. Залишалися і їх форми: залучення членів соціуму до різноманітних традиційних обрядів та ритуалів, культових свят, але ці форми вже значно розвинуті щодо мистецького оформлення і психологічного впливу на індивіда.

Горний масив Тассілі (Аджер, Алжирська Сахара) містить підземні ритуалки, пофарбовані в різні танцювальні сцени епохи неоліту. Вони ілюструють різні методи танцю: стрибки, перевороти, дугоподібні вигини тіла, розширені пози рук. Це побутові танці, які були, на відміну від ритуальних, імпровізаційнішими, але також виконувалися за певними правилами.

На думку дослідників А. Авдєєва, Е. Корольової, Е. Мартінеса, побутові танці первісної доби відрізнялися своєю сюжетністю, інформативністю (наприклад, трудова тематика) або безсюжетністю, які виконувалися для розваги, де виконавці могли самовиразитися та привернути увагу до себе. У танці «відбувалося освідчення в коханні і знаходила відверте вираження любовна пристрась» [2, с. 180]. Пізніше в побутовому танці виникли етикет

і своєрідна церемоніальність, але основна функція цих танців — спілкування між статями — збережеться до кінця ХХ ст. Побутовий танець був одним із механізмів виховання соціальних відносин між первісними людьми, засобом спілкування, передачі ставлення племені до природи, що сприяло «соціальній згуртованості, зміцненню єдності первісного соціуму, як підстави для виживання і продовження роду в природному середовищі» [5, с. 60]. Танець став для первісної людини своєрідним соціальним маркером, ознакою належності до тієї чи іншої соціальної групи, так званим «паспортом роду, клану або окремої особистості» [2, с. 50], а поділ танцю на жіночий та чоловічий став знаком як соціальних, так і групових характеристик людини.

Таким чином, на основі археологічних знахідок наскельних розписів і петрогліфів первісної доби, а також досліджень первісного танцю науковців А. Авдєєва, Е. Корольової, Л. Леві-Брюля, Е. Мартінеса, можна виділити три основні типи первісних танців, які сприяли трансляції соціального досвіду та виконували виховні функції: ритуальні, обрядові, побутові.

Ритуальні танці виконували функції «збереження набутого племенем життєвого досвіду і передачі його підростаючому поколінню» [2, с. 50]; магічну або функцію містичного злиття з тотемом; самопізнання і пізнання навколишньої дійсності; знакову; соціалізації через навчання та виховання; об'єднуючу функцію.

Полювальні та військові танці виконували функції формування й відпрацювання мисливських і військових навичок; психоемоційного орієнтування членів племені (вироблення злагоженості, узгодженості) на майбутню діяльність (тренування уважності, спостережливості); фізичної підготовки: розвиток сили, спритності, точності рухів тощо.

Побутові танці виконували оповідну функцію (для розваги); самовираження; спілкування між статями.

Кружляння, хороводи зі зброєю, парні танці, танці з великим розривом один від одного свідчать про велику різноманітність танцювальних засобів як трансляції, так і виховання соціальних якостей характеру первісної людини на різних етапах свого історичного розвитку майже в усіх народів світу. Завдяки функціональним особливостям танцю, первісна людина несвідомо долучалася до виховного процесу підростаючого покоління. Так, тотемно-релігійні танці виховували повагу до духів або богів та визнання соціальної цінності інтелектуально-духовної праці шаманів, жреців, лам, дервішів, мусульманських екзоцистів, африканських чаклунів. Полювальні-військові танці виховували силу, витривалість; побутові танці — санкціоновану форму залицяння. Соціальне виховання засобами танцю було одним із механізмів соціального життя людини, одним із засобів формування світогляду людини відповідно до ідеалів різних соціальних груп. «Соціальне виховання як трансляція досвіду у формі соціального наслідування, а пізніше — й усного запам'ятовування, споконвічно було соціальним щодо мети, об'єкта, методу, засобів і наслідків» [5, с. 59].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Eisler Riane The Chalice and the Blade / Riane Tenpenhaus Eisler ; пер. Лариси Васильєвой.* — М. : «Древо Жизни», 1993.
2. *Корольова Е. Ранние формы танца / Е. Корольова.* — Кишинев : Штиинца, 1977. — 215 с.
3. *Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль.* — М., 1937. — 519 с.
4. *Матюшин Г. Н. Археологический словарь [Электронный ресурс] / Г. Н. Матюшин.* — Режим доступа : <http://rec.gerodot.ru/chatal/>
5. *Рижанова А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки : монографія / А. О. Рижанова.* — Х. : ХДАК, 2003. — 294 с.

Надійшла до редколегії 25.09.2009 р.

НАШІ АВТОРИ

- Аніщенко А. П. викл. ХДАК
- Артамонова Н. О. докторант ХДАК
- Афенченко Г. В. канд. соціол. наук, доц. ХДАК
- Бабкова Н. В. аспірант ХДАК
- Блавацький С. Р. аспірант ЛНУ імені Івана Франка
- Булах Т. Д. канд. пед. наук, доц. ХДАК
- Василенко Н. А. викл. ХГПІ
- Давидова Ж. В. аспірант ХНПУ імені Г.С. Сковороди
- Давидова І. О. д-р наук з соц. комунікацій, доц., зав. кафедри бібліотекознавства та соціальних комунікацій ХДАК
- Дмитренко Т. О. д-р пед. наук, проф. ХНПУ імені Г. С. Сковороди
- Жовтоніжно І. М. канд. пед. наук, доц. Центру міжнародної освіти ХНУ імені В. Н. Каразіна
- Зубова О. С. аспірант ХДАК
- Калініченко В. В. канд. іст. наук, доц. ХДАК
- Каністратенко М. М. канд. іст. наук, проф., перший проректор ХДАК, засл. працівник культури України
- Коханова І. О., канд. пед. наук, ст. викл. ХДАК
- Кузнецова М. М. аспірант ХДАК
- Кушнарченко Н. М. д-р пед наук, проф., проректор з наукової роботи ХДАК, засл. працівник культури України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН
- Лисак С.В. аспірант ХДАК
- Лисенко Ю. О. аспірант ХДАК
- Литвиненко О. О. аспірант ХДАК
- Мандрик Я. І. д-р іст. наук, проф. Івано-Франківського нац. техн. ун-ту нафти і газу
- Мар'їна О. Ю. аспірант ХДАК
- Маркова В. А. докторант ХДАК

Маштакова В. О.	аспірант ХДАК
Мокряк А. Г.	аспірант ХДАК
Наумов С. О.	д-р іст. наук, доц., проф. ХНУ імені В. Н. Каразіна
Прокопенко А. І.	канд. пед. наук, проф., начальник Центру інформаційних технологій ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Рибалко Л. С.	д-р пед. наук, проф. ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Рижанова А. О.	д-р пед. наук, доц., проректор з навчально- методичної та виховної роботи ХДАК
Романовський В. С.	канд. іст. наук, ст. викл. ХДАК
Руденко Н. В.	викл. ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Смага О. В.	аспірант ХДАК
Соляник А. А.	д-р пед. наук, проф., декан факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК
Степанов В. Ю.	канд. техн. наук, доц., декан факультету менеджменту ХДАК
Філіпова Л. Я.	д-р пед. наук, проф., декан факультету документознавства та інформаційної діяльності ХДАК
Хендрик О. Ю.	аспірант, ст. викл. ХДАК
Шароватова О. П.	аспірант ХДАК
Шейко В. М.	д-р іст. наук, проф., ректор ХДАК, член-кореспондент Академії мистецтв України, засл. діяч мистецтв України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН
Яресько К. В.	канд. пед. наук, доц., зав. кафедри соціальної педагогіки ХНПУ імені Г. С. Сковороди

ЗМІСТ

1. Теорія та історія культури

В. М. ШЕЙКО М.М. КАНИСТРАТЕНКО Н. М. КУШНАРЕНКО	СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ.....	4
Я. І. МАНДРИК	ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЙНИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УРСР З ПІДГОТОВКИ МАСОВИХ КОЛГОСПНИХ КАДРІВ У РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ.....	16
В. М. ШЕЙКО	КОМУНІКАТИВНІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ЮНЕСКО (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	22
В. В. КАЛІНІЧЕНКО	ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1930 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.....	31
С. О. НАУМОВ	МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ (1890–1916 РР.).....	38
Н. В. БАБКОВА	БУЛАВА ТА ПЕРНАЧ У ДОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	47
В. С. РОМАНОВСЬКИЙ	АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАСИЛЯ ГОРОДЦОВА.....	54
С. В. ЛИСАК	РОЛЬ РОДИНИ ГРИЗОДУБОВИХ В ІСТОРІЇ АВІАЦІЇ.....	64

2. Соціальні комунікації

А.А. СОЛЯНИК	ФЛАГМАН БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ОСВИТИ УКРАЇНИ.....	74
А. Я. ФІЛІПОВА	СПЕЦІАЛЬНІСТЬ «ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ» У ХАРКІВСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ: ПРІОРИТЕТИ НАВЧАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	83
В. Ю. СТЕПАНОВ	ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	91
Г. В. АФЕНЧЕНКО	СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАЦІЙ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	97
І. О. ДАВИДОВА	ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА БІБЛІОТЕКИ В ПЛАНОВІЙ ТА РИНКОВІЙ СИСТЕМАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	105
О. Ю. МАР'ІНА	ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ КОМУНІКАЦІЇ В РЕГІОНАЛЬНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ СИСТЕМАХ.....	111

О. В. СМАГА МЕТОДИКА ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО МОНИТОРИНГУ В ПРАКТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ПРОБЛЕМИ.....	119
М. М. КУЗНЕЦОВА ІНФОРМАЦІЯ З КРАЄЗНАВСТВА НА ВЕБ-САЙТАХ ОБЛАСНИХ БІБЛІОТЕК: АНАЛІЗ СИСТЕМНИХ ЕЛЕМЕНТІВ.....	127
О. О. ЛИТВИНЕНКО ВЕБ-САЙТ ДИТЯЧОЇ ТА ЮНАЦЬКОЇ БІБЛІОТЕК ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАЛУЧЕННЯ КОРИСТУВАЧІВ ДО ЧИТАННЯ.....	139
С. Р. БЛАВАЦЬКИЙ СТРАТЕГІЧНИЙ МАРКЕТИНГ МЕРЕЖЕВИХ ВЕРСІЙ ЯКІСНИХ ВИДАнь ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (СЬОГОДЕННЯ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПИТАННЯ: WWW.THETIMES.CO.UK, WWW.THEGUARDIAN.CO.UK, WWW.INDEPENDENT.CO.UK, WWW.FT.COM)	148
Н. О. АРТАМОНОВА ДОСВІД РОЗВИТКУ НАУКОВО-МЕДИЧНИХ РЕСУРСІВ В ІНТЕРНЕТІ	155
В. А. МАРКОВА АПАРАТ КНИГИ ЯК ЗАСІБ ПОЛІПШЕННЯ ЇЇ КОМУНІКАТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ	166
Т. Д. БУЛАХ МОЖЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РЕКЛАМИ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПОСЛУГ	173
І. О. КОХАНОВА НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ТА БЕЗПЕКИ ДОКУМЕНТНИХ ФОНДІВ	180

3. Педагогіка

Т. О. ДМИТРЕНКО А. І. ПРОКОПЕНКО К. В. ЯРЕСЬКО ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ ЯК ПІДҐРУНТЯ ПРОЕКТУВАННЯ КОМПОНЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ	188
А. О. РИЖАНОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	200
Л. С. РИБААКО ВИЯВЛЕННЯ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ НА САМОРОЗВИТОК	209
В. О. МАШТАКОВА СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ В ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.	217
О. П. ШАРОВАТОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ГУВЕРНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	224
Ж. В. ДАВИДОВА КРИТЕРІЇ СФОРМОВАНОСТІ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	233

Ю. О. ЛИСЕНКО СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОГРАМА ПРОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОЇ ЕСТРАДНОЇ МУЗИКИ	242
Н. В. РУДЕНКО ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТУДЕНТІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇХ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	250
О. С. ЗУБОВА ВЗАЄМОВПЛИВ ПОКОЛІНЬ У РОДИНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	256
А. Г. МОКРЯК ВПЛИВ ПСИХОВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА ПОСТТРУДОВУ СОЦІАЛІЗАЦІЮ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	263
А. П. АНИЩЕНКО ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ФАКТОРА СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ	270
І. М. ЖОВТОНІЖКО ДО ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ 1,5-РІЧНОГО ТЕРМІНУ НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ДОВУЗІВСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ МАТЕМАТИКИ)	278
Н. А. ВАСИЛЕНКО КОМП'ЮТЕРНІ ІГРИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ	283
О. Ю. ХЕНДРИК РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОСТІ ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ТАНЦЮ	289
НАШІ АВТОРИ	299

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ**

ВИПУСК 27

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:

*Л. Ф. Торбовська,
Т. Д. Булах,
Ю. М. Заклінська,
А. Г. Лисенко*

Художній редактор

І. Г. Колесник

Комп'ютерна верстка

І. Г. Колесник

Підписано до друку 2.10.2009 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура "Mysl". Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,4. Обл.-вид. арк. 23,7.
Тираж 500 пр. Зам. № .

Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК
ХДАК, 61057, Харків-57, Бурсацький узвіз, 4